

Առողջ
Ժենիքյան

ՎԵՐԶԻՉՈՒՄՆԵՐ

ԹԱԼԵԱԹԻ
ԱՀԱԲԵԿՈՒՄԸ

9(47.925)
p-40

Ստորագր
Թեհերան

ՎԵՐԶԻՉՈՒՄՆԵՐ

ԹԱԼԵԱԹԻ
ԱՀԱԲԵԿՈՒՄԸ

Գրի առաջ
ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱԿՈՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՍ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1993

ՏՊԵՅԱԻ ԳԻՐՔՍ ԱՐԴԵԱՄԲ
ԱԼԵՔՍ ԵՒ ՄԱՐԻ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ
ԱՌ Ի ՑԻՇԱՏԱԿ ՆՈՐՈԳ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ
ՄԱՐԻ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ

Ք 407 Ճ Թեհլիրյան Սողոմոն. Վերհիշումներ (Թափաթի ահաբե-
կումը/գրի առաջ Վահան Մխնիսորյան.—Եր.: ՀԳԱԱ հրատ.,
1993—288 էջ:

Գրքում ներկայացված են Սողոմոն Թեհլիրյանի հուշերը 1915 թ. իրա-
դարձություններից մինչև նրա կողմից կատարված մահափորձը Թափաթ
փաշայի դեմ ու զրան հաջորդող դատավարությունը 1921 թ. հունվարին,
Բեռլինում. դատավարությունն արդարացրեց Թեհլիրյանին՝ Եվրոպայի
հասարակայնությանը մե անգամ ևս ֆրեյդենլիկ դժարակրթի աննախադեպ
ցեղասպանության մասին:

1305010000
Ք ————— Չհայտ.
703(02)—93

ԳՄԴ 63. 3(22)52

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ԱՔՍՈՐՑԱԼՆԵՐԸ

Անթիվ ու տարատեսակ արարումներ ունի հայի հիշողությունը:
Անցած տասնամյակներին Հայաստան երկրից դեպի Սիրիա, դեպի Ալ-
թայ արարումներից բացի, եղան ևս մեր հիշողություններից, մեր
պատմական հիշողությունից արարված մարդիկ, անուններ, եղելու-
թյուններ, ժամանակաշրջաններ: Այդ արարյալների մեջ էր նաև Սո-
ղոմոն Թեհլիրյանը, մեկը այն արժանավորագրություններից, որոնք պետք
է անընդհատ ապրելին մեր մեջ, կազմելին մեր ներաշխարհի անբա-
ժան մասնիկը, ներկա լինելին մեր առօրյայում:

Սողոմոն Թեհլիրյանը արարից վերադարձավ դժվարությամբ:
1965 թվականի ապրիլի 24-ին, Մեծ եղեռնի Ռիսնամյակի օրը, երբ
քաղմամյա խցանումից հետո հանկարծ փողոց հորդած քաղմություն-
ները «Հողերը, հողերը» քացականչություններով տանում էին նաև
նրա դիմանկարը: Ծառերը, որ դեռ մանկուց պիտի հեգեին Սողոմոն
Թեհլիրյանի անունը, հարցնում էին՝ ո՞ւմ նկարն է դա: Սկիզբում
հրատարակվող հուշապատումներն ու ոգեկոչումները չէին հասել
նրանց, չէին լսել նրա առաքելական կյանքի պատմությունը: Դեռ
չէին կարդացել այդ ամիսներին լույս տեսած «Քարավանները դեռ
քայլում են» գիրքը, որտեղ խոսվում էր նաև Սողոմոն Թեհլիրյանի
մասին. այդ տարիներին 15 թիվ, ապրիլ 24, ցեղասպանությունը բա-
նեին դեռ չվարժված ընթերցողին տանում էին դեպի հետ, դեպի այն
ողբերգական ժամանակները, երբ թուրքական յաթաղանը հնձեց մի-
լիոնովեա խաղաղասեր, իրենց հողը հերկող, այգիները կանաչեցնող,
արհեստավորի մուրճն ու ասեղը բանեցնող, իրավաբանի ու բժշկի
իրենց պարտքը կատարող մարդկանց, հնձեց միայն նրա համար,
որ հայ էին ծնվել աշխարհում:

Զուր էին անողղելի լավատեսները ակնկալում, որ քրիստոնյա
Եվրոպան օգնության ձեռք կմեկնի օրը ցերեկով, ամենքի աչքի առաջ
մորթվող հին ու քաղաքակիրթ ժողովրդին: Զուր էին Եվրոպայի մեծ

մարդասերները՝ Ռոմեն Ռոլանը, Կարլ Լիպկեխտը, Ֆրիդրիխ Նանսենը, Անրի Բարբյուսը, ամերիկացի Ջոն Ռիդը և մյուսները թերթերի էջերից, համալսարանների ու պառլամենտների ամբիոններից պահանջում շտապօրոշ միջամտություն: Եվ զուր էր Անատոլ Ֆրանսը Սորբոնի համաձայնի սրահից աղաղակում՝ «Արեւելքում մեռնում է մեր քույրը: Մեռնում է միայն այն բանի համար, որ նա մեր քույրն է: Նրա հանցանքն այն է, որ նա բաժանել է մեր զգացմունքները, սիրել է այն, ինչ սիրել ենք մենք, մտածել է այնպես, ինչպես մենք. հավատացել է այն ամենին, ինչին հավատացել ենք մենք, և մեզ նման ընկալել է իմաստություն, բանաստեղծություն և արվեստ: Դրա մեջ է նրա հանցանքը...»:

Եվ ահա ասածից ու մարդկանցից մոռացված հայ ժողովրդին մնում էր աղոթել հին, բայց միշտ կենդանի աստվածներից մեկին՝ վրիժալիս Նեմեսիսին... Նրա այդ աղոթքը իրականացրին նույն բախտն ու կենսագրությունը ունեցող մի խումբ երիտասարդներ՝ երգչակցի, բաղեջի, խոտորչուրցի և ավերակված մյուս զավառների ծնունդ, շարդերից հրաշքով կենդանի մնացած հայորդիներ, որոնք վճռել էին իրենք իրենց ուժերով պատժել անպատիժ մնացած հանցագործներին:

1921 թվականից սկսած, մեկը մյուսի հետևից՝ Բեռլինում, Պոլսում, Հոռնում, Թիֆլիսում, Թուրքեստանում գնդակահար գետին են տապալվում հայկական շարդերի գլխավոր կազմակերպիչ, մարդակեր Թալեաթը, Թուրքիայի նախկին վարչապետ, ցեղասպանության վճիռը տվող ու նաև հետևողական կիրառողը, բժիշկ Բեհաեդդին Շաքիրը, Տրապիզոնի կուսակալ, հայ մտավորականությանը, կանանց ու երեխաներին ոչնչացնող, նավերով ծովամույն անող հրեշ՝ Ջեմալ Ֆաթմին, երիտթուրքական եռապետության պարագլուխներից՝ տեղահան քարավաններից դեպի անապատների երախը ողարկող, ծովակալ Ջեմալ փաշան և ուրիշներ:

1921 թվականի մարտի 15-ին Բեռլինի Հարդենբերգ փողոցում Թալեաթին գնդակահարող Սողոմոն Թեհիրյանը ձերբակալվեց և հանձնվեց գերմանական դատարանին: Հունիսի 2—3-ին Բեռլինում նահանգային դատարանում տեղի ունեցավ Սողոմոն Թեհիրյանի դատավարությունը: Նրա նախագահը հարցաքննում էր մեղադրյալին, վկաներին, փորձագետներին, ինքն էլ չգտա, թե ինչպես այդ ընթացքում Բեռլինի դատարանի պատերը բացվեցին, լայնացան, և ներկաների աչքի առջև պարզվեց անասելի մի ողբերգություն: Միջա-

գետքի անապատներից, Եփրատի, Տիգրիսի և ուրիշ փոքր ու մեծ գետերի հատակներից, ձորերի ու կիրճերի խորհորատներից, ավերակված քաղաքների քար ու մոխրի տակից շաքան-շաքան եկան, կանգնեցին հազար-հազարավոր սպանվածների ուրվագծեր, բռնեցին դատախազական ամբիոնը, իսկ մեղադրյալի աթոռին նստեցին նրանք, որոնք այդքան երեք տարի, զոհերի սուգ ու աղերսի առաջ խուլ ու անհողողող մնալով, շարունակում էին սպանել ու հրդեհել:

Նյուրեմբերգյան դատավարության յուրօրինակ նախատիպ էր սա, ավա՛ղ, կյանքի կոչված ոչ թե աշխարհի ժողովուրդների պատժիչ ձեռքով, այլ սուկ քառնչորաճյա մի հայ երիտասարդի ցանդմալից գնդակով: Փոքրիկ, շատ մասնակի մի նախատիպ, որտեղ, չնայած գերմանական պաշտոնական շրջանների զուսպ անբարյացակամությանը, դատախազ Պոլեիկի՝ «դաշնակից Թուրքիայի» պատիվն ու իրավունքները պաշտպանող վկայակոչումներին, կաշառված լրագրողների՝ դաշտագլուխային և նրա ժողովրդին վարկաբեկող հերյուրանքներին, այնուամենայնիվ դուրս ժայթքեց ահեղ, անհերքելի ճշմարտությունը, և դատարանի տասնվեց երդվյալ ատենակալները՝ որմնադիր, տանիքագործ, երկաթագործ, նեղկարար, ժողովրդի արդար բնագործ ընթոնեցին իրողությունը և մեկ ժամ մեկուսանալուց հետո դատարանը՝ դահլիճ վերադարձան հետևյալ վճռով. «Հանցավոր է ամբաստանյալ Սողոմոն Թեհիրյանը 1921 թվականի մարտի 15-ին Շաղիտենքի դուռում, մտածված կերպով, մարդու՝ Թալեաթ Փաշայի սպանության մեջ: Ոչ»:

Ահա այսպես է համառոտագրությունը այն մեծ պատմության, որի ընթարձակ վերաբառությունը կա սույն «Վերհիշումներ» գրքում՝ գրի առնված Թեհիրյանի ժամանակակից, ափսոսաբան գրող Վահան Միմախոյանի կողմից: Գրքում չկա Սողոմոնի հետագա կյանքը, այն, որ նա ամուսնացավ Անահիտի հետ, ապրեց Բելգրադում, ունեցավ երկու զավակ՝ Ժահեն և Զավեն, այնուհետև աղետափոխվեց Ամերիկա, Ֆրեզնո և 1960 թվականին կնքեց իր մահկանացուն:

1974 թվականին ես ճամփորդեցի Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, եղա Ֆրեզնոյում, այցելեցի Ֆրեզնոյի «Արարատ» գերեզմանատունը և հազար ու մի զգացումներով լույսայն խոնարհեցի Թեհիրյանի մահարձանի առջև, որ միակն է շրջակա փոքրիկ ու միակն՝ գետնամած շիրմասալերի մեջ. սպիտակ մարմարից բարձրաթիչ մի հուշապուր ինչպե՞ս, որը կարծես զայրույթի ձայնն էր շրջակա բոլորի:

համը ու միօրինակ սալաքարերի, աներևույթ մի մաքսմի վրիժառու բազուկը:

Սողոմոն Թեհլիրյանի բազմատարած տոհմաժառի մի ճյուղը՝ Սողոմոնի հորեղբոր որդի Սամվել Օսկանյանի ընտանիքը, 1964 թվականին Բելգրադից ներգաղթեց Հայաստան: Այս տարիներին ինձ բախտ վիճակվեց մոտից ծանոթանալ այդ ընտանիքին, վայելել որդու՝ աստղագետ Վահե Օսկանյանի, նրա տիկնոջ՝ Լիլիանայի, նրանց աշակերտի ու մանավանդ Սամվել հայրիկի՝ կյանքի բազում կետեր: Բաներով անցած, գաղթ ու եղեռն տեսած, զարմանալի ողջախոհ և մաստուն այդ ծերունու բարեկամությունը, հաղորդվել հնարմատ գերդաստանի սերնդեսերունդ եկող այն առաքիլություններին, որոնցով սնվել էր ու ամրացել հայ մեծ վրիժառուն:

Ահա թե ինչու ես կրկնակի գոհումակությամբ եմ գրում նախաբանը «Վերսիշումներ» գրքի, որը մեզ մոտ հրատարակվում է առաջին անգամ: Վատահ եմ, որ մեր ընթերցողը գիրքը կկարդա հափշտակությամբ, և Սողոմոն Թեհլիրյանը, որը Հայաստան էր սկսել վերադառնալ դեռ 30—40 տարի առաջ և, այնուամենայնիվ, մնացել էր վերադարձի մատույցներում, այսուհետև իր հաստատուն տեղը կգրավի մեր հոգում, մեր ազգային հիշողության մեջ:

ՍԻՆՎԱ ԿԱՊՈՒՏԻԿՅԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Սողոմոն Թեհլիրյանի «Վերսիշումներ» գրքի է ստել արևմտահայ գրող, հասարակական գործիչ Վահան Միմախոյրյանը: Առաջին անգամ տպագրվել է 1953 թ., Կահիրեում, «Հուսարեր» մատենաշարով: Բնագիրը արդի գրական հայերենի եմ փոխադրել ՀԳԱ Բյուրականի աստղադիտարանի աշխատակիցներ Զ. Ս. Ղարիբյանը և Ա. Վ. Օսկանյանը (վերջինս Ս. Թեհլիրյանի հորեղբոր ծոռն է): Մեզանում ընդունված Թեհլիրյան ազգանվան փոխարեն Ա. Օսկանյանը առաջարկում է Թեհլիրյան, ինչպես դիմել և այսօր էլ դիմում եմ միմյանց հենց իրենք՝ բոլոր Թեհլիրյանները: Այս հրատարակությունը նախորդի համեմատությամբ չնչին տարբերություններ ունի: Տեքստից դուրս եմ մնացել մամուլի արձագանքը Թալեաթի ահաբեկման կապակցությամբ, դաշնակցական գործիչ Նավասարդյանի «Երկու խոսքը», բնագրային լուսանկարները:

ԴԱՏԱՐԱՆԸ ԵՎ ԴԱՏԱՎԺԻՐԸ

«Դատավարություն Թալեաթ փաշայի» գրքից ստորև ներկայացնում եմք Սողոմոն Թեհլիրյանին դատած դատարանի կազմը և արձակած վճռի պատճենը:

ԴԱՏԱՐԱՆԻ ԿԱԶՄԸ

ա) Նախագահ

Դր. ԼԵՄԲԵՐԳ, նախագային դատարանի վարիչ:

Դատավորներ՝

ԲԱԹԵ, նախագային դատական խորհրդական,

Դր. ԼԱՔՍ, օգնական դատավոր:

Ատենադպիր

ՎԱՐՄԲՈՒՐԳ, դատավարության հետևողը:

բ) Դատախազ

ԳՈՒՆԵԿ, դատախազ:

գ) Երդվյալներ՝

ՎԻԼՀԵԼՄ ԳՐԱՌԻ, որմնադիր, Նաուն, Բեռլինի մոտ,

ՌՌԻԴՈՒՅ ԳՐՈՍԵՐ, վաճառական, Բերնաու (մարկ),

ԿՈՒՐՏ ԲԱՐԹԵԼ, ակնավաճառ, Բեռլին,

ԱԴՈՒՅ ԿՅՈՒՀՆԵ, ռանտյե, Բեռլին-Պանկով,

ՕՏՏՈ ԷՎԱԼՏ, տանտեր, Շադլոտենբուրգ,

ՕՏՏՈ ՎԱԳՆԵՐ, հարկածածկ, Շադլոտենբուրգ,

ՕՏՏՈ ԲԻՆՏԵ, երկաթագործ, Շեոներլինգե,

ՕՏՏՈ ՐԱՅՆԻԿԵ, վերին գործավար, Տեգել,

ԷԺԵՆ դը ՊՐԻՍ, ներկարար, Բեռլին-Վիրմերդորֆ,

ԱԼԲԵՐՏ ԲԵԼԼԻՆԳ, դեղատան տեր, Շադլոտենբուրգ,

ՀԵՐՄԱՆ ԳՈՒԴԵ, երկաթագործ, Շադլոտենբուրգ,

ՌՌԲԵՐՏ ՀԱՅԶԵ, աղյուսի գործարաճի տեր, Շադլոտենբուրգ,

Փոխարինողներ՝

ՅՈՒՆԻՈՒՍ ՖՈՒՐԶ, տանտեր, Ծաղկոտենքուրգ,
ԱՎԳՈՒՍՏ ԲԼԻՋԵՆԵՐ, մագործ, Տեգել:

դ) Պաշտպաններ՝

Դր. ԱԴՈՒՖ ՖՈՆ ԳՈՐԴՈՆ, իրավական գաղտնի խորհրդական, Բեռլին,

Դր. ԻՈՀԱՆՆԵՍ ՎԵՐԹԱՈՒԵՐ, իրավական խորհրդական, Բեռլին,

Դր. ՆԻՄԱՅԵՐ, գաղտնի խորհրդական, Կիլի համալսարանի իրավագիտական բաժնի պրոֆեսոր:

ե) Թարգմանիչներ՝

ՎԱՀԱՆ ԶԱԲԱՐՅԱՆ, առաջին թարգմանիչ,

ԳԵՎՈՐԳ ԳԱԼՈՒՍՅԱՆ, երկրորդ թարգմանիչ:

ԳԱՏԱՐՍՆԻ ՎԾԻՌԸ

Դատավարության ավարտից հետո դատարանի նախագահը՝ Դր. Լեմբերգը, երդվյալներին է ուղղում օրենքով սահմանված հարցերը: Երդվյալները մեկուսանալով մեկ ժամ տևողությամբ խորհրդակցություն ունեցան, ապա երդվյալների գլխավորը ներկայացավ դատարանին և «ազատվով ու խղձով վկայեց» հետևյալը՝ որպես երդվյալների որոշում.

Հանցավոր է ամբաստանյալ Սողոմոն Թեմիրյանը՝ 1921 թ. մարտի 15-ին Ծաղկոտենքուրգում դիտավորյալ կերպով մի մարդու՝ Թալէաթ փաշային, սպանելու համար.

Ո՛չ

Օտտո Րայնիկե, երդվյալների գլխավոր (մեծ շարժում սրահում և ծափահարություններ):

Նախագահ.—«Ես կատրագրեմ որոշումը և խնդրում եմ պ. քարտուղարին նույնը անել և ի լուր կարդալ որոշումը»:

Քարտուղարը կարդում է որոշումը, որը թարգմանվում է ամբաստանյալին:

Նախագահ.—«Ապա ուրեմն ազդարարվում է հետևյալ դատավճիռը».

«Ամբաստանյալը ազատ է արձակվում պետության հաշվին (նոր շարժում և ծափահարություններ):

«Համաձայն երդվյալների որոշման, ամբաստանյալը հանցավոր չէ իր վրա որպես մեղադրանք ծանրացող պատժելի արարքի համար»:

Հետո հայտարարվում է հետևյալ որոշումը.

«Բանտարկության հրամանը ամբաստանյալի նկատմամբ չեղյալ է համարվում»:

(Ամբաստանյալին շնորհավորում են իր պաշտպանները, հայրենակիցները և ներկա գտնվող հասարակությունը*:

* «Դատավարություն Թալէաթ փաշայի» (սղագրական զեկուցում) Վիեննա, Միլիթարյան տպարան, 1921, էջ 1 և 210):

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԵՀԼԻՐՔԱՆ
(Կենսագրական նշումներ)

Սողոմոն Թեհլիրյանը ծնվել է 1896 թ. ապրիլի 2-ին (հ. տ.), Դարսնաղյաց (Կամախ) գավառի Վարի Բագառիճ գյուղում:

Հայրը՝ Խաչատուրը, մայրը՝ Հնազանդը (Գաթրիճյան Տեր Հարությունի սղջիկն էր): Ունեցել են հինգ մանչ զավակ: Երկրորդ զավակը՝ 3—4 տարեկան հասակում մահացել է, մնացածներն են՝ Միսաքը, Սեդրակը, Ավետիսը և Սողոմոնը:

Կամախի շրջանի գյուղացիներն իրենց աշխատանքի արդյունքով չէին կարող ազդուստով ապահովել իրենց ընտանիքները, բավականաչափ մշակելի հողեր չունեին: Այրենք գնում էին արտասահման, մասնավորապես Թալկանյան երկրները, ճի քանի տարի չարաչար աշխատանքով դրամ էին վաստակում և վերադառնում տուն:

1898 թվականին Սողոմոնի հայրը, երկրորդ կամ երրորդ անգամ, ճեկնում է գյուղից, գնում Սերբիա, որտեղ եղբոր հետ առևտրական գործ էր սկսել: Նախ եղբայրն է վերադառնում հայքենիք, իսկ 1905 թ. Սողոմոնի հայրը:

Գյուղի համար մեծ իրադարձություն էր որևէ պանդոխտի վերադարձը: Հարսանիքից շատ ավելի կարևորություն էր տրվում Սիլանիի դիմավորության հանդեսին և տեղիների պաշտոնական բացմանը: Պանդխտությունից վերադարձածը նվերներ էր բերում բոլորին:

Զատիկին գյուղ պետք է հասներ Սողոմոնի հայրը: Ավագ Ծաթաթ օրը մի կատապան բերում է երկու արկղ, բայց սիլանի չկար: Ծուտով իմացվում է, որ թուրքերը նրան բանտարկել են Տրապիզոնում՝ նավից իջնելու ժամանակ: Ուրախությունը լաց ու կոծի է վերածվում: Վեցամյա բանտարկությունից հետո Խաչատուր աղային վերադարձնում են Սերբիա:

Մեկնելուց առաջ նա առիթ է ունենում տեսնվելու իր հայրենակից Միսաք Պողոսյանի հետ և խնդրելու նրան, որ գնա գյուղ և ընտանիքին տեղափոխի Երզնկա:

Հետո իմացվում է, որ Խաչատուր աղան ձերբակալվել էր՝ 1898 թ. Տրապիզոնից մեկնելիս, ուսական նավ նստելու պատճառով, արձանագրվելով որպես կասկածելի անձ:

1905—1906 թթ. ձմռանը Սողոմոնը հաճախել է Երզնկայի բողոքականների վարժարանը: Հաջորդ տարի փոխադրվել է Երզնկայի վարժարան և սովորել է այնտեղ մինչև 1911 թ.: Վերջին տարին, ուսուցիչների պակասի հետևանքով, գրեթե ամբողջ դասարանով, տեղափոխվում են կենտրոնական վարժարան, որտեղ և վերջացնում է ուսման ընթացքը:

Բալկանյան պատերազմի ժամանակ որոշ թվով ուսուցիչներ զորակոչվում են: Եվ հոգաբարձությունը Սողոմոնին նախակրթարանի առաջին դասարանը վարելու պաշտոն է տալիս:

1913 թվականին, վերջապես, 17 տարեկան հասակում Սողոմոնը տեսնում է հորը: 1908 թ. Սահմանադրությունը թույլ էր տալիս ազատորեն երկիր գնալ, բայց գործերի բերումով ուշանում է հինգ տարու:

1913 թ. աշնանը Սողոմոնը հեռանում է Երզնկայից և անցնում Սերբիա, ուր մտադիր էր պատրաստվել և հաջորդ տարին գնալ Գերմանիա ուսանելու: Բայց համաշխարհային առաջին պատերազմը ամեն բան տակն ու վրա է անում, բոլոր ծրագրերը թողնելով անավարտ...

Թեհլիրյան գերդաստանը Երզնկայում և Բագառիճում, մինչև 1915 թ. սարսափի օրերը, թվով հասնում էր 85 հոգու, բացի արտասահմանում պանդխտության մեջ գտնվողներից:

Այդ 85 հոգուց միայն ու միայն Սողոմոնի մեծ եղբոր՝ Միսաքի մի սղջիկն է ազատվում: Երզնկան ուսանելի կողմից գրավելուց հետո նրան 12 տարեկան հասակում գտնում են մի քրդի մոտ:

Սողոմոնի մայրը, երկու մեծ եղբայրների կանաչք իրենց զավակներով, եղբայրը՝ Ավետիսը, Բեյրութի ամերիկյան բժշկական համալսարանի ուսանող, զոհվեցին 1915-ի կոտորածի օրերին:

1914 թ. գարնանը, գործի բերումով Սողոմոնի հայրը և Սեդրակ եղբայրը թողնում են Երզնկան և անցնում Սերբիա՝ այդպիսով փրկվելով ստույգ մահից:

Սողոմոնի հայրը վախճանվեց վերջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, 84 տարեկան հասակում: Եղբայրները՝ Միսաքը և Սեդրակը, իրենց ընտանիքներով ապրում են Հարավարևմտյան Ամուսնացած են, ունեն զավակներ ու թոռներ:

Սողոմոն ամուսնացել է Թիֆլիսում հաստատված երգնկացի Մշան Թաթիկյանի աղջկա՝ Անահիտի հետ: Թաթիկյանը երգնկացի քեռու (Շիշմանյան) մտերիմն ու գործակիցն էր: Բաղաքում իր դիրքի վտանգման պատճառով խռատվում է Երզնկայից, 1895-ին անցնում Կովկաս և հաստատվում Թիֆլիսում: Հետագայում ամուսնանում է Հակոբ Ծավարչի աղջկա հետ:

Հակոբ Ծավարչը ժամանակին եղել է «Միացյալի» հիմնադիրներից մեկը:

Սողոմոնը և Անահիտն ունեն երկու մանչ զավակներ:

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Սողոմոն Թեհլիրյանի վերսիշումների առանցքը Թուրքիայի մալիկին մեծ վեզիր Թալեաթ փաշայի սպանությունն է: Դեպքը կապված է հայ ժողովրդի ճեծագույն ողբերգության հետ, որը տեղի ունեցավ 1915—1916 թթ.: Այդ տարիներին, երբ Թալեաթ փաշան Թուրքական կայսրության ճշմարիտ տերն էր, բնաջնջվեց արևմտահայության սովորագույն մասը՝ Ռվագագույն հաշվով շուրջ մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար մարդ: Իսկ բնաջնջումից ճողոպրածները տեղաձան եղան՝ ապաստանելով մեծ մասամբ Անդրկովկասում: Թեև Թուրքիայում շատ արյուն է ճոսել, բայց ազգերի պատմության մեջ հայկական սպանող անմախքնրաց է: Բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական շարժումներից սկսած՝ թուրքական կառավարությունը դիմել է ջարդերի քաղաքականությանը բոլոր այն դեպքերում, երբ անկարող է եղել գոհացնելու հպատակ ժողովուրդների ազգային պահանջները և վտանգված է զգացել իր երկրի ամբողջականությունը: Հայկական ջարդերը Համիդի օրով բացառություն չէին և կազմում էին թուրքական կառավարության ազգային քաղաքականության մի էջը:

Այս խնդիրն ընդհանուր ձևով շատերին է զբաղեցրել: Ցավատանջ երևույթի պատճառը ոմանք տեսել են տիրող և հպատակ ժողովուրդների կրոնական տարբերությունների մեջ, ոմանք ջարդերը համարել են աշխարհակալ պետությունների հակամարտության և դիվանագիտական սադրանքների արգասիք, որիջները իրեն պատճառ մկատել են ազգերի ազատագրման, անջատողական շարժումները: Մեզ թվում է, որ այդ բոլորի հիմքում կա մի հնագույն ընկերային պատճառ, որը քավականաչափ պարզված չէ:

Թուրքերը, գալով դիսից և ժառանգելով Բյուզանդական կայսրությունը, դարերի ընթացքում անկարող եղան փաստորեն իրացնելու այդ ժառանգությունը: Նրանք չկարողացան ո՛չ ենթարկել, ո՛չ ձուլել տիրված ժողովուրդներին և ո՛չ էլ յուրացնել նրանց քաղաքակրթությունը: Իրենց հերթին տիրված ժողովուրդները, անցյալ փառքից մղ-

ված, միշտ ծառացած մնացին տիրողների դեմ: Տիրողն ու տիրվածները ներքին կյանքում դարձան անհաշտ, որոնց մեջ բացված անջրպետը հետզհետե խորացավ թե՛ կրոնական, թե՛ մշակութային, թե՛ ազգային, թե՛ տնտեսական հիմքերով: Առևտուրը, արհեստը, արդյունաբերությունը, գրեթե մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, առաջվա նման, հիմնականում մնացին որպես տիրվածների սեփականություն: Իսկ տիրողների բաժինն էին գեներն ու զրահը և վարչական իշխանությունը, որը ավելի պաշտոն էր, քան փաստական տիրապետություն:

Նոր ժամանակներում ցարական իշխանավորները, իրենց շահերին հետամուտ, ամեն կերպ հրահրեցին այլազան պատմաոճներից ծնունդ առած հակամարտություններ: Եվ այս անհարիր դրությունը ծնունդ տվեց Թուրքիայի կյանքում մի շարք ազգային ողբերգությունների, որոնցից ամենամեծը և ահռելին եղավ հայկական ողբերգությունը:

Պատմական իրադարձությունների դասավորությամբ, հայերի ազատագրությունն այնքան ուշացավ, որ հայերն այլևս դյուրությամբ չէին կարող թողափել իրենց լուծը: Օսմանյան հզոր կայսրության շուրջ երկու դարերի անդամահատությունից հետո այդ շրջանում «հիվանդ մարդու» ժառանգության խնդիրը ծանրացավ: Ամեն մի նոր նվաճում, «ազդեցության շրջան», անգամ առանձնաշնորհում այժմ դառնում էր կոլախնձոր: Դիվանագիտական պայքարի այդ թոհուրոհի օրերին հայ ժողովուրդը շատ արյուն տվեց և եթե կարողացավ վերջնական բնաջնջումից ազատվել, դրանով պարտական էր իր շրջահայեցությանը: Բոլորովին սխալ է, թե նա ձգտում էր անջատման, «ծովից ծով» մի Հայաստան կազմելու տենչով: Իր բովանդակ ազատագրական շարժման ընթացքում հայ ժողովուրդը ո՛չ ունեցել և ո՛չ էլ հետապնդել է այդպիսի մի նպատակ: Անկախության գաղափարը, որպես գործնական խնդիր, ծնունդ է առել պատերազմից հետո և արծարծվել խաղաղության բանակցությունների շրջանում, երբ արդեն հայ ժողովուրդը երկրի մեջ (Արևմտյան Հայաստանում) բնաջնջված էր: Քանի դեռ ժողովուրդը ապրում էր, նրա միակ ձգտումը բարենորոգություններն էին, այսինքն՝ ապրելու և աշխատելու հնարավորությունը: Մտավոր բարոյական իր ոգորումները բնավ չեն նշանակում քաղաքական ծրագիր, որը առաջին օրից եղել է Բեդլիի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածը և իր մահվան նախօրյակին կազմել է 1913 թ. հաստատված բարենորոգումների ծրագիրը: Եվ սխալ է նաև, որ հայությունը վարում էր

զուտ ազգային քաղաքականություն, միայն ի՛ր բախտին հետամուտ: Առարկայորեն միջազգային պայմանները խիստ աննպաստ էին, հայ ազատագրական շարժման շրջանում այդպիսի մի քաղաքականության համար: Եվ ավելի շատ էին և հիմնավոր տվյալները՝ երկրի ընդհանուր բարեկարգության հունով ազգի համար ապահովել տանելի կյանք: Ենթակառուցված նա երբեք չի ձգտել զատել իր կյանքը հարևան ժողովուրդների կյանքից և իր ուժերի ներածին չափով նպաստել է երկրի ընդհանուր առաջադիմությանը իրեն մատչելի բոլոր ապարեզներով: Ինչ էլ որ ասվի, ո՛չ ոք չի կարող ուրանալ Թուրքիայի առևտրի, արհեստի, գեղարվեստի, գյուղատնտեսության բարձր զարգացման մեջ հայերի կատարած դերն ու արժեքը:

Երկրի ընդհանուր և իր կյանքի բարենորոգության հույսերը ի կատար ածելու համար հայերը միշտ համագործակցել են Թուրքիայի ընդդիմադիր տարրերի հետ: Թուրքիայի տիրող տարրերը, իրենց խավարամիտ արբանյակներով, դիտել էին հայերին ոչ այնքան իբրև պատճառ արաաքին միջամտությունների, որոնք, ի դեպ, շատ էլ չէին վտանգում նրանց շահերը, որքան իբրև թուրք հեղափոխության վարակիչ մամրե: Համեմայն դեպս, հայ ժողովուրդը Թուրքիայում ավելի շատ աթյուն է տվել ընդհանուր հիմքերով, քան իր ազգային-ազատագրական շարժման բերումով: Պատահական չէ, որ այդ շարժումը գործոն բնույթ է ստանում թուրքական հեղափոխության սկզբնական շրջանում: Այդ պատճառով է, որ թափ է առնում թուրքական հեղափոխական շարժումը երիտասարդ թուրքերի նախահոր՝ Միտհատ փաշայի ջանքերով: Եգիպտոսում ծնունդ են առնում «Իթթիհս»-ը և «Հուրիեթ» հեղափոխական թերթերը, որոնց էջերում երիտասարդ թուրքերը քննադատում են հին կարգերը և սահմանադրություն պահանջում: Նրանց ազդեցությամբ երկրում աճող դժգոհություններն իրենից վանելու համար կառավարությունը թուրքերին մղում է քրիստոնյաների և, առաջին հերթին, հայերի դեմ: Արտաքին քաղաքական իրադարձությունների հետևանքով, 1877 թ. մարտին բացվում է թուրքական առաջին խորհրդարանը, որը հույսեր է ներշնչում հպատակ ազգերին, այդ թվում նաև հայերին: Բայց հենց որ Համիդը ամրանում է գահի վրա, նույն տարվա վերջին ցրում է խորհրդարանը՝ իր երկարատև գահակալության շրջանում այլևս երբեք չհրավիրելու համար: Միաժամանակ շնորհագուրկ է լինում մեծ վեզիր Միտհատ փաշան՝ քիչ հետո Արաբիայում խեղդամահ լինելու համար: Հաջորդ տարվա մայիսին բռնկվում է Ալի Սոուվիի ապստամբությունը Պոլսում, ուր այդ օրե-

թին, ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով, կուտակվել էին հալկաներից գաղթած շուրջ 150 հազար գազազած մուսաճիրներ: Սպրտամբությունը ճնշելուց հետո Համիդն այդ գազազած ամբոխը ցրում է գավառներով մեկ՝ գրգռելով նրանց հայերի դեմ: Հակառակ այս կացության, առաջին հայ քաղաքական-հեղափոխական կազմակերպությունը, կամ, ավելի շուտ՝ հոսանքը (հանձինս Արմենականների), այդ օրերին հանդես էր գալիս ոչ թե անջատման, ազգային անկախության պահանջներով, այլ ընդհանուր հայրենիքի բարեկարգության ծրագրով: Ծարժման ղեկավար Մ. Փորթուգալյանը իր հանրային աշխատանքը բանաձևում էր որպես «իր ազգի և Օսմանյան տերության զույգ շահերին նվիրված գործ...»:

Ութսունական թվականներին համիդյան ռեժիմն այլևս կաշուն է ու հզոր ներքին ընդդիմադիր ուժերի դեմ: Իր արյունակալ քաղաքականության մեջ Համիդը հենվում էր արտաքին դրամագլուխների ու ներքին ավանդապետական-կղերական ուժերի վրա: Հայաստանում ասպատակում են «Համիդի» և քուրդ տերերեյները. հայերից խլվում են լավագույն հողերը, բարձրանում են տուրքերը, հաճախադեպ դառնում ավարատությունները, սպանությունները, ստեղծելով դժոխային մի վիճակ: Եվ, սակայն, այդ օրերին հանդես եկած Հնչակյան կուսակցությունը, հակառակ իր ծրագրի, ո՛չ թե հետապնդում է Հայաստանի անկախությունը, այլ երագում է այնպիսի կարգերի մասին Թուրքիայում, որ հնարավոր կդարձնի ընկերավարության իրագործումն այդ երկրում...

90-ականի սկզբներին թուրք հեղափոխական շարժումը դեռ քնած է: Երկրում դրությունը մագաչափ անգամ չի փոխվում. Համիդյան վարչակարգի՝ արյունի և թալանի մույն քաղաքականությունն է տիրում: Երկրից դուրս՝ Կովկասում, հեղափոխական զատ-զատ խմորումներից կազմվում է Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունը: Ըստ էության, նոր կուսակցությունը հնչակյաններից տարբերվում է ավելի կազմակերպական ձևով ու գործնական ձգտումներով և գտնվում է գերազանցապես ռուս նարդինիկների մտավոր-բարոյական ազդեցության տակ. այն դեմ չէ ընկերավարությանը, բայց նախապես անհրաժեշտ է համարում քաղաքական ազատությունը Թուրքիայի բոլոր ժողովուրդների և ազգերի համար. անջատման ու անկախ Հայաստանի ստեղծման մասին խոսք չկա նրա ծրագրում: Մոտավորապես մույն ժամանակ, 1892-ին, վերականգնվում է թուրքական հեղափոխական շարժումը, և Ահմեդ Ռիզան Փարիզում հիմնում է Երիտասարդ թուրքերի նոր մար-

մին՝ «Մեշվերեթը»: Քիչ հետո սնկի պես բուսնում են հեղափոխական թերթերը: «Իթթիհատ վե Թերագզըի» հիմնադիրներից Իսհակ Սյուքյուտին և Աբդուլլահ Մևտեղը ժնկում հիմնում են «Օսմանլըն»: Մուքադ պելը հրատարակում է ռազմաշունչ «Միզանը»: Եգիպտոսում լույս են տեսնում Հոջա Գատրիի «Կանունը Հասսին» և Ահմետ Սանբայի «Սանջակը»: Թուրք պալատական առաջադիմականներից իշխան Սալահետտինը Փարիզում լույս է ընծայում «Թերագզըն»: Եգիպտոսում «Շուրա Օսմանի» ու «Ենի ֆիքը» թերթերն արժարժում են նրա գաղափարները:

2ի ուշանում նաև Երիտասարդ թուրքերի գործունեությունը. Սյուքյուտին, Մևտեղը և Իբրահիմ Տենոն 1894-ին Պոլսում հիմնում են «Իթթիհատ վե Թերագզըի» անդրանիկ կազմակերպությունը: Նրանք հիմնականում հետապնդում են Միտհատ փաշայի սահմանադրությունը՝ պատասխանատու նախարարություն, ազգերի հավասարություն օրենքի առաջ, մամուլի և խղճի ազատություն, անձի և սեփականության ապահովություն և այլն:

Թև առած հեղափոխական տրամադրությունների մասն բարձրացումից՝ թափ է առնում և հայ ազատագրական շարժումը. հայ-քուրդ, հայ-թուրք ընդդիմադիրների համագործակցության փորձեր են արվում: Ու Համիդը իր մաղձը թափում է հայ ժողովրդի վրա. սկսվում են 1895—96 թթ. ջարդերը, որոնց զոհ գնացին 300 հազար հայեր: Երկրում գործող թուրք հեղափոխականներից ձեռքակալվեցին միայն մոտավորապես հարյուր մարդ, որոնցից 13-ը դատապարտվեցին մահվան, 68-ը՝ բանտարգելության (բանտարկություն)...

XX դարի սկզբին ազատագրական շարժման ղեկավարները, թուրք հեղափոխության վրիպումներից հուսահատ, ձեռնարկում են հայ-մակեդոնական շարժման համագործակցություն: 1903-ին Մակեդոնիայում ապստամբություն է բռնկվում, որն անմիջապես ծնունդ է տալիս արտաքին շահագրգռությունների. Ավստրիան ձգտում է ձեռք բերել Սալոնիկը և իր համար պատվանդան ստեղծել դեպի արևելք: Ռուսաստանը վախենում է Ավստրիայի ուժեղացումից հալկաներում և պնդում է միջամտել հավաքաբար: Սեպտեմբերին երկու երկրների վեհապետների հանդիպումը հանգում է համաձայնության, որով մակեդոնացիներն ստանում են բարենորոգություններ՝ ավստրո-ռուսական «քաղաքացիական գործակալների» հսկողության տակ: Օրինակը վարակիչ էր և հուսադրող: Հաջորդ տարում Սասունում ապստամբություն է բռնկվում: Բայց այս անգամ պետությունները լուռ են: Եվ Հայ-

միդը իրեն պարտադրված գիշման վրեժը Մակեդոնիայում լուծում է հայերից. սկսվում է Սասունի ջարդը: Երկրում հայերը լիզում են վերքերը: Երկրից դուրս նրա ազատության դեկավարները փորձում են ընդհանուր ճակատ ստեղծել թուրք ընդդիմադիրների հետ: Դեռ երկու տարի առաջ՝ 1902-ին, թուրք ընդդիմադիրների համագումարից հետո Փարիզում նման համագործակցության հնարավորությունը հույսեր է հերքելու: Միայն թե այժմ թուրք ընդդիմադիրները բաժանվում են երկու հոսանքի: «Ապակենտրոնացման Լիգան»՝ իշխան Սալահատիի գլխավորությամբ, անհրաժեշտ է գտնում Թուրքիայում սահմանադրական կարգեր հաստատելու գործում դիմել եվրոպական պետությունների աջակցությանը: Ազգայնականները, որոնք համախմբված են «Իթթիհատ վե Թերազզի» մեջ, Ահմեդ Ռիզայի գլխավորությամբ, անհրաժեշտ են գտնում շարունակել հեղափոխական գործունեությունը սեփական ջանքերով՝ երկրում ստեղծելով հեղափոխական մարմինների սաղմեր, խստորեն կենտրոնացված խմբերով: Եվրոպայի կողմից բազմիցս խաբված հայ ազատագրական շարժման դեկավարները այս վերջինների հետ են:

Ռուս առաջին հեղափոխությունը մեծապես ազդեց հեղափոխական տրամադրությունների վրա Թուրքիայում: Սակայն նաև անկախաբար այս հեղափոխությունից, նրա նախաշեմին կովկասյան Հայաստանի սահմանն իրար հետևից անցնում են Թումանի, Որսոդ Գևորգի, Խանի, Զալլառի և այլոց պարտիզանական խմբերը: Բուն երկրում ծավալվում են Անդրանիկի, Մուրադի, Մեպուհի և այլոց հայդուկային խմբերի շարժումները: Այս անգամ շարժմանը համակրում են ավելի լայն խավեր նաև թուրք ժողովրդի մեջ. գործում, նախաստիների շարքերում տեղի են ունենում անկարգություններ: Երկրի ընդդիմադիր տրամադրություններն ազդում են արտասահմանում հավաքված թուրք հեղափոխականների վրա: 1907 թ. դեկտեմբերի 27—29-ին Փարիզում տեղի է ունենում Թուրքիայի ընդդիմադիր տարրերի համագումար: «Իթթիհատ վե Թերազզի» գաղ համագումարին մասնակցում են «Ապակենտրոնացման Լիգան», Հ. Յ. Դաշնակցությունը, մակեդոնական, արաբական, հայկական զանազան թերթերի, ինչպես նաև հրեական ու եգիպտական ընդդիմադիր հոսանքների ներկայացուցիչները: Այստեղ շատ մեծ է հայ հեղափոխականների ազդեցությունը ընդունված որոշումների վրա. բոլոր ընդդիմադիր ուժերը պետք է հավաքաբար գործեն. գլխավոր նպատակն է Համիդի գահընկեցությունը և սահմանադրական կարգերի հաստատումը: Այդ նպա-

տակին հասնելու համար ժողովը քվեարկում է այն բոլոր միջոցները, որոնք կիրարկում է ռուսական հեղափոխությունը:

1908 թ. հունիսին ռուս և անգլիական վեհապետների տեսակցությունը Ռեկում և համաձայնությունը՝ հավաքաբար միջամտելու մակեդոնական խնդրին, հարկադրեց Երիտասարդ թուրքերին հանդես գալ ավելի շուտ, քան ենթադրում էին: Ծարժումը սկիզբ առավ Սալահիլում՝ գնդապետ Նիսադիի նախաձեռնությամբ: Նրան ենթակա հեղափոխական ուժերին շուտով միացան ուրիշները, ի թիվս որոնց և էնվերը: Համիդի կողմից ապստամբների դեմ ուղարկված զորքերը միացան նրան: Զգալով իր անխուսափելի պարտությունը՝ Համիդը ստիպված եղավ հուլիսի 24-ին վերականգնված հայտարարել այն Սահմանադրությունը, որի հեղինակին երեսուն տարի առաջ խեղդամահ էր արել: Դա գահի վրա մնալու միակ ելքն էր, միակ ելքն էր նաև ժամանակ շահելու: Իր հերթին, թուրք հեղափոխության վարիչ ուժը՝ «Իթթիհատ վե Թերազզի», միշտ խուսափելով շարժմանը տալ լայն ժողովրդական բնույթ, ներկա դեպքում որոշում է հեղափոխությունը պահել «խաղաղ, սահմանադրական հունի մեջ»: Այդ օրերին Պոլսում կուսակցության գերագույն խորհուրդը որոշում է գահի վրա պահել Համիդին, քանի դեռ նա հավատարիմ կմնա Սահմանադրությանը...

Իհնչ էր այդ օրերին հայ ժողովրդի զգացածը. դժվար թե նա կարող լիներ բաժանել Թուրքիայի բոլոր ժողովուրդներին համակցած գնծությունը. քանի Համիդը գահի վրա էր, նրան չէր կարող փրկել նոր պատահալներից և ոչ մի Սահմանադրություն: Ու այդպես էլ եղավ, մի ամիս չանցած, Համիդը հայերի դեմ լարեց մռայլ, խավարամիտ, կղերաավանդապետական տարրերի մի ամբոխ, որն Ադամայում սրի քաշեց շուրջ քառասուն հազար հայերի: Դա նոր զանգվածային շարդերի նախերգանքն էր: Բայց նախքան այդ՝ Համիդին անհրաժեշտ էր մաքրել իր հաշիվները հեղափոխության հետ: 1909 թ. մարտին Պոլսում ծայր առավ հակահեղափոխությունը: Սակայն այս անգամ բախտը դավաճանեց Համիդին: Ապրիլի 28-ին հակահեղափոխությունը ճզմվեց, և Համիդը գահընկեց եղավ: Այդ օրը հայ ժողովուրդը վերջապես տոնեց իր հաղթությունը: Բայց, դժբախտաբար, նրան վիճակված չէր վայելելու այդ հաղթանակի պտուղները...

Անցավ երեք տարի, հույների, ակնկալությունների, սպասումների երեք տարիներ, որոնց ընթացքում հայ հեղափոխական կուսակցությունների և համայն արևմտահայության միակ կարգախոսը Օսմանյան ընդհանուր հայրենիքի վերածնունդն էր: Կան անհամար որոշում-

ներ, հայտարարություններ ժամանակի հայ հեղափոխական գրականության մեջ այդ մասին: Եվ ասկայն ոչինչ չփոխվեց: Հեղափոխության նախօրյակին Իթթիհատի տված բոլոր խոստումները հայ ժողովրդի կյանքի և ապագությունից մասին ջուրն ընկան: Հայկական գաղափարում կողոպուտներն ու մասնակի սպանությունները շարունակվեցին, ճողային հափշտակություններն ստացան ծավալուն բնույթ: Այս բոլորին վկա են Պոլսո պատերազմի անհամար բողոքները, որոնք ուղղվել են կառավարության այդ մուսլ դեպքերի առթիվ, 1912 թ. ընթացքում:

Այդ օրերին հայ հեղափոխականների մեջ բարոյալքությունն ընդհանուր էր: Ոմանք քարոզում էին նորից «լեռ բարձրանալու» անհրաժեշտությունը: Բայց ընդհանրապես նրանց հայացքներն ուղղվում էին դեպի դրսի ուժերը: Ռուսաստանում նրանց խոստանում էին իրազանք քարենորոգություններ, որոնց համամիտ էին Անգլիան ու Ֆրանսիան: Բազմաթիվ սին խոստումներից հետո թեթև սրտով չէր, որ հայ հեղափոխականները մոտենում էին այդ ելքին. բոլոր միջոցներն սպառված էին, որից ելք չկար: 1913-ին քարենորոգումների խնդիրը կարծես ստանում է իրական հանգամանք: Հաջորդ ամռանը Պոլիս է հասնում եվրոպացի երկու քարենորոգիչներից մեկը՝ արդեն ընդունված քարենորոգությունների գործը ձեռնարկելու համար: Բայց բռնկվում է ապստերազմը, ու մի տարի հետո Հայաստանում այլևս հայ չկար...

Ինչպե՞ս կարելի եղավ իրագործել այդ անավոր ոճիրը մեր դարում: Արևոտահայ ժողովրդի բնաջնջումը միայն Իթթիհատի և նրա ղեկավար դեմքի՝ Թալեաթի գործը չէր: Կար մի հին, արյունոտ անցյալ, որ դարերի հետևից դեռ ցցել էր իր մուսլ դեմքը: Թալեաթը ժառանգել էր իր նախորդների արյունոտ ու ատելավառ անցյալը: Սակայն նաև Թալեաթի անձը, անկասկա այդ անցյալից, իբրև մեծ դերն ունեցավ: Թալեաթն իր հրեշային դաժանությամբ գերազանցեց հայ ժողովրդի բոլոր հին ու նոր դահիճներին:

Ո՞վ էր այդ Ֆարդը, որ այդպիսի նախադրական դեր կատարեց հայ կյանքում: Ըստ տեղեկությունների, Թալեաթը պոմաք էր, բուլղարական ծագումով, որի նախահայրերը դարեր առաջ ընդունել էին մահմեդականությունը: Որքան ճիշտ է այդ, չգիտենք. հիշում ենք միայն, որ պատերազմի շրջանում հակառակորդ իթիլաֆականները նրան որակում էին «տոմսե», ատելավառ մի արտահայտություն, որը նշանակում է դավանափոխ, ավելի շուտ՝ ուրացող: Նրա համար կրո-

նական հանգամանքները ոչ մի արժեք չունեին. նա հավասարապես անտարբեր էր դեպի բոլոր կրոնները: Հայրը՝ Գրմա Սլի, Ձեֆեմի գյուղից, դատական պաշտոնյա էր: Ըստ թուրքական աղբյուրների, դեռ երիտասարդ հասակում Թալեաթը բանտարկվել էր Ադրիանուպոլսում, ուր և հաբել է հեղափոխական շարժմանը: 90-ամյան թվականներին, երբ Երիտասարդ թուրքերի գլուխ էր անցել Ահմեդ Ռիֆա, Թալեաթը հեռագրական պաշտոնյա էր: Նրա հեղափոխական կնքահայրը եղել է Իփեկի երեսփոխան Իբրահիմ բեյը, որը երիտասարդ Թալեաթին ընդունել էր կազմակերպության մեջ և հանձնարարել «Մեշվերեթը» տարածելու գործը: Քիչ հետո Թալեաթը կարգվում է Սալոնիկի հեռագրական քարտուղար, ուր և մտնում է «Օսմանլը Հուրիեթ Զեմիեթի» մեջ, իբրև գործուն անդամ: Նրա ընկերներն էին՝ Մանյասի Զադե Ռեֆիզը, Զավիդը, Միտհատ Օյուքքին, Նազըմը և Զամիսլադը, որոնք կազմում էին Սալոնիկի կազմակերպության կորիզը:

Երբ են սկսվել նրա հարաբերությունները հայ հեղափոխականների հետ, ստուգապես չգիտենք: Հայտնի է միայն, որ իր անսպառ եռանդով, համատ կաճքով և, մասնավոր, շրջապատը գրավելու բացառիկ ընդունակությամբ նա շատ շուտով ձեռք է բերում որոշ դիրք և ազդեցություն Երիտասարդ թուրքերի մեջ և բարեկամներ՝ հայ հեղափոխականների շարքերում: Իր այս հայ բարեկամների մոտ Թալեաթը 1909 թ. մայրի 31-ի հակահեղափոխության օրերին ապստան գտավ, պահվեց, մինչև որ հաջողվեց փախչել և անվտանգ հասնել Սալոնիկ:

1911 թ. Թալեաթը ներքին գործերի նախարար է և միաժամանակ Իթթիհատի նախագահ: Այդ օրերին է, որ հատկապես վատթարանում է հայ գաղառի կացությունը, ուր հողային հափշտակությունները, ավարատությունները և մասնակի սպանությունները վերջ չունեին: Իր դիրքի, ազդեցության և պաշտոնի բերումով նա կարող էր հիմնապես արմատախիլ անել այդ երևույթները: Բայց, եթե արդեն իսկ սպասում էր հարմարագույն պահին՝ իր դիվային ծրագիրը գործադրելու, հասկանալի է դառնում նրա թույլատու ընթացքը:

Թալեաթը մնաց ղեկավար դիրքում գրեթե մի ամբողջ տասնամյակ, բայց Թուրքիայի կյանքի և ոչ մի խնդիր լուծում չստացավ նրա երկարատև իշխանության ընթացքում: Ներքին վերանորոգությունների բոլոր խնդիրների լուծման մեջ նա ցույց տվեց մի քառասյին պատենհապաշտություն, որը համիդյան ռեժիմին հատուկ էր միայն արա-

քին խնդիրների լուծման մեջ: Գալով այս վերջիններին՝ ուշագրավ է, որ Թալեաթը և իր կուսակցությունը թե՛ Տրիպոլիսի, թե՛ Բալկանյան պատերազմի, թե՛ համաշխարհային պատերազմի նման բախտորոշ խնդիրների լուծման ժամանակ բիրտ ու պարզունակ ելքերից զատ ուրիշ միջոց չգտան: Թալեաթի հետ գործ ունեցած եվրոպական դիվանագետները, ինչպես նաև թուրք թե օտար հասարակական գործիչները, նրա մեջ չեն նշմարել իր դիրքին, պաշտոնին համապատասխանող մտավոր պատրաստությունը և պետական անձին անհրաժեշտ փորձառությունը: Բայց հիշատակում են մի շարք տվյալներ, որոնց ուժով նա խոնարհ խավերից հասավ ամենաբարձր դիրքերի, կամքի, եռանդի և անդուլ աշխատանքի կիրառմամբ նորանոր դիրքեր գրավելու, խոսելու, հմայելու, անխառն զվարթությամբ շրջապատն իր հետ կապելու արտակարգ ընդունակությամբ, միայն իրեն հատուկ հզոր բնագրի, դիմացինի թաքուն մտադրությունները կանխելու, չափավոր և անգամ «դեմոկրատական» կենցաղով մասնավոր կյանքում, «անկեղծություն», երբ դավադրում է, «բարեկամություն», երբ կատաղի թշնամի է: Սրանք էին նրա հատկությունները և քաղաքագիտական իմաստությունը: Իսկ այդ բոլորը քիչ էր վերածնվող Թուրքիային նոր ուղիներով առաջնորդելու համար:

1914 թ. ամռանը գումարվեց Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության հերթական ընդհանուր ժողովը: Այդ ժողովը մասնավորապես Ռոստոմի պնդումով գումարվեց Էրզրումում: Բայց Թալեաթը ուրախ էր, որ ՀՅԴ-ի ընդհանուր ժողովը գումարվում է Էրզրումում: Հայ հեղափոխականները դա ընկալում էին որպես բարեկամության վերականգնման մի ցույց Թալեաթի կողմից: Ու նորից վերագարթնում էին հույսերը հայկական բարենորոգությունների գործադրության շուրջը: Իրականում Թալեաթը այդ ճակատագրական օրերին ցանկացել էր իր ձեռքի տակ ունենալ հայ ակամավոր հեղափոխական գործիչներին: Ժողովը դեռ չէր վերջացել, երբ սկսվեց համաշխարհային պատերազմը: Քիչ հետո Էրզրումում հայտնվեցին Թալեաթի երկու պատվիրակները՝ Իթթիհատի կենտրոնական կոմիտեի քարտուղար Բեհաեդտին Ծափիրը և հայտնի իթթիհատական գործիչ Նաջի բեյը: Նրանք եկել էին բանակցելու հայ հեղափոխականների հետ՝ Թուրքիայի պատերազմին մասնակցելու պարագային նրանց բռնելիք դիրքի մասին: Վստահ, որ Ռուսաստանը պատերազմում պիտի ջախջախվի, Թալեաթի պատվիրակները չէին ծածկում պատերազմին մասնակցելու իրենց մտադրությունը: Նրանք, համակված ռազմաշունչ տրամադրությամբ,

առաջարկում էին հայ հեղափոխականներին գործոն աշակցություն ցույց տալ իրենց, հանդես գալ հատուկ հայտարարությամբ արտաքին աշխարհի առաջ՝ հայ-թուրք միացյալ ճակատով զենքի տակ քաշել բոլոր հին հայրուկներին իրենց խմբերով, կազմել հայ կամավորական բանակներ, Կովկասում առաջ բերել ապստամբություն և քայքայել ռուսների թիկունքը, ամեն կերպ նպաստել Թուրքիայի առաջխաղացմանը դեպի Անդրկովկաս: Հայ հեղափոխականները մերժեցին այդ արկածաշունչությունը՝ հորդորելով հետ կենալ պատերազմին մասնակցելու մտքից, որը կարող է կործանարար լինել Օսմանյան կայսրության համար, ու առաջարկելով, որ հայ ժողովուրդը կարող է կատարել միայն իր քաղաքացիական պարտականությունները պատկանյալ երկրների նկատմամբ: Ընդհանուր ժողովը, իր օրակարգը չսպառած, փակվեց. պատգամավորներից ոմանք բանտարկվեցին, ոմանք թաքսովեցին, ոմանք էլ հաշողեցրին փախչել, ուր կարող էին: Աշնան սկզբներին, երբ դեռ Թուրքիան պատերազմի մեջ չէր, արդեն սկսվել էին մասնակի տեղահանությունները և ջարդերը Էրզրումի, Մուշի ու Բիթլիսի շրջաններում: Այս վայրերում զանգվածային ձերբակալություններ էին կատարվում, հայերին զինազափում էին: Այդ օրերին Թալեաթը Թուրքիայի միահեծան տեղն էր... Դառնադետ դեպքերի զարգացման և Թալեաթի դերին քիչ թե շատ ծանոթ մարդկանց համար այնուամենայնիվ մութ է մնում այս մարդու հոգեկան աշխարհը, ո՞ր ընդունակ եղավ մի ամբողջ ժողովուրդ ոչնչացնելու և արմատախիլ անելու Թուրքիայում: Բայց ոչ ոք այնքան դիպուկ չի բնութագրել Թալեաթին, ինչպես թուրք նշանավոր գրագետ Ջենափ Ծեհապետտինը. «Թալեաթ կատաղի փառամոլ մըն էր... Անոր իտեղն էր «երեւալ», երեւալ, միշտ երեւալ... Կը նախընտրէր, որ պետութիւնը իր ձեռքին մէջ մեռներ, քան թէ բարգաւաճէր ուրիշներու ձեռքին մէջ... չար տաղանդ մը ուներ. թակարդ լարելու, դարանակալ ըլլալու, յանկարծակիի բերելու ընդունակ, խարդախ, լարախաղաց, խաբերայ տաղանդ մը: Թե՛ իր անհատական կեանքին, թե՛ հանրային կեանքին մէջ Թալեաթի յենարանը, լծակը, ուժը, տոկոմութիւնը միեւնոյն քանն էր՝ Էնթրիկ: Ծատ խոնարհ խաւէ մը բարձրացաւ ամենէն բարձր դիրքին, շնորհիւ Էնթրիկի: Սակայն իր բախտածառը որքան բարձրացաւ, այնքան յայտնի եղաւ, որ արմատները աղբի մէջ էին...»:

Գրի առնելով Ս. Թեհլիրյանի վերհիշումները՝ մենք մի նպատակ ունենք՝ հայտնել այն ամենը, ինչը կապ ունի հայ ժողովրդի մեծա-

գույն ողբերգության հետ, և համաձայն պատմաբանի ուշադրությանը այն ամենը, ինչ կարող էր ասել այդ մասին Թալեաթի անաբեկիչը:

1943, մայիս
Բելգրադ

Վ. Մ.*

* Վահան Մինախորյանը հեղինակն է «1915 թվականը» մեծարժեք գործի, որը լույս է տեսել 1949 թ., հեղինակի մահից հինգ տարի հետո: Մինախորյանը հանրային հարուստ անցյալով մի անբասիր անուն է: Սոցիալիստ-հեղափոխական կուսակցության անդամ էր: Մահացել է տարագրության մեջ՝ Բելգրադում, 1944 թ.:

«Հուլիս»

Մ Ա Յ Ր Ի Կ Ի Ս . . .

Անհունի աղջամուղջին մէջ յիշատակդ իսկ թառամելու, առ յաւէտ կորսուելու գաղափարէն զարհուրած՝ փնտոեցի քեզ, մա՛յր իմ ...

Թափառեցայ երկրէ երկիր, անապատէ անապատ: Անցայ մեր տա-
րաբախտ ու ագիւրակոյտի վերածուած հայրենիքի քաղաքներն ու գիւ-
ղերը, սարերն ու ձորերը ...

Զուր եղան իմ բոլոր որոնումները ... Ամէն կողմ ամայութեան զար-
հուրելի համայնապատկերը կը ներկայանար իմ աչքերուն: Զկար այ-
լեւս ա՛յն կեանքը, եռ ու զեռը, դաշտերու հմայիչ երեւոյթը, առուակ-
ներուն կարկաշունը, թռչուններուն ուրախ զուարթ ճոռոցիները ...

Բոլո՛ւրը, բոլո՛ւրը չքացեր էին արիւնոտ բորենիին գաղանային բնազ-
դին բաւարարութիւն տրուած ըլլալու հետեւանքով:

Բուերու թագաւորութիւնն էր տիրապետողը հայրենիքին մէջ ...

Ամայութի՛ւն, ամայութի՛ւն ...

Եփրատը անհանգիստ ու գծտուած էր ձեր խոշտանգուած դիակներէն
իր անակիզը ժամանակներու ընթացքը խանգարուած ըլլալուն ... Բոզոքի
ու ըմբոստութեան մոնշիւնները միայն կը լսուէին իր կոհակներէն: Ան
եւս կ'ողբար իր անցեալը:

Վճիտ ու յստակ ջուրերը ներկուած էին հայ մայրերու, երեխաներու,
երիտասարդներու եւ ծերերու անմեղ արիւնով ... Իր հոգին եւս վրդո-
վուած էր հայ ցեղի ահռելի ողբերգութեան կենդանի վկան ու ականա-
տեսը ըլլալուն համար ...

Հեռաւոր եւ անծանօթ անապատները անողոք ու լուռ էին: Կարծես
յագեցած քնէին իրենց հրկիզեալ աւազներուն վրայ ցրուած ոսկերոտի-
քէն ...

Դառնօրեն ողբացի ի տես մարդկային պատմութեան մեջ տեղի
ունեցած արհաւիրքներու այս ամենազարհուրելիէն: Տատանումներ ունե-
ցայ մինչեւ յուսահատութեան անփառունակ ոլորտները տանող, բայց
կսկիծը, ողբերգութեան ահաւոր տեսարանները ցնցեցին իմ հոգին,

ուժ ու կորով ներշնչեցին ինձի՝ ապրելու, կեանքը շարունակելու մաքու-
մաշը պարտադրելով: Թերեւս անոր համար, որ առիթը ունենամ քեզի
հանդէպ, մա՛յր իմ, եւ քեզ հետ բիրաւոր հայ մայրերու, որոնք խաշուե-
ցան հայ դողգոթային վրայ, իմ՝ հայ զավակի՝ տարրական պարտակա-
նութիւնս կատարելու... որեւէ ձեռով յաւերժացնելու յիշատակը թա-
փուած արեան դեռերու...:

Դուն, մա՛յր իմ, որ կեանք տուիր ինձի, արտասուաթոր աչքերով
համբուրեցիր զիս դառն զգացումով մը լեցուած, թէ այլեւս չիտի
շտեսնէինք. իրաւունք ունէիր: Ծիշտ էր նոյնպէս քու հառաշանքը եւ
արդարացի՝ «հազիւ մեծցուցի, թեւ առիր ու կը թռչիս կը հեռանաս
ինձմէ»: Այո՛, հեռացայ: Այլեւս քեզ յաւիտեանս շտեսնելու պայմա-
նով, բայց քու տուած կաթը, քու ունեցած մայրական անսահման գուր-
գուրանքը տոյնպիսի խոր աշմատներ ձգած էին իմ հոգիի ալքերուն
մէջ, որ մոռնալ աչդ բոլորը, անտարբեր մնալ, մանաւանդ քու եղբրա-
կան վախճանէն յետոյ, կարելի չէր...:

Այսօր, խորհրդապաշտ հաւատացեալի մը նման, ուղեցի «Անծա-
նօթ մօր անյայտ գերեզման» մը կառուցանել իմ հոգիիս մէջ ու երկիւ-
ղածօրեն երկրպագել այդ կոթողին առջեւ, որպէս հնամենի բազինի
մը... Ուղեցի, իմ հեթանոս աղօթքի խորհուրդները, միացուցած խուճ-
կի ու կնդրակի բուրումնաւէտ ծուխին, ցրուել ու հասցնել անհունի
առեղծութեան լիակատարութեան, որպէս իմ սրտագին պաշտամունքը քու
անմոռանալի յիշատակին, մա՛յր իմ, ինչպէս նաեւ հազար-հազար ող-
ջակիւղութենքուն, որոնք նահատակուեցան մեր ցեղի ազատագրութեան
պայքարին համար ու անէացան առ յաւէտ՝ առանց հողակոյտի, առանց
շիրիմի...:

ՍՈՂՈՄՈՆ

Ք Լ Ո Ւ Խ Ա

ՍԵՐԲԻԱՅԻՑ ՎԱՅՊՈՒՐԱԿԱՆ

Երզնկայից նոր էի հասել Սերբիայի գաղառական քաղաք Վալեո,
երբ ամեն բան տակն ու վրա եղավ: Սարաևոյում մի տերք ուսանող
ատրճանակի երկու հարվածով սպանել էր ավստրիական գահաժա-
ռանդ Յրանց Յերզինանդին: Ենթադրվում էր, որ պատերազմ կլինի:
Այնուհետեւ զեպքերը զարգացան գլխապտույտ արագութեամբ: Հուլիսի
վերջերին Ռուսաստանը զինված պատրաստականութեան բերեց իր ծո-
վային և ցամաքային ուժերը: Օգոստոսի մեկին Գերմանիան կանխեց
նրան՝ պատերազմ հայտարարելով: Յրանսիան հանդես եկավ իր գաշ-
նակցի կողքին: Բայց զենքի առաջին հարվածները իջան Բելգիայի գըլ-
խին, ինչը որ լավագոյն առիթ հանդիսացավ Անգլիայի համար Գեր-
մանիային պատերազմ հայտարարելու: Այսպէս սկսվեց պատմութեան
առաջին մեծ սպանդը:

Սերբ ժողովուրդը ոգևորութեամբ փարվեց զենքին. հասել էր իր
ազգային իղձերի պսակման ժամը: Լավ ուտող, խմող, արեւելյան մեղկ
անուրջներում թմրած Վալեոյի բնակչութիւնը շարժման մեջ էր: Տեղի
էին ունենում բազմամարդ հավաքութիւններ և ռազմաշունչ ցույցեր: Ժո-
ղովրդի առաջնորդները իրենց ճառերում հիշում էին Ստեփան Նեման-
յայի, Դուշան Սիլեփի ժամանակները, նրանք ժողովրդին կոչում էին ներ-
շնչվել Մարիցայի հովտի, Կոսովոյի նահատակ հերոսների ոգիներով:

Օգոստոսի կեսերին պատերազմի հրդեհը հասավ Սերբիայի սահ-
մաններին: Ավստրիացիները երկու բանակներով մտան Սերբիա՝ մի
հարվածով վերջ տալու հոխորտացող թշնամուն: Բայց չորս օրվա ծանր
կռիվներից հետո ստիպված եղան հտ քաշվել: Հարվածն այնքան ան-
սպասելի էր, որ ավստրիացիները կրկնեցին իրենց ներխուժումը միայն
չորս ամիս անց, երբ արդեն պատերազմի մեջ էին նաեւ թուրքերը:

Ի՞նչ էր կատարվում Վալեսյից դուրս, հայտնի չէր: Քաղաքի վեց-
յոթ հայերը գրեթե ամեն օր մեկ մոտ էին: Կարծես պատերազմի բու-
վանդակ ծանրությունը վիճակվել էր նրանց: Բուլժըն էլ երկրում բնա-
նիքներ ունեին: Բուլժըն էլ խիստ մտահոգված էին նրանց թախտով, և
ամենից շատ՝ հայրս, եղբայրներս: Ինձ համար անհասկանալի էր այդ.
Ի՞նչ կարող էր պատահել կանանց, երեխաներին, երբ համիդյան ռե-
ժիմն արդեն տապալված էր, ու երկրում տիրում էր նրիտասարդ թուր-
քերի արդարախոհ իշխանությունը: Ծիշտ է, նրանց օրով եղան Աղա-
նայի ջարդերը, բայց ո՞վ չգիտեր, որ այդ վերջին տուրքն էր թուրք
հակահեղափոխականությանը, որ պետք է վճարեին հայերը, իբրև թուրք
հեղափոխության գլխավոր ազդակը կամ նրա առաջին արտահայտիչը:

Ու ես աշխատում էի սիրտ տալ նրանց՝ երկրից բերած դեռ շատ
թարմ տպավորությունների հիմքերով: Խոսքերս սփռվել ազդեցություն
էին թողնում նրանց վրա: Բացառություն էր հայրս, որ լսում էր զուտ
քիչ թեք, ծնոտը ձեռնափայտին հենած, առակինեղի պես անշարժ աչ-
քերը դեմքին հռոած: Նրա այդ հայացքը միշտ շփոթության էր մատ-
նում ինձ:

Տարվա վերջին ես մի նամակ ստացալ Սոֆիայից: Գրում էր իբր
հին բարեկամ Ղուկաս աղան, որը տաքիններ ի վեր Բուլղարիայում կա-
տարում էր՝ հասարակական, հեղափոխական աշխատանք: Ղուկաս աղան
գրում էր, թե հասել է հայ ժողովրդի վերջնական ազատագրության ժա-
մբ թուրքական լծից, թե Բուլղարիո հայությունը կազմում է կամավո-
րական խմբեր՝ կովկասահայերի՝ ձեռնարկած ազատագրական շարժ-
մանը միանալու համար և, եթե տարիքը ներքո, ինքն էլ գեներ ձեռ-
քին պիտի միանար այդ խմբերին՝ դարավոր թշնամու դեմ կռվելու
համար: Նամակին կցված էր մի կոշ, որ հրահանգում էր գեներ ընդու-
նակ բոլոր հայերին արձանագրվել համաձայն:

Հաղիվ 18 տարեկան էի, և նամակն ինձ ցնցեց իր ողեշունչ բովան-
դակությամբ: Բայց, հակառակ սպասածիս, այդ ամենը խիստ ծանր
տպավորություն թողեց ձերոնց վրա:

— Վերջացավ, — ասաց հայրս՝ բոլորովին ընկճված, — պետք է
մտածել, թե ինչպե՞ս կարելի է դուրս բերել այն դժոխքից տենցիներ-
ին:

Ինձ չէր դրադեցնում այդ հարցը, ես ողջ էությունս համակված էի
Բուլղարիա անցնելու դադափարով, որ առանց հոգս համաձայնության,
առանց անցադրի այդ օրերին դուրսին չէր: Քաղաքում սերբերի ոգևո-

րությունը հասել էր գագաթնակետին: Ռատելի շրջանում նոր, ջախ-
ջախիչ ջարդ էին կրել ավադարիացիները և անկանոն կերպով նահանջել:
Դաշնակիցները, ըստ տեղեկությունների, ամեն տեղ հաղթական էին,
թեև, բացի սուսական ճակատից, կռիվները տեղի էին ունենում իրենց
խիստ հոգեբան: Ռուսները մտել էին Սիլեզիա, Պոդոլսկ և իբր թե շու-
տով վար պիտի հոսեին Կարպատներից: Վիեննայի, Բուդապեշտի, ան-
գամ Բեռլինի օրերը հաշված էին:

Նույնմբեր ամսվա վերջին սերբ-բուլղարական սահմանում ինձ
ձերբակալեցին իբրև լուսն, բայց ինձ հաջողվեց պարզել այդ թյուրի-
մացությունը և անցնել Բուլղարիա: Այդ օրերին, երկու սլավոն ժո-
ղովուրդների տրամադրությունների մեջ տարբերություն չկա: Բուլղար
ժողովրդի համակրանքը նույնպես դաշնակիցների կողմն էր. նա ոչ մի
քենականություն չուներ երեկվա թշնամի սերբերի հանդեպ: Բայց
այլ էր պետական շրջանների տրամադրությունը: Մակեդոնիայի բա-
ժանումը, Գոբրուշի բուլղարական մասի կորուստը դեռ շատ թարմ
էին: Բուլղարիան չեզոք էր, բայց արդեն այդ օրերին պարզ էր, որ իր
չեզոքությամբ նպատակ ունի ժամանակ շահելու՝ հարմար վայրկյա-
նին փոխվերժի դիմելու համար:

Սոֆիայի հայերի մեջ տիրում էր արտակարգ եռուդեռ՝ ժողովներ,
հավաքույթներ, փայլուն ծրագրեր ամեն տեղ: Մարտիկյանի «Շեստի
Սեպտեմբեր» սրճարանը ծայրից ծայր լիքն էր շարքային և ղեկավար
գործիչներով: Նրանք վիճում էին դեպքերի հավանական զարգացման
մասին: Թանձրամարմին, միջահասակ, հին կաղնու բնի պես հաստա-
տուն Ղուկաս աղան այստեղ էր: Նա կտրակաճապես մերժեց ինձ մըտ-
ցնել կամավորական խմբերի ցանկի մեջ, երբ իմացա՞ք, որ եկել եմ
առանց հոգս դիտության: Բայց ավելի լավ դրության մեջ չէին նաև
մյուսները: Մի շարքի առաջ արձանագրվածներին էլ չէին ճամփում:
Ղուկաս աղային շրջապատել էին արևմտահայ երիտասարդներ, որոնք
զազազած պահանջատերերի նման նրան հարցեր էին ուղղում:

— Ինչո՞ւ, մինչև ե՞րբ, ի՞նչն է պատճառը այս ձգձգումների:

Ղուկաս աղան, որին անուշությունս, որքան խոստածայն, կարգի էր
հրավիրում՝ խուսափական պատասխաններ տալով:

— Պետք է սպասեք, կարգադրված է միառժամանակ դադարեցնել
կամավորների առաքումը: Ի՞նչ կարող ենք անել, չէ՞ որ պետք է վե-
րադառ մարմնի հրահանգին ենթարկվել:

Բայց ոչ ոք միտք չունեի այդ անհայտ մարմնին ենթարկվելու:

Ազգի տղատագրումն սկսվել էր, և ամեն մարդ հերքին բուռն պահանջ ուներ այդ սուրբ գործին օր առաջ մասնակցելու:

Մի խմբի հետ հաջողվեց անցնել Ռումինիա: Բուխարեստում իմացա, որ հայրս հեռագրել է, որ ինձ ետ ճամփեն: Բայց արդեն ուշ էր: Մի քանի ընկերներով, ռուսական դեսպանատան աջակցությամբ նույն գիշերը մեկնեցի Ռոստով:

Կայարանում ամեն տեղ արտակարգ իրարանցում էր. գնացք գրնացքի հետևից մեկնում էր՝ ծանրաբեռնված թնդանոթներով, ռազմամթերքով, զինվորներով, ձիերով: Տեղ-տեղ կատարվում էին ռազմաճակատ մեկնողների շնորհալից հրաժեշտի ցույցեր: Ասպա գնացքի հետևից թափահարում էին թաշկինակներ, ու երբ ցույցով ոգևորվածները ցրվում էին, մայթերի վրա մնում էին կանգնած ծեր, երիտասարդ կանայք, աղջիկներ, որոնք քիչ առաջ զվարթորեն պարզած թաշկինակները տանում էին աչքերին ու ծածուկ լաց լինում:

* * *

Արդեն Թիֆլիսում էի: Արձանադրվել էի կամավոր: Ինձ հետ հասած ընկերների և նախապես արձանադրվածների հետ միասին տեղավորվել էինք Վելյամինովսկայա փողոցի ծախրին, մի ընդարձակ աղճային կալվածքում, որ կազմում էր կամավորական հաճրակացարաններից մեկը: Կալվածքը ղուղորդում էր բուսաբանական այգու շրջանին, ուր և կատարում էինք զինավարժության փորձերը: Թեև օնցել էր մի շաբաթ, բայց նոր էի ընտելանում բազմադեմ Թիֆլիսին, որ առաջին օրերից հմայել էր ինձ: Իրիկնապահերին սովորաբար իջնում էի Վելյամինովսկայա փողոցի երկարությամբ և կանգ առնում քաղաքապետարանի անկյան դեղատան մոտ:

Փետրվարին մեր սարերն ու ձորերը դեռ պատած էին լինում ձյունով: Այնինչ այստեղ արևի ջերմ ճառագայթների տակ փայլում էր գեղատեսիլ Երևանյան հրապարակը: Մանր քարերով սալահատակած այդ ընդարձակ հրապարակը կարծես ներկայացնում էր Թիֆլիսի մանրանկարը՝ շրջապատված հյուրանոցներով, վաճառատներով, խանութներով, գետնափոր գինեաներով, Թամամշևի ընդարձակ քաղաքապետարանով, որ քաղաքապետարանի դիմաց բռնում էր հրապարակի տեղից ճակատը՝ հարյուրավոր կրպակներով:

Այդ օրերին Երևանյան հրապարակն էր հայ քաղաքական կյանքի կենտրոնը: Կային երեք անկյուններ, ուր սովորաբար խմբվում էին հայ

աղճային, հասարակական, հեղափոխական գործիչները: Դեղատան դեմ առ դեմ, փողոցի անկյունից քիչ նեղ, դեռ լերկ ու իրենց զարդարանքներին սպասող ծառերի տակ ընկած էր «Անատոլիա» ճաշարանը, որ պահում էր մի էրզրումցի հայ: Այստեղ կարելի էր տեսնել Թիֆլիսում նշանավոր բոլոր խմբապետներին, զինվորներին, կամավորներին, որոնք սեղանների շուրջ խմբված՝ վիճում էին կամ աղմկաբար ծիծաղում: Մյուս անկյունը, որ գտնվում էր Թամամշևի քաղաքապետարանի տակ, ներկայացնում էր հռչակավոր «Թիլիպուճուրին»՝ գետնափոր առաջնակարգ մի գինեատուն, որ հայտնի էր իր ընտիր խորովածով, Կախեթի լավագույն գինիներով, պատկանում էր Թիֆլիսեցի մի հայի: Այստեղ խմբվում էին գեպեների հետևանքով իրենց հայրությամբ հանկարծ զորացած Թիֆլիսեցի վրացախոս, ռուսախոս հարուստ հայեր, Անդրկովկասի քանաղան շրջաններից Թիֆլիս եկած հայ հասարակական գործիչներ, ինչպես նաև այդ օրերին աղճային գործունեության նվիրված հայեր: Երբորդ անկյունը «Սակայանի կանդիտերսկին» էր, եվրոպական իմաստով մի առաջնակարգ սրճարան, որ բռնում էր Երևանյան հրապարակից զգալի զառիվերով բարձրացող Սուլուա՝ թաղամասի անկյունը: Այստեղ հավաքվում էին դերասաններ, գրագետներ, կուսակցական հեղափոխական գործիչներ, ուսուցիչներ, ուսանողներ, առհասարակ ամեն կարգի հայ մտավորականներ:

Բոլոր այդ ժամադրավայրերում կյանքը եռում էր: Հայր, Հայստանը, հայկական հարցը, պատերազմը, կովոդ ուժերի գործնական և տեսակարար կշիռները, զանազան ճակատներում ստեղծված դրությունը թունդ էին հանում մարդկանց: Հուլիսի և հոկտեմբերի մի աննախընթաց շրջան էր ապրում կովկասահայությունը՝ զգալով իրեն ռեբուլյուցիոնների աղճային երազների իրագործման նախօրյակին:

Պարապմունքներից ազատ ամբողջ ժամանակը գրեթե միշտ անցկացնում էի իմ միակ հայրենակցի՝ Յանգյանի մոտ, որ «Սեվերնիե նոմերա» հյուրանոցի տակ ուներ մի համեստ կաթնատուն: Ամսվա վեթջում պատահաբար իմացա, որ Թիֆլիսում են գտնվում նաև Թաթիկյանները: Երկու եղբայրներից ճանաչում էի միայն սր. Խաչատուրին, որը Երզնկայից մեկնել էր ընդամենը երեք-չորս տառի առաջ: Դեռ այնքան մեծ էր ծննդավայրիս կարոտը, որ անմիջապես հասցեան վերցրի և գնացի մոտը:

Պարոն Խաչատուրի համեստ մանրավաճառանոցը գտնվում էր Միքայելյան փողոցում, որ գետի եզերքին զուգահեռ երկարում էր Վոռոնցովի կամրջի թիկունքից մինչև Մուշտայետի պարտեզը:

Տեսնելով ինձ՝ անմիջապես ճանաչեց և նստած տեղից այնպես վեր թռավ, որ հարուցեց մոտը կանգնած մանկահասակ մի աղջկա ընդոստ ծիծաղը: Մի վայրկյանում այնքան հարցումներ ուղղեց ինձ, որ չգիտեի ո՞ր մեկին պատասխանեմ. շփոթության մատնեց ինձ նաև մանկահասակ աղջիկը, որ լքացած՝ սև, մեծ աչքերով անթարթ նայում էր, կարծես իսկ նրան տեսել էի կամ նման մեկի մասին երազել:

— Է՛, հետո՞, ձերոնք որտե՞ղ են, — շարունակում էր պր. Խաչատուրը:

— Հայրս, երկու եղբայրներս՝ Սերբիայում, մնացածը՝ Երզնկա:

— Իսկ դու ի՞նչ ես անում այստեղ:

— Կամավոր եմ, շուտով պիտի մեկնեմ ճակատ, — ասացի խիստ ուրախ, աղջկա ներկայությամբ այդ մասին խոսելու առիթից:

— Հայրդ գիտե՞:

— Նախանցյալ օրը գրեցի:

— Այստեղի՞ց:

— Այո՛:

— Իսկ Սերբիայից մեկնելի՞ս:

— Գիտե՛ր, գիտե՛ր ...

— Հա՛, ծանոթացի՛ր, եղբորս աղջիկն է, մեր Անահիտը:

Աղջիկը համարձակ նայեց ինձ:

— Վերջին անգամ ինչպե՞ս տեսար մերոնց, — ասաց պր. Խաչատուրը:

— Լավ էին:

— Հիմա ի՞նչ պիտի լինի մեր Շահենի վիճակը. սպայաց վարժարանը այս տարի պիտի ավարտեր, ուրեմն եղբայրը եղբոր դե՞մ՝ մեկը կամավոր, մյուսը՝ ակամա:

— Այո՛, ի՞նչ արած, նա էլ պետք է իր քաղաքացիական պարտքը կատարե, թեև չեմ կարծում, որ նորավարտներին ճակատ ուղարկեն:

— Աստված խոսքդ լսե, մինչև այս պատերազմը վերջանա, հոգիներս կեղծե: Վերջին անգամ գրել էր, որ Ռուբեն էֆենդին պիտի գա և ամեն բան կպատմե, բայց չեկավ: Նրանք ինչպե՞ս էին:

— Որո՞նք:

— Մոմճյանները:

— Գործերը հաջող, լավ էին:

— Ինչ որ է, պետք է եղբորս հետ ծանոթանա: Նա էլ, անշուշտ, կցանկանա տեղեկություններ իմանալ:

— Այո՛: Հայրիկա ուրախ կլինի Ձեզ տեսնելով, պարո՛ն, — պարզությամբ ասաց աղջիկը:

Մեկնեցի առաջին իսկ առիթով հանդիպելու խոստումով: Գնում էի՝ ինքս էլ զարմացած ինձնից, հոգիս ճոճանակի պես նետվում էր վեր ու վար՝ անծանոթ հույզերի տարափի տակ: Ո՛չ տեսնում, ո՛չ լըսում, ո՛չ զգում էի շրջապատս: Հասնելով հանրակացարան՝ ընկա բակի խորքում դրած նստարանի վրա: Կարծես հարբած էի, ոչ մի ոտույդ միտք չկար գլխումս: Մթնշաղը թանձրանում էր: Թռչունները հարակից պարտեզի ծառերին կոկորդ էին պատռում՝ վայրագ ու կրքոտ կանչերով: Պրանք դես ու դեն էին թռչում՝ հազիվ նշմարելի շյուղը կտուցներին: Գաղջ հողի, բացվող կանաչների ու փթթող ծառերի զարնան բույրը երերում էր օդի մեջ: Մթնել էր, երբ սկսեցի հասկանալ, թե ի՞նչ է կատարվում ինձ հետ: Կարելի՞ է արդյոք, որ անծանոթ մեկը առաջին հանդիպումից այնպես կաշկանդե մարդուն, ինչպես եղավ ինձ հետ: Ամեն պարագայում այդ չէր ներդաշնակում առաջադրած նպատակիս:

Քնից սթափվածի պես ելա ու մտա հանրակացարան: Ըստ սովորության, աղմուկ էր: Օրվա հուզող խնդիրը հույի շրջանում տեղի ունեցած Տյուզ-դաղի կռիվն էր, որի ընթացքում ինչ-որ անհասկացություն էր առաջացել հայ կամավորականների և ռուս զորաբաժնի պետերի միջև: Գնդապետ Նալգինը կամավորներին հրահանգել էր ճակատից դրավել Տյուզ-դաղը: Բայց հաշվի առնելով, որ դա անհնարին է, ըստ էության նպատակ է ունեցել ճակատից լրջորեն զբաղեցնել թշնամուն, որպեսզի ինքն իր զորամասով անցնի լեռան թիկունքը և հակառակորդի ուժերը բնաջնջի: Հայերը դրավել էին Տյուզ-դաղը, ու թըշնամին ելել էր դաշտ, մինչև գնդապետի հասնելը: Այսպիսով, թշնամին փոխանակ բնաջնջվի, փախել էր՝ հայերից խլելով մի քանի տասնյակ զոհեր ...

* * *

Անցավ երկու շաբաթ: Լման դարուն էր: Աղգային բյուրոյի կարգադրիչ մարմնի որոշման համաձայն պիտի մեկնեինք ճակատ: Հակառակ խոստումիս, Թաթիկյանների մոտ չգնացի, ինձ թվում էր, որ լավ է այլևս չտեսնել այն դարձյալական աղջկան, որ այնքան մտածել տվեց ինձ: Սակայն, մեկնելու նախօրյակին քաղաքում տեղ չէի գտ-

նում և ալ էլ գնում էի, կարծես աշխարհում նրա դեմքն էր: Ես որոշել էի այս խնդիրը թողնել բախտին: Այժմ անհրաժեշտ էր կատարել ազգային պարտականությունս: Եթե ողջ մնայի, և եթե բախտը ցանկանար, նա կարող էր իմս լինել: Ու պետք չէր, որ ինքս ընթացք տայի այդ հարցին, թող ինքն իրեն լուծվեր: Մի տարօրինակ նախազգացումով անգամ թվում էր ինձ, թե միջամտությունս վտանգավոր է: Եվ սակայն մեկնումից առաջ նրան մի անգամ էլ տեսնելը հզոր պահանջ էր դարձել ինձ համար:

Վերոնցովի կամրջի վրա դեգերում են ինձ նման անդործներ: Մի գեղջուկ կանգնած է կամրջի անկյունում, թևի տակ սեղմած առասպելական ճանճի նման պարկապուղւկը տղւում է: Տասնամյա մի տղա, նրա մոտ կանգնած, հոգնած աշքերով դիտում է անցորդներին: Հայր և որդի միասին պետք է հայթայթեն թերեւս բազմաճանաչ ընտանիք օրվա ապրուստը այդ ձևով: Այդ էլ բախտի խնդիր է, նայած թե անցորդներից ով ուշադրություն կդարձնի նրանց: Տղան հանկարծ նայեց ինձ, ես մոտս եղած բոլոր մանրուքը նրան տվի: Եղմեց, հոր նվագը ընդհատվեց:

Քուռ գետը հորդել էր, տիղմի պես պլտորվել: Թափով քշում, տանում էր հորձանքների մեջ ընկած փայտեր, մացառներ, եղերքներից տեղահան արած ծառերի կոճղեր: Կամրջի տակ նա հարկադրված է կծությունը չափավորել, եղերքներից կոհակները խուժում են դեպի ներս ու կենտրոնում պտուտակած և լճանում: Կամրջի մյուս ծայրին ջուրն այնքան է բարձրացել, որ մետրաչափ մի բարձրություն է մնում անկյան զինհատան բուրժ պատին բացված կլոր օդանցքին հասնելու համար: Այնտեղ մաղիկի, կամրջի երկաթյա ճաղերին կոթնած, նայում են պատին: Սաժենաչափ պատի օդանցքներից մեկով մի կատու առաջացել է դեպի գետը այնքան, որ գլուխը մնացել է դուրս, մարմինը՝ անցքի մեջ, նա չի հասկանում ետ-ետ գնալու հնարավորությունը ու, սարսափահար դիտելով առջևը բացված հուզված ջրերը, մեծ զգուշությամբ փորձում է մարմնով դառնալ: Բայց օդանցքը նեղ է: Փորձերն ավելի են վտանգում դրությունը: Այն ժամանակ նա սկսում է աղերսագին մլավել դեպի կամուրջը՝ մարդու պես օգնություն խնդրելով: Մի ուս կին գլխապատառ իջնում է գինետուն: Վայրկյան շանցած կատուն դիվահարի պես նետվում է գետը ու արիքների մեջ չքանում: Պատի անցքից մի կեն փայտ է հայտնվում, որ կոշված էր նրան փերկելու:

Իրիկնադեմ էր: Ալեքսանդրյան այգու վարի մասերում զինվորներ էին դեգերում, արևածաղիկ չրթող աղախինների հետ: Ավելի վեր՝ հորաքողոթ ծառերի ետարներին, խմբով աղմկում են ճնճուկները: Դուրս ելա Դուլովինյան պողոտա: Մյուս մայթին, մի քիչ ներքև, գտնվում էր Նշան Թաթիկյանի խանութը: Ես կարող էի նրան այցելել խանութում՝ առանց խախտելու աղջկան շտեմնելու որոշումս: Բարձրահասակ, դեռ երիտասարդ, համակրելի դեմքով մեկն էր պր. Նշանը, որ նայեց ինձ հարցական, մինչև ինքնությունս հայտնեցի: Այն ժամանակ հայրենակցությունը համազոր էր աղջկանության, և այդպես էլ ինձ ընդունեց: Շուրջ մեկ ժամվա հարցուփոփոցից հետո ինձ առաջնորդեց բնակարան, որ գտնվում էր նույն շենքի երրորդ հարկում, թիկունքի մուտքով: Անահիտը, տեսնելով ինձ, հանկարծակիի եկավ, բայց շնորհալի բարեկեց և անմիջապես չքացավ: Այս ինչ-որ տեղ ներսում, երևի խոհանոցում, թնդաց մի ծիծաղ: Այդ ինձ շփոթություն պատճառեց:

Թեև տարի ու կես էր հայրենիքից մեկնելս, և տեղեկություններս թարմ չէին, բայց նույն բժախնդիր հետաքրքրությունն էր արտահայտում նաև տիկինը, անգամ աղջիկները, որոնց համար Երզնկան անուն էր: Երևի դիտելին, որ իրենց հայրը հին կարգերի օրերին ունեցել է անցյալ, մի համեստ անցյալ, իբրև Ռուբեն Շիրմանյանի՝ Դերսիմի Քեռու գործակից: Այդ սերունդը բաղկացած էր լավ մարդկանցից ու լավ հայերից: Եվ պր. Նշանի համար կարելի է ասել, որ նա առաջ մարդ էր, հետո հայ: Այդպես էր գոնե իր լայնախոհությամբ: Դեռ 90-ական թվականներին նա փարում է այն տեսակետին, որ արևմրտահայության բարեկեցությունն ու ազատությունը կախված է նրա անմիջական հարևանների՝ հատկապես քրդերի համագործակցությունից: Նա ոչինչ չի խնայում Գալուստ Արխանյանի, Շիրմանյանի այդ ուղղությամբ թափած ջանքերին նպաստելու, մինչև որ վերջինը ձերբակալվում է, իսկ իրեն հաջողվում է ճողոպրել Կովկաս: Բայց այնուհետև էլ հույսը չի կտրել այդ զաղափարի հետագա իրագործումից: Նա գիտի, օրինակ, որ Շիրմանյանի հաջորդներն աշխատել են համագործակցության կապեր հաստատել Դիարբեքի բուրդ Իբրահիմ փաշայի, Սիլվանի քուրդ հզոր ցեղերի հետ, որոնք մեծ աղբեցություն ունեին հայկական բարձրավանդակի աշիրաթների վրա: Դիտի Ղասմբեյի հետ հաստատված հայ-քուրդ համաձայնության տխուր վախճանը, դժլիկցիների հետ վարած բանակցությունների անհաջողությունը, աշիրաթապետ Զեյնալի ողբերգական մահը Բինգյուլում և այլն:

Բայց այդ բոլորն արդեն գիտի որպէս տեղեկութիւն: Այժմ պր. Նշանը սահմանափակվել է ընտանեկան հոգսերով, զավակները դաստիարակել է հայ ոգով՝ պայքար մղելով ուսացման վտանգի դէմ: Իր հարուստ զրադարանում ունի Աբովյանի «Վերք Հայաստանին» և բազմաթիւ այլ հայերէն գրքեր: Խիստ օրինք է տանը հայերէն խոսելը: Պր. Նշանը իրաւել է նաև տեղի ունեցող իրադարձութիւններին: Նա գիտի, որ հնչել է հայ ժողովրդի աղատութեան ժամը, և որ Հայաստանը պիտի ծաղկի, քաղաքակրթի, և ինքն էլ, վերջապէս, իր զավակներով մի անկյուն երկրի ունենա ծննդավայրում:

Նա քիչ-քիչ զվարթացավ և ընթրիքին, բաժակ բաժակի ետեւից, աղագլին կենացներ առաջարկելով ու խմելով, խանդավառէց մոտ ապագայի հույսերով և հանկարծ սկսեց երգել.

Բարի՛, գեղեցիկ, առաքինի ընկերը մարդու,
Որ փայլեցնում է արևի պէս պատկերը մարդու ...
Ինչ մարդ ունենա յուր մոտը հավատարիմ ընկեր,
Տերեկի նման անցնում է մութ գիշերը մարդու:

Աղջիկը հանկարծ սկսեց ծիծաղել: Հայրը ժպտալով դարձավ նրան.
— Աղջիկս, քո այդ ծիծաղը ուսերեն է, հայ աղջիկներն այդպէս չեն ծիծաղում:

Ու դառնալով ինձ հարեց.

— Խոսք չունիմ, երեխաներս լավ են, բայց դարձյալ այն չեն, ինչ կուզեի, որ լինեին: Ինչ որ է, այս էլ խմենք «սուրբ գործի» հաջողութեան կենացը:

Կես գիշեր էր, երբ պր. Նշանը արտոնեց ինձ մեկնել: Մինչև բակի դուռը ինձ ճանապարհեց Անահիտը:

— Այժմ բարեկամներ ենք, հույս ունիմ, որ երբեմն կհանդիպեք:

— Ուրախութեամբ կգայի, օրիո՛րդ, բայց վաղը մեկնում եմ:

— Ո՛ւր,— գոչեց նա այնպիսի անակնկալի մատնված, որից ակնհայտ էր, թե խնդիրը նրա համար անարժեք չէ:

— Դեպի ճակատ, օրիո՛րդ:

— Ա՛խ, այդպէս,— կարծես ասաց ինքն իրեն և անտարբերութեամբ հարեց.

— Երբ վերադառնաք, մեզ շնորհակալ:

— Իսկ եթե չվերադառնամ, հույս ունեմ, որ ինձ իբրև բարեկամի երբեմն կհիշեք:

— Իհարկեւ,— ասաց անմիջապէս, անկարելի բանի մասին խոսելու ձևով ...

* * *

Մարտի 28-ին շուրջ երկու հարյուր հոգուց բաղկացած մեր զորախումբը մեկնեց կայարան և տեղավորվեց վագոններում: Հազարների հասնող բազմութեան ցնծութեան աղաղակներից թնդում էր կայարանը, տարածվում երկաթգծի ուղղութեամբ, կայարանից ահագին հեռու: Հայ ժողովրդի ողորութիւնը անսահման էր, տեսարանը հուզիչ, կարծես սերունդների աղագլին իղձերի մարմնացումը մե՛նք էինք: Ու մի անօրինակ տակնուվրայութիւն էր տիրում մեջս, երբ հիշում էի համիդյան օրերի Երզնկան, հորեղբորս ձերբակալութիւնը, հեղափոխական խլուրդային աշխատանքները, ջարդի մշտական վախերը, կովկասյան սահմանն անցնող հայդուկային բազմաթիւ խմբերի նահատակութիւնները ու համեմատում մեր շունդալից մեկնումի հետ:

Գնացքը շարժվեց և շուտով բռնեց Ալեքսանդրապոլ—Երևան—Ջուլֆա ուղղութիւնը: Հողը ետ էր փախչում ընթացքի թափից: Գծին հարակից, մերթ ընդ մերթ պատահող մենակյաց շինքերն աչք էին թաքցնում մեզ վրա: Չորս կողմս նստած էին անվանի հայդուկներ՝ երիտասարդ, տարիքավոր, զվարթագեմ, մտազբաղ: Անցնելով վրացական շրջաններից՝ զնացքն ընդունեց ավելի ու ավելի զիզազած և ընթացք: Լուսարացին անցնում էինք Լոռու կիրճով՝ քերելով համանուն գետի եզերքը: Երբեմն թվում էր, թե զնացքը նետվում է հանդիպակաց ապառաժ լանջերին՝ մի թափով ջարդ ու փշուր լինելու: Բայց մեկ էլ տեսար հրաժեշտ տվեց գետին, ծալծվեց, մտավ գետնի տակ, դղրդաց, բարկացավ, փրփրեց, զոռաց ու, հանկարծ զվարթորեն սուլելով, նորից ընկերացավ կիրճերի մեջ աղաղակող գետին: Գետն ու զնացքը, քոչը ու եղբոր պէս, կարծես խաղում էին. նրանք շնչահատ մի պահ դարձյալ վազվզեցին դեսուդեն, մինչև որ զնացքը դատվելով, սկսեց հոգեվարքի պէս տնքտնքալ ու մաղցիկ բարձրաբերձ սարերը և բոլորովին ուժասպառ՝ կանգ առավ անտառապատ մի սարի լանջին: Սանահինի կամուրջն էր: Փարթամ բնութիւնը նոր էր արթնանում հորանջելով:

— Ղո՛...—լավից օղի մեջ. կարծես օղը բաղկացած էր անտեսանելի բշտիկներից, ու լավում էր նրանց ճաթոտոցը:

— Ո՛ւ... Հո՛ւ...—սուլում էր զնացքը:

— Ղո՛... Թ՛...—արձագանքում էր կիրճի մեջ խեղդված գետը:

Անդունդի վրա կախված՝ գնացքը շարժվում է ու, ողնու պես կծկված, դողաճար մազլցում կամուրջը: Ստորև նշմարվում են թզաշափ գեղջուկներ: Ապա հանկարծ ոտքերի տակ հող զգալով՝ գնացքը նորից սկսում է վազվզել՝ սարերն իր հետ քաշելով տանելու խենթությամբ: Զեղքելով թավշանման մարգագետիններ՝ անվերջ սահում են վար: Զորերի մեջ անտառն զգեստավորված է: Վերևում ծառերը դեռ սպասում են իրենց զարդարանքներին: Գնացքը դանդաղում է:

— Ղարաքիլիսա՛,— գոչում են ներսից:

— Ուռա՛,— թնդում է բազմությունը կայարանի մայթի վրա:

Փոքրիկները՝ ծաղկեփնջերով, գեղջուկները՝ գյուղական մթերքներով, զարաշուխալիկների մի ամբոխ, որ ցրվում է, շլմորած աչքերով դեռ ու դեն նայում, ապա հարայ-հրոցով խմբվում մի այլ տեղ ու գոռում:

— Ուռա՛ ... ա՛ ...

Այստեղից օձապտույտ ուղիներով անցնում ենք լերկ սարեր, որոնց լանջերին կայծկլտում է արևը: Ապա մտնում ենք մի տարածուն ձոր, որտեղից կարծես ելք չկա: Ծամփուն ընկած սարի լանջին նշմարում եմ մի սև կետ, որ խոշորանում է ու խողովակաձև բացվում: Հանկարծ անասելի դղրդոցով մեղ պարուրում է խավարը: Զաջուռի ներքնուղին է: Վեց-յոթ բուսեն հավիտենականության չափ երկար է թվում: Ապա խավարն սկսում է աղջամուղջի պես նոսրանալ, ու նորից դուրս ենք ընկնում լույս աշխարհ: Հեռվում նշմարվում է Ալեքսանդրապոլի սպիտականերկ կայարանը: Այստեղ դհուլ-դուղուկի նվագի տակ մայթին պարում են կինառյատիպ մարդիկ ...

Ապրիլին Սալմաստում էինք: Ավելի մեծ էր այդ օրերին խանդավառությունը պարսկահայերի մեջ: Զեռքից ձեռք էին խլում կամավորներին՝ իրենց մոտ հյուրընկալելու համար: Մի քանի օր հետո մեղ ուղարկեցին Վարդանյու գյուղը՝ լրացնելու Անդրանիկի գնդի Սեպուհի վաշտը: Յեխե պատերով, եղեգնածածկ կառույցներով անհրապույր հյուղակներ, նեղ, ծուռումուռ, փոշոտ փողոցներ, աղբակույտեր, որոնց վրա ճախրող ճանձերը կարծես թավջութակով նվագահանդես էին տալիս:

Վաշտը բաղկացած էր 250 զինվորներից, որոնց մեջ կային մարդիկ մեր երկրի բոլոր վայրերից: Նոր էր վերջացել Դիլմանի ճակատամարտը, և Վարդանյու եղած զինվորների զրույցները դառնում էին նրա շուրջը: Նրանց մեջ ունեի երկու հայրենակիցներ՝ Գևորգ Հով-

հանիսյանը, սբ դեռ Քեմախում հայտնի էր իբրև բանիմաց հեղափոխական գործիչ, և ամելի երիտասարդ Բերալբե Թրեյյանը: Զինավարժություններից աղատ ժամանակա անցկացնում էի նրանց հետ: Քերովքեն քաղ ու հանդուգն զինվորի համբավ ուներ, բայց կոխների Եասին պատմելու ժամանակ ընկնում էր այնպիսի չափազանցությունների մեջ, որ Գևորգը հաճախ ստիպված էր լինում նրա «փեշը քաշել»:

Պարսկական ճակատում նախկին հեղափոխական լեգեոնի մնացորդներից, Անդրանիկից զատ, կային Սեպուհը, գյումուշհանցի Ավոն, Սմբատը: Անդրանիկը կենտրոնական դեմք էր, իբրև կամավորական և դնդի հրամանատար: Վերջին երկուսը դեռ պահել էին հանդուգնության, համեստության և անձնազոհության հին բարոյական արժեքները: Դրանցից ճանաչում էի միայն Ավոյին: Կինը երգեկացի էր, որքին՝ նշանք՝ դասընկերս, իսկ իրեն տեսել էի յոթը տարի առաջ, երբ հեղափոխության մեղրամիսին Մուրադի հետ եկել էր Երզնկա:

Մայիսի երկուսին մեր վաշտը շարժվեց դեպի Արաուլ, ուր քաշվել էր մի շաբաթ առաջ Դիլմանի կողմում պարտված Խալիլ փաշայի զորամասը: Մեղ ընկերանում էր կողակների մի ջոկատ՝ 400 հոգուց բաղկացած: Երբ հասանք Սուլուկ բուլակի գագաթը, պարզվեց, որ թշնամին պատրաստվում է կոխվն ընդունել Արաուլի վրա: Այս այն լեռն է, որ Խանասորի արշավանքի ժամանակ դարձավ հայ ռազմիկների չվակետը դեպի Մադրիկ քրդական ցեղի վրանները:

Կողակների մի հարյուրյակ և Ավոյի ձիավորները հրաման ստացան առաջանալու դեպի լեռը: Ապա զանազան կողմերից սկսեցինք մազլցել նաև մենք: Կոխվն գնալով տաքացավ: Վերից վար կարկուտի պես գնդակներ էին տեղում, ու որոտում էին երկու կողմի թնդանոթները: Արդեն հասել էինք լեռան բարձունքներից վար նստած մի բլրի գագաթը, երբ հանկարծ ոտքերիս տակ դետին ընկավ հիծյալ կամավորներից ողմեցի Սիմոնը: Թո՛հ ու բո՛հի մեջ հազիվ մի քայլ փոխեցի ու ընկա նաև ես: «Հեյ վա՛խ, դեռ ոչ մի գործ չարած՝ զարնվեցի», — անցավ գլխովս, ու թուլություն եկավ վրաս: Մեկը կռնակն առավ ողմեցի Սիմոնին ու վար տարավ:

— Տո՛, չեղնե՛ս մի,— գոչեց մի հսկա: Ես վեր ցատկեցի, շոշափեցի ինձ. ոչինչ չէր պատահել: Ամոթի զգացումն ինձ այնպես մըտրակեց, որ բուռն կատաղությամբ խոչացա առաջավոր դիրքը:

— Ուռա՛,— հնչեց թիկունքից: Վաշտի մեջ ողմեցի Սիմոնի անկումը կատաղեցրել էր բոլորին: Բառիս բուն առումով հրաշքներ գործեցին կամավորները մի քանի անգամ թվապես գերազանց թշնամու

դեմ: Երեկոյան խորքերը լքեցին Արաուի բարձունքները և սկսեցին նահանջել դեպի Բելերի: Մթի հետ կռիվը գնալով թուլացավ ու մարեց: Կարգադրված էր դիրքեր բռնել, աշալուրջ հսկել թշնամուն՝ սպասելով լուսաբացին: Հեռուները, դաշտի մեջ, աստղադարդ խավարը ճեղքում էին կանթեղների պես ցրիվ եկած կրակներ, կայուն վիճակը մատնում էին խարույկները, որ վառել էր թշնամին: Սաստիկ ցուրտ էր, կրակ էին վառել նաև մենք: Կեսգիշերոն անց մեր խմբի պահակության հերթը հասավ ինձ: Կրակներից բավական հեռու կանգնած՝ անքթիթ նայում էի դիմացս: Լեռան վրա ցուրտն սպանիչ էր: Չէր կարելի ծխել: Մնասվոր գործը, օրվա տպավորություններն այնպես էին ջլատել ուժերս, որ կանգնած տեղս կարծես քնած էի: Ծիգ էի գործադրում աչքերս բաց պահելու, չորս կողմս լավ նայելու, բայց իզո՛ւր: Կռպերս անջիղ մասկուլտերի պես իջնում էին աչքերիս: Անց ու դարձ անելը հակասում էր տրված հրահանգներին, իսկ միևնույն տեղը հողի պես դառնալը՝ ձանձրալի: Մուշտակիս մեջ կղկտած՝ նստեցի մի քարի տակ, որ պաշտպանում էր դիմացից փշող ցրտաշունչ քամուց: Երկինքն աստղադարդ խորությունը հսկում էր լեռը: Աչք ու ականջ չորս արած, լարված ուշադրությամբ դիտում էի դաշտի կանթեղածե կրակները: Բայց և քնի պահանջը գնալով սաստկանում էր: Հինգ վայրկյան միայն եթի քնեի, կարող կլինեի հինգ ժամ հսկել:

«Դո՛ւ, որին հանձնված է խմբի պահակությունը», — մտածում եմ ես և ընդոստ վեր կենում: «Պետք է վարժվել, թուլությունը համազոր է դավաճանության, պետք է բարեխղճորեն կատարել ստանձնած պարտականությունս, միայն այդ ձևով կարող եմ դառնալ տասնապետ, հետո հիսնապետ, վերջապես խմբապետ...»:

Հեռուներից անցավ մի մոլորած զնդակ՝ շարագուժորեն սուլելով: Սարսուռը ցնցեց հոգիս. նստեցի. «Հայր մեր, որ հերկինս ես», — մըր՝ մընջացի: Ու կրկին լուռություն տիրեց: «Եվ ինչո՞ւ միայն խմբապետ», — մտածում էի ես: «Ո՞վ գիտե՞ ինչ փայլուն ապագա է սպասում ինձ. ինչո՞ւ չեմ կարող բարձրանալ ամենամեծ աստիճանների. ի՞նչ էին նախապես Լորիս-Մելիքովը, Մադաթովը...»:

Ու ինձ թվում է, որ դորավարի փայլուն հագուստներով գտնվում եմ Թիֆլիսում: Ալեքսանդրյան այգու դիմաց մի բարձր շենք վերից վար հատկացված է ինձ: Տան դիմաց պահակ է կանգնած: Երկրորդ հարկում արտակարգ եռուղեռ է տիրում, այդտեղ եմ ընդունում գանազան գործերով եկած աղերսարկուներին: Այստեղ մուտքի մոտ կանգնած է քսկեթել հագուստներով դռնապանը: Միջանցքում մարդիկ են

խոնաված. նստածներն ընդոստ վեր են կենում ու բարևում ինձ: Հաջորդ սենյակում նստած են պաշտոնյաներ, նրանք ևս վե՞ր են կենում ու ցցված մնում: Ապա իմ առջև բացվում է ընդունելության ընդարձակ դահլիճը, ուր կան գործավարներ, օգնականներ: Դահլիճին հաջորդում է թավշապատ մի սենյակ, որտեղ նստած է անձնական քարտուղարս՝ Անահիտը: Վերջապես բացվում է առանձնասենյակս: Ես թաղվում եմ բազկաթոռի մեջ ու քիչ սպասելով՝ գրասեղանից վերցնում եմ արժաթի փոքրիկ զանգակը ու զանգահարում: Ներս է մտնում Անահիտն ու կանգ առնում շեմքին:

— Սկսեցեք ընդունել, — ասում եմ ես ու վառում սիգարս:

— Այստեղ մի աղջիկ կա, որն իբր թե ճանաչում է Ձեզ: Բուլղարիայից է, ուզում է Ձեզ տեսնել:

— Ա՛խ, այն փարթամ մազերով աղջիկը, — ասում եմ՝ հանկարծ հիշելով Ղազար աղայի աղջկան:

— Ո՛չ, մազերը կեղծ են, ես տեսա, — բացականչում է Անահիտը:

— Միևնույն է, թող գա:

— Ուրեմն, դուք ուզո՞ւմ եք այդ աղջկան տեսնել, — ասում է Անահիտը տհաճությամբ:

Ես զարմացած թոթվում եմ ուսերս ու նայում: Այն ժամանակ նա դուրս է գալիս առանձնասենյակիցս ու վայրկյան շանցած՝ ներս մըտնում մի պառավ կնոջ հետ, որ հազիվ է շարժվում մինչև գրասեղանս՝ դողդոջուն ձեռքին մի թուղթ բռնած. նա ինձ է դարձնում թոշնած սերկևիլի պես դեղնած դեմքը և շրթունքները շարժում կաղամբ ուտող նապաստակի պես: Նայում եմ Անահիտին:

— Սա աղջկա մայրն է, — ասում է նա չքմեղանքով:

— Ի՞նչ է ուզում, — հարցնում եմ ես:

— Ուզում է, որ սղային զինվորությունից ազատեք, այսինքն՝ բաց թողնեք, — ասում է Անահիտը ու պառավի ձեռքից թուղթն առնելով՝ դնում առջևս:

«Բաց թողնել», — գրում եմ թղթի վրա ու գիզզագաձև ստորագրում... Վըզզ... նորից սուլում է մի զնդակ ու նվաղելով՝ մարում: «Հիսո՛ւս Քրիստոս», — մրմնջում եմ ես ու զսպանակից նետվածի պես վեր թռչում: «Ո՛չ, բան չկա: Իսկ եթե հանկարծ զնդակ ստանամ ու ողմեցի Միմոնի պես գետին փուլեմ...», — մտածում եմ ես ու նորից նստում...

Հիշելով ցերեկվա ընկնելս ու «մեռնելս»՝ սիրտս լցվում է գոհունակությամբ, որ մեռան ուրիշները, իսկ ես ողջ մնացի: Դեպքն, իհարկե՝

կե, շատ էլ հաճելի չէր, բայց թոհուրոհի մեջ ամեն մարդ էլ կարող է ապրթաքել ու ընկնել: Միայն կարծես թե քիչ երկար տեղեց երևակայական մահո, ու մեկը գաշեց. «Տո՛ւ, ի՞նչ ես երկարել, շինե՛ս մի...»:

Ոչինչ, մի օր երևի պատերազմը կվերջանա, կվերադառնամ հայրենիք ու մորս, կղբորս, հարսներիս, հարևաններին կպատմեմ բոլորը, ակզբից մինչև վերջ: Հանկարծ հիշեցի Ալաշկերտից նոր փախած Սշոտի սարսափելի պատմությունները, ու սարսուռը ցնցեց ինչ... «Սյր, կին, ծեր, երեխա կոտորվում են անխնա», — ասում էր նա: Հապա՛հեթն ջարդերը հասել են մինչև Նրզնկա: Մեկը շարժվում էր յամ կողմը: Դողը բռնեց ինձ:

— Ո՞վ է, — գոչեցի, բայց ձայնս պահանջված խստությամբ դուրս չեկավ...

Պալատիցի կեռնն էր. եկել էր ինձ փոխարինելու: Աստղերը դալկանում էին: Քարանձավի մեջ կրակը ընդունել էր պղնձե դույն: Գեորգը պատմում էր Խանասորի արշավանքի մասին: Կածնեբս ցնդում էին, ու գլխիս մեջ մնում էին միայն անունները՝ Սաքո, Խեչո, Կարո, Քիճա, Դուման, Սարգիս, Վարդան, դարալաղյաղցի տեր-Գրիգոր...

— Աղբակի բոլոր կոտորածների վրեժն էր ու միաժամանակ հեղափոխական դատ ու դատաստան, — պատմում էր Գեորգը:

Մեկաչոք նստած, կրակի շուրջը երկարած՝ լսում են նրան:

— Առաջին զորասյունը բաղկացած էր երկու հարյուր հիսուն կողովողներից, մութ էր, երբ նրանք այստեղից շարժվեցին դեպի վար, դեպի Շարաֆ բեկի երկու հարյուր հիսուն վրանները, ահա այնտեղ, դաշտի մեջ, մեկ փարսախ հեռու, — հարյուրները երկարելով՝ պատմում է ցրտահար Գեորգը, — բոլորովին մոտեցել էին, երբ կիսախավարի մեջ քուրդ պահակը ձայն տվեց:

«Լո՛ւ, լո՛ւ հուն չի՞ մարիին...»:

— Ու հրացանները որոտացին: Մնացած երեք հարյուր հիսուն կողովողներն օղակեցին դաշտը հետևյալ ուղղություներով...

Ու ասածներից մնում են գլխիս մեջ դարձյալ միայն անուններ՝ Սիփան, Արտոս, Վարագ, Առնոս, Կորդվաց լեռներ, ս. Բարդուղիմեոս...

Փայտացած մատների արանքներից պղնձագույն կրակի բոցերն ընկնում են խմբի տղաներից սրա կամ նրա դեմքին ու փափախների տակ ծամածռված ստվերներ դնում: Ու մտածում են, թե ո՞վ պիտի ողջ մնա և ո՞վ պիտի մեռնի...

* * *

Լուսը չբացված պարզվեց, որ թշնամին նահանջել է: Մենք անարգել իջանք Խանասորի դաշտը և բանակ դրինք ս. Բարդուղիմեոս վանքի մոտ: Այստեղ մեր առջև պարզվեց ջարդերի առաջին պատկերը, որի մասին խոսվում էր, երբ Քիֆլիսում էի: Նահանջող թշնամին սրի էր քաշել Հարիսան գյուղի բնակիչներին: Կին, երեխա, ծեր, պառավ կողք կողքի, դատ-զատ, խորտակված դռների մոտ, հյուղակներում, պատերի տակ, գոմերում, կառույցներին, ծառերի ներքև, ամեն տեղ ընկած էին ծուռումուռ դիրքերում, ցավը վրան պաղած դեմքերով: Ծամփից դուրս, փլատակների մոտ, ընկած էին շուրջ քսան աղջիկների դիակներ՝ բզկտված հագուստներով, սարսափից ապակիացած, կապույտին հառած աչքերով...

Մայիսի 4-ին մեր վաշտը մեկնեց դեպի Զուխակետուկ: Խմբապետ Ավոն իր ձիավորներով մեկնել էր առաջ: Միշտ մի հմայք կար այս համր և քաջարի մարդու մեջ, կոխների ժամանակ նա ամեն տեղ էր, առաջին շարքերում, կոխներից հետո մարդ չէր տեսնում նրան. քնած էր կամ մի տեղ մեռնակ նստած:

Երբ հասանք Զուխակետուկ, Ավոյի ձիավորներն արդեն ուժեղ դիրքեր էին գրավել: Շատ ծանր էր կռիվը. Հարիսան գյուղի նախճիրը թունդ էր հանել բոլորին: Բայց թշնամին էլ կատաղել էր: Նահանջից զազազած թուրք բանակը այստեղ, ըստ երևույթին, որոշել էր վճռական ճակատամարտ տալ: Ըստ տեղեկությունների, թշնամին վանից օգնական ուժեր էր ստացել և հաջողությամբ դիմագրում էր՝ մեզնից զոհեր խլելով: Քիչ հեռու, երբ հասան մեր թնդանոթները, կացութունը փոխվեց: Շրջապատը դղրդում էր երկու կողմի թնդանոթների որոտից: Քսանից երեսուն հազար հրացան էր պարավում շորո կողմը, ծուխը, փոշին երբեմն պարուրում էին ամեն բան: Կեսօրից հետո թըշնամու ձախ թևը թուլացավ, բայց կենտրոնում համառորեն դիմագրում էին: Հետևակ, ձիավոր խառնվել էին իրար, աջ, ձախ, վեր, վար վըճվեզում էին մահաբեր գնդակները:

Կամավորներն ընկնում, գլորվում, վեր էին կենում ու վրեժ դռալով խոյանում: Մարդկանց համակել էր ցասումը, դիտակցությունը մթազնել էր: Իրիկվան դեմ թշնամու ձախ թևը տեղի տվեց: Ավոյի ձիավորները հայտնվեցին թշնամու թիկունքում, բայց հետևակների շարժումն ուշացավ, և Խալիլ փաշայի բանակի մնացորդները դար-

ձյալ հաջողեցրին ճողոպրել՝ ճանապարհին ջարդելով հայ անգնն ժողովուրդը:

Ավելորդ է ասել, որ մեզ հետ կովող ռուս զորքերը ետ չէին մնում կամավորներից քաջությամբ և շատ մեծ շարժով գերազանցում էին իրենց կարգապահությանը և կովելու հմտությանը: Բայց որքան կարողացա դիտել Արաուկոս և այստեղ, վճռական պահին կովի բախտը որոշում էին կամավորները:

Մայիսի 5-ին սկսեցինք հետապնդել նահանջող թշնամուն: Մինչև իրիկուն հալածեցինք: Բայց ետևի փաշան բռնեց Վանի ուղղությամբ՝ ճանապարհին մահ սփռելով ամեն տեղ: Նույն օրը գրավեցինք Պաշ գալեն: Թուրք բնակչությունը փախել էր, հայերը մինչև վերջին մարդը բնաջնջված էին: Հաջորդ երկու օրվա մեջ հետապնդումը շարունակվեց անընդհատ: Մտանք երեք-չորս ամալի գյուղեր: Ավոյի ձիավորներն ազատեցին քրդերի կողմից առևանգված մի քանի հայ աղջիկների, որոնք ուղարկվեցին Սալմաստ: Այդ տեղական առաջխաղացման ժամանակ շարժումն առաջնորդում էին հայ ձիավորները, նրանց ետևից զբնում էին մեր վաշտերը, ապա գալիս էին հեծյալ կողակները, որոնց հաջորդում էին ռուս հետևակները, այնուհետև՝ հրետանին և դարձյալ՝ ռուս հետևակ զորքերը, վերջապես՝ պաշարակիր դումարտակը:

Մայիսի 15-ին դուրս ելանք Ռազանից՝ և իրիկունը ուշ հասանք էոմերզագեի լեռներին: Թեթև կռիվ ունեցանք թշնամու հետնապահների հետ, բայց մոլթը վրա հասավ, և կռիվը դադարեց: Այդ գիշեր չկարողացա աչք փակել. անհաշիվ տարակուսանքների համակել էին ինձ մեր ձեռնարկած գործի նպատակահարմարության մասին. թշնամին նահանջելով կոտորում էր հայերին, մենք գրավում էինք լքված, ամալի գյուղեր...

Աղջամուղջին իմ առջև պարզվեց արտասովոր մի տեսարան. բացվում էր լույսը. արևելքը շառագունում էր, ու կիսախավարի անորոշության միջից իրար ետևից հայտնվում էին էոմերզագեի ոսկրազույն ապառաժները, որոնք հեռվից նման էին կմախքների կույտերի: Օդի մեջ ինչ-որ խուլ ճարձատյուն կար: Ապառաժների թիկունքից հորիզոնը բողբոջում էր, կրակի լճի պես տարածվում: Խոռոչների միջից մագլցում էին ստվերներ ու երեքալով չքանում:

Առավոտյան հրաման ստացանք հետապնդումը շարունակել՝ աշխատելով ճակատելու մղել թշնամուն: Բայց թուրքերը շարունակեցին նահանջել ու մտան էոմերզագեի տարածուն կիրճերը: Մենք արյուն-

քրտինք մտած հետապնդում էինք, բայց թշնամին այլևս կարևորություն չէր տալիս մեզ: Նա անվրդով նահանջում էր դեպի Սղերդ, Բիթլիս՝ ճանապարհին մահ սփռելով իր շուրջը: Մայիսի 18-ին, առավոտյան, կարծես բոլորովին մոտեցել էինք թշնամուն ու պատրաստվում էինք կովելու: Բայց արևը ծագելուն պես պարզվեց, որ թշնամին նահանջել է, և հետքն անգամ չի երևում:

Այժմ շղթայաձև առաջանում էինք Նորդուզի լերկ ու մոխրագույն կածաններով: Հոգնած ու ջարդված էինք, բայց ավելի ծանր էր հեծյալների վիճակը: Սար ու ձոր լցված էր ոչխարի հոտերով, ախպառ հարստություններ թափված էին ճանապարհին, ամեն տեղ՝ թանկարժեք զորգեր, դանազան իրեր, մթերքներ և այլն:

Լեռներից իջանք Սիկունիս հայ գյուղը, քարայրների միջից հայտնվեցին մեկ-երկու խենթացած պառավ կանայք: Գյուղը բնաջնջված էր: Թուրք զորքերն անցել էին Տիգրիսը և ուղղվել դեպի Ճարճալան լեռները:

Ամսվա վերջերին մտանք Վասպուրական և հասանք Վան, որ ազատագրվել էր՝ շնորհիվ իր կորովի դիմադրության, դրսից հասած կամավորական խմբերի օգնության, մանավանդ իր անվհեյ առաջնորդ Արամի ջանքերի: Սա միակ մխիթարությունն էր համատարած թշվառության մեջ: Մեր վաշտը ժամանակավորապես ցրվեց այստեղ: Ռուս հրամանատարությունը հետաձգել էր գրեթե պարզված Բիթլիսի գրավելու որոշումը: Ինձ և կյուրիների Սահակին հյուրընկալել էր տեղական բնիկներից Գրիգորը: Երկու օր շարունակ դիտում էինք փառավոր դիմադրության ավերակները: Անգամ այդ կիսավեր դրությամբ Վանը հռչակապ էր: Զիմզիմ մաղարայից մեր դեմ պարզված Առնոսի, Արտասի, Գրգուռի անհուն լեռնաշղթաները փակում էին հորիզոնը. վեհափառ Սիփանի ձյունները կորչում էին ամպերի մեջ: Այդ բարձունքներից հովը մեղմորեն իջնում էր մինչև մեծ դաշտը, ուր նիրհում էր վճիտ Վանա ծովակը: Զինջ երկնակամարի տակ փայլվում էր Վաթագա սարի փեշերին բացվող բնդարձակ հովիտը, ուր խաղում էին ստվերներն ու լույսերը բազմերանգ գույների մեջ, և սարերի տակ փողփողում կանաչները, ոսկու և մարջանի փայլով: Շամիրամի հնադարյան ամրության ժայռը պարուրում էր հովիտը, որ ապա եղբրում էր կանաչների մեջ թաղված Արտամեստ գյուղը և Ավանց նավահանգիստը: Կռիվների ընթացքում բուն քաղաքի վրա թուրքերը թափել էին 16 000 թնդանոթային ռումբ:

Զինվորական մարտերից իջնում ենք դեպի վար՝ հայկական ամրությունների, խրամների գծերով, ուր անմահ հերոսները պաշտպանել են քաղաքը: Վանում այդ օրերին երևի կար ոչ նվազ, քան 80 հազար բնակիչ, որովհետև տեղացիների վրա մի տյնքան էլ ավերակներ էր շրջանի գյուղերից քաղաք ապաստանածներից: Չնայած այդ խճողման, ընդհարումների գործած ավերին, Վանն ապրում էր խանդավառությամբ, վերաշինության աննախընթաց օրեր: Գիշերը մինչև լույս լսում էինք Գրիգորի պատմությունները Վանի հերոսամարտի մասին, որ մեծ զորավիգ էր մեր լքված հողիների համար: Բայց երկար շտեկց այդ Հունիսի առաջին օրերին սկսեց ռուս զորքերի ընդհանուր նահանջը: Մտեղծվեց մի կացություն, որից ոչ ոք բան չէր հասկանում. նահանջում էր բոլոր ճակատներում ջարդված թշնամին, նահանջում էր նաև ռուս հաղթական զորքը, նահանջում էինք նաև մենք: Բայց մեր նահանջի գծից այն կողմ թողնում էինք գազազած թշնամուն մի անտեր թողվուրդ, որից այլևս մարդ չէր կարող փրկվել:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ

Հոգևորական նահանջի հետևանքով Թուրքահայաստանից տեղահան փախած տարագիրները կլոր թվով կազմում էին 250 000 մարդ: Դրանցից պետք է գուրս հանել շուրջ 20 000 մարդ, որոնք շարժվելով Բերկրիի շրջանից՝ անկարող եղան միանալ նահանջի ընդհանուր հոսանքին և ոչնչացան: Մնացածները շարժվում էին երեք ուղղությամբ՝ Կարսի, Իգդիրի և Զուլֆայի: Այդ տարագիրներից ռուսական հող հասան 207 000 հոգի: Մնացածները ճանապարհին փչացան: Կովկաս հասնողների ստվարագույն մասը կազմում էին կանայք և երեխաներ. հարյուրից հազիվ 10-ն էր տղամարդ և այն էլ մեծ մասամբ ծերունիներ:

Գաղթականների ընդհանուր հոսանքը շարժվում էր Իգդիրի ուղղությամբ, շուրջ 170 000 հոգի: Այս հոսանքի հետ էի և ես: Մեր ետևից գալիս էին ուշացածներ, ավելի հեռու վայրերից փախածներ, ու փոշու ամպերի մեջ կորած այդ շարքերի վերջը հայտնի չէր: Թուրքական ահամանազուխներում կանգնած էին ձիավորներ՝ փնտրելու ցրված մանուկներին ու հիվանդներին: Այդ վայրերից մինչև Իգդիր, արտերում, գաշտերում, այգիներում, ընդարձակ տարածությունների վրա ցրված էին գաղթականներ: Բուն Իգդիրի մեջ խճողված էին 20 000 հոգի: Էջմիածնում կուտակվել էին 45 000 հոգի: Ապաստան փնտրողների մի խոշոր հոսանք շարժվում էր դեպի Նրևան՝ ճանապարհին մորեխի պես հնձելով օգտակար բույսերը և որթատունկերի արմատները կրծելով: Սահմանազուխներում հսկող ձիավորներն առաջին երկու օրվա մեջ հավաքեցին մոտ 500 լքված կամ կորսված երեխաներ: Նույն օրերին էջմիածնում թաղեցինք 103 գաղթականներ, իսկ հաջորդ օրը՝ 30:

Հանկարծական նահանջն անհնար էր դարձրել կանխապատրաստություն տեսնել նման մի բազմություն ընդունելու համար: Տեղ չկար,

բավարար քանակությամբ հաց, տաք սնունդ, բժշկական օգնություն չկար. այնինչ գաղթականների մեծ մասը հիվանդ էր:

Երևանի և Էջմիածնի մեջ եղած հիվանդանոցները հազիվ կարողացան ներս առնել 1500 մարդ: Էջմիածնում հիվանդների մեծ մասը տաքածված էր Ներսիսյան լճակի շորս կողմը, ծառերի և վանքի պատերի տակ: Շատ մեծ էր մանավանդ հիվանդ մանուկների թիվը: Էջմիածնի ճեմարանում խոնված էին 3500 մանուկներ, որոնց ծնողները չկային: Երրորդ օրվա իրիկունը մեծ սրահում ես հաշվեցի 110 մանուկներ, քրոնք պառկած էին տախտակամածին, գրեթե մերկ. ոմանք քնել էին, բայց մեծ մասը լալիս էր:

Օգնության գործը խիստ դժվարանում էր կազմակերպության բացակայության պատճառով: Պատահական մեկը դառնում էր «կարգադիր»: Ամեն մարդ հնազանդությամբ ենթարկվում էր նրան, մինչև որ հայտնվում էր մեկ ուրիշը: Ես ինքս ինձ նշանակել էի որբերի ու մանուկների խնամակալ և զբաղվում էի այդ գործով: Բայց երկար այդպես չտևեց, բազմություններն սկսեցին նոսրանալ. եկան Թիֆլիսի, Մոսկվայի ազգային կոմիտեները, քաղաքների միության օգնության մարմինները՝ իրենց բազմաթիվ մասնաճյուղերով:

Վերջինի մասնաճյուղը Երևանում ինձ տվեց «որբերի հավաքող» պաշտոն, որ արդեն փաստորեն կատարած էի: Այդ գործը կարծվածին չափ պարզ չէր. անհրաժեշտ էր նախապես ստուգել, թե տվյալ երեխան արդյոք չունի՞ ազգական, որի մոտ կարող է ժամանակավորապես մնալ, մինչև նոր արբանոցներ հաստատելը և եղածներն էլ քիչ շատ կարգի բերել: Կար և ուրիշ դժվարություն. հավաքված որբերից խելահասները, մեկ-երկու օր անցած, փախչում էին այսպես կոչված որբանոցներից՝ նախամեծար համարելով մուրացկանությունը: Այդպիսիներին կարելի էր բռնել միայն լուսաբացին, խանութների դռների տակ, ծառերի բների ներքև, խուլ փողոցների անկյուններում կամ քանդված շենքերի փլատակներում՝ քնած վիճակում, որովհետև արթնանալուն պես ձեռք չէին ընկնում: Սակայն, որքան բարեկամվեցին որբանոցների պայմանները, այնքան փախստականների թիվը պակասեց: Բայց դրա փոխարեն հանդես եկավ նոր դժվարություն: Օրեցօր հայտնվում էին «կեղծ» որբեր: Անծայր թշվառության ենթակա տարագիր ծնողները՝ անկարող զավակների գոյությունն ապահովելու, քաղաք էին բերում երեխաներին ամենահեռավոր գյուղերից և, թողնելով փողոցում, հարազատ զավակներից փախչում էին դեպի գյուղ: Այս «կեղծ» որբերը մեծ մասամբ տեղավորվում էին հայկական ընտա-

նիքներում, որոնց և հայտնվում էին ծնողների անունները, եթե կարելի էր լինում հասկանալ:

Որբերի մեջ ամենաանհանգիստ տարրը գաղթից առաջ որբացածներն էին: Սրանք, քիչ բացառությամբ, բաղկացած էին մանչերից՝ 8—12, հազվադեպորեն մինչև 14 տարեկան: Ջարդերի ընթացքում նրանք փախել էին քրդերի մոտից, վերադարձել հայրենի լքված գյուղերը՝ իրենց գոյությունը քաջքշելով այնտեղ, մինչև ընդհանուր նահանջը, ապա, միանալով առաջ անցած այս կամ այն կամավորական խմբին, դադարել էին: 14 տարեկան մի որբ հաջողել էր քրդերի մոտից փախցնել ոչ միայն իր հինգ տարեկան քրոջը, այլև շալակած հասցնել մինչև Կովկաս: Հանդուգն, բանիմաց, տոկուն էին սրանք: Չէին մի-րում խոսել. ծնողների մասին եղած հարցումներին պատասխանում էին մեկ և միևնույն բառով՝ «սպանված են»:

Չէր երևում, որ նրանք ցավ են զգում այդ առթիվ: Միայն մեկն ասաց, որ թո՛ւրի մեջ պահված էին և այնտեղ էլ այրեցին, ու լաց եղավ: Գրեթե բոլորն էլ ունեին իրենց «Ողիսականը»: Մնացած որբերի մեջ ավելի դուրահաղորդ էին աղջիկները, քան մանչերը: Սակայն, առաջիններն ավելի դուրսությամբ էին ընտելանում տղամարդկանց, քան արբանամ կանանց: Ըստ երևույթին, հանձին օտարի զիջում էին հոր, հորեղբոր, եղբոր, բայց ոչ երբեք մոր տեղը:

Որո՞նք էին հունիսի 2-ի նահանջի ռազմագիտական հիմքերը, և ի՞նչ հարաբերության մեջ էին այդ նահանջի հետ Թուրքիայում ծայր առած ահավոր ջարդերը, ես չգիտեմ: Բայց դեպքերը զարգացան այսպես. նահանջից անմիջապես հետո տեղահանվեցին Բիթլիսի, Մուշի, Սասունի շուրջ 150 000 հայեր: Հունիսի 7-ին տեղահան եղան Երզնկայի 20 000 հայերը. հունիսի 16-ին՝ Էրզրումի 18 000 հայերը, հունիսի 28-ին՝ Տրապիզոնի 14 000 հայերը, 29-ին՝ Բաբերդի, Սվազի, Խարբերդի հայերը և ամսվա վերջին Սվազ-Խարբերդ գծով արդեն դեպի գերեզման էր դնում շուրջ կես միլիոն ժողովուրդ ...

Երևանի հայությունը սգի մեջ էր: Նահանջը տակնուվրա էր արել հայ կյանքը ու ամեն տեղ ջղային մթնոլորտ էր ստեղծել: Վիհի պես մի անջրպետ էր բացվել հայ ժողովրդի և երեկվան «բարեկամ» ռուս կառավարության միջև: Մարդ չկար, որ նահանջի մեջ չար դիտավորություն չտեսներ: Դատողությունների հիմքն էր՝ «Հայաստանը՝ առանց հայերի» հնավանդ թեզը: Ամեն տեղ խոսվում էր ջարդերի մասին: Թիֆլիսի հայ թերթերը, որ մինչև այդ զբաղված էին վանի դեպքերով,

նահանջով, Պոլսո հայ մտավորականության աքաղաղում, մասնակի կոտորածների լուրերով, այժմ հնչեցնում էին ահագանգը համայն արևմբարհայ ժողովրդի ոչնչացման: Թուրքիայի ամենահեռավոր անկյուններից դեռ հասնում էին հատուկներ փախստականներ, որոնց ահավոր պատմություններում վայրագության, ջարդերի և մահվան տեսարանները հաջորդում էին իրար ...

Կանգ թաղամասի որբանոցից քիչ վար ապրում էր Համադասպ Բարադամյանը, տիվրիկցի մի համեստ երիտասարդ, որ նախապես վարում էր կաղամակերպական աշխատանքներ կամավորների շարքերում, իսկ նահանջից հետո մեկնեց Թիֆլիս: Այժմ նա վերադարձել էր Երևան «Հորիզոնի» թղթակցի հանգամանքով և օրն ի բուն դառնում էր նորեկ տարագիրների մեջ, դեպքերի մասին տեղեկություններ հավաքում:

Տարագիրների մեջ հանրածանոթ դեմք էր, իբրև «թղթակից Համո», և ամեն մի նոր փախստական առաջին առիթով լինում էր նրա մոտ: Նրա մոտ էի անցկացնում նաև ես ազատ ժամանակ՝ Երզնկայից տեղահանվածների մասին մի բան իմանալու ակնկալությամբ: Բայց ամեն կողմից տեղեկություններ կային, բացի Երզնկայից: Թեև հարազատներին բախտը տարակույս չէր վերցնում, բայց անհայտությունը հյուծախտի պես մաշում էր ինձ և հիվանդագին դրություն մատնում: Օգոստոսի սկզբներին Համոյի մոտ տեսա Տրապիզոնից նոր փախած մի մանկահասակ կին, որ միալար պատմում էր, թե ինչպե՞ս ծովամույն արին քաղաքում ձերբակալված 500 հայ մտավորականների, որոնց, իբր թե, աքաղում էին Սամսոն: Այնքան սրտաճմլիկ էին կնոջ նկարագրությունները, որ խիստ դժվար էր լսել: Համոն քննիչի անտաքերություններ նոթագրում էր առջևը դրված երկարավուն թղթերի վրա՝ նոր հարցումներ ուղղելով կնոջը: Երբ կինն սկսեց նկարագրել Ջևիզլիկի ջարդը, ինքս ինձ բռնադատում էի լսելու:

«Նախապես այրերը բաժանեցին կանանցից և զավակներից, — պատմում էր նա, — ապա սրի հարվածով, դանակի հարվածով, հրացանի սլիններով, անդթության հազար նրբություններով կռաւնեին զանազան: Սոսկումի աղաղակները դաշտը կլցնեին: Հողը, խոտը արյունով թաթախված էր: Տղաները, զարհուրանքից խռորացած աչքերով, երկար կականներ կարձակեին: Կանայք բազուկները կերկարեին, կաղերսեին, կնվաղեին. ամեն կողմ տարածված էր արյան տաք հոտը...»:

Հանկարծ ինձ թվաց, որ տեսնում եմ այդ ամենը, լսում աղիողորմ ճիշեր, սարսափի ու ցավի աղաղակներ, բուռն աղերսներ, խելագարու-

թյան ու հոգեվարքի գոշյուններ, տեսնում դիակները ճիշտ այնպես, ինչպես նրանք տարածված էին Հարիսյան գյուղում. զգում էի արյան տաք հոտը: Մղձավանջով համակված՝ ոտքի ելա, որ գնամ և այլևս ոչինչ չսեմ, բայց գլուխս դարձավ, և ընկա...

Երբ ուշքի եկա, կինը չկար: Համոն թևանցով առաջնորդեց ինձ սենյակ: Գիշերը չկարողացա աչք փակել. բավական էր, որ մի քիչ շատ թմրության մեջ ընկնեի, և ինձ պատկերանում էին զանազան սարսափելի տեսարաններ, իբր թե մայրս Միկունիս գյուղի քարաճավի մեջ է, իբր թե մեր բոլոր երեխաները, թոնրի շուրջը բոլորված, միաբերան ճշում են, իբր թե եղբայրս ջախջախված զլխով ընկած է պարտեղում ... Ու ամեն անգամ, երբ ի վիճակի էի լինում դատելու, աչքիս առջև պատկերանում էր Թալեաթի փքուն, ինքնագոհ դեմքը, որի պատկերն առաջի՞ անգամ տեսա վանում: Բռնել, վզից թոկ կապել, շան պես քաշքշել մինչև իր կաղամակերպած սպանդանոցների վերջին կայանը և մահամերձ զոհերի առջև արյունաքամ անել ... Բարոյական, ֆիզիկական շարժարանների ամենաբարբարոս ծրագրերն էին հղանում հիվանդ մտքումս:

Ես մի քանի օր միայն դամված մնացի անկողնում, բայց այդ օրվանից ժառանգեցի զլխապտույտի և ուշագնացության մի հիվանդություն, որ մեջընդմեջ հարվածում էր ինձ:

Սեպտեմբերի կեսերին Թիֆլիսի հայկական թերթերից մեկում կարդացի հարբերդի ամերիկյան ներկայացուցչի հուլիսի 11-ի թվակիր պաշտոնական տեղեկագրի թարգմանությունը, որի մեջ ասված էր.

«Հուլիսի առաջին օրերին ցնցոտիների մեջ, սովալուկ, հիվանդ, Կարինից, Երզնկայից հարբերդ հասան առաջին քարավանները: Նրանք երկու ամիս ճանապարհ էին անցել՝ դրեթե առանց ջրի և սննդի: Մայրերը հոժարակամ տալիս էին իրենց զավակները նրանց, որոնք ուզում էին առնել: Հարուստ թուրքերը բժշկական քննության են ենթարկում երիտասարդ աղջիկներին և ամենից գեղեցիկներին առնելով՝ տանում են իրենց հարեմների համար: Այդ դժբախտների պատմածների համաձայն, մեծ մասը բռնի կորզված. կամ սպանված են քրդերի կողմից, որոնք տեական հարձակումներ են գործում քարավանների վրա:

Շատերն էլ մեռել էին ճանապարհներին անոթությունից և ուժանոթությունից: Երկու օր հետո նոր քարավաններ հասան: Տարագիրների մեջ երեք քույրեր կային, որոնք անգլերեն գիտեին: Իրենց ըն-

տանիքի 25 անդամներից տասնմեկն արդեն սպանված էին ճանապարհին, ողջ մնացած արական սեռի տարեցը ութ տարեկան էր: Իրենց տեղերից մեկնելու ժամանակ տարագրիչներն ունեին ձիեր, զրամ, կապոցներ, բայց ճանապարհին ամեն բան կողոպտվել էր, նույնիսկ իրենց հագուստները, և աղջիկներից մեկը բոլորովին մերկ էր: Խարբերդում տարագրության կարգադրություններն սկսվեցին հարյուրավոր այլ մարդկանց ձերբակալություններով: Գիշերը նրանց տարան մոտակա լեռները, և այլևս ոչ ոք չվերադարձավ: Նրանց թվում էին հայոց առաջնորդը, ամերիկյան կոլեջի ուսուցիչները և քաղաքի հայտնի դեմքերը, ինչպես նաև բոլոր հայ ղինվորները և նրանք, որոնք ղինվորական տարիքում բևեռ էին վճարել: Հունիսի 5-ին ձերբակալվեցին ևս 800 այրեր: Հետևյալ օրը նրանց տարան լեռների անապատային մասը, այնտեղ 14 հոգուց կազմված խմբերով իրար կապեցին, որովհետև իրենց ունեցած պարաններով տասնչորս մարդուց ավել չէր կարելի կապել, և հրացանի բռնեցին: Մերձակա գյուղում հայերի ուրիշ խմբեր արգելափակվեցին: Նրեք օր առանց ուտելիքի և ջրի պահելուց հետո նրանց մոտակա ժայռերի առաջ կանգնեցրին և հրացանազարկ արին, որոնց վրա դեռ շունչ կար, սվիններով ու դանակներով սպանեցին: Հուլիսի 10-ին հազարավոր հայերի նոր ջարդեր հղան քաղաքից երկու ժամ հեռու: Նույն սպանություններն էին շրջակա բոլոր գյուղերում...»:

Նոյեմբերի վերջերին Թիֆլիս հասավ սվազցի Մուրադը, որը, տաս ամիս շարունակ կռիվներ մղելով լեռներում, 13 ընկերներով Սվազից հասել էր Սամսոն և, բռնազրավելով մի առաքատանավ, հաջողել էր ցամաք իջնել Բաթումում: «Հորիզոնում» տպագրված էր այդ առասպելական փախուստի պատմությունը «Մուրադի Ոգիսականը» խորագրով, որից կարելի էր գաղափար կազմել Սամսոն-Սվազ ուղղությամբ կատարված զանգվածային տեղահանությունների և ջարդերի մասին:

Հաջորդաբար սկսեցին լույս տեսնել զանազան միսիոներների, իտալական դիվանագիտական ներկայացուցիչների սահմակեցուցիչ տեղեկագրերը, որոնք պարզում էին, որ իրենց ծավալով և կազմակերպված բնույթով հայկական ջարդերը գերազանցում էին պատմության բոլոր աշխարհի զեպքերը:

Տարվա վեճին լուրեր հասան բնաջնջվող ժողովրդի մի քանի ընդվզումների մասին. ապստամբել էին Շապին—Գարահիսարը, Ուրֆան, Այնթափը, Զեյթունը, Ճեպել—Մուսայի ապառաժոտ բարձունքների հալությամբ ...

Այլևս պարզ էր, որ հայկական սպանող կարող էր վերջ դնել, երբ ընդհանուր պատերազմը վերջանար: Բայց ղինվորական նախարար Լորդ Կիշները հայտարարում էր, թե Անգլիան կարող է գործոն մասնակցություն ունենալ պատերազմին միայն երկու տարի հետո, իսկ ցամաքի երկու ճակատներում դրությունն ավելի քան անմխիթար էր: Չնայած որ գերմանացիներն իրենց ուժերի մի խոշոր մաս արդեն նետել էին արևելյան ճակատ, բայց տարվա ընթացքում Սոմի շրջանում գերմանական ճակատը ձեղքելով՝ անգլիացիների ու ֆրանսիացիների բոլոր ջանքերն ապարդյուն անցան: Բովանդակ արևմտյան ճակատում կռիվը «գիրքային» բնույթ էր ընդունել, որը Գերմանիային հնարավորություն էր ընձեռում այնտեղ պաշտպանություն մղել նվազագույն ուժերով՝ արևելյան ճակատում ռուսների հետ նախապես իր հաշիվները մաքրելու համար:

Նեղուցներում, մարտի 18-ի անհաջողությունից հետո, երբ դաշնակիցները կորցրին չորս խոշոր ռազմանավեր, անգլո-ֆրանսիական նավատորմը այլևս փորձ չարեց Գարդանեն անցնելու: Իսկ Գալիպոլիի եզրամասերում ցամաք իջած Համիլտոնի բանակն ամբողջ տարվա ընթացքում ոչ մի հաջողություն չունեցավ:

Բալկաններում մինչ այդ հերոսաբար դիմադրող փոքրիկ Սերբիան հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին ջարդուհիշուր հղավ ավստրո-գերմանական, բուլղարական գերազանց ուժերի ճնշման տակ, որոնք ներս խոժեցին միաժամանակ հյուսիսից և արևելքից՝ Մակենդենի ընդհանուր հրամանատարության տակ:

Ավելի անմխիթար էր կացությունը ռուսական ճակատում: Կրակովի շրջանում կենտրոնացած գերմանական ուժերը դեռ մայիսին մի քանի ուժգին հարվածներով հարկադրեցին ռուսներին ետ քաշվել և Վիսլայի ձախ ափով նահանջել: Քիչ հետո ռուսները թողեցին Պերեմիշը և Լվովը, իսկ ամռան վերջին բովանդակ Գալիցիան պարպվեց նրանց կողմից: Աշնանը գերմանացիները հաջորդաբար գրավեցին Կովնոն, Գրոդնոն, Բրեստ-Լիտովսկը: Այնուհետև ռուսները սկսեցին նահանջել ամբողջ ճակատով՝ երբեմն միայն թեթև կռիվներ մղելով թիկունքում պատրաստված ամբուստանների վրա...

* * *

1916-ի սկզբներին մեր բարոյալքումը հասավ իր գագաթին, երբ իմացանք, որ Համիլտոնի բանակը պաշպել է Գալիպոլին: Մեր ժողովրդի մնացորդների կյանքը փրկելու ամեն հույս օդ ցնդեց:

Երևանում ամեն տեղ ներամիտ մտավորականները խնդրեցին բացատրում էին անգլո-ռուսական հակամարտությանը: Իբր թե Անգլիան, եթե ցանկանար, կարող էր գրավել նեղուցները: Բայց որովհետև այդ պարագային ստիպված պետք է լիներ Պոլսը զիջել ռուսներին, մի տարի ձգձգելով՝ հո քաշվեց ...

Միջազգից փախած բժիշկ Թորոսյանն այդ օրերին հասել էր Թիֆլիս և դեռ ողջ մնացած տարագիրների վիճակի մասին հայտնում էր:

«Միջազգից տարագրված իմ դժբախտ հայրենակիցները բազմաթիվ են մեծ մասամբ կանանցից, աղքատներից: Դժբախտաբար հազիվ են ծածկում իրենց մերկությունը ցնցոտիներով, եղանակի խստությունների դեմ պաշտպանվելու ոչինչ չունեն. ոմանք, հողերին ծախապատիկ նստած, փորձում են լաթերի կտորներից միացած հովանոցների շուրթ տակ պաշտպանվել, բայց մեծ մասը զուրկ է նաև այս խեղճովրակ ապաստարանից: Ավաղուտների մեջ, ամեն տեղ, բարձրանում են հողաթմբեր, որոնց շուրջը դառնում են գաղաղպծ շներ: Դիակներից շատերը մնում են անթաղ: Հազարներ են այդ կմախքացած դժբախտները՝ փոսացած այտերով, մարած կամ շատ փայլուն աչքերով, խոսելու վարժությունից զրկված, տառապանքից ապուշացած գեմքերով ...»:

Եթե մինչ այդ իմ մեջ մնում էր դեռ մի հույս, որ հարազատներս կարող էին օղջ մնացած լինել անապատներում, այժմ այդ հույսն էլ մարում էր: Մնում էր մի բան. ինչպե՞ս կարելի է Պոլիս հասնել և Թալեաթին գտնել: Միայն նրա մահը կարող էր քիչ թե շատ ամոքել ապրած կսկիծս: Տեական մղձավանջի պես երբեք հանգիստ չէր տալիս ինձ այս գաղափարը. երբեմն այն համակում էր ինձ այնպես, որ մոռանում էի ամեն բան: Քաղաքների միությունում դեռ շարունակվում էր պաշտոնս, բայց ոչինչ չէի անում:

Քիչ հետո ռուսները գրավեցին էրզրումը: Երևանում ռուսների պես պայթեց այդ լուրը, ոչ ոք հույս չունեի կովկասի ռուս բանակի մարտունակության վրա. արդեն հայտնի էր, որ այդ բանակի լավագույն ուժերը փոխադրվել էին ռուս-ռումինական ճակատը, իսկ մնացածները պահանջված քանակությամբ ռազմամթերք չունեին հարձակման համար:

Այժմ բացվում էր հույսերի մի նոր շրջան: Մարդիկ նորից կյանք առան: Փեռ կորած չէր ամեն բան: Ո՞ր ժողովուրդն է ազատագրվել քուրճական լծից առանց դանդաժածային ջարդերի, ինչո՞ւ ուղարկել, որ մենք բացառություն կկազմենք, որքան մարդ կար երկրում, երբ ազատագրվեց Բուլղարիան, այսպես էին այժմ տրամադրությունները: Առհասարակ նոր շարժում դեպի ճակատ: Համոզն ունյն օրը, թղթերի պարկը շալակած, եկավ ինձ հրաժեշտ տալու: Գնում էր իբրև թղթակից թարմ լուրեր բերելու: Հաջորդաբար մեկնեցին կամավորական խմբերից Երևանի բերելու: Հաջորդաբար մեկնեցին կամավորական խմբերից Երևանի բերելու: Մակայն, այժմ կամավորական խմբերից Երևանի բերելու, երբեք այդպիսին նրանք իրենց դերն արդեն կատարել, վերջացրել էին. նորակազմ խմբերը, ինչպես նաև նախկին խմբերի մնացորդները, վերածվում էին հայկական հրացանածիգ զնդերի և վկայված սպանների ենթակա՝ մուծվում ռուսական բանակը:

Մարտի վերջերին ես հաղիվ կարողացա ապաքինվել հիվանդությունից ու մեկնել: Գնում էի Քաղաքների միություն գործերով: Սարկիզմից հաճույքով ինձ իրենց մոտ ընդունեցին ռուս բանակի թընդանթածիգ երկու սպաներ՝ Տեր-Ակոպովը և Տեր-Պետրոսովը, որոնք ապրանքատար ինքնաշարժով էրզրում էին տանում դաշտային կապի և հեռախոսային հաղորդակցության պիտույքներ:

Այս գծով ես առաջին անգամ էի մտնում Երևան: Սար և ձոր վկայում էին պատմական հին ու նոր արևանքի անցյալը: Երեկոյան հասանք Գարաուրկան: Հաճելի, քաղաքավար ընկերներս, տեսնելով, որ նոր եմ ապաքինվել հիվանդությունից, իմ հանդեպ խնամք և ուշադրություն էին ցույց տալիս: Հաջորդ օրը Զիվինի ճանապարհով ուղեւորվեցինք դեպի Քեոփրիքոյ: Աղջամուղջի շղարշից նոր պարզվող Զիվինը հիշեցնում էր Կայծակ Վաղարշակի խմբի նահատակությունը, որի մասին կարդացել կամ լսել էի շատ տարիներ առաջ: Մեր վաղեմի Վաղարշավանում կանգ չառանք: Երեկոյան հասանք Հասանգալե, մի Վաղարշավանում կանգ չառանք: Երեկոյան հասանք Հասանգալե, որ հազար չորս հարյուր տարի առաջ ամրացել էր իր քաջերով Մամիկոնյան Վահանը՝ իրեն հալածող պարսիկ բանակների դեմ: Լուսաբացին մեկնեցինք: Ծանապարհը դժվար էր, բայց օգը՝ լավ: Մայրամուտ էր, երբ բարձունքներով շրջապատված Կարինը հայտնվեց կրկեսի պես խորը ընկած տարածություններում: Արևի վերջին ճառագայթները խաղում էին միևրանների նրբին ու սուր ծայրերին:

Քաղաքում ամեն քայլափոխի պատռում էին զինվորականներ, զորքեր, բեռնավորված սույեր, ուղտի քարավաններ: Հանկարծ տեսա

կարինցի Սահակին, որի հետ միասին նահանջից հետո էջմիածնում զբաղվում էինք որբերի գործով: Ջլապինդ Սահակն առավ ինձ բազուկների մեջ: Ապրում էր Սանասարյան վարժարանի մոտակայքում: Առաջնորդեց իր մոտ: Ամերիկայից իր հետ մեկնած կամավորներից էրզրումում ոչ ոք չկար, և ինքն էլ մտադիր էր գնալ վերադարձված վանի, Բիթլիսի ուղղությամբ:

Էրզրումի 18 000 հայերից մնացել էին 120 մարդ, որոնցից վեցը՝ այլեր, մնացածը կանայք, երեխաներ: Նահանգի գյուղերի բոլոր հայերը ոչնչացված էին:

Առավոտյան ներկայացա Տիգրան Աղամալյանին, որ Քաղաքների ժիւթյան լիազորն էր: Բարձրահասակ, դժգույն դեմքով, մեծ, մեկամաղձառ աչքերով մեկը, որ կլանված էր գործերով: Մոտակա շրջաններում գտնված մի քանի տասնյակ որբերն արդեն ճամփված էին Ալեքսանդրապոլ: Բայց այդ ուղղությամբ, մինչև Խնուս, կատարվելիք շատ գործ կար:

Մի քիչ հետո Համոյի մոտ էի: Դեռ Երևանում կարգացել էի նրա սահմակցուցիչ թղթակցությունները Օսմանյան պառլամենտի անդամներ Սելֆուլա և Ինկիլդ Ահմեդ բեյերի, հրամանատար Քուզի բեյի, Բահանդին Շաքիրի և Հաճի բեյի կազմակերպած ջարդերի մասին: Համոն այժմ էլ զբաղված էր նույն գործով: Նրա կյանքը թեքումներ չունեի: Տրամադրությունը բարձր էր: Մի քանի բառով ինձ պարզեց կացությունը. եղածը եղել էր, հիմա անհրաժեշտ էր գալիքի մասին մըտածել:

Անապարում էր ինչ-որ հիշատակարան դիտելու հերթական թըղթակցության համար: Նա սեղանից գրպանեց մի տրցակ երկարավուն թղթեր ու ոտքի ելավ:

— Ի միջի այլոց, դու կարող ես ինձ այստեղ օգտակար լինել,— ասաց նա,— գնա՛նք, ճանապարհին կխոսենք:

«Հիշատակարանը» մի կիսավեր շինություն էր, որ գտնվում էր հայկական գերեզմանատնից քիչ վար, մի բլրազարդ դաշտի վրա: Կոշված էր լինելու իթթիհատականների ամենամեծ աղումբը՝ խաղասրահներով, մարդման բաժիններով, լճով, ճեմելիքներով և այլն: Մնացել էր կիսատ՝ քաղաքը ուսաների կողմից գրավվելու կապակցությամբ: Շենքի երկու մետրաչափ պատերը կառուցված էին հայկական գերեզմանատնից բերված տապանաքարերով, ըստ երևույթին, վայրն ընտր-

ված էր շինություններին մոտ լինելու նպատակով, քանի որ ավելի վար պարզվում էին ծաղկազարդ գեղեցիկ դաշտեր: Այժմ Բարաղամյանն ինձ նստեցրեց մի շինության կենտրոնից քիչ հեռու քարերին, որ թելադրածները գրի առնեմ:

— Գրի՛ր,— գոչում էր նա՝ գլուխը դուրս հանելով այնտեղից,— Արևելյան պատ, ձախից աջ, առաջին շարք. աստ հանգչի ...

— Ի՞նչ:

— «Աստ հանգչի Խնուսի Հակոբենց Նախրանի որդի տիրացու Գևորգը, որ դառնակակիծ մահվամբ, աստի կենացս 1845 թվականին...»:

Գրիր հաջորդը.

«Այս է տապանն հանգստյան դուստրի Նուրի Խաթունին, որ առաջին ծննդաբերությանն որ էր ջուխտ՝ հանգավ առ Քրիստոս, ինքն և մանկունքն իր, որ էր կողակից Իսիկճու Հովհաննես Չելեպուն, որ մականվամբ Չուխուր կոչեն...»: Գրիր երրորդը.

— «Աստ հանգչի Մուղտուսի Մաթեոս, որ կաթվածեն փոխեց աշխարհս, որք հանդիպեք ասեք Զհայր մեր և զողորմին...»: Երկրորդ շարք, գրի՛ր.

«Ընդ հովանյալ այսմիկ շիրիմի հանգչի Հայկազն էրզրումցի, որ Ավագյան Մականունը, ազգեն մերձե Հայկազունի, սա փափաղյալ դամբարանի Առաքելուն Սուրբ Պետրոսի...»: Ափսո՛ս, գրիր մյուսը.

«Այս է տապանն էրզրումցի Մահմեդի Հակոբի դուստր Սրբուհու, որ մահ տարածամի եղավ թվն. 1889»: Դրա տակը գրիր.

«Որք հանդիպեք այսմեկ տապանի մի անցեք բաց օրհնությանց, զի աշխարհը անցողական առիթ է մեզ միշտ գլտորման...»:

Միտոս նեղվում էր, վրաս տխրություն իջնում: Համոն մտել էր շենքի ներսը և այնտեղից հազիվ գլուխը դուրս հանելով՝ գոչում էր՝ «աստ հանգչի», «աստ հանգչի»:

— Գրի՛ր. «Դամբարանն քհրիստոսի վաճառական Մինաս աղայի, կողակից Հանրմայի...»:

— Բավական է,— գոչեցի ես:

— Ջրի՛ր, գրի՛ր, այս շարքի մեջ վերջինը. «Աստ հանգչի Թադևոս աղուն, որ էր որդի արքունի վառոդապետ Մահմեդի Առաքել Ամիրայի Զթյան»: Դրա տակը գրիր. «Ո՛վ անցվորք ճանապարհի կենցաղի, եկաք ի տես ի տեսարան իմ հոգու...»:

Ապրիլին ռուսները դրավեցին Տրապիզոնը, իսկ հուլիսի կեսերին՝ Երզնկան։ Երզնկայի գաղտնի ամեն տեղ հայտնվում էին ոսկրացած, վայրենական վիճակի մատնված մանուկներ, որոնց մեծ մասն իր գոյությունն էր պահպանել ավերված հայ գյուղերի փլատակներում։ Ձեռք ընկնողները դողում էին աշնան տերևի պես. մեծ ջանք էր պետք հասկացնելու, որ իրենց այլևս վտանգ չի սպառնում։ Մոռացել էին լեզու, հայություն, մարդկություն։ Խնուսում դրանցից խմբված էին մոտ երկու հարյուր հոգի։ Ամեն տեղ առաջնակարգ արժեք էր ստացել որբերի գործը։ Ամեն մի որբուկ մի նոր աղյուս էր աղղը վերահանուցելու համար։ Ես ճանում էի օր առաջ ավարտել իմ բաժին աշխատանքները՝ Երզնկա մեկնելու համար։ Օգոստոսի վերջին մեղ մոտ հայտնվեց Մուրադի հետ փախած տղաներից Հովնանը, որ եկել էր Բաթում—Թիֆլիս—Կարս գծով և գնում էր Մուրադի մոտ։ Կարնեցի Սահակի և նրա հետ մեկնեցինք։

Ճանապարհը բռնված էր անհաշիվ եզան սալերով, որոնք ռազմամթերք և պարեն էին տանում ռուս զինվորների ուղեկցությամբ։ Գնում էինք Քաղաքների միություն կրկնի սալով, որ պիտի հաղա-նար Երզնկայում խմբված որբերով։ Սալապանը՝ թիկնեղ, կլոք, սիրուն ուխարային աչքերով մշեցի Գարեգինը, կիսով չափ թեք նստած, ավելի շատ լսում էր Հովնանի պատմությունը Մուրադի և ընկերների փախուստի մասին, քան վարում սալը։ Եվ հաճախ մնում էինք բեռնակիր արարների պոչերին դամված։ Ամեն անգամ, երբ Հովնանը պատմում էր փախուստի այս կամ այն դժվարություն կամ խմբի անհավասար կռիվների մասին Սվազից Սամսոն երկար ճանապարհին, Գարեգինը շլմորված բացականչում էր. «Հե՛յ, Մշո Սուլթան Մուրադ Կարապետ» կամ քթի տակ սրտամորմոք մրմնջում՝ «Յա՛, յա՛»։ Տեղ-տեղ, իրոք որ, խիստ հուզիչ էր Հովնանի անպաճույճ պատմությունը։ Օրինակ՝ երբ Մուրադը և ընկերները, մի քարանձավի մեջ դարանա-կալ, դիտում էին հարազատների տեղահանությունը՝ բազմության մեջ ճանաչելով մայր, քույր, եղբայր, զավակ, անկարող ղեղակ արձակե-լու ջարդարարների վրա. — Ի՛նչ անեինք, մենք պիտի սպանեինք հինգ, տասը մարդ, նրանք՝ բոլորին, — ասում էր նա։

Կամ երբ նրանք հասնում են ս. Տաճար, և Մուրադն այստեղ նա-մակ է տանում կնոջից, որտեղ նա գրում է. «Իմ մասին երբեք մի

մտածիր, ես ինքդինքս կապանեմ, խնդրում եմ գրիր դեղագործին, որ ինձ մի քիչ թույն տա...»։

Հասանք Մամախաթուն։ Մեծ փոփոխություններ էին կատարվել այստեղ. կառուցվել էին տախտակե հսկայական մթերանոցներ, հան-րակացարաններ, պահեստներ։ Հրապարակը բռնված էր եզան, ձիու սալերով, զինվորներով, ազամամթերային բեռներով։ Հաղիվ մեկ ժամ մնացինք այստեղ։ Քոթուր Քեոփրիի մոտ Եփրատը վեհափառորեն ճեղքում-անցնում էր ճանապարհը։ Որքան մոտենում էինք հարազատ վայրերին, այնքան հուզումը համակում էր ինձ։

Հաջորդ օրը մեր դիմաց պարզվեցին դեպի Տրապիզոն և Կարին տանող ճանապարհների միացման կետում ընկած զորանոցները, որոնց վրա այժմ ծածանվում էր ռուսական դրոշակը։ Քիչ վարը բարձունքից արդեն նշմարում եմ Ենի-Շամիրի սրածայր գագաթը։ Ավելի վար արևը փողփողում էր ս. Նշան, ս. Փրկիչ եկեղեցիների գմբեթներին։

Իբրևամուտ էր, երբ մտանք Երզնկա։ Թուրքական թաղի առաջա-մասում թուրք տղեկներ, մի ձեռքով վարտիքի գոտուց բռնած, թանձր փոշու մեջ վազելով, աշխատում են հասնել սրբնթաց սալին։ Պատե-րի աակ՝ ստվերներում, հայտնվում են կիզած, մտազբաղ թուրքեր։ Մայթերով անցնող թրքահիները խնամքով պարուրվում են ծածկոց-ների մեջ։

Մանում ենք թաղի կենտրոնական հրապարակը, ուր աշ ու ձախ, գեմգիմաց ցցված սպայակույտի, կառավարատան, քաղաքապետարա-նի և Մյուշիր Սարայի շենքերին ծածանում են ռուսական դրոշակներ։ Կարծես ոչինչ չի պատահել. փոխվել է միայն իշխանությունը։

Բայց շատ կարճ տեղեց այս խաբեկները։ Երբ Գարեգինը թեքվեց դեպի աշ, իմ առջև պարզվեց Եկեղյաց թափուր հրապարակը, այն ընդարձակ հրապարակը, որ միշտ խճողված էր լինում բազմությունը։ Աշ կողմից միայնակ ցցվել է որբացած ս. Սարգիս եկեղեցին, ման-կության օրերի զատկական հավիթախաղի կենտրոնը։ Դեմ-դիմաց, ուղղակի հրապարակի ճակատին, մեր տունն է։ Վար ցատկելով սալից՝ հզոր թափ ունեցա վազելու այնտեղ, բայց մի սուր, տհաճ զգացում թափս կոտրեց. անհայտությունը նախամեծար էր այն ամենից, ինչ կարող էի տեսնել։ Ուղղվեցի դեպի ձախ, դեպի կենտրոնական դարոցը. Երրորդության եկեղեցին, Առաջնորդարանը։

Կենտրոնական վարժարանը վերածվել էր որբանոց-հիվանդանո-ցի։ Վարիչն էր բժիշկ Քրշակ Պողոսյանը՝ թիկնեղ, մի քիչ կորամեջը,

Հանդարտ ու խելոք աչքերով, մոտ քառասուն տարեկան մի համա-
կրելի մարդ: Զուր էին ակնկալություններս, որքերի մեջ ոչ մեկին չու-
նեի: Արդեն Երզնկայից ոչ ոք չկար, բոլորը հավաքված էին շրջան-
ներից: Երզնկացիներից մնացել էին միայն երկու-երեք ընտանիք,
որոնց մեջ նաև մեր հարեան Թառիկյանները: Դուրս ելա՝ ինչ անելս
չիմանալով: Մեր տան դիմաց կանգնած էր մի սպա:

- Ի՞նչ եք ուզում, — գոչեց նա:
- Մեր տունն է, կուզեի տեսնել ...
- Այս ձեր տո՞ւնն է:
- Այո՛ ...
- Որտեղի՞ց եք գալիս:
- Էրզրումից:
- Կամավո՞ր եք:
- Ո՛չ, Քաղաքների միության պաշտոնյա:
- Ձեր հարազատներն այստե՞ղ էին:
- Այո՛:
- Իսկ հիմա՞:
- Չգիտեմ ...

Համակրելի մարդը գլուխը կախեց, ապա ծխախոտը հանելով
ասաց.

— Հրամեցեք ...

Հանրակացարան էր դարձել մեր տունը, բայց ներսում մարդ չկար:
Թիկունքում շենքի մի մասը քանդված էր: Վարի հարկում փայտա-
րանք, մառանը, խոտի, ալյուրի, մրդի բաժինները, ինչպես նաև թոն-
րատունն ու խոհանոցը լցված էին անծանոթ իրերով: Վերևում՝ խո-
շոր «Մապեինը», ուր նստում, ճաշում, ընթրում էինք ամռանը, և չորս
սենյակները բռնված էին զինվորի աղքատիկ անկողիններով: Պատ-
մական հիշատակարանի բռնված էր ստացել աչքիս մեր տունը: Իմ
փոքրիկ ննջասենյակից հայտնվեց մի զինվոր. շահակացա՝ ինչ ասաց:
Կոկորդս սեղմվում էր, հազիվ էի պահում արտասուքներս: Վար իջա:
Դուրս ելա: Բնակարանը եղբորդ բոլոր ծառերը, հին ու հավատարիմ
բարեկամների պես, շարքով կանգնած, նայում էին ինձ: Ես գիտեի
նրանց վրա եղած բույները և հասկանում էի թռչունների ծլվլոցը: Ես
պատուհանից նրանց նետում էի հացի միջուկից զնդիկներ: Գիտեի, թե
ո՞ր ծառն է խեժ արձակում ամռանը: Զմռանը ես նրանց ճյուղերը
մաքրում էի թանձր ձյունից, որպեսզի վերև ձգվեն: Ծառերի շարքը

երկարում էր մինչև մեր ընդարձակ պարտեզի առաջամասը: Այստեղ
պտղաբու ծառերի մեծ մասը կտրված են կամ արմատներով դուրս
հանված: Ամեն տեղ գոյացել են թմբեր ու փոսեր: Ներսում մի քանի
ծառեր՝ թևերը կախ, թախծոտ նայում էին ինձ: Ստորև թփեր, վայրի
բույսեր տարածված, պռկված կամ ցցված էին դեռ ու դեն: Այստեղ
այլևս կյանք չկար: Երազի պես շփացել էին մանկության բոլոր հիշա-
տակներս: Միայն պարտեզի խորքում մնացել էր անվթար մի անկյուն,
սր մանուկ օրերին Ավետիսը փիլոնի պես նետում էր ուսերին մորս
սև շալը և քահանայի նման կոկորդալիք երգում «Մո՛ւրբ Աստված»,
«Մո՛ւրբ Աստված» և զանազան շարականներ: Բայց այստեղ գոյացել
է մացառապատ մի մեծ թումբ: Ի՞նչ առիթով և ինչպե՞ս, քանի որ ծա-
ռերն իրենց տեղում էին ... Սարսուռն ինձ ցնցեց, զգացի գաղջ արյան
մի պաղ օդ, ու գլուխս դարձավ: Զարհուրանքով ետ նետեցի ինձ, բայց
ընկա ...

Յբբ ուշքի եկա, թանձր մթնշաղ էր: Դողահար դուրս եկա պարտե-
զից: Հրապարակի ծառերին աղմուկով թառում էին ագռավներ: Գլխիս
մեջ քառս էր, և ուր գնալս չգիտեի. ջերմի պես մի դող մերթնդմերթ
ցնցում էր ինձ: Թառիկյանների բախում նկատեցի մեկին. ի՞նչ էր
այս, ցնո՞րք, թե՞ իրականություն. նա շատ նման էր մեծ եղբորս՝ Մի-
սաքին: Այնպիսի մի անակնկալ էր այս, որ հազիվ վստահություն ունե-
ցա ձայն տալու: Նա՛ էր: Շլմորած նայեց, ապա հանկարծ դուրս վա-
զեց և առավ ինձ բաղուկների մեջ: Հասել էր Մերթիայից մի շաբաթ
առաջ Բաթում—Տրապիզոն—Թեփե—Տերե—Երզնկա գծով: Եկել էր մե-
րոնց փնտրելու ... Ինձ հարցումներ չարեց. կարծես դիտեր, որ եկել
էի կամ պիտի դալի ու չէի կարող չգալ: Միայն լավ նայելուց հետո
հագառարությունը ու լուրջ հարցրեց.

— Հիվանդ ես:

— Ո՛չ, բայց երեկ գիշեր ճանապարհին մի քիչ մրսեցի:

— Ներս գնանք, Թառիկյանների մոտ եմ:

Ինքը, կինը և երեխաները: Իրենց հիշում եմ: Կարծում են, թե եղ-
բայրս է գտել ինձ: Թառիկյանը ողջագուրում է ինձ, կինը ուրախու-
թյունից արտասվում ... Թեյ, պանիր, հաց, խաշած հավիկիթներ, հին
հյուրընկալների զվարթ շարժումներ, բայց՝ կիսակործան ու պարապ
տուն:

Փախել են և հրաշքով մահից ազատվել: Երկար դեգերել են Դեբ-
աիմի ձորերում, ընկել են մի քրդի ձեռք, որ խնայել ու պահել է նը-

րանց պայմանով, որ մահմեդականություն ընդունեն: Դեռ թարմ են նրանց քաշածները, ու պարոն Թառիկյանը ներքին պահանջ ունի, որ ամեն մարդ իմանա իր ապրած ներքին սարսափները, գոյությունը պատանելու հնարամտությունները: Եղբայրս լսում է նրան լարված ուշադրությամբ՝ անելով լրացուցիչ հարցումներ քաղաքի ոստիկանապետ Մեմտուհ բեյի դժխալին դերի, Քեմախ Բողազի զանգվածային ջարդերի և այլ այդ կարգի դեպքերի մասին: Դնալ, գնալ էի ուզում այդ տեղից, բայց ո՞ւր ...

Կինը երևի ղգաց վիճակս, վեր գնաց և քիչ հետո հայանվեց, ասաց, թե կարող եմ գնալ վեր հանգստանալու, եթե ուզում եմ: Վերահարկում հղբորս հատկացված սենյակի միակ պատուհանը նայում էր վերի հորեղբորս բնակարանի պարտեզին, որի հետ կապված էին մանկական անհաշիվ հիշողություններ: Թուխ ամպերն անցնում էին երկնքով՝ մերթնդմերթ ծածկելով լուսինը: Փակեցի պատուհանի փեղկերը ու մտա անկողին, բայց հնամաշ վերմակը ջերմություն չունեի: Գլուխս հնոցի պես ալրվում էր, մարմինս՝ դողում: Ելա ու վերարկուս գցեցի վրաս: Օգուտ չունեցավ: Մարմինս զրնգում էր: Մտածում եմ, որ արգահատելի եմ, անպետք, անօգնական, զզվանք եմ զգում իմ հանդեպ, գոյության նպատակ, կամք ունեցող մարդիկ ինձ նման չեն, օրինակ՝ Համոն, լավ, վատ, անսայթաք վարում է իր զործը, տեղյակ պահում հայ ընթերցող հասարակությանը իրադարձություններին: Տեսնես՝ ինչ եղան տապանաքարերի արձանագրությունները, ծիծաղելի չէ՞ մեռած մարդկանց շիրիմներն արձանադրել, երբ քար քարի վրա չի մնացել, և սար ու ձոր բռնել են անթաղ շիրիմների ոսկորներ ... Անկարող եմ հասկանալ, թե ինչպե՞ս եղավ, որ այս շեն քաղաքում քսան հազար հայերից մնացին միայն մի քանի ընտանիք, որոնց մեջ նաև մեր բարեկամ Թառիկյանները իրենց երեխաներով, նախախնամության ընտրյալները, իբրև վկաներ անախընթաց նախճիրի: «Ո՛չ, չէր կարող այսպես լինել, եթե մի հզոր ձեռք հարատևորեն ու խղճի մտքը չվարեր սպանողը», — ասաց մի անգամ Համոն, երբ խոսում էինք ջարդերի մասին ... Ու իմ առջև դարձյալ պատկերանում է Թալեաթի փրքուն, ինքնագոհ դեմքը, որ մթուժյան մեջ կարծես բարձրացնում է բրդոտ թաթը ...

Ա՛խ, կտրել այդ ձեռքը ու թողնել, որ աբյուռաքամ լինի հրեշը, որ կարողանա զգալ ու հասկանալ իր կատարած ոճիրի ահավոր չա-

փերը ... Հալախա՞լ արդյոք, որ մի օր, երբևիցե, կլինի մի արդար դատաստան ... Հոգիս լցվում է ջերմեռանդության մի զգացումով, որ հատուկ էր ինձ յոթ տարի ուռաջ այստեղ, պատից այն կողմ, իմ փոքրիկ ննջասենյակում, ուր ամեն գիշեր մորս թելադրությամբ ես քնելուց առաջ մրմնջում էի՝ «Հայր մեր, որ հերկինս ես» ...

Եվ, իբրև թե, ես եկել եմ մեր տուն շատ հեռու տեղից, փաշու մեջ կորած երկարավիզ կոշիկներ հագած: Տե՛ր Աստված, որքա՛ն ճանապարհ եմ անցել՝ սարեր ու ձորեր կտրելով: Վերջապես հասել եմ Ղուլբաշին և այնտեղից ուղիղ գծով անշեղ քայլելով՝ ահավասիկ դտել եմ մեր տունը: Դեռ ներս չմտած՝ բարդիների տակ տեսնում եմ մի գլուխ, որ ցատկահելով, զլորվելով գալիս է դեպի ինձ: Մայրս է, մորս գլուխը, բայց զարմանալի է, որ բաց է՝ փշոտ գլխակապը ականջների տակով հանդուցած ծոծրակին:

— Արի հո՛ն, որ շտեմեն քեզ, զավա՛կս, — ասում է նա ոտքերիս մոտ, շնչահատ:

— Ո՞ւր, մայր:

— Հո՛ն, հո՛ն, պարտեզը, մացառների տակ, ամենքս հոն պառկած ենք:

— Իսկ մարմինդ ո՞ւր է, մայր:

— Հո՛ն է, հո՛ն զավակս, շո՛ւտ ...

Ու գնում եմ մորս գլխի հուրից, որ անհետանում է թփերում ... Իրավ, որ բոլորն էլ այստեղ են, մացառների տակ անշշուկ երկաբաժ: Ահա եղբայրս.

— Ավետի՛ս, բարե, — շշնջում եմ ես

— «Ավետի՛ս»... Սը՛սս... մեղմ հովի տակ սուլում են բարդիները: Եղբայրս բաց աչքերով նայում է երկնքին, ու մորս գլուխը քնել է, մարմնի մոտ նստած:

«Դուք այստեղ, այսպե՛ս, — մրժնջում եմ շշմած, — վեր կացե՛ք, Հռիփսիմե, Մարգար, Պաթառ, վե՛ր կացե՛ք»:

Հանկարծ եղբայրս նայում է ինձ ու ասում.

— Դու ո՞վ ես և ի՞նչ ես ուզում մեղանից:

— Չե՛ս հիշում, — ասում եմ՝ ջանալով ժպտալ:

— Ո՛չ, ու եղբայրս մեղմորեն բացասաբար շարժում է գլուխը:

Ամպերի միջից հանկարծ դուրս է ընկնում լուսինը ու դալով դեմքով նայում դեպի վար: Նոր եմ տեսնում, որ եղբորս գլուխը ջարդված է:

— Սողոմոնն հմ, Ավետիս, — ասում հմ զարհուրանքից սարսափած ու ներքև թեքվելով՝ ուզում գլուխը դրնալ։ Բայց հանկարծ նոր հեմքը մթափնում է, ու շրթերին հայտնվում մե աս ժպիտ։

— Ախ, դո՛ւ... այո՛, նման ես, բայց ո՛ւր էիր, երբ մենք փախանք այստեղ, ինչո՞ւ դու էլ պատկած չես մեզ հետ և ինչո՞ւ եկել ես ինձ փաղաքելու զողի պես գիշերով, գնա՛, գնա՛, ես չեմ ճանաչում քեզ...

Ու ես երեխայի նման լաց հմ լինում աղիողորմ՝ թփի տակ ծնկաշոթ...

— Սողոմոն՛ն

Ընդոստ արթնացա։

— Ա՛յ տղա, ի՞նչ ես ցուլի պես բառաչում, — դռնից Միսաքը։
Լուսանում էր...

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ

ՄՈՒՐԱԳԻ ՀԵՏ

Առավոտյան ներկայացա Մուրադին։ Նրան միայն մի անգամ էի տեսել, յոթ տարի առաջ, այստեղ՝ Երզնկայում, Եկեղյաց հրապարակում, ապա Երրորդության եկեղեցում, որտեղ նա խոսում էր խուռն բաղմոթյան առաջ թուրք հեղափոխության և «Օսմանյան ընդհանուր հայրենիքի» մասին։ Այն ժամանակ նա բրոնզե, ձուլածո կազմվածքով մեկն էր։ Խորը, կրակոտ, անհանգիստ աչքերը կայծկլտում էին թավ ու թանձր, սև հոնքերի տակ։ Առնական պարանոցի վրա ետ սանրված, խուրձի պես առատ մազերով գլուխը դասագրքում նկարած առյուծի բաշ էր հիշեցնում։ Այժմ նախկին Մուրադից մնացել էին միայն աչքերը, մազերը։ Դեմքին կնճիռներ էին գոյացել։ Կորցրել էր աշխուժությունը, դարձել անժպիտ։ Կայծկլտուն աչքերում մի ցավ կար, մի շատ խորունկ ցավ, որ լեզու չունի։ Հպարտ, տիրական դեմքը խեղճացել էր։

Այնքա՛ն շատ գործ կար և այնքան քիչ մարդ, որ Մուրադն անմիջապես ինձ մտցրեց իր տղաների խմբի մեջ, որոնք տեղավորված էին Քրիստինյանց աղջկանց վարժարանում։ Տղաների մեջ ամենից առաջ ուշադրությունս գրավեց Վահրամ Տեր-Մանուելյանը, որին անվանում էին «Չմշկածագցի»։ Նա Մուրադի կազմակերպած «որոնող խմբերի» ոգին էր։ Բարձրահասակ, բարեձև, հազիվ 25 տարեկան մի հմայիլ երիտասարդ էր։ Առույգ կազմվածքը հատուկ գրավչություն էր տալիս նրան. լայն, քիչ դուրս ընկած ճակատի տակ փայլիլող ծեծ, վառվռուն աչքերը բացարձակ վստահություն էին ներշնչում։ Իր հաղթ կազմվածքի զարդը դուրս ընկած կուրծքն էր, որ հանգստի պահին գրեթե միշտ ծածկում էր ջլապինդ թևերը վրան խաշաձևելով։ Քալերը առնական, հաստատուն էին։ Պատասխանները՝ կարճ ու կտրուկ։ Կեց-

վածքը՝ հարգալից և սպասողական, որ դիմացինը խոսի: Գործի ժամանակ դեմքին վարանումի հետք չկար, լարված ու կենտրոնացած ուշադրությամբ լսում էր իրեն ուղղված հրահանգները, խոհուն աչքերը Մուրադի դեմքին հառած և, առանց որևէ ցուցական ինքնավստահության, գլխով թեթև հաստատական նշաններ անելով: Նրա մի ոտքը Դերսիմում էր, մյուսը՝ Նրզնկայում: Հաջողել էր քրդերի հետ կապեր հաստատել, որոնց մոտ Մուրադի՝ «Մի հայ՝ մի ոսկի» ազդարարությունը լայն ժողովրդականություն էր ստացել: Չմշկածագցին ճշգրտորեն կատարում էր այդ հրահանգը՝ վճարելով քրդերի կողմից ներկայացված ամեն մի հայի համար մի օսմանյան ոսկեդրամ, և այդ միջոցով ամեն օր քաղաքում հայտնվում էին նոր ու նոր ազատագրվածներ:

Ոչ պակաս ուշադրավ էր Ճեպեճի Սարգիսը, որ գրկում էր ազատագրվածներին և արջի պես բազուկների մեջ ձգմելով՝ բացականչում. «Վա՛յ, ո՞րու ես»՝ առանց իմանալու, թե ով է: Զվարթ, կենսուրախ, հանդուգն, անվեհեր Ճեպեճին Մուրադի ներկայությամբ նորահարսի պես էր: Իրենց քաջությամբ և անձնազոհությամբ նրանից ետ չէին մնում քեմալսցի (Ավադ-վանքից) Մխիթարը, բազառիճցի Գալուստը, կոմսունցի Մարտիրոսը, Հարություն Զաչանյանը, Ավետիս Մուշմուշյանը և այլն: Ավադ—Սամսոն—Բաթում դժով Մուրադի հետ փախած ընկերներից, Հովնանից զատ, աչքի էին ընկնում Նշանը, Արմենակը, Վարդանը: Վերջինը ցլի ուժ ուներ, բռնած ընկերոջը մի ականթարթում դնում էր տակը և վեր կենալով անձայն ծիծաղում՝ ոչխարի դմակի պես ջարժելով զանգվածային մարմինը: Ընդհանրապես բոլորն էլ անձովեր, փորձված, ամեն զոհողության պատրաստ երիտասարդներ էին:

Մուրադի մոտիկ գործակիցներն էին բժիշկ Արշակ Պողոսյանը և զինքի հին ընկեր Կայծակ Առաքելը: Բժիշկ Պողոսյանը Քաղաքների միության ներկայացուցիչն էր Նրզնկայում: Խնամում էր իրեն հանձնված որբերին, հիվանդներին: Արտաքինից դատելով հազիվ աչքի ընկնող բան կար վրան. խորհրդակցություններին հանդարտ նստած՝ թվում էր, թե առանց լսելու մտքերով թափառում է հեռուներում: Մտազբաղ, դալուկ դեմք ուներ, խոսում էր քիչ, կարճ նախադասություններով ու գրեթե միշտ գործնական առաջարկություն անելու առիթով: Ընկերները մեծ ուշադրությամբ էին լսում նրան: Կայծակ Առաքելը քառասունն անց, ջլերից և ոսկորներից կազմված, արևից խանձված մաշկով մի մարդ էր, որի մղած կռիվները Համիդի վարչակարգի դեմ հայտնի էին

բոլորին: Այժմ նա ջանասիրությամբ նվիրվել էր «հայ հավաքելու» գործին: Հին հատկություններից մնացել էր գայլի պես առաջ ցցված ծնոտ:

Այս անձնվեր մարդկանց անդույլ աշխատանքները մեկ-երկու ամսվա մեջ մեծ արդյունք էին տվել: «Մի հայ՝ մի ոսկի» ազդարարությունը մեծ դործ տեսավ: Նրջակա քրդական դյուղերից հարյուրավոր մարդիկ ազատվեցին գերությունից: Բախտը ժպտաց նաև մեզ՝ եղբորս՝ Միսաքին: Նրա զավակներից գտնվեց տասը տարեկան Արմենուհին:

Կարճ ժամանակում Նրզնկայի թափուր հայկական թաղը սկսեց նորից կյանք առնել: Վերաշինության տենդագին աշխատանքներ էին կատարվում: Ավերակ տները նորոգվում էին. ծուխը վերստին բարձրանում էր երդիկներից. դաշտերը հերկվում էին. պատրաստվում էր աշնանային ցանքը. անօրինակ կենսականություն էին արտահայտում օրը օրին իրենց հարկի տակ դարձող մեր ժողովրդի մնացորդները:

Նրզնկա հասած տեղեկություններից երևում էր, որ նման շարժումով համակված են բոլոր վերագրավված վայրերը: Ըստ այդ տեղեկությունների, ամեն տեղ վերաշինվում էին դյուղերը, մշակված արտերը ծածկվում էին կանաչով: Ամեն տեղ եռում էր աշխատանքը: Հայ գյուղացին ամեն տեղ քրտինքով ողողում էր հայրենի հողը և ոգևորությամբ վերաշինում այն, ինչ կործանել էին թշնամին ու պատերազմը: Գոյություն ուներ վերաբնակեցման ծրագիր, այդ դործը վարող վարչություն: Հատկացված էին մեծագումար վարկեր և ձեռք տոնված միջոցներ, որ գաղթականությունը վերադառնա իր տեղերը: Բացի կառավարական հաստատություններից, գրավված վայրերում աշխատում էին բարեգործական և մշակութային մարմիններ՝ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը, Նղբայրական օգնության կոմիտեն, Մոսկվայի կոմիտեն, Քաղաքների միությունը, Գաղթականության կենտրոնական կոմիտեն, զանազան հայրենակցական միություններ և այլն: Դիտելով այդ խաղաղ աշխատանքի և վերաշինության մի նմուշը Նրզնկայում՝ թվում էր, թե հայ ժողովրդի գոյության դեմ նյութված դավերն ապարդյուն են անցել:

Բայց այդ խնդրի մի երեսն էր: Դեռ նախորդ տարվա հունիսի նահանջից և հայ կամավորական բանակի ցրումից հետո ուսա միապետության վերաբերմունքը դեպի հայերը փոխվել էր: 1916-ի ձմռանը այլևս չէր խոսվում «Հայկական ինքնավարության» մասին: Ըստ տեղեկությունների, այժմ Ռուսաստանում գտնում էին բավարար՝ «դպրոցա-

կան, եկեղեցական ինքնավարութիւն» շնորհել, և այն էլ «որքան այդ թույլ կտան տեղական պայմանները»: Այդ ոգով էր գրավւած շրջաններում գործերը վարում կովկասի կառավարիչ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաւիչը: Այդ շրջաններում նրա կողմից նշանակւած ընդհանուր նահանգապետ, գորավար Պեշկովը հայաբնակ վայրերը լցնում էր հայապայաց պաշտոնյաներով:

Միապետութեան այդ կարգի գործակալներից էին Երզնկայի զինվորական ուժերի հրամանատար Կալեդինը և սպայակույտի պետ Լաստոշկինը: Քաղաքի ոստիկանապետն էր թուրքահայատակ մի վրացի: Թուրք բանակի նախկին գնդապետ Խայրի բեյը Կալեդինի կողմից նշանակւած էր քաղաքագլուխ: Թուրք լրտեսները, որոնք մնացել էին Երզնկայում քաղաքացիական պաշտոնյայի հանգամանքով, թուրքերի նահանջից հետո, վխտում էին ամեն տեղ: Կարիքի դեպքում թուրքերը մարդիկ էին ուղարկում նաև բանակից. այսպես, օրինակ, Քեմախի ճակատի 8-րդ գնդի հրամանատար Մուստաֆա Վեֆա բեյը, Խայրի բեյի նամակ-հրավերի հիման վրա, իբր թե «փախաւ» թուրքական բանակից, իբրև իթթիհատական կառավարութեան «հակառակորդ» և Դերսիմում հաստատւած՝ զբաղւում էր հետախուզութեամբ իր երկրի օգտին: Ահա այս թեր ու դեմ տվյալներով էր, որ մենք դիմավորեցինք նոր տարին Երզնկայում:

* * *

Փետրվարի սկզբներին, կարճատև հիվանդութիւնից հետո, Երզնկայում մահացավ Կայծակ Առաքելը՝ վաստակավոր հեղափոխականը, բազում մահառիթ կռիւների առաջնորդող ոգին, որ գլուխուշահացի Ավոյի պես իր մահկանացուն կնքեց անկողնում: Նա պառկած էր անշուք դադաղում՝ ծանրորեն ընկած բարձին, գլուխը կրած, մեղրամոմի պես դեղին ճակատը բաց ու վարի ծնոտը քիչ առաջ նետած. դեմքի արտահայտութիւնն ավելի ուշագրավ, քան ողջ եղած ժամանակ: Այդ արտահայտութիւնը կարծես ասում էր, թե ինչ որ պետք է, ինքն արդեն կատարել է ու մեռել, որովհետև այլևս գործ չկա:

Մեզ համար այդ մահը հանդիսացավ նշանակալից դեպքերի լիկորնավորութիւն: Ռուսաստանում սկսվեց Փետրվարյան հեղափոխութիւնը: Եվրոպական ճակատներում ռուս զենքի տեսական անհաջողութիւնները մի կողմից, պարենավորման դժվարութիւնները մյուս

կողմից, մայրաքաղաքում ծնունդ տվին տարերային շարժումների, որոնք, հանկարծ ծավալվելով, կազմեցին ռուս առաջին հեղափոխութեան շարունակութիւնը: Փետրվարի 28-ին գահընկեց եղավ ցարը: Բայց խորը ընկերային հիմքեր ունեցող շարժումը միայն քաղաքական փոփոխութիւններով չէր կարող գոհանալ: Հեղափոխութիւնը խորացավ և լայնացավ՝ համակելով նաև զենքի տակ եղած զինվորութեանը և քայքայելով բանակը: Այս տեսակետից վճռական դեր ունեցավ Պետերբուրգի բանվորական խորհրդի գործադիր կոմիտեի մարտի 11-ի «համար առաջին հրամանը», որով գործող բանակների մեջ ներմուծւում էին ընտրովի մարմիններ՝ հրամանատարական կազմը հսկելու և առհասարակ զինվորական գործը այդ մարմիններին ենթարկելու նպատակով: Կարճ ժամանակում կարգապահութիւնը չքացավ, և բանակն սկսեց արագորեն քայքայվել: Մարտ-ապրիլ ամիսներն անցան զանազան կուսակցութիւնների, հոսանքների, կառավարական շրջանների ներքին պայքարով: Այս պայմաններում բանվորազինվորական զանգվածները շրջվեցին պատերազմից, և հունիսին սկսւած ռուսական հարձակումը եվրոպական ճակատում, նախնական մեկ, երկու հաջողութիւններից հետո, զիջեց՝ զարկ տալով զորքերի դասալքութեան ու ստեղծելով ավելի մեծ և նոր շարժումներ թիկունքում: Օգոստոսին, գորավար Կոռնիլովի ելույթից հետո, ռուս բանակն այլևս կազմալուծւած էր և անընդունակ՝ շարունակելու պատերազմը:

Ռուսաստանի այս դեպքերը չէին կարող անհետևանք մնալ ասիական ճակատների համար ևս, և նրանց ազդեցութիւնն զգացվում էր Երզնկայում, դեռ դարնանը: Հայրենիքից հեռու, երեք տարվա կռիւներից հոգնած, գաղազած զինվորներն սկսեցին լքել ճակատներն ու շարժվել դեպի տուն: Շարժումը հատկապես ուժեղ էր Երզնկայի շրջանում:

Մեզ համար ստեղծւած էր խիստ ծանր կացութիւն: Օրեցօր մերկացւող ճակատները պահելու համար անհրաժեշտ էին ուժեր, որոնք չկային: Քանի դեռ ռուս զորքի դասալքութիւնը մասնակի բնույթ ուներ, կացութեան անվտանգութիւնը չէր զգացվում: Բայց երբ Ռուսաստանի զանազան կողմերում և Անդրկովկասում սկսեցին զարգանալ կենտրոնախույս ուժերը, և ծայր առան քաղաքացիական ընդհարումները, կացութիւնը զնալով ծանրացավ:

Այս պայմաններում էր, որ ծավալվեց Հոկտեմբերյան հեղափոխութիւնը: Կալվածատիրական հոգերի բռնազրավման հեղափոխա-

Ֆան իրավունքն ու անմիջական պատվազոր հաշտության նշանախոս-
քերը զանգվածային շարժման մեջ դրին ճակատում գտնվող զինվոր-
ներին: Ռուսաստանի համար պատերազմը վերջացած էր: Խորհրդ-
ային իշխանությունն առաջարկում էր առանց հողային նվաճումների
և պատերազմական տուգանքի պատվազոր դեմոկրատական հաշտու-
թյուն: Երզնկան կազմում էր ռուս զենքով նվաճված հողերի մի մասը,
որ հաշտության պարագայում պետք է ետ տրվեր թուրքերին: Անգամ
ճակատում մնացած սակավաթիվ ռուս զինվորների համար այլևս ար-
ժեքուրկ էր նրա պաշտպանությունը: Ու նրանք աճապարում էին տուն՝
իրենց բաժին հողը ստանալու և իրենց ընտանիքների մոտ լինելու
համար:

Զուրկ միջոցներից, իրական աջակցությունից, իսպառ մեկուսա-
ցած, դիմացում ունենալով թուրքական բանակները, թիկունքում՝ թըշ-
նամի քրդերին, մենք փորձեցինք մեր շնչին ուժերով պահել լքված
ճակատը, տեր կանգնել ռուս զորքերի թողած անհաշիվ ռազմամթեր-
քին, փոխարինել տեղական իշխանություններին: Սակայն դեպքերի
ընթացքն ուներ իր ուղին. Նոյեմբերի 17-ին զինադադար հաստատվեց
Ավստրիայի, Գերմանիայի և Ռուսաստանի միջև: Նույն օրը Կովկաս-
յան բանակի ընդհանուր հրամանատարին նույն առաջարկով դիմեց
թուրքական ուժերի հրամանատար Վեհիբ փաշան: Դեկտեմբերի կեսե-
րին ռուս զինվորական մի հանձնաժողովի հետ Երզնկա հասավ Ա.
Զամալյանը՝ զինադադար կնքելու համար: Աչքաբաց հայ հասարակա-
կան հեղափոխական գործիչը չէր թաքցնում կացության լրջությունը:
Սակայն առանց այդ էլ շատ պարզ էր, որ եթե ռուս զորքի բարոյալը-
քումն ու տունդարձը շարունակվի նույն թափով, մեր ցանցառ ուժերով
անկարող կլինենք պաշտպանել ավելի քան 500 կմ մի ճակատ, որ եր-
կարում էր Սև ծովից—Քելքիտ—Երզնկա—Խնուս—Վան ուղղությամբ:
Ըստ Զամալյանի, զինադադարն անհրաժեշտ էր թուրքերին. նախ՝
ռուսական ճակատի քայքայմանը նպաստելու համար, ապա, ուժերի
վերաբաշխում կատարելով, անցնելու հարձակման: Ոչ մի հույս չկար
Անդրկովկասում կազմված Կոմիսարների խորհրդից՝ ճակատը պաշտ-
պանելու գործում: Վրացիները ձգտում էին անկախություն, իսկ թա-
թարները թուրքերի կողմն էին: Խիստ մտահոգիչ էին հատկապես տե-
ղեկությունները Կովկասում ծայր տված թաթարական շարժումների մա-
սին: Կովկասի մահմեդականությունը պատրաստվում էր գրկաբաց բն-
դունել թուրքական բանակներին: Հին (ոսեթիմի) օրերին զսպված թըր-

քաեթությունն այժմ ստացել էր հրապարակային բնույթ: Ամեն տեղ
սկսվել էին մահմեդական շարժումներ, որոնք ծավալում ու խորացնում
էին երկրում եղած քաոսը: Շարժումները վարում էին թուրքական դո-
ժակալները: Նրանք առաջ էին բերում խռովություններ և ավազակա-
յին հարձակումներ էին կատարում զնացքների, պարենակիր խմբերի,
առև դարձող ռուս զինվորների և հայ ազգաբնակչության վրա: Այդ
շարժումները հաճախադեպ էին հատկապես Կարսի, Երևանի, Գան-
ձակի և Էրզրումի շրջաններում:

Դեկտեմբերի 18-ին զինադադար հաստատվեց զնդապետ էօմեր
Լուսթի բեյի և զորավար Վիշինսկու կողմից: Միաժամանակ ետ կանչ-
վեց Երզնկայի ռուսական ուժերի հրամանատար զորավար Լյախովը,
որ փոխարինել էր զորավար Կալեդինին, Փետրվարյան հեղափոխու-
թյունից ի վեր: Լյախովի մեկնումը փաստորեն դարձավ Երզնկայի
ճակատի մերկացում: Ռուս մարդու համար այլևս աննպատակ էր մնալ
գիրքերում, երբ մի կողմից հազարավոր վերստեր հեռու իր երկիրը
տակն ու վրա էր եղել, իսկ մյուս կողմից հայտնի էր, որ գրավված
հողերը պիտի վերադարձվեին թուրքերին:

Լյախովի մեկնումից հետո Երզնկայում գտնվող ռուսական զո-
րասյուններից հազիվ մնացել էին 500—600 մարդ և մի քանի հայ և
ռուս սպաներ, որոնք այլևս ազդեցություն չունեին ռուս զորքի այդ
մնացորդների վրա: Քիչ թե շատ կարգ ու կանոն մտավ նրանց մեջ
հունվարի կեսերին, երբ մեզ մոտ հայտնվեց զնդապետ Մորելը, որ
եկել էր Թիֆլիսից՝ ստանձնելու նրանց հրամանատարությունը:

Դեպքերի այս ընթացքը պարտադրում էր մեզ քաղաքական մի այլ
ուղի, բայց մենք մնում էինք կառչած մինչև վերջին շունչը մեր երկի-
րը պաշտպանելու որոշմանը: Անմիջապես Երզնկայի հայ բնակչու-
թյան ընդհանուր զորակոչ հայտարարվեց, մինչև 70 տարեկանը: Շի-
նարար աշխատանքի լծված և հազիվ իրենց կործանված տները վե-
րականգնած շրջանի գյուղերի վերապրող հայ բնակչությունն այժմ
թափվել էր Առաջնորդարանի հրապարակը՝ նորից զենքի դիմելու
համար: Այդ օրը Տրապիզոնի ճակատում գտնվող ռուսահայ զինվոր-
ներից 200 հոգի հասան Երզնկա: Կարծես մի ամբողջ բանակ էր եկել,
խանդավառությունը շատ մեծ էր. ենթադրվում էր, որ նոր, ավելի մեծ
խմբեր պիտի հասնեն: Զորակոչի ենթակաները ոգևորությամբ անցան
գործի, օրնիբուն կատարում էին զինվորական մարզանքներ: Այդ գոր-
ծով զբաղվում էին Երզնկայում մնացած նախկին ռուս բանակի հայ

սպաները, որոնց մեջ էին զարաբաղցի այն երկու երիտասարդ սպաները՝ Տեր-Ակոպովն ու Տեր-Պետրոսովը, որոնց հետ Կարսից էր գրում Համփոքեցի մի տարի առաջ: Կային և ուրիշներ՝ ենթասպա Դանիելյանը, զինվորական բժիշկ Արսլանյանը, Գաֆյանը և այլն: Մեզ հետ մնացել էին նաև մի քանի ոռու սպաներ, որոնց մեջ իր եռանդով և անձնազոհությամբ աչքի էր ընկնում Մուղդովը:

Երզնկայում հաստատվել էր հայկական կառավարության պես մի բան, որի պետն էր Մուրադը: Նա քաղաքապետ էր նշանակել թուրք Յուսուֆ էֆենդիին, կարգադրել էր, որ բացվեն մզկիթները, և թուրքերը աղատորեն կատարեն իրենց կրոնական պաշտամունքը. թոշակ էր սահմանել խոջաներին, մյուսեղիներին, յուլեմաններին: Նա ջանք չխնայեց սիրաշահելու տեղական թուրքերին, բարեկամություն հաստատելու Դերսիմի քրդերի հետ, բայց այդ ջանքերը չէին կարող արդյունք տալ, որովհետև ճակատը պաշտպանելու համար ուժ չկար: 1918 թ. սկզբներին 300 գումարտակներից բաղկացած կովկասյան ոռու բանակից ճակատներում մնացել էին երեքուն խմբակներ: Սրա դիմաց թուրքական ուժերը, անհրաժեշտ հրետանիով և պատերազմական սարք ու կարգով, կազմում էին 142 գումարտակ հետևակ և 41 գումարտակ հեծելազոր, մոտ 150 000 կովոդ: Այս հսկա զանգվածի դեմ հայկական ուժերը կազմում էին ընդամենը վեց գումարտակ: Դրանցից երզնկայի ճակատում կար ընդամենը 1200 սվին, որից 200-ը հատկացված էր կապի և հաղորդակցության պաշտպանությանը: Սրա հետ միասին, երզնկայի զորախումբը իսպառ մեկուսացված էր, զատված էր գրումի բերդից 150 կմ տարածությամբ:

Մարդ չկար, որ չհասկանար մեր կացության այս դժվարությունը, բայց բոլորս էլ գոտեպնդված էինք այն հույսերով, որ շուտով օգնական խմբեր պիտի հասնեն: Օր չէր անցնում, որ այս առթիվ Մուրադը դիմումներ չաներ հեռախոսով՝ էրզրում, գնդապետ Թորգոմին, որ այդ գործի վարիչն էր այնտեղ: Բայց դիմումներն ապարդյուն էին անցնում:

Մի օր կարինցի Սահակը վաղեմազ հասավ մեզ. Մուրադին էր փնտրում, որ բժիշկ Ա. Պողոսյանի մոտ էր: Լուր տվինք, բայց մենք էլ թունդ ելանք: Նրա հետ ուզում էր խոսել գնդապետ Թորգոմը, տարակույս չկար, որ օգնական խմբեր էին գալիս: Խմբվել էինք գրասենյակի դռան մոտ, անհամբեր էինք հասկանալու, թե որքան են օգնական ուժերը, որտեղից են գալիս, երբ տեղ կհասնեն: Վրա հասավ Մուրադը բժիշկ

Պողոսյանի հետ: Վաղուց մթադնած դեմքը ճառագայթում էր, այնքան հուզված էր, որ մեր բարեկն էլ չնկատեց: Չեղբը պոնելով հեռախոսի փողը՝ գոչեց.

— Այո՛, այո՛, ես եմ, Մուրադը, բարև՛, բարև՛, գնդապետ, ճամփա ելած են ... Ի՞նչ ... Չհասկացա ... Ի՞նչ անկախություն:

Քիչ հետո իմացանք, որ գնդապետ Թորգոմը հայտնել է, թե վաղը, առավոտյան ժամը 10-ին էրզրումում շուքով պիտի հայտարարի Հայաստանի անկախությունը և խնդրում է Մուրադին նույն պահին միևնույնը կատարել երզնկայում ...

* * *

Մեր այս կացությանը լավ ծանոթ թուրքերն սկսեցին առիթներ ստեղծել զինադադարը խախտելու: Հունվարի կեսերին նրանք շարժման մեջ դրին իրենց գործակից քրդերին, որոնք սկսեցին հարձակումներ գործել երզնկայի մեր ուժերի թիկունքում: Բայց ամեն տեղ ուժգին հակահարված ստացան ու զոհեր տալով քաշվեցին:

Զգալով, որ եթե քրդական շարժումը մեր թիկունքում ծավալվի, անել կացության պիտի մատնվենք, Մուրադը ջանք չխնայեց հասկացողության գալու բուրդ աշխրթապետների հետ: Ամիրխանյանը և չըմշկածագցին Համփիլեցին նրանց մոտ բանազնացի հանգամանքով ու մի օր նրանց առաջնորդությամբ, Մուրադի ճամփած կառքի մեջ բաղմած, քսանի չափ զինված քրդերով շրջապատված, երզնկայում հայտնեցին Դերսիմի Հասան և Սուլեյման աղաները:

Նրանց ընծայվեցին իշխանավայել պատիվներ, որքան այդ կարելի էր մեր պայմաններում: Հյուրասիրություններից հետո տեղի ունեցան բարենպաստ բանակցություններ: Հաջորդ օրը քուրդ պետերը, մեկական ձի և մեկական ժամացույց նվեր ստանալով, գոհ սրտով մեկնեցին: Նմանատիպ հարաբերություններ մշակելու փորձեր եղան և Դերջանի քրդերից փրզանցի Մեմիշ աղայի մարդկանց հետ: Քաղաքում որևէ անպատեհության տեղի չտալու համար միջոցներ ձեռք առնվեցին, թուրքական թաղերում գիշեր-ցերեկ շրջում պահակներ հաստատվեցին, և թուրք կանանց, աղջիկների անցուղարձը փողոցում արգելվեց:

Բայց այս ջանքերն ու զգուշական միջոցառումներն արդյունք չունեցան. մեր ուժը պահանջված ազդեցությունը չէր գործում քրդերի վրա, և նրանց հարձակումները կանգ չառան: Զինադադարը խախտե-

լու հետամուտ՝ թուրքական հրամանատարությունն սկսեց օգտագործել իրեն իսկ սաղրանքներով սկսած հայ-քրդական ընդհարումները, որոնց ընթացքում զոհեր ունեցանք թե՛ մենք, թե՛ քրդերը: Օր չէր անցնում, որ էրզրումում մնացած ռուս ուժերի հրամանատար զորավար Օդիշիլիձեն մեզ շուղեր թուրքերի կողմից ստացած որևէ մեղադրանք. իբր թե մենք հունվարի 12-ին հրդհհել ենք Երզնկայից 18 կմ դեպի հարավ-արևելք ընկած թուրքական Զեկկիզ գյուղը. իբր թե, բռնաբարել ենք Արտասից դեպի հարավ-արևելք Քեսկ թրքական գյուղի կանանց և կոտորել տղամարդկանց. իբր թե Երզնկայի ռուս զորամասի հեռանալուց հետո շրջանում կատարվել են մասնակի սպանություններ:

Ապա այս անհեթեթ մեղադրանքներն սկսեցին ստանալ մտածված հերյուրանքների բնույթ. իբր թե Երզնկայի թուրքերից «շատերի» թեմերը հապած քշել են զինվորական հանրակացարանները և այնտեղ բոլորին սրի քաշել. իբր թե հունվարի 28-ին «բազմաթիվ թուրքերի ողջ-ողջ այրել են Նիկիդաց հրապարակում». իբր թե Երզնկայի շրջակայքում ամեն տեղ այրել են թուրքական մզկիթները. իբր թե Գյումուշհանեից դեպի հարավ ճամփու վրա կոտորել են անհաշիվ թուրքերի:

Վերջապես, նրանց երևակայությունն այնքան բորբոքվեց, որ սկսեցին բողոքագրերին տալ ծավալուն «հայկական խժոժությունների» բընույթ, որոնց մեջ այժմ նկարագրում էին դեպքեր հայկական շարժերին հարազատ ընդօրինակությամբ. իբր թե հայերը Երզնկայում հավաքել են 650 թուրքեր և անհայտ ուղղությամբ տեղահանել. իբր թե Վեհիբ բեյի տան մեջ լցրել են 500 թուրքեր և տունը շորս կողմից հրդհհել. իբր թե նույն ձևով լցրել են երեք խոշոր տներ թուրք կանանցով, երեխաներով ու բոլորին այրել. իբր թե քաղաքում հազարից ավելի տներ են հրդհհել և այլն: Իրողությունն այն էր, որ քրդական հարձակումները զսպելու ժամանակ թուրքերն էլ զոհեր ունեցան, որոնց թիվը 200 չէր անցնում:

Փետրվարի 10-ին ընդհատվեցին Բրեստում սկսված ռուս-գերմանական բանակցությունները, որոնց արդյունքին սպասում էինք ահա ուղղով: Երկու օր հետո Վեհիբ փաշան խախտեց զինադադարը և «հայկական շարագործներին» պատժելու պատրվակով անցավ հարձակման: Իրիկվա դեմ Չարդախլուի մեր պահակախմբերը ենթարկվեցին հրացանաձգության թուրքական հետախույզների կողմից, և անմիջա-

պես հայտնվեցին 100 հետևակ, 16 ձիավոր թուրք զինվորներ, որոնք ուզում էին անցնել մեր պահակախմբերի թիկունքը՝ հյուսիս-արևելքից: Ապա զանազան կողմերից հայտնվեցին ուրիշ ուժեր: Թշնամու գերազանց ուժերի հետ սկսվեց մի անհավասար գոտեմարտ: Առաջին իսկ րոպեից պարզ էր, որ մեր զինադրությունն անհույս էր: Անհրաժեշտ էր միայն ժամանակ շահել՝ փրկելու ժողովուրդը և նահանջի ճանապարհն ապահովելու համար: Բոլորը կռվում էին անմահների պես, մանավանդ քնամախցի Մխիթարը, Գալուստը, Ճեպեճի Սարգիսը և Հովնանը:

Բայց ի՞նչ կարելի էր անել հազար մարդով թուրք կանոնավոր բանակի և քրդական հորդանների դեմ: Բարեբախտաբար Մուրադը, չնայած մեր անհույս կացությանը, չէր կորցնում իր պաղարյունությունը և, որքան ծանրանում էր մեր վիճակը, այնքան ավելի շրջահայաց էր դառնում: Անվերջ վերաբաշխելով մեր սակավաթիվ ուժերը, օգնական զինվորներ զատելով մեզանից՝ կամրջի, Վաղավերի և Քեմախի ճանապարհապահ խմբերին, որոնց վիճակը ավելի քան ծանր էր, նա հաջողեց կասեցնել առաջխաղացող թշնամուն, որը հաջվեց՝ սպասելով լուսանալուն:

Առավոտյան Քեմախի խճուղու մեր պահակախումբը ենթարկվեց 200 հետևակ և 25 ձիավոր թուրք զինվորների հարձակման: Կասեցնելով թուրքերի շարժումը՝ պահակախումբը քաշվեց դեպի Երզնկայի հարավարևմտյան ծայրամասը: Ժամը 7-ին 700 հոգուց բաղկացած թուրքական մի զորամաս Քեմախի խճուղիով շարժվեց դեպի Երզնկա: Քաղաքից 10—12 կիլոմետրի վրա այդ զորամասն ուղղվեց դեպի Խաշ և Վասկերտ գյուղերը, որոնք գտնվում են Երզնկայի արևմտյան ծայրամասից նույնքան հեռու: Այնուհետև թուրք զորքերի շարժման հետախույզությունը դժվարացավ սաստիկ ձյան պատճառով: Կեսօրից հետո, ժամը 2-ին, շորս-հինգ կիլոմետր հեռավորության վրա նկատվեց քաղաքի արևմտյան և հարավային ծայրամասերի վրա հարձակվող թուրքական շղթան: Միաժամանակ լուր հասավ, որ Փլյումերի ղեկավար Մամախաթուն է շարժվում թուրքական 6000-անոց մի զորամաս: Լուրը կաշժակի արագությամբ տարածվեց՝ ստեղծելով աննկարագրելի խուճապ. ժողովուրդն ահաբեկվեց. նվազում էր նահանջի հնարավորությունը: Մուրադը Ճեպեճուն կարգադրեց քսան ձիավորներով առաջ շարժվել և ճանապարհի պահակներից ստուգել այդ լուրը: Բայց

նույն պահին լուր հասավ, որ Չարդախլուի 70 պահակները պաշարված են և խնդրում են օգնություն ...

Օգնություն ոչ մի հնարավորություն չկար. կացությունն ավելի քան հուսահատական էր: Սարսափի մատնված ժողովուրդը խելակորույս վազվզում էր դեռ ու դեռ: Այդ իրարանցման մեջ քաղաք մտան Չարդախլուի պահակները, որոնց հաջողվել էր բնաջնջումից ճողոպրել: Նրանք անմիջապես ճամփվեցին գերեզմանոցը, որտեղ տաք կոխվ էր մղվում:

Հանկարծ շրջապատը դղրեց. մերոնք օդ հանեցին Եփրատի վրա ձգված կամուրջը՝ քրդերի հոսանքը կասեցնելու մտքով: Խուճապը սաստկացավ. ժողովուրդը հեղհեղ վազում էր դեպի զորանոցները: Թանձր փաթիլներով ձյունում էր: Շատ ցուրտ էր: Աղմուկն ու վայնասունը խլացնում էին ականջները: Կին, երեխա, ծեր, պառավ, տիեզերական մի պատուհասից մղված, Աստված, Աստված աղաղակելով, շնչահատ վազում էին զորանոցների ուղղությամբ: Ու հանկարծ կարծես գետինը պատռվեց, և ահավոր դղրդյունը վայրկենապես խլացրեց ամեն բան: Մեր օրհասական պայքարը զարմանալի հմտությամբ էր ղեկավարում Մուրադը: Քաղաքի գլխավոր ռազմամթերանոցը օդ ելավ: Թշնամին մի պահ շշմեց՝ ժամանակ տալով մեզ համախմբելու իր դեմ մեր ցրված ուժերը: Բայց հանկարծ նա թափով վերսկսեց հարձակումը. գնդակները կարկուտի պես թափվում էին քաղաքում: Մարդիկ, հնամաշ վերարկուներով, վերմակներով, փոռոցներով պարուրված, ընկնում, կանգնում ու խելագարի պես վազում էին. կանայք, երեխաները շալակած, լաց ու կոծով հետևում էին նրանց:

Մեկ ժամ շանցած նահանջի քարավանը շարժվեց: Վեց հազար մարդ՝ հաշվելով նաև զինվորներին: Թուրքերը կրակակոխ մտնում էին քաղաք, ուր մնացել էին ծանր վիրավորներ և մի քանի պառավ կանայք, որոնք նախամեծար համարեցին մեռնել իրենց ծննդավայրում ...

* * *

Նահանջն առաջնորդում էր գնդապետ Մուրելը: Մուրադն իր ձիավորներով պաշտպանում էր թիկունքը: Թնդանոթներն ու գնդացիները բաշխված էին առաջապահների և հետևապահների միջև: Առջևում էին անիվավոր մթերասայլերը: Մնացած հայ, ռուս զինվորները շարժվում էին զաղթականների հետ: Տեսարանը զարհուրելի էր: Յնցոտիների մեջ պարուրված կանայք, երեխաներ, լալագին, սարսափահար, ձյունների

մեջ ընկնելով-ենկելով, գնում էին: Փոքրիկները, մեծերի նման, հասկանում էին ամեն բան. նրանք պահանջ ու տրտունջ չունեին, ցրտից կարկամած, լուրջ ու ինքնամփոփ գնում էին կամ հորթուկների պես հարազատների հետևից վազում, ոմանք ցրտից ձեռքերը պահել էին կրծքին, մեջքին խաչաձև կապած լաթերի տակ ու շարժուն խաղալիքների տեսք առել: Դրանցից միշտ մեկն ու մեկին կարելի էր տեսնել ձեպեճու ձիու վրա: Նա շփում էր՝ սառածների քիթն ու բերանը, ձեռքն ու ոտքը և խրախուսելով վար դնում:

Հաղիվ երկու ժամվա ճանապարհ էինք անցել, երբ Բթառիճ գյուղի լեռներից քրդերը կրակ բացին մեր վրա: Մեր կողմից արագ և ուժեղ դիմադրություն հանդիպելով՝ նրանք ցրվեցին: Բայց երբ մոտեցանք խան գյուղի շրջանին, երկու կողմից բուռն հրաձգություն սկսվեց, միաժամանակ՝ կրակ սկսեց նաև թիկունքից: Աննկարագրելի խուճապ առաջացավ. ընկնողին, վազողին, ճշացողին հաշիվ չկար: Կոխվեց երկար տեղաց, մինչև մութը վրա հասավ: Ձյունը դադարել էր. պարզ ու վճիռ գիշեր էր, քարը ձաքեցնելու աստիճան ցուրտ, օդը պաղպաղակի նման մարդու բերանում հալվում էր, լեռներից փչում էր հյուսիսային ցրտաշունչ քամի: Որքան էլ մարդիկ ջարդված էին, բայց մի րոպե անգամ կանգ չէին առնում՝ զերծ մնալու համար սառչելու անխուսափելի վտանգից:

Կես գիշերն անց կովի բռնվեցինք Նորկախ և Իրադուխ գյուղերի հարակից բարձունքներից հարձակվող քրդերի հետ: Գաղթող ժողովրդի երթը մատնում էր մեզ, այնինչ քրդերը նախապես անմատչելի դիրքեր էին բռնել: Այդ պայմաններում տևական կովի բռնվել՝ հնարավոր չէր. ժողովուրդը ցրտից կմահանար: Առաջ շարժվելը վտանգավոր էր՝ առանց իմանալու, թե մեզ դիմացում ինչ է սպասում: Մնում էր մի ելք՝ կովելով անցնել, անտեսելով զոհերը, և հետախույզներ ճամփել առաջ: Գիշերային այդ թոհ ու բոհում Մուրադը գոչեց.

— Տղերք, ձեր մեջ ո՞վ կա, որ ուզում է այս ժողովրդի կյանքը փրկել:

— Ե՛ս, — ձայն տվեց չմշկածագցին, որը լավ ծանոթ էր այդ շերտին: Նրան ընկերացան կարիների Սահակը և քաջարի հիսնապետ Մուրզուվը՝ հազվագյուտ ռուս զինվորականներից մեկը, որ իր բախտն անդարձ կապել էր մեզ հետ: Նրանք, ձորի փեշերը քերելով, անհետացան կիսախավարի մեջ: Հրացանաձգությունը դեռ շարունակվում էր, բայց չէինք կարող երկարել: Փորձեցինք առաջ շարժվել, սակայն քրդ-

դերը սաստկացրին կրակը: Պարզ էր, որ նրանք ուզում էին մեզ այդ-տեղ պահել, մինչև լույսը բացվեր: Մուրադը դիմեց գնդացիների օգ-նությանը. դրանց անընդհատ ճարձատյունների տակ ժողովուրդն առաջ մղվեց: Մանր կոփվ էր, բայց թեթև անցանք. ընդամենը հինգ սպան-ված ունեցանք և մի քանի վիրավոր: Ծառի, դիմացի բարձունքներից դեռ մեզ էր հասնում հրացանների որոտը, բայց վտանգն արդեն ան-ցել էր: Կիրճերի մեջ սեղմված Եփրատը շշկուկ էր ու սառույցների տակ թաքնվել. տեղ-տեղ սառույցն անզոր էր գետը հաղթահարելու, և երբեմն մեզ հասնում էր ջրերի միօրինակ գլզոցը: Առջևից երբեմն հասնում էին ճիչ ու աղաղակներ, բայց դրանք սովորական էին այլևս. մեկն ու մեկը սառել կամ մեռել էր: Հանկարծ մեր առջև ցցվեց Սա-հակը. շմշկածագցին և հիսնապետ Մուղղուլը սպանվել էին:

— Այ քեզ խաբար, ծո ինչպե՞ս սպանվեցին,— շշմած գռչեց Ճե-պեճին:

— Սպանվելը քանի՞ տեսակ կլինի:

— Վա՛յ, տունդ չքանդվի ...

Ճեպեճին լաց եղավ:

Ընկերացա Սահակի հետ դեպի ետ, Մուրադի մոտ: Նա լսեց Սա-հակի կարճ պատմությունը՝ աչքերը խուփ, կարծես քնած էր, միայն գեմքի թեթև կծկումներից կարելի էր հասկանալ, որ լսում է:

Աղջամուղջին մեր դիմաց հայտնվեց սպանված Վահրամի արա-բական նոսրգը, որ շփոթ վազքով մոտենում էր մեզ: Յուրտը սաստ-կացել էր, լուսաստղը հայտնվեց և սկսեց բարձրանալ: Արևելքը քիչ-քիչ շառագունում էր. հեռուն հորիզոնից կախված երկար ամպերը շարք-շարք բոցավառվում էին: Լուսացավ: Վարը, ճանապարհին ըն-կած էր մի դիակ: Մուղղուլը և ձին չկային: Չմշկածագցին երկարել էր ձյան մեջ, մեջքի վրա, ձեռքերից մեկը հորիզոնածև գլխից վերև նե-տած: Կարծես քնած է: Ո՞վ էր, որ չէր պաշտում նրան ...

Հասանք Չելիկ: Յրտից սառած մանուկների, անգամ մեծերի լացն ու կոծը իրարանցում էր ստեղծել: Նրանց մեջ էր փոքրիկների խնա-մակալ Ճեպեճին, որին փաղաքշելով, որին բարկանալ ձևացնելով մեղ-մում էր ժխորը:

— Մո՛, չե՞ս ամչնար, կուլաս կոր, հեր հալտա մերդ քեզի մեծուցեր է գաթաշով:

— Մո՛, ի՞նչ կըլլաս կոր, ինծի նայե՛ ... Սա՛նկ, հա՛, տեսար, որ լալեն խեր չկա. հայտե նայիմ, աֆերի՛մ:

— Մո՛, ձայնդ, է՛ ...

Ասում էր նա մեկին կամ մյուսին, և մանուկները լսում էին նրան:

Հոգնած ու ջարդված ժողովրդի միակ ցանկությունը մի օր Չելի-կում մնալն էր, շունչ առնելը: Բայց իրենց իսկ փրկության համար ժամն անգամ արժեք ուներ, այժմ անհրաժեշտ էր արագ շարժվել, կիրճերի շրջանից շուտ անցնել:

Երկու ժամ հետո մեկնեցինք դեպի Չորս: Ճանապարհի կեսին Դերջանի լեռների կատարներից որոտացին հրացանները: Ժողովրդի մեջ նոր խուճապ ծայր առավ, որը սաստկացավ, երբ Սանսարի վտանգավոր կիրճում Դերսիմի բարձունքներից սկսվեցին քրդերի հա-մազարկերը: Ժայռերի տակ պահված՝ անընդհատ կրակում էին: Նրանք մեզ լավ էին տեսնում և անվրեպ նշանառությամբ գետին փռում մե-զանից մեկին կամ մյուսին: Մեր գլխավոր դժվարությունը ժողովուրդն էր. աղետարշ ձայներ, ճիչեր, ամեն կողմից օգնության կանչեր: Կովի ամենատաք պահին, երբ ձյունապատ լեռան լանջն ի վեր մագլցելով աշխատում էինք տեղահանել քրդերին, ճրշտ նրանց դեմ ու դեմ, Դեր-ջանի լեռնաշղթան բռնեցին հիսունից ավել քրդեր, ու երկու կողմից սկսեցին կարկուտի պես տեղալ գնդակները: Իսպառ բնաջնջվելու մի պահ էր. սահեցինք վար: Այժմ հուսահատությունը պատեց բոլորին: Լացն ու աղաղակները բռնել էին կիրճը: Իրարանցման մեջ Մուրադը ելք գտավ: Քրդերին սանձահարելու միակ զենքը թնդանոթն էր. երկու հատ արագությունը շարժվեցին և աղղվեցին քրդերի դիրքերին: Այժմ բոլորի փրկությունը կախված էր երկու ուսահայ երիտասարդների՝ Տեր-Ակոպովի և Տեր-Պետրոպովի ջանքերից: Կարծես ոչ թե թնդանոթ-ները, այլ կիրճն էր գոռոռում: Առաջին իսկ հարվածները խուճապի մատնեցին քրդերին, ապա ջարդվեցին, ջախջախվեցին նրանց անմատ-չելի դիրքերը և կես ժամ շանցած դատապարտվեցին լուսյան:

Շարժվեցինք՝ կիրճում թողնելով 25 սպանված կովուղներ և 38 սպանված կամ վիրավոր ձիեր: Մեզ հետ առանք 60 հոգի ծանր ու թեթև վիրավորներ:

Գիշերը հասանք Չորս, որտեղ կային ուսանքի կառուցած փայ-տաշեն զորանոցներ: Պահակատեղին պահպանում էին հարյուր հայ գինվորներ: Ժողովուրդը թափվեց զորանոցները: Վայնասունը կրկնա-պատկվեց: Ավելի կամ պակաս չափերով այդ գիշեր ճանապարհին սա-ռել էին 50 գինվոր և 200 դաղթական:

Աղջամուղջին շարժվեցինք դեպի Վժան: Վիրավորները, սառած-
ների և ձիերի մի մասի կորստի պատճառով հարկադրված էինք Չոր-
սում թողնելու, անգործածելի վիճակում, երեք դաշտային ու մի լեռ-
նային թնդանոթ և մթերաբեռների կեսը:

Լուսանում էր. երկինքը գորշ էր, քամի կար: Բրնձի պես կարծր
ձյունը ծեծում էր մեզ: Կարծես բնությունն ու մարդիկ դաշն էին
կռել մեզ ոչնչացնելու համար: Հետևից քշում էինք հոգնատանջ ժողո-
վրդին Շահ-Աբասի ձիավորների պես անխնա. փրկության ուրիշ մի-
ջոց չկար այլևս. ամեն մարդ ինքն էր իր ճակատագրի տերը. ով ուզում
է փրկվել, թող քայլի ...

Լույս էր արդեն, երբ պարզվեց, որ Չորս-Վժան խճուղու շուրջ 40 մ
երկարություն ունեցող կամուրջն այրված է: Տարակույս չկար, որ
հետապնդող թշնամին որոշել էր մեզ այստեղ վերջնականապես ջախ-
ջախել: Եվ իրոք, դեռ ձորի խորքերին չհասած՝ որոտացին հրացան-
ները: Ժողովուրդը վազում էր սարի տակ ներս ընկած խոռոչների ուղ-
ղությամբ: Մուրադը խելագարի պես դառնում էր վեր, վար՝ հրահանգ-
ներ տալով: Քրդերը կրակում էին դիմացի լեռան նպաստավոր դիր-
քերից. վարից դեպի լեռ ճարձատում էին մեր զնդացիները:

Ու սկսվեց մի կատաղի, օրհասական կռիվ: Ինձ համակել էր ջեր-
մից բռնվածի պես մի դող, ատամների կափկափոց, որ առնչություն
չունեի վախի հետ: Երբ պարզվեց մեր տասնյակի անելիքը, դողս չքա-
ցավ, դարձանալի անդորրություն եկավ վրաս, դիտակցությունս սկսեց
գործել հստակ և արագ:

Լեռների փեշերին խումբ-խումբ ձիավոր և հետիոտն քրդեր, ետ
ու առաջ շարժվելով, գրավում էին հարմար դիրքեր. ուրիշները, ան-
ընդհատ կրակելով, աշխատում էին մոտենալ կիրճին նայող բլրակին,
որ կոնաձև բարձրանում էր մեր դիմաց:

— Ամեն զնով այդ բլրակը գրավել,— գոչեց Մուրադը ձեպե-
ճուն:

Սողում, ընկնում, վազում, ցատկում, մազլցում էինք և ետ սա-
հում, բայց և այնպես առաջանում էինք՝ տասը համազարկին մի պա-
տասխան տալով:

Մեր գլխի վրայով ճարձատում էին զնդացիները: Բլուրն ի վեր
մեր հետևից շարժվում էին ուրիշները:

— Հա՛, տղերք ջա՛ն, հա՛ դուրպա՛ն,— վարից հասնում էին Մու-
րադի սրտակոտոր աղաղակները:

Վերևում վար ընկնողների, քրդերի զնդակներից մահացողներին
հաշիվ չկար: Այստեղ էր, որ մարդիկ ենթակա էին ճակատագրի քմա-
հաճության. այդ պահին մարդ կարող էր և՛ ապրել, և՛ մեռնել՝ նա-
յած, թե ինչպես կտնօրինի բախտը:

— Հյո՛ւշշ,— սուլեց մեկը և երեսի վրա գետին փովեց ճիշտ կող-
քիս:

— Հա՛յ, հո՛ւյ, տղե՛րք ... Վաթրանն էր, որ մի ծանր զնդացի
մեջքին կապած՝ չորեքթաթ մազլցում էր դեպի մեզ: Որոտացին հրա-
ցանները: Վարդանը պառկեց մեջքով դեպի զնդակները, ու հանկարծ
վարից դրդաց թնդանոթը:

— Հա՛յ, հա՛յ ... բախտը խնայել էր Վարդանին. ձյունների մեջ
թավալվոր մազլցելով՝ դալիս էր:

Մյուս անընդհատ որոտում էին թնդանոթները: Ճեպեճին, Հովնա-
նը և Սահակը իրենց նետեցին բլրի գագաթը եզերող գոգը, մենք՝ նը-
րանց հետևից: Գնդակների տարափ իջավ այդտեղ. շարժվելու հնար
չկար. մնում էր դիրք բռնել ու կռվել, բայց հարմար դիրք չէր ճար-
վում:

— Դեպի ձա՛խ, դեպի ձա՛խ,— վարից հասնում էին Մուրադի գո-
չերը:

Բուքը կատաղորեն մռնչում էր, թնդանոթները որոտում էին, հրա-
ցանների, զնդացիների ճարձատյունից շրջապատը գրդրում էր: Թուրք-
քրդական հրոսակներն ամեն տեղ ամրացած՝ շարունակում էին կրակ
թափել մեր գլխին: Շարժվելու պես մեկը չոքեց, կծիկ եղավ և անաղմուկ
զլորվեց վար: Ճեպեճին, Հովնանը սողում էին, մենք՝ նրանց հետևից:

— Դեպի ձա՛խ, դեպի վե՛ր,— վարից անընդհատ գոռում էր Մու-
րադը:

Հանկարծ Ճեպեճին վեր ցատկեց ու ձախ կողմից մի ոստյունով
անցավ բլրի թիկունքը: Ապա Հովնանը Սահակի հետ հաջողեց բռ-
նել բլրի վեր ցցված ապառաժոտ գագաթը: Քրդերը կատաղի հրա-
ձգության տակ առան գագաթը, բայց տղաներին այդ դիրքից դուրս
մղել չկարողացան: Այդ մեծ հաջողություն էր. ներքևում գտնվողներիս
առաջացումը բավականին դյուրացավ: Բույե առ բույե բլրի թիկունքում
հայտնվում էին նոր ուժեր: Կանոնավոր համազարկերն հաջորդում էին
միմյանց: Քրդերն անընդհատ կրակում էին՝ դիրքից դիրք անցնելով և
ընդարձակ մահակի պես բացվելով: Թո՛հ ու բո՛հում անկարելի էր հաա-
կանալ, թե ինչ է կատարվում: Բայց ակներև էր, որ տեղանքին լավ

ծանոթ քրդերը սեղմում են օղակը՝ աշխատելով անցնել մեր թիկունքը: Հանկարծ նրանք հանդուգն կիսաշրջանաձև շարժումով բացվեցին դեպի մեզ. միաժամանակ նրանց թիկունքում հայտնվեց բազմություն, կռվող նոր ուժեր: Ի՞նչ էր կատարվում ներքևում և այլ դիրքերում՝ չգիտեինք: Այլևս չէինք լսում Մուրադի ձայնը. դրդյունն ու աղմուկը խլացրել էին ամեն բան: Ստեղծվեց հուսահատական վիճակ:

— Կրա՛կ բացվող շղթայի ծայրին, — գոռաց Ճեպեճին:

Առաջին իսկ համազարկերի տակ քրդերը տապ կացան ու ծլկվեցին. կարծես մտան գետնի տակ: Ամեն ակնթարթ սպասում էինք նոր հարձակման, երբ հանկարծ լսեցինք.

— Հե՛յ, հե՛յ, — Վարդանն էր, գոմեշի պես ընկել էր ձյուններին, քիչ ներքև, և չէր կարողանում շարժվել: Վրա հասանք. փութի պես փչում էր ուժասպառ: Վեր հանեցինք ու գնդացիքը վայրկենապես սարքեցինք: Հանկարծ քրդերը դուրս թռան դիրքերից ու հարայ-հրոցով գրոհեցին դեպի մեզ:

— Տը՛ր-ատա՛-տա՛-տա՛-տա՛ ... դրդաց գնդացիքը՝ հնձելով առաջին շարքերը: Քրդերը խուճապահար նահանջեցին՝ մտնելով ապառաժների տակ: Հարձակման վայրում մնացին տասից ավելի դիակներ և բազմաթիվ վիրավորներ, որոնք ձյունների մեջ փորսող տալով՝ աշխատում էին իրենց նետել ապառաժների ետևը: Շատ քերին հաջողվեց այդ: Միաժամանակ պարզվեց մի ահավոր տեսարան. հազարից ավելի ձիավոր, հետևակ քրդեր ընդարձակ տարածության վրա տեղահան եղան մահիկաձև առաջացած շղթայի թիկունքում, որտեղ պատսպարվել էին նահանջող ժողովրդի բնաջնջման և թալանի հույսով: Վերև հանված մի գնդացիին այժմ խուճապի մատնեց նրանց:

Անխնա ծեծում էինք լեռան առաջամասը, կենտրոնը, ամենահեռավոր թիկունքը: Խուճապահարները զոհեր էին տալիս. պակասը լըրացնում էին լավ նշանառուները. ձի, մարդ չոքում, զլորվում, վերցատկում, դիվահարի պես փախչում էին: Այստեղ այլևս կացություն տերը մենք էինք, բայց ներքևում գեռ շարունակվում էր օրհասական կռիվը. ավելի հաճախ էին որոտում թնդանոթները, ավելի բուռն էր հրացանաձգությունը:

Նոր էր պարզվում ինձ, թե ի՞նչ մեծ նշանակություն ունեն մեր գրաված բլուրը: Միայն այդ բլրի ստորոտներից կարելի էր անցնել կիրճի ծանծաղ ու սառած ջուրը՝ շրջանցելով հրդհված կամուրջը:

Արդեն սկսվել էր ժողովրդի փոխադրությունը դեպի մյուս ափը, բայց ծանր խնդիր էր նրանց բլրի թիկունքը հասցնելը. հեռավոր, անտեսանելի դիրքերում ամրացած քրդերն անվերջ շարունակում էին տեղալ գնդակներ: Թնդանոթն ու գնդացիին անզոր էին նրանց դեմ, և անցնող ժողովրդի տասից մեկի մահը անխուսափելի էր: Ժողովրդի անցումը պաշտպանում էին լավ հրացանաձիգներ՝ Մուրադի անմիջական ղեկավարությամբ: Ներքևում ամեն տեղ դիակներ էին ընկած: Շատ դժվար էր կանանց, երեխաների, սառածների, վիրավորների փոխադրությունը, որոնց անցկացնում էինք ծանծաղ ջրով՝ շալակած, ձեռքերի վրա կամ ողջ մնացած սակավաթիվ ձիերով: Մանր վիրավորները սողում էին ձյունների մեջ, առասպելական օձերի պես: Բժիշկ Պողոսյանը մի քանի մարդկանց օգնությամբ քաշում էր նրանց դեպի անցքի շրջանը, բայց ո՞ր մեկին հասներ:

Առավոտյան ժամը 9-ին փոխադրությունը վերջացավ, ավելի ճիշտ՝ հարկադրված եղանք ընդհատել, որովհետև նահանջը պաշտպանող կամավորների ստվարագույն մասը ոչնչացավ: Բայց այդ ժամանակ վիրավորներն ու սառածները, բացի 30 գաղթականներից, արդեն փոխադրված էին: Վերջիններից դատ մյուս ափում մնացին ութ վիրավոր կամավորներ: Մեր զոհերի ընդհանուր թիվն էր (կռվող ժողովուրդն էլ միասին), մոտ 500 հոգի, ռուս զինվորներից սառել էին 200 հոգի, գաղթականներից՝ 300 մարդ: Մյուս ափում մնացին մեր բոլոր մթերասայլերը, թնդանոթներն ու գնդացիները ...

Կիրճն անցել էինք, հրաձգությունը դադարել էր: Մեզ հետապնդողները երևի զբաղված էին վիրավորների և դիակների կողոպուտով և առատ ավարը բաշխելով: Բուքը փոխել էր իր ընթացքը, այժմ այն ցատկոտելով փչում էր թիկունքից՝ քշելով մեզ դեպի վար: Ծանապարհը ձյունածածկ, քարքարոտ էր, բուքը թույլ չէր տալիս ճանապարհը տարբերել. ընկնողների, ձեռք ու ոտք ջարդողների հաշիվը չկար: Խիստ դժվար էր վիրավորների, սառածների խնդիրը. շատերը տեսնելով, որ պատճառ են դարձել քարավանի դանդաղաշարժության, խնդրում էին վերջ տալ իրենց կյանքին: Մորելի կողմից Վժան ճամփած ձիավորները հասան մեզ միայն կես ճանապարհին, ընդամենը հինգ սայլով: Բայց դա էլ մեծ թեթևություն էր ավելի արագ շարժվելու համար: Քարավանը կարծես քարացել էր. գնում էր անձայն, անաղմուկ: Ո՞վ կորուստ ուներ, ո՞վ էր սառում՝ հայտնի չէր: Գերագույն մի թափ էին արտահայտում հրաշքով մահից փրկվածները, մի օրհասական ճիգ, որ մար-

դուն մեքենա է դարձնում: Բայց եթե մենք ճողոպրել էինք մարդ-գա-
զանների հալածանքներից, բնությունը դեռ հաշիվ ուներ մեզ հետ:
Հաղիվ իջանք հարթությունները, բուքը կատաղորեն մոնչաց: Դերսի-
մի փոթորիկն էր, որ հետապնդում էր մեզ: Քիչ հետո այն սկսեց սա-
հել երեսնիվար, շոշափել ձյան կույտերը, մտնել ձյունածածկ փոսերի
մեջ, մազլցել բլուրներն ու ծուլորեն գլխի վրա դառնալով՝ ձյան ավազ-
ների նետել մեզ: Հանկարծ ամեն բան իրար անցավ. կարծես տիեզերա-
կան երկրաշարժ պիտի լիներ, ու հողը պիտի ճեղքվեր՝ մեզ ներս առ-
նելու համար: Հորիզոնից դեպի մեզ էին արշավում ճերմակ ամպերը՝
սեղմելով տարածությունները, ստեղծելով արհեստական մթնշաղ:
Ջյունավազները, բզկտված լաթերի պես, դառնում էին մեր շուրջը: Տե-
սիլքների պես դեգերուն՝ նրանք փռվում էին երեսի վրա մոխրացող տա-
րածություններում, վեր ցատկում, իրար վրա հեծնում, այծերի պես
ճակատ-ճակատի դարնում. ապա հանկարծ խմբվում էին, անիվի պես
դառնում, երկարում դեպի վեր և ամպերը ճեղքելով՝ չբանում ...

Այնուամենայնիվ, երեկոյան ժամը 9-ին տեղ հասանք: Ժողովուր-
դը թափվեց փայտաշեն նորակառույց հանրակացարանները: Ինչ կա-
րելի էր՝ ջարդվեց ու վառվեց դեռ իրենց տեղերը մնացած թիթեղյա
վառարաններում: Տեղական պահակներից իմացանք, որ Ֆամի և Վար-
դակչու մեր պահակախմբերը շրջապատվել էին թուրքերի կողմից և
բնաջնջվել: Այդ հանրակացարանում մերոնցից ոմանք մաքրում էին
հրացանները, ոմանք էլ տեղ բռնելով թախտին՝ երկարում: Քուն չկար,
թեև մահվան շափ ջարդված էի. կարծես տրորվել էի սայլի տակ: Մոտս
երկարած անխռով խոմփում էր ձեպեճին: Ուշի-ուշով լսում էի գիշե-
րային իրարանցումը. բուքը դեռ մոնչում էր. կարծես սառնամանի-
քի բոլոր թղուկները խմբվել էին Վժանում ու մատները բերաններում
սուլում. էին, հա՛ սուլում: Փոթորիկն անփոփոխ սաստկությամբ շա-
ռաչում էր: Նա ճանկոտում էր տախտակե պատերը, ծեծում դռները,
պատուհանները: Ու կարծես մեկը հեծեծում էր, լաց լինում, իսկ մյու-
սը՝ հռհռում: Շենքի պատերին կարծես բահերով խճաքարեր էին
շարտում: Երբեմն բուք թնդյուն էր լսվում, կարծես տանիքը պետք է
պոկվեր, գերանները վար թափվեին: Հանկարծ դղրդազին վար թափ-
վեց տախտակով գամված պատուհանը: Ձեպեճին վեր թռավ. հայաց-
քը պտտեց շորս կողմը՝ վտանգ կանխազգող կենդանու պես անհան-
գիստ:

— Հիսո՛ւս Քրիստոս ...

Երեսը խաչակնքեց և երկարեց մյուս կողքին: Բուքը կոկորդ պատ-
ռելով աղաղակում էր դռան տակ, ապա հետ քաշվելով՝ հառաչում
ու հազարավոր անոթի գալների պես հեռուններում ոռնում ...

Առավոտյան բռնեցինք Բախչե—էրզրում ուղղությունը: Հետապըն-
դում չկար: Պարզ օր էր. արևը կայծկլտում էր ձյունապատ տարածու-
թյուններում, որոնք քմծիծաղում էին երեկվա բուքի ու անցուղարձի
վրա: Մարդիկ, գլխի ընկած, նոր էին ողբում կորուստները: Կեսօրն
անց հասանք Քարճիլ: Էրզրումից ստացած հրահանգի համաձայն, բո-
լոր պահակախմբերը պետք է կենտրոնանային Մամախաթունում, ուր
հասանք նաև մենք փետրվարի 17-ի երեկոյան: Այստեղ ամեն կարգի
մթերանոցներ կային, վերմակների, հագուստեղենի ամբարներ և ան-
հաշիվ ռազմանյութի հսկայական պահեստներ: Ժողովուրդն այստեղ
կազդուրվեց:

Գնդապետ Մորելը աշխատում էր կապիտան Կաֆյանի ու հոգով
դեռ ուժեղ հայսպանների օգնությամբ կազմել ոչ մեծ, բայց վստահելի
մի զորաբաժին՝ Մամախաթունը պաշտպանելու համար: Բայց ստեղծ-
ված պայմաններում նրա ջանքերը չէին կարող հաջողությամբ պսակ-
վել: Ռուսական ճակատի փլուզումից հետո թուրքերը մեր վրա նետել
էին իրենց լավագույն ուժերը և, ըստ տեղեկությունների, Վեհիբ փա-
շայի երկու բանակներից զատ, Երզնկա—էրզրում ուղղությամբ շարժ-
վում էին և այլ ուժեր: Միաժամանակ շարժման մեջ էին դրված ամե-
նաընդարձակ շափերով քրդական հորդաներն ու շեթաները, որոնք
այժմ շահագրգռված էին դյուրությամբ ձեռք բերվող պատերազմա-
կան ավարով, ուստի անհաշիվ մթերաբեռներով, պահեստներով և ամեն
տեղ թափված բազմաթիվ հարստություններով ...

Փետրվարի 19-ի առավոտյան մեկնեցինք: Մամախաթունը այր-
վում էր: Լեռ, սար ու ձոր գոռում, դղրդում ու տարածուն արձա-
գանքով ոռնում էին. օդն էին հանվում ռազմամթերքի պահեստները:

Կարապեյիզում մեզ միացավ Սեպուհը իր ձիավորներով, կամա-
վորներով և հայ ու հույն տարազիրների մի մասով, որոնք գաղթել
էին Բաբերդի—Աղսոնց—Մատեն—Քոպխան—Բոնակապան գծով: Այս
գծով Բաբերդից գաղթած տարագրության մեծ մասն արդեն շարժվել
էր Իլիճայի ուղղությամբ:

Իրիկունն այստեղ էինք և մենք, իսկ հաջորդ օրը՝ էրզրում ...

ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ԿՈՐՑՐԻՆՔ

Էրզրումը դարձել էր Արշակաւան. էլ ո՛վ ասես, որ չկար. տրապիզոնցի, վանեցի, բաբերդցի, խնուսցի, պուսեցի, ալաշկերտցի, թիֆլիսցի, մշեցի, թաւրիզեցի, ղարաբաղցի, երևանցի և այլն: Կարծես աշխարհի բոլոր ծայրերում ողջ մնացած հայերը փախել, ապաստանել էին Էրզրումում: Կային հայկական, ռուսական ամեն տեսակի «իշխանութիւններ», բայց քաղաքը մատնւած էր անիշխանութեան և տիրում էր քառասային մի վիճակ. ո՛վ էր պետը, ո՛վ ենթական, ի՞նչ էր մտածւում քաղաքի պաշտպանութեան համար, ի՞նչ էր մեր քաղաքական ուղեգիծը կամ մեր անելիքը՝ հայտնի չէր: Ընդհանուր քայքայումների և կազմալուծման մեջ կար միայն մի սրտապնդիչ համոզում. Էրզրումը «աշխարհահռչակ» բերդ էր. իր ամրութիւնները, թնդանոթները բաւական էին դիմադրաւելու ամենահզոր բանակներին...

Սահակի և Հովնանի հետ տեղաւորւել էինք Սանասարյան վարժարանում, որտեղ խճողւած էր տարազիր բազմութիւնը:

Հազիվ մեկ-երկու ժամ էր անցել, երբ մեզ մոտ հայտնվեց Համո Բարաղամյանը: Նույնն էր, միայն կորցրել էր աշխուժութիւնը: Բնականաբար, գրկախառնվեցինք իրար երես տեսնելու առթիւ: Բայց Համոն շատ գլուխ չունեւ հոգեկան զեղումների ու մեկ-երկու հարցումներից հետո գրպանից դուրս քաշեց երկարավուն թղթեր, որպեսզի գրի առնի մեր ասածները հերթական թղթակցութեան համար: Մեզանից ոչ ոք տրամադիր չէր այդ գործով զբաղւելու. մեզ հետաքրքրում էր Էրզրումի կացութիւնը, քաղաքը պաշտպանելու հնարաւորութիւնը, և Համոն ստիպւած եղաւ հտ դնել թղթերը ու գոհացում տալ հարցումներին:

Էրզրումի ամրութիւնները բաւական ուժեղ հրետանի ունեին, 400 բերդային և դաշտային թնդանոթներ: Բայց դրանց մեծ մասը անգոր-

ծածելի վիճակում, լքւած ու թաղւած էին ձյունի մեջ: Հազիվ մի երկու տասնյակ թնդանոթներ էին պահել ռազմունակութիւնը: Հրետանին վարում էին 40 սպաներ և 400 զինվորներ, որոնց մարտական կորուկը ընկած էր: Ռուսական սպայակույտը Էրզրումից արդեն տեղափոխւել էր Սարիղամիշ, և բերդի պաշտպանութիւնն ու «ղորբի» հրամանատարութիւնն անցել էր հայերի ձեռքը: Էրզրումի ամրացւած շրջանի պետ էր նշանակւած Անդրանիկը, որ դեռ գտնւում էր Ալեքսանդրապոլում: Երզնկայի, Բաբերդի նահանջից հետո Էրզրում հասած ուժերի հետ միասին տեղական ուժերը կազմում էին 3100 սվին, 400 ձիաւոր և ութ թնդանոթ: Անդեկ, իրենց բախտին թողնւած այդ ուժերը բարոյալքւում էին, և կարգապահութիւնն օրեցօր ընկնում էր: Տարագիր զանգվածները խմբւում էին զանազան հաստատութիւնների դռների մոտ և պահանջներ անում: Գաղթի, նահանջի հետեւանքով ստեղծւած դժվարութիւնները հաղթահարելու համար անհրաժեշտ կազմակերպութիւն չկար...

Հաջորդ օրը գնացինք դեպի կոմիսարիատ, ուր հուլիս ունեինք տեսնել Մուրադին և հասկանալ մեր անելիքը: Մարդ չկար: Դահլիճին հարակից սենյակում մենակ նստած էր մի շքեղ զինվորական: Բուխարայի ընտիր փափախի ճակատին փայլւում էր երկարծիվը, թանձր հոնքերը աղեղնաձև ստվերում էին սև, կայծկւողն աչքերը, լայն ռունգերի տակ խրոխտորեն հանգչում էին թաւ բեղերը՝ ծայրերով ցրիվ դեպի վեր, կարճ ծնոտը երկարելու նպատակով թողած համաշափ մորուքը մեղմում էր դիմքի ներքեւի մասի բթութիւնը, ուսագիրներին փայլում էին «Հ. Ա. Զ.» հայերեն ոսկեգօծ գրերը: Մեզ տեսնելով՝ նա մի անհանգիստ շարժումով հտ մղեց աղդերի վրա հանգչող թուրը ու մաքուր հայերենով գոչեց.

— Ի՞նչ կուզեք:

Հարմանալի արագութեամբ ասաց այդ:

— Ուղեք՞ եք, — գոչեց ավելի անհանգիստ:

— Մուրադի տղաներն ենք, — ասաց Հովնանը:

Ձեռք մեկնեց:

— Գնդապետ Թորգոմ:

Հիշեցի հեռախոսային զրույցը Մուրադի հետ, Հայաստանի անկախութիւնը հռչակելու առաջարկը: Այժմ գնդապետին հուզում էր այն հարցը, թե ինչո՞ւ ընդհարումներից առաջ Երզնկայի ժողովուրդը չտեղափոխվեց և օր առաջ չուղարկվեց Էրզրում, քանի որ այդ դեպ-

քում պիտի դյուրանար ինքնապաշտպանության գործը, և ժողովուրդն էլ այդպիսի սոսկալի զոհեր չէր տա նահանջի ժամանակ: Սահակը բացատրեց, որ Երզնկան պաշտպանողներից շատերը հարազատներ ունեին ժողովրդի մեջ, և եթե ժողովուրդը օր առաջ տեղահանվեր, այդ դեպքում քաղաքի պաշտպաններն էլ նրանց հետ պիտի գնային, առավել ևս, որ ժողովուրդն էլ չէր ուզում բռնել էրզրումի ճանապարհը՝ առաջը լուրջ պաշտպանության, վախենալով քրդերի հարձակումներից:

Գնդապետ Թորգոմը գլուխը կախեց, ածուխի պես սև, կայծկյառուն աչքերը մի պահ դեղերեցին սեղանի վրա բան փնտրելու նման ուսաց:

— Այո՛, անհրաժեշտ էր գալիքը այն գլխին մտածել. առաջին մեկ օրեն կըսեի, որ վեհիբ փաշայի բանակներին չենք կարող դիմանալ, պետք է մեր օրիանթախոներ (կողմնորոշումը) փոխենք, բայց լսող չեղավ: Հիմա ելել ինձ կմեղադրեն: Լսել եմ, որ Սեպուհի տղաները արժանապատվությունս կխփծեն, սպառնալիքներ կընեն, օգնական ուժեր չեմ ճամբեր եղեր ո՛չ անոնց, ո՛չ ձեզ, — ասաց հուզված՝ «չեմ» բառը երկարելով: Իբր թե նահանջն ալ տեղի է ունեցել այդ իսկ պատճառով, — հարեց՝ ավելի ու ավելի հուզվելով: — Ի՞նչ կընար ընել 50—60 զինվորներու շափ նոր ուժը, երբ թշնամին բանակներ դեմ կշարժե, չհաշված քրդական հորդաները: Տղայություն չէ՞՞ այդ դատողությունը: Եվ, վերջապես, ի՞նչ կընար ընել այս փլուզումին մեջ գնդապետ մը, որ թեև նշանակված է ուժերուն բաշխման պետ Ազգային Խորհրդի պես հեղինակավոր իշխանության կողմն, բայց որուն չեն ուզեր ենթարկվիլ, և որուն իշխանության հիմքերը կը փորե ուրիշ մը ..

Գնդապետը նայեց մեզ այդ «ուրիշ»-ին վրա ծանրանալու շեշտով, բայց մեզ չէր հետաքրքրում այդ:

— Ինքզինքը ինձմե գերազանց կսեպե, թեև ես նշանակված եմ Թիֆլիսեն, Ազգային Խորհրդի կողմն, իսկ անիկա գնդապետության աստիճանը ստացած է ինձմե, միայն քանի մը օր առաջ և մարդ չի գիտեր, թե ո՞վ է զինվորական պետ կարգեր զինք: Հիսուն հոգուց խումբ մը կազմեցի ձեզի օգնելու համար Երզնկա ճամփելու, վարքավ ըսելով, թե հոս պետք են ...

— Ո՞վ, — հարցրեց Հովնանը:

— Ձե՞ք գիտեր, գնդապետ Գարաբեղիշյանը. ուրիշ խումբ մըն ալ կազմեցի Բայրուրտ ճամփելու համար: Ձեզի կհարցնեմ, ասանկ պայմաններու մեջ ինչպե՞ս պիտի օգնական ուժեր ճամփեի ...

Այդ զրույցը պարզում էր ավելին, քան կարող էր մեզ ասել Մուրադը:

— Անցյալը անցել է, պարո՛ն գնդապետ, կարևոր է հասկանալ, թե ի՞նչ որոշեցիք քաղաքը պաշտպանելու համար, և ի՞նչ պիտի անենք մենք, — ասացի ես:

— Ամեն բան «որոշված» է, բայց արժեք չունի, ուժ չունինք:

— Այդ դեպքում արդյոք լավ պիտի չլինե՞ր օր առաջ քաղաքից գուրս հանել ժողովուրդը դեպի Կարս, որ նահանջի ժամանակ չվնասվի: Նրա դժգույն դեմքին դառն ժպիտ գոյացավ:

— Իրավունք ունիք, բայց Կարսեն ո՞ւր պիտի տանինք այդ դժքախտ ժողովուրդը:

— Ուրեմն, ենթադրում եք, որ թուրքերը պիտի գան մինչև Կա՛րս:

— Ի՞նչ «ենթադրել», չե՞ք գիտեր, որ Բրեստի համաձայնությամբ Կարսը, Բաթումը, Արդահանը տրված են Թուրքերուն ...

— Ե՛րբ, — դռնեց Հովնանը, երևի կարծելով, թե թուրքերն արդեն այնտեղ են:

— Երեկ, սիրելի՛ս, երեկ հեռագիր ստացանք այդ մասին:

— Ի՞նչ կըսեք, հեյ-վա՛խ ...

Լուրն անակնկալ էր նաև ինձ և Սահակի համար նույնպես:

— Ի՞նչ եք մտածում այդ առթիվ, — հարցրեց Սահակը:

Գնդապետ Թորգոմի դեմքը հանկարծ ճառագայթեց, սև աչքերը կայծկյալացան. ինքնագործ կափարիչի պես շրթունքները շարժվեցին, ու արտասանած խոսքերին համաչափ բաց ու խուփ անելով բերանը՝ հատ-հատ շեշտելով ասաց.

— Ես ձեզ սոսկական շարքային զինվոր չեմ նկատեր, ձեզ կհամարեմ սրտացավ, բանիմաց հայ երիտասարդներ և անկեղծորեն կխոսիմ, եթե վստահ ըլլայի, որ անձնական զոհաբերություններով կացությունը կփրկվի, թույլ մը իսկ չէի տառառներ անձս զոհաբերելու ազգիս համար: Դժբախտաբար, ո՛չ իմ և ո՛չ ալ ձեզ նման հազարավորներու անձնազոհությունը. ներկա պարագաներու մեջ չեն կրնար գործը գլուխ հանել: Կացությունն ավելի քան բարդ է, մեր դեմ կկռվին ոչ միայն զենքով, այլև քաղաքականությամբ: Այսպիսով, եթե չենք կրրնար զենքի դեմ զենք գործադրել, գոնե քաղաքականության դեմ քաղաքականություն բանեցնելու ենք. մենք պետք է մեր օրիանթախոներ փոխենք, ձեռք քաշենք ռուսներեն և անկախություն հռչակենք:

— Դուք կարծում եք, որ թուրքերը հաշվի կառնեն մեր անկախությունը, — ասաց Սահակը հետաքրքրությամբ:

Գնդապետ Թորգոմը զգացված գոչեց.

— Ա՛խ, սիրելիս, եթե այդ ակտը կատարած լինեինք երկու ամիս առաջ, երբ Բրեստի մեջ դեռ չէր ճշգրտված մեր խնդիրը, բոլորովին այլ պիտի ըլլար հիմա մեր կացությունը. ըսի՛, հեռախոսեցի՛ Ազդալին Խորհրդին, Մուրադին, Սեպուհին. խե՛նթ կաթեցին զիս: Սակայն դեռ ուշ չէ. անհրաժեշտ է ժամ առաջ կատարված իրողության առջև դնել թշնամին: Անգամ մը այդ ընելեն հետքը, այն չի համարձակիր Հայաստանի անկախ պետության սահմանները ոտք կոխել:

— Ինչո՞ւ, — մտամոլոր հարցրեց Հովնանը:

— Որովհետև մոտ ապագային հաշիվ պիտի տա մեր դաշնակիցներուն՝ Անգլիոյ և Ֆրանսիոյ, որոնք անպայման հաղթական պիտի ըլլան ...

Վերջին խոսքերն ինձ ամեն բան պարզեցին: Ես ելա:

— Զե՞ք կրնար այդ մասին խոսիլ Մուրադի հետ, — դարձավ գրնդապետը Սահակին:

— Մենք փոքր մարդիկ ենք, պարո՞ն գնդապետ, մենք ի՞նչ կարող ենք ընել:

— Կը կարծեք օգուտ չունի՞ ...

Սահակի դեմքն այնպիսի մի արտահայտություն ընդունեց, որ կարող էր լինել և «այո» և «ոչ»՝ նայած թե ինչ կլինի գնդապետի խոսքի շարունակությունը:

— Ափսո՞ս, — հառաչեց վերջինը՝ մեկնելով մեղ իր ձեռքը:

* * *

Ընդհանուր փուլումի այդ օրերին հանկարծ ստեղծվեց աննախընթաց խանդավառություն: Անդրանիկը Ալեքսանդրապոլից իր բանակով հասել էր Հասան-Գալե: Երբ լուրը հաստատվեց, ժողովրդի ոգևորությունը հասավ խենթության: Մարդիկ, ամեն բան մոռացած, փողոցներում երգում էին «Զայնը հնչեց էրզրումի հայոց լեռներեն», «Ինչպես արծիվ սավառնում ես լեռ ու ձբք» հանրածանոթ երգերը:

Էրզրումի քսանհազարանոց թուրք բնակչությունը, որ մինչ այդ չէր ծածկում իր ուրախությունը մոտալուտ ազատության հույսով, հանկարծ սմբեց ու փակվեց տներում. նրա բոլոր հույսերը ջուրն ընկան. Անդրանիկը գալիս էր:

Անդրանիկը եկավ. ընդունվեց արտակարգ շուքով և հանդիսավորությամբ: Խուռներամ բազմությունը բռնել էր ճանապարհը մինչև Կարս-Գափու:

— Կեցցե՛ Անդրանիկը, — գոռում էր խելահեղ ամբոխը:

— Կեցցե՛ ... — դղրդում էին փողոցները:

Բայց հաջորդ օրը վերականգնվեց նույն կացությունը: Մանուկ ժողովուրդը սպասում էր հրաշքին, որ չկար: Այժմ նա անում էր դատություններ և ոչ շատ նպաստավոր՝ ղեկավարների, անգամ Անդրանիկի համար:

— Ինչո՞ւ այսքան ուշացավ ...

— Վերջին պահուն ի՞նչ կարելի է անել

Այա հետևում էին զանազան զրույցներ և ենթադրություններ:

Մեզ չէին զբաղեցնում այդ զրույցները, և երբ Մուրադը կանչեց, բոլոր ողջ մնացած ընկերները դարձյալ խմբվեցին նրա շուրջը:

Նախքան այդ արդեն մի շաբաթ էր, ինչ թուրքերը էրզրումը դարձրել էին իրենց զինվորական գործողությունների թիրախ, և հայկական առաջապահ մասերը նրանց ճնշման տակ քայլ առ քայլ նահանջում էին դեպի Իլիճա:

Մարտի 11-ին թշնամին, համախմբելով իր ուժերը, Իլիճայի դեմ սեփեղ հարձակման դիմեց. մենք նահանջեցինք՝ անհամար դոհեր տալով: Անդրանիկի հրավերով զինվորական արտակարգ խորհրդակցություն գումարվեց: Հաջորդ օրը առավոտից սկսվեց էրզրումի պարպումը և նահանջը ամենածանր պայմաններում: Ժամը 9-ին թուրքերն արդեն քաղաքում էին: Նրանց ձեռքն անհաշիվ ռազմամթերք, պարեն, հանդերձանք և այլ հարստություններ անցան: Քաղաքում մնացած հարյուրից ավել հայերը կոտորվեցին: Ճանապարհին բազմամարդ տարագիրներին միացան Խուսի կովոդների մի մասն ու գաղթականները: Այնուհետև ընդարձակ տարածությունների վրա պարզվեցին գաղթականական մեծ հոսանքների նույն տեսքերները, որոնք ինձ արդեն ծանոթ էին Երզնկայից սկսած ...

Մոտենում էինք Ռուսական Հայաստանի սահմաններին: Լուսաստղը բարձրանում էր վեհափառ շքեղությամբ՝ խոստանալով վճիռ օր: Շատ ցուրտ էր: Մասիսի գմբեթաձև ձյունափայլ գագաթը, դուրս գալով թանձր խավարի միջից, զծագրվում էր եթերում մեծափառ վսեմությամբ: Հեռուներում աղջամուղջի նիզակաձև խուրձերից քիչ-քիչ պարզվում էին ոսկեգույն ապառաժների ուրվագծերը: Հորիզոնն այն-

տեղ բոցավառվում էր: Քիչ հետո հրավառ գունդը ոստյուններով սկսեց բարձրանալ: Ոսկեգույն ապառաժներէ սրածայր գագաթները՝ ծիրանի հագած, մշուշի մեջ ցրվեցին:

Դիտում էի շրջապատը հայրենազուրկ թախիծով: Ես՝ նախնիներիս վերջին սերնդի մնացորդներից մեկը, պարզ ու որոշ գիտակցում էի, որ այդ պահին մեր հայրենիքը կորցրինք: Ու իմ բաժին պատասխանատվությունը նախորդ սերունդների հանդեպ թվում էր. խիստ ծանր, դառն ու ահավոր: Անձնական վշտից ծնունդ առած վրեժի զգացումը իմ մեջ դառնում էր սառը գիտակցության պահանջ, իբրև մեր սերնդի ինքնաարդարացման մի ուղի:

Հետապնդող թշնամին շփման մեջ մտավ մեզ հետ մարտի կեսերին, Կարս—Ուրկանի շրջանում: Ուժգին հակահարված ստանալով՝ հետապնդումը դանդաղեց, բայց կանգ չառավ: Այն մեր թիկունքում ոտքի հանեց քրդերին: Մարտի 13-ին թուրքերի ճնշող զորհների տակ, քաշվեցինք դեպի Խան-դերե: Ապրիլի 2-ին թուրքերը մեծ ուժերով շարժվեցին դեպի Կարաքուրտ, Բարդոս և այս կետերը գրավելով՝ հարձակվեցին Խան-դերեի վրա: Արյունահեղ կռիվներ սկսվեցին և տևեցին մի քանի օր: Ապրիլի 6-ի գիշերը պարպվեց Սարիղամիշը, ուր նախապես պայթեցրին պահեստներն ու փշացրին ռազմական նշանակություն ունեցող ամեն բան: Զգալի էին մեր կորուստները, հատկապես Կարաքուրտի կիրճում, ուր՝ ընկան բազմաթիվ կամավորներ: Այդտեղ ես վերք ստացա աջ թևից ու դուրս հանվեցի կովոդների շարքից:

* * *

Սարիղամիշը դեռ կանգուն էր, երբ մեկնում էի Թիֆլիս մի խումբ վիրավորների հետ: Խելակորույս իրարանցումը կայարանում անհրաժեշտ էր: Բազմությունը պաշարել էր գնացքը: Մարդիկ խումբ-խումբ վազվզում էին դեռ ու դեն, հսկայական պարկերը շալակած, որոնց մեջ կարծես տեղափոխում էին անդամահատված դիակներ: Վազողները բերդի նման գրավվում էին խուժումով: Ուռնաման, գլխարկ, կապոց, վերմակ, հագուստի թև դուրս էին մնում, երբ մարդիկ մաղերը ցրվի, օձիքները պատռված, կատաղորեն իրենց նետում էին վագոնի մեջ: Փրկվելու կենդանական մղումը մթազնել էր մարդկանց դատողությունը: Տուն դարձող ռուս զինվորների մի խումբ գնդ ու զրահով բռնել էր գնացքի ուղին և սպառնում էր ջարդափշուր անել ամեն բան, եթե իրենց տեղ չտրվի գնացքում: Կայարանի հայ պաշ-

տոնյան զուխը կորցրած վազվզում էր մայթով ու վագոնների դռների մոտ զոռզոռում, պաղատում, որ տեղ տան նրանց: Տեսնելով, որ ոչ ոք չի ուզում դիջել, նա մեր վագոնի մոտ հանկարծ ցուլի պես ոլորում է հաստ վիզը ու բռնեցքի շարժումներով ամբոխը ճեղքում: Հարայհրոցը, անասելի աղմուկը խլացնում է ամեն բան: Վերջապես, ռուսները թեղավորվում են, ու զնացքը շարժվում է: Ամբոխն այժմ արդեն քննադատում է հաղորդակցության անհանդուրժելի կարգերը. տեր չեկար, իշխանություն չկար, մանավանդ կարգ ու կանոն չկար: Ամենախիստ քննադատողները կորուստ ունեցողներն էին: Նրանք փնտրում էին պատահաններից վագոն նետած իրենց իրերը: Թուխ դեմքով, բարձրահասակ ու թիկնեղ կովկասահայ մի երիտասարդ, սեփ-սե կրկար մաղերը ջղաձգաբար շտկելով, հուզված բացականչում էր.

— Վայ, մերդ շմեռնի, Հայաստան, էս ի՞նչ արին քեզ...

Հարևան բաժնում հացթուխի լեցուն դեմքով մի արևմտահայ շափազանցություններով նկարագրում էր դեպքերը՝ ծանրորեն բացուխով անելով աչքերը: Տանձի կոթի պես բարակ վզով մի ուրիշը հաստատում էր նրա ասածները՝ իր գունդ գլխի շարժումով...

Խուճապի աղդեցությունն զգացվում էր և Կարսում: Կայարանում կարգապահությունը դեռ չէր խանգարվել. հինավուրց բերդը հավատ էր ներշնչում: Այստեղ պատճառ չկար շատ վախենալու: Կեսօրն անց հասանք Ալեքսանդրապոլ: Չյունը կայարանի մայթին հավել էր՝ կազմելով ծիփուն տիղմ: Երեք տարի առաջ դժոլ զուռնայով մեզ այստեղ դիմավորեց կինտոյատիպ մի ամբոխ: Նույն մարդիկ էին և այժմ՝ ճկուն, շարժուն ու ցրտից կարմրած քթերով: Հուզված, նորություններով անհանգիստ, կարծես բոլորն էլ փնտրում էին բոլորին և իրար էին զրտնում: Ահա մեկը, որ, արխալուղը հովին, մաղերը ցրվի, բռնում է մյուսի շլինքից, նրա հետ շրջում ու երեսն ի վեր գոչում:

— Տո՛, իշու ձագ, ի՞նչ ես կայներ, արի երթանք արեղ գրվինք:

Աբո՛ղ, արե՛ղ, արե՛ղ՝ գաղթող ժողովուրդը փոխադրելու, մնացորդների կյանքը փրկելու. այժմ այդ էր օրվա կարգախոսը...

Ավելի վեր, դեպի հյուսիս՝ Ղարաքիլիսե, Սանահին, ժողովուրդը հանդարտ էր ու փրկիստփայլորեն խաղաղ. նախ՝ հեռու են դեպքերը, ապա՝ ինչ լինելու է, կլինի: Կայարաններում հանդիպում էին միայն տարիքավորներ, որոնք կորաքամակ անցնում էին մայթերով, ապա, բթամատերով գոտիներին կառչած, կանգ էին առնում ու անորոշ ուղղությամբ նայում: Ոչ մի հետաքրքրություն. այլևս ոչինչ չի կարող նրանց զարմանք պատճառել:

Լոռու փարթամ բնությունը գեռ չէր ձերբազատված ձյունից, լերկ ծառեր, բները ցից, մերկ թևերը պարզած, գեռ սպասում էին իրանք կանաչ զարդերին:

Առավոտ էր, երբ հասանք Նավթուղ, որ ասել է Թիֆլիս: Իրար հաջորդող մշուշապատ սարերը մնում էին թիկունքում: Ապա հայտնվում է Մամա-Դավթի լեռը, որ ճեղքել է սարերի շղթան, շնահատ առաջ վազել ու հանկարծ ապշահար կանգ առել՝ քաղաքի տեսքից հմայված: Նա հյուրընկալել է իր փեշերին քաղաքի ծայրամասերը: Այստեղ զարուն է. Կոջորի ուղղությամբ տարածվում են մուգ կապույտ կանաչներ: Վարը լայնահաստ տարածվել է շքեղ Թիֆլիսը, որի հեռավոր փեշերը կորչում են բլրազարդ այգիների մեջ: Ահա և Քուռ գետը, որը քաղաքը երկու հավասար մասի բաժանած՝ օձապտույտ երկարել է արծաթագույն ժապավենի պես: Գարնանամուտի արևը կաշվալիքում է տների ապակիներին, որոնք կարծես լցված ու սրբված են: Աստված իմ, որքա՛ն կայուն են իրերը, և ինչքա՛ն երեքուն է մարդկանց ճակատագիրը...

Երբ գնացքը կանգ առավ, ինձ պատկերացավ երեք տարի առաջ մեր շնորհալից մեկնումը: Փոփոխություններն անշարժ էին: Կայարանը լցված էր տուն դարձող անգլուխ զինվորների բազմությամբ: Երևանյան հրապարակը խաղաղ կերպարանք էր ստացել. զրույց էին անում:

Վելյամինովսկայա և Բեհբուջյան փողոցներում մի քանի մարդիկ՝ քաղաքապետարանի առջև կանգնած. հավաքված էր տարազիր բազմություն: Չորրորդ հիվանդանոցը, որտեղ առաքված էինք, դառնում էր այդ շրջանում: Մեզանից միայն հինգ հոգի կարելի եղավ այդտեղ տեղավորել, այն էլ շնորհիվ բժիշկ Գ. Սադյանի ջանքերի. թափուր տեղ չկար: Մնացածները տոմս ստացան Արամյանի շենքին կից դրամատանը բուժվելու և այնտեղ էլ մնալու: Երևանյան բանուկ հրապարակը գրեթե ամալի էր: Սակայանի սրճարանում ալլևա չկային երկարամազ, ակնոցավոր մտավորականներ, որոնք այն ժամանակ վիճում էին քաղաքական դեպքերի շուրջ ու հետևություններ անում, որոնցից և ոչ մեկը չիրականացավ: «Անատոլիա» ճաշարանում ռազմաշունչ կամավորների փոխարեն խմբված էին Արևմտյան Հայաստանի դանադան շրջաններից փախստականներ: Քիչ ավելի կյանք կար Գոլովինյան պողոտայում: Պալատին կից, ռուսական տաճարի երկաթաձող շրջափակի մեջ, խմբված էին ռուս բարձրաստիճան զինվորականներ. երևի նշանավոր անձի հոգեհանգիստ էին կատարում: Քիչ ավելի

վար՝ մյուս մայթին, Ալեքսանդրյան այգու մոտքին շհասած, բարձրանում է Արամյանցի հինգհարկանի տունը, որտեղ հակառակ մեծահարուստ տիրոջ կամքի, այժմ տեղավորված է Հայոց Ազգային Խորհուրդը՝ իր հարակից կազմակերպություններով: Դեպքերն այնպես տակն ու վրա են արել ամեն բան, որ ներկան ու անցյալը խառնվել են գլխիս մեջ...

Մի քանի օր անց Արամյանցի տան առաջին հարկում հաստատված ընդարձակ ճաշարանում ուսիս իջավ մի ձեռք. պարոն Թաթիկյանն էր:

— Վերադարձել ես ու շես հիշում մեզ: Թեղ ի՞նչ է եղել:

— Ոչինչ բան է, նստեցեք, — ասացի՝ անակնկալի մատնված:

— Ո՛չ, եթե դո՞ւ չունիս այստեղ, տուն գնանք, ճաշի ժամանակ է:

Թեև անցել էր երեք տարի, բայց նախապես հին մանկական հիշողության պես էին պատկերանում ինձ Թաթիկյանների տունը և այն առաջին զգացումները և զգայությունները, որ արթնացան իմ մեջ Անահիտի նկատմամբ: Այժմ որքան մոտենում էինք բնակարանին, այնքան հուզումը համակում էր ինձ:

— Գուցե Կարսի տակ կարո՞ղ կլինեն կասեցնել թուրքերի առաջնադաշտը, — հարցրեց Թաթիկյանը, երբ մի քանի խոսքով պարզեցի ճակատի անհույս վիճակը:

— Թեևս...

Միայն աղջիկները կարող են այդպես փթթել, ինչպես տեսա Անահիտին. մեծացել էր, գեղեցկացել. կեցվածքը՝ լուրջ, իմաստալից: Նա արագ մոտեցավ ինձ միջանցքում, բայց երբ խոսեց, դժվարությամբ կապեց ասելիքը իրար հետ.

— Դիտեի, որ եկել եք, բայց Ձեզ չտեսա. ա՛խ, ո՛չ, մի անգամ տեսա Ձեզ Արամյանցի տան դիմաց. պարոն Յանդզյանը ասաց, որ դուք եք:

Հայտնվեցին մայրը և մեծ քույրը: Քիչ-քիչ այդ ընտանիքի ջերմ մթնոլորտը կազդուրեց ինձ: Փոքրիկ քույրը՝ Սեդիկը, որ այն ժամանակ հազիվ մեկուկես տարեկան էր, այժմ աղատ խոսում էր, «4»-ն «տ» հնչելով: Անահիտը մանկությունից պահպանել էր գլուխը թեք բռնած լսելու սովորությունը, երբ խոսում էր հայրը: Իսկ պարոն Նշանը շարունակում էր հարցուփորձել տխուր բաների մասին.

— Ուրեմն Մարտիրոսի բազմանգամ ընտանիքից ոչ ոք չի փրկվել:

— Ոչ ոք:

— Իսկ ինչո՞ւ ես կարծում, որ մեր Շահենը ողջ է ...

— Թուրքական բանակի մեջ դեռ կան հայ սպաներ, որոնք շարունակում են ծառայել:

Գիտեի, որ սիրած եղբորորդին՝ Շահենը, ոչնչացվել էր շուրջ 2000 հայ զինվորների, սպաների հետ միասին, Խարբերդի շրջանում, որտեղ նրանք աշխատում էին ճանապարհների շինարարության վրա, որպես «ամեկե»-ներ, բայց այնքան շատ էին անհաճո տեղեկություններս, որ ստիպված էի այդ մասին լռել:

— Որքա՞ն աշխատեցի այստեղ բերել տալ, քանի անգամ գրեցի...

— Իսկ Մոմձյաններն ի՞նչ եղան,— հարցրեց տիկին Զվարթը:

— Քշված ու ջարդված են, տիկին:

— Իսկ մեր հարևան Դանիելյանները:

— Բավական է,— միջամտեց պարոն Նշանը:

* * *

Արդեն իրազեկ էի կացության: Քաղաքի ծայրամասերում, Հավլաբարում, Շեյթան բազարի, Սալդատսկի բազարի թիկունքում, Խոջավանքի գերեզմանատանը և այլ տեղեր հաստատված էին գաղթականական կայաններ: Տարագիրների մի հոծ բազմություն կուտակված էր քաղաքից հեռու, Բակուրիանիի շրջանում:

Թեև «հայկական շարագործները», որոնց պատժելու նպատակով Թուրքերը խախտեցին զինադադարը դեռ Երզնկայից սկսած, վաղուց արդեն ապաստանել էին Անդրկովկաս, բայց թշնամին, բնաջնջելով արևմտահայությանը, գալիս էր վերջ տալու նաև կովկասահայերին: Վրացիների համար Թուրքական վտանգը գոյության խնդիր չէր, այլ քաղաքական հարց: Թաթարները բացեիբաց անցել էին թշնամու կողմը և այլևս առանց քաշվելու՝ աշխատում էին Թուրքերին առաջնորդել Անդրկովկաս: Նրանք ամեն տեղ խռովություններ, շարժումներ էին կազմակերպում, կատարում էին լրտեսություն ամենայն շահերով ու բոլոր միջոցներով քայքայում թիկունքը:

Մարտի կեսերին Կարսի շրջանում սկսված քրդերի ու թաթարների շարժումը ստացել էր կազմակերպված զինվորական գործողությունների բնույթ: Զինված իսլամական խմբերը շրջապատել էին Մերտինեքն ու Արդահանը, ուր կատաղի կռիվներ էին գնում: Հազարներից բաղկացած ավազակային խմբեր սահմանամերձ մասերում բնաջնջում էին հայերին:

Անդրկովկասում անհամաձայնությունները երեք ազգերի միջև, հատկապես հայերի և թաթարների, գնալով ծավալվում և խորանում էին թե՛ Սեյմի, թե՛ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ներսում:

Այս պայմաններում Տրապիզոնում սկսված հաշտության բանակցությունները Թուրքերի ձեռքին դարձել էին խաղալիք: Վեհիբ փաշան շարունակում էր առաջանալ Բաթումի, Արդահանի ուղղությամբ՝ ամեն օր գրավելով նոր վայրեր: Ռեուֆ բեյը խոսում էր «հաշտության նախնական պայմանների» մասին, որոնց միակ իմաստն ու ձգտումն էր քայքայել հայ-վրացական՝ առանց այն էլ թույլ գործակցությունը: Շըշմեցուցիչ հեռագրեր էին տեղում Թիֆլիս՝ Կարսի շրջանային կոմիսար Զամոյանի, Արդահանի շրջանային կոմիսար Շագալովի, քաղաքային և շրջանային գործադիր կոմիտեների նախագահ Սարալիձեի, գանձապետ Իվանովի ստորագրություններով այդ շրջաններում տիրող տակնուվրայությունների, ավազակային խմբերի հարձակումների, կոտորածների, կողոպուտների, դանգվածային գաղթների մասին: Եվ այն ժամանակ, երբ Սեյմի ամբիոնից հնչում էին հուզմունալից ճառեր՝ ուղղված «ներքին թշնամու» դեմ, բերնեբերան պատմում էին ինչ-որ գաղտնի Թուրք-վրացական բանակցությունների մասին, որոնց համաձայն Զխենկելին Տրապիզոնում աշխատում էր Բաթումը պահել Անդրկովկասի սահմաններում՝ Կարսն ու Արդահանը Թուրքերին հանձնելու պայմանով:

Ապրիլի 13-ին Թուրքերը մտան Բաթում: Քիչ անց Թիֆլիս հասավ Տրապիզոնի պատվիրակությունը, և շրջան անող վրաց-Թուրքական գաղտնի համաձայնության զրույցները ստուգվեցին: Զխենկելին հանձնել էր Բաթումը Թուրքերին՝ Բրեստի համաձայնությունը Անդրկովկասին վերաբերվող մասի իրականություն դառնալուց հետո այդ քաղաքը Վրաստանին կցելու պայմանով: Հայերի դեմքին դույն չկար: Ապրիլի 22-ին վրացի և թաթար քաղաքական գործիչները Անդրկովկասը հայտարարեցին «անկախ պետություն»՝ կատարելով Թուրքերի կողմից պահանջված հաշտության «նախապայմաններից» առաջինը: Նույն օրը Գեգեչկորիի կառավարությունը հրաժարական տվեց, ու հաստատվեց մի նորը, որի մեջ Զխենկելին ամեն բան էր՝ և՛ արտաքին գործոց նախարար, և՛ վարչապետ, և՛ «հաշտության բանակցությունների» պատվիրակության նախագահ: Հաշվի առնելով նախորդ կառավարության տատանվող ուսմասիրական կողմնորոշումը՝ կարելի էր ասել,

որ այս փոփոխութեամբ մարմնանում էր շեշտված թուրքասիրական քաղաքականութիւնը:

Ապրիլի 24-ին Ակակի Չիսենկելին հրահանգեց հայկական ուժերի հրամանատար զորավար Նազարբեկյանին՝ Կարսը հանձնել թուրքերին: Թաթարները ցնծութեան մեջ էին: Կարսի հանձնումը նշանակում էր թուրքերի անարգել առաջխաղացումը դեպի հարավային Անդրկովկաս: Վրաց քաղաքական գործիչներն այժմ բանակցում էին թուրքերի հետ՝ Բաթումը հետ ստանալու և անկախ վրաստան կազմելու ցանկութեամբ: Աննախընթաց ողբերգութեան օրեր էր ապրում Թիֆլիսի հայութիւնը:

Այդ օրերին Թիֆլիսում հայտնվեցին Մուրադն ու Սեպուհը: Վերքս բուժվելու վրա էր, և առիթից օգտվեցի նրանց տեսնելու, անելիքս ճշտելու համար: Բայց երանի՝ տեսած չլինեի հայկական ազատամարտի այդ երկու հին մարտիկներին այն վիճակի մեջ. անճանաչելի էին, դառնացած, հուսահատ ու բարոյալքված: Մուրադն, այնուամենայնիվ, ինձ ասաց, որ մտադիր է կազմել ձիավոր մի խումբ՝ լեռնային ճանապարհներով Ալեքսանդրապոլ մեկնելու համար, հենց որ Աղգային Խորհուրդը հովանութիւն տա այդ գործին, և խոստացավ ինձ այդ խմբի մեջ առնել: Մի քանի օր հետո իմացա, որ Հյուսիսային Կովկասով մեկնել է դեպի Ռուսաստան՝ իր ուժերը կենդանի տրամադրելու որոշումով:

Մայիսի կեսերին թուրքերը գրավեցին Ալեքսանդրապոլը: Ապա կռիվները ծավալվեցին Ղարաքիլիսի շրջանում, ու մի քանի հաջող ընդհարումներից հետո հայերն ստիպված եղան տեղի տալ ու նոր դիրքեր բռնել Բոզիգյուղի և Նիկիտինոյի շրջանում՝ փակելով Երևանի ճանապարհը:

Ղարաքիլիսեն գրավելուց հետո թուրքերն իրենց ուժերի մի մասով շարժվեցին դեպի հյուսիս՝ Թիֆլիսի ուղղութեամբ: Միաժամանակ ոտքի ելավ և Սադախու Սանտարի շրջանի մահմեդականութիւնը, որ կտրեց երկաթուղային հաղորդակցութիւնը հարավային Անդրկովկասի հետ: Այդ օրերին գրավված վայրերից տեղահան արված տարազիրների ծայրն արդեն հասել էր Թիֆլիս: Մերկ ու սոված բազմահազար զաղթակներին նոր շարքեր ամեն օր հայտնվում էին Թիֆլիսում, ու դեռ վերջը հայտնի չէր:

Նման մի բազմութեան մեջ մի օր հանկարծ նշմարեցի բարձրահասակ Հովնանին: Քայլում էր կքոտ, ծանր հիվանդի պես:

— Հովնան ...

Կանգ առավ, տարամոլոր նայեց դեպի մայթը մեկի նման, որ ինչ անելիքը չգիտե, մինչև մոտեցա և դուրս քաշեցի բազմութեան միջից:

— Տո էդ ինչպե՞ս, ուրեմն դո՞ւ ես, — գոչեց նա ուրախացած, փափախը վար առավ, ճակատի քրտինքը նրանով սրբեց: Մի ձեռքին ղինվորի պայուսակ ուներ, մյուսի անութի տակ սեղմել էր մի բարձիկ և վերմակ: Կարծես ուզում էր ինչ-որ բան վերհիշել. ցից այտոսկրների վերը խոր ընկած մանր աչքերը թարթելով՝ ասաց. —

— Այս անգամ հաղիվ խալսեցանք մահն, աղբա՛րս, կրակի բոցերին ելանք: Բայց դարձյալ կմնայի, եթե ասանկ չըլլար. անգլուխ մնացինք: Մուրադի մեկնելեն ի վեր ամեն բան թարս գնաց, հիմա կուզեմ ղինքը տեսնել, հասկանալ, թե ի՞նչ պիտի ըլլա մեր վերջը: Կուզեմ՝ Մուրադն հրաման առնել, բռնելիկ գրվել և ցարական ոռաներու դեմ կռվիլ. անոնք քանդեցին մեր տունը, — ասում էր Հովնանը՝ լեզվի ծայրով թրջելով շորացած շրթունքները:

— Մուրադը այստեղ չէ:

— Ի՞նչ կըսես, գոչեց հուսահատ:

— Այո՛, մեկնել է Հյուսիսային Կովկաս:

— Հե՛յ-վա՛խ...

Կարծես հողը ոտքերի տակից փախավ, այնպես հուսահատ վիճակի մատնվեց:

— Չե՞ս կրնար Աղգային Խորհրդեն միջոցներ խնդրել, որ երթամ ...

— Ո՞ւր:

Անոր ետեւն, ի՛նչ գիտեամ...

Ճակատագրական օրեր էր ապրում Անդրկովկասի հայութիւնը: Օրհասական պայքար էր մղում թուրք ղինվորական ուժերի դեմ Արարատյան դաշտի հայութիւնը Սարգարապատի տակ, ուր կռիվը մղվում էր Վարդանանց պատերազմի կրկնութեան նշանախոսքով: Քառսային կացութիւն էր Թիֆլիսում. ամեն տեղ խճողված էին բազմահազար զաղթականներ: Սեյմը և Անդրկովկասի կառավարութիւնն ապրում էին իրենց քայքայման նախօրյակը: Վրացիները ձգտում էին դուրս գալ ապագա դժվարութիւններից՝ հայտարարելով Վրաստանը անջատ ու անկախ: Օրը օրին խորանում էր հայ-թաթարական հակամարտութիւնը, վերջինները թուրքերին առաջնորդում էին Բաքու. հայերը

ցել էին մենակ՝ արյան ու կրակի մեջ: Այս պայմաններում իմաստ չկար թիֆլիսում անգործ ժամանակ վատնել, և հաջորդ օրը Հովնանի հետ մեկնեցին դեպի Փոթի: Արդեն ժամավաժ քաղաքացիական կռիվների պատճառով այն ժամանակ դուրին չէր արագ Ռուսաստան անցնել, և մենք հույս ունեինք Հյուսիսային Կովկասով հասնել Մուրադին և նրան միանալ: Գնացքը լիքն էր Հյուսիսային Կովկաս գաղթողների բազմությունը, որի ստվար մասը կազմում էին թիֆլիսցի հայեր: Ավելի մեծ էր տարազիրների կուտակումը Փոթիում: Բոլոր հյուրանոցները, քարվանսարանները, ճաշարանները, կաթնատները ծալրաստիճան լցված էին: Տեղում էր հորդ անձրև՝ խորդուբորդ մայիթերին գոյացնելով լճակներ: Ուղղակի դիմեցինք դեպի նավամատույց, որտեղից այդ պահին պիտի մեկնեք մի նավ դեպի Տուապսե: Բայց տոմսերն սպառված էին, և անկարելի էր այդ առիթից օգտվել: Ուզում էինք հտ դառնալ քաղաք, երբ հանկարծ Հովնանը գոչեց.

— Տո՛ւ, նայե՛...

Սպասման սրահի մի անկյունում գնդապետ Թորգոմը զրուցում էր մի սիրասուն, մանկահասակ կնոջ հետ: Մոտը իրար վրա դարսված էին ճամփորդական պայուսակներ: Տիկնոջ մոտ կանգնած էր տարիքոտ մի ուրիշ կին, հավանաբար մայրը:

— Կանչե նայինք, ի՞նչ կրնե հոս:

Անհարմար էր. մոտեցանք՝ բարեկիտ անցնելու: Տեսնելով մեզ՝ Թորգոմը խոսքն ընդհատեց ու ձեռքի թեթև շարժումով մեր բարեք առնելով՝ իշխանորեն ասաց.

— Ի՞նչ կրնեք հոս:

Պարզեցինք, որ եկել ենք Տուապսե մեկնելու, բայց տոմս չունինք և ստիպված ենք քաղաք վերադառնալ:

— Տոմսը խնդիր չէ, հոս քիչ մը սպասեցեք, կկարգադրեմ:

Հետ քաշվեցինք՝ զարմացած Թորգոմի ինքնավստահ ձևից, բայց երևի այստեղ որևէ պաշտոնական հանգամանք ունեւր կամ ծանոթներ:

Գնդապետ Թորգոմը շարժուձևերով պատկերացնում էր ինչ-որ հետաքրքրական պատմություն կամ պատերազմ. մանկահասակ տիկինը լարված ուշադրությամբ լսում էր: Մայրը մերթնդմերթ նայում էր գնդապետին ու ափով բերանը ծածկելով՝ հորանջում: Ահա կարծես վերջացավ պատմությունը. գնդապետը թեթևորեն շարժվեց դեպի մեզ՝ փայտն, երկարավիզ կոշիկների խթանները զարնելով գետնին:

— Բարե, տղա՛յք,— ասաց զվարթորեն, կարծես նոր էր տեսնում մեզ,— ո՛ւր կուզեք երթալ,— դարձավ նա ինձ՝ վերջին բառի հետ ընդհուպ փակելով բերանը ու առաջ նետելով ծնոտը:

— Տուապսե, հետո Արմավիր:

— Աղեկ, սպասեցե՛ք հոս, միասին կերթանք:

Քառորդ ժամ շանցած՝ մեզ երկու տոմս բերեց՝ խնդրելով օգնել իրեն. ներս առնելու ճամփորդական պայուսակները մեկնելու ժամանակ:

Կեսօր էր, երբ նավը, հովհարած և ալիքներ պարզելով ծովափում, շարժվեց դեպի բացերը: Անձրևը վաղուց դադարել էր, ծովը հմայիչ էր, արևի ճառագայթները ամպերի ճեղքերից փշուր-փշուր թավալում էին ջրերում՝ պարզելով մի հսկայական ոսկեփետուր ընդարձակ տարածությունների վրա: Հայելու պես հարթ, լեղակի պես կապույտ ծովի անհետացող հորիզոնների թիկունքում նշմարվում էին Պոնտական լեռների մշուշապատ ուրվագծերը, որոնց թիկունքում ընկած էր հայրենիքս: Մղձավանջային երազ էր թվում ամեն բան...

Գնդապետ Թորգոմը զրուցում էր տիկնոջ հետ. մայրը նիրհում էր արևի տակ: Իրիկվան դեմ, երբ տիկինն ու մայրը իջան վար, գնդապետը մոտեցավ ինձ ու թեև առնելով քաշեց մայթի մյուս ծայրը.

— Կուզեի քեզի հետ խոսիլ կարևոր խնդրի մը մասին, բայց նախ պարզեմ քեզ կացությունը. պատերազմը կմոտենա վախճանին,— ասաց նա՝ մարդարեւ պես ներշնչված, վերջին բառի հետ ամրապես փակելով բերանը: Ապա շարունակեց.

— Յլանդրիո մեջ, Իսլրի ու Լա-Բասնի ուղղությամբ դերմանացիների հարձակումը հաջողություն չունեցավ, անոնք հաղիվ 20 կմ խորությամբ ճեղքվածք մը առաջ բերին ու կանգ առին, այնինչ անոնց նպատակն էր ջախջախիլ հարված տալ անգլիական ուժերուն: Անհաջող առցավ և անոնց վերջին հարձակումը Փարիզի ուղղությամբ: Ապրիլ 5-են սկսյալ Ամերիկյան դարձեր է գործուն ուժ, և ան է, որ այժմ պատերազմը կմղե վախճանին: Անգլիական բանակը, կատարված եռամյա աշխատանքներու շնորհիվ, այժմ մեծ արժեք է ստացած: Այս պարագաներուն մեջ հայտնի է, որ ռուսական ճակատին հաշվահարդարը կենտրոնական պետություններուն վիճակը չի փրկեր: Ավստրո-Հունգարիան, Բուլղարիան արդեն հաշտություն կաղերսեն: Ավելի նեղ է թուրքերուն վիճակը. Միջադեպի ճակատին վրա թուրքերը ենթակա են ջախջախիլ պարտության. մարտ 26-են ի վեր անգլիացիները

դրաված են Բաղդադը: Սիրիո մեջ թուրքերը անդարձ կնահանջեն Յաֆա-Նորուսաղեմ բովանդակ գծի վրա...

Մեծ հետաքրքրությամբ էի լսում զնդապետի սփոփիչ տեղեկությունները, որոնք նորություն էին ինձ համար:

— Տեսնենք՝ այժմ ի՞նչ կանցնի կղաոնա մեր շուրջը, — հարեց նա: Թաթարներու ընթացքը պարզ է. անոնք կուզեն թուրքերու գերիշխանության ենթարկել Անդրկովկասը՝ բաժանելով այն իրենց և վրացիներու միջև, իբրև կիսաանկախ երկրներ: Ավելի բարդ է և շատ կողմերով ուսանելի վրացիներու ընթացքը: Երեք օր առաջ Թիֆլիսի մեջ ստույգ աղբյուրն իմացա, որ անոնք ունեցե՞ր են զաղտնի խորհրդակցություն Վրաստանի անկախությունը հայտարարելու մասին. անոնք կձգտին, որ իրենց անկախությունն ու հողային ամբողջությունը երաշխավորվի Գերմանիո կողմեն: Վերջինին ներկայացուցիչը պիտի ըլլա վրաց կառավարության մոտ կոմս Շուլենբուրգը: Արդեն ստորագրված են կարգ մը զաղտնի համաձայնություններ դերմանացիներուն հետ երկրի հաղորդակցության միջոցներն ու հարստությունները օգտագործելու մասին: Գիշեր-ցերեկ այս կարգի զաղտնի բանակցություններ կվարեն Զխենկելին, Նիկոլաձեն, Ժորդանիան, Սուրգուլաձեն, զորավարներ Քվինիտաձեն, Օտիշիլիձեն և վրաց այլ պետական գործիչներ: Անոնց վարած աշխատանքներուն իրազեկ են խան խոյսկի, խամամեղով, Սաֆիքյուրտսկի, Ուսուֆբեկով, Զաֆարով և թաթար այլ պետական գործիչներ: Վրացիները համաձայն են, որ Արևելյան Անդրկովկասն ունենա գործելու ազատություն, տնօրինե իր բախտը թուրքերու օգնությամբ: Ասանկ ահա, ամենաստորին դավաճանությամբ մենք՝ հայերս, ձգված ենք երեսի վրա, արյան ու կրակի մեջ: Երեկ Փոթիեն մեկնեցավ Բեռլին գերման պատվիրակությունը՝ Ֆոն Լուսովի գլխավորությամբ. թուրքերը ուզածնին կընեն և զայն բանի տեղ չեն դնել, իսկ ուրիշ ոչ մեկ պաշտպան ունինք մենք: Հիմա քեզի կհարցնե՞մ ի՞նչ ընելու է այս պայմաններուն մեջ:

Նրա սև աչքերը վրեժխնդրորեն կայծկլտում էին, առաջ ցցված ծնոտով վրաս կենտրոնացած դեմքը քարացել էր: Նորություն չէին մեր շուրջը դարձող դավադրությունները, բայց առաջին անգամ էի լրիվ հաշիվ տալիս ինձ:

— Է՛, դժվար չէ՞ պատասխան գտնելը, — ասաց խիստ հուզված. — բայց ես պատասխան ունիմ ու նոր չէ, որ կըսեմ ասիկա, անհրաժեշտ

է դավաճանները կանխել և անմիջապես հռչակել Հայաստանի ապակախությունը, — հարեց զնդապետը՝ հատ-հատ շեշտելով բառերը ու նրանց արժեքի համաձայն բացուխտի անելով բերանը:

— Երեք օր առաջ Թիֆլիս վերջին փորձ մը ըրի. դարձյալ խենթ կարծեցին զիս և ո՛չ Ազգային խորհրդի անդամներուն, ո՛չ ալ մեր գործիչներուն չկրցի հասկնալ, թե որքա՞ն անհրաժեշտ է ժամ առաջ անկախություն հռչակել: Այժմ կերթամ Մոսկվա, հոսկե պիտի անցնիմ Արխանգելսկ ու նավ առնելով շիփ-շիտակ պիտի մեկնիմ Լոնդոն՝ Հայկական անկախության ի նպաստ գործը ձեռնարկելու համար: Նախանական բոլոր աշխատանքները կատարած եմ և տարակույս չունիմ հաջողության վրա. ստուգապես գիտեմ, որ անգլիացիները համամիտ են ատոր: Հիմա քեզի կառաջարկեմ այդ գործին մեջ միանալ ինձի. ճամփու ծախսդ կը հոգամ, տեղ հասնելն ետքն ալ դյուրին է, ի՞նչ կ'ըսես...

Խոսքերի վերջավորությունն այնքան անակնկալ է, որ զարմացած նայեցի:

— Զգե՛ ալդ «կամավորական» ծրագիրներդ, ոչ թե մեկ, այլ տասը «Մուրադ» իսկ չեն կրնար մեր կացությունը փրկել, մենք չէ, որ պիտի որոշենք պատերազմի բախտը: Ա՛լ կբավե, քիչ մըն ալ խնայենք մեր արյունը ու քաղաքականության նայինք, դուն կրնաս ինձի օգտակար ըլլալ հայկական շրջաններու մեջ ձեռնարկելիք աշխատանքներու ուղղությամբ. ազդեցություն առաջարկը, որ կըսեմ, մեծ ապագա կխոստանա անձնապես և քեզի:

— Գնդապետ, ներեցե՛ք, բայց ես ոչ մի կողմ չունիմ զիմանալի-տական աշխատանքների համար. այդ իմ գործը չէ, — ասացի ես...

— Ափսո՛ս, — ասաց նա և զինվորականի համաշափ քայլերով մեկնեց:

Ամպի տակից մի անգամ էլ դուրս նայեց արևը՝ հրավառ աչքերով, ու չքացավ: Վարը, նավի ամբարի դուրս ցցված բարձրության վրա, շարվել էին ուս հակախորհրդային ճամփորդներն ու երգում և խմում էին: Բաժակաճառերում հաճախ լսում էի Կալեդինի ծանոթ անունը, որ քիչ առաջ ինքնառապանությամբ վերջ էր տվել իր բախտախնդիր կյանքին, ու մղձավանջի պես նորից ինձ պատկերացավ նրզնկան:

Առավոտը ուշ հասանք Տուապսե: Շնորհակալությամբ բաժանվեցինք զնդապետից՝ իր ընձեռած աջակցության համար Փոթիում, ու

դրաված են Բաղդադը: Սիրիո մեջ թուրքերը անդարձ կնահանջեն Յաֆա-Սրուսաղեմ բովանդակ գծի վրա...

Մեծ հետաքրքրություններ էին լսում գնդապետի սփոփիչ տեղեկությունները, որոնք նորություն էին ինձ համար:

— Տեսնե՞ք՝ այժմ ի՞նչ կանցնի կղանա մեր շուրջը, — հարեց նա: Թաթարներու ընթացքը պարզ է. անոնք կուզեն թուրքերու գերիշխանության ենթարկել Անդրկովկասը՝ բաժանելով այն իրենց և վրացիներու միջև, իբրև կիսաանկախ երկրներ: Ավելի բարդ է և շատ կոշմերով ուսանելի վրացիներու ընթացքը: Երեք օր առաջ Թիֆլիսի մեջ ստույգ աղբյուրի իմացա, որ անոնք ունեցեր են զաղտնի խորհրդակցություն Վրաստանի անկախությունը հայտարարելու մասին. անոնք կձգտին, որ իրենց անկախությունն ու հողային ամբողջությունը երաշխավորվի Գերմանիո կողմից: Վերջինին ներկայացուցիչը պիտի ըլլա վրաց կառավարության մոտ կոմս Շուլենբուրգը: Արդեն ստորագրված են կարգ մը զաղտնի համաձայնություններ դերմանացիներուն հետ երկրի հաղորդակցության միջոցներն ու հարստությունները օգտագործելու մասին: Գիշեր-ցերեկ այս կարգի զաղտնի բանակցություններ կվարեն Չխենկելին, Նիկոլաձեն, Ժորդանիան, Սուրգուլաձեն, զորավարներ Քվինիտաձեն, Օտիշիլիձեն և վրաց այլ պետական գործիչներ: Անոնց վարած աշխատանքներուն իրադեկ են խան խոյսկի, խասմամեղով, Սաֆիբյուրտսկի, Ուսուֆբեկով, Զաֆարով և թաթար այլ պետական գործիչներ: Վրացիները համաձայն են, որ Արևելյան Անդրկովկասն ունենա գործելու ազատություն, տնօրինի իր բխտը թուրքերու օգնությամբ: Ասանկ ահա, ամենաստորին դավաճանությամբ մենք՝ հայերս, ձգված ենք երեսի վրա, արյան ու կրակի մեջ: Երեկ Փոթինեն մեկնեցավ Բեռլին գերման պատվիրակությունը՝ Ֆոն Լուսովի գլխավորությամբ. թուրքերը ուզածնին կընեն և դայն բանի տեղ չեն դներ, իսկ ուրիշ ոչ մեկ պաշտպան ունինք մենք: Հիմա քեզի կհարցնե՞մ ի՞նչ քնելու է այս պայմաններուն մեջ:

Նրա սև աչքերը վրեժխորորեն կայծկլտում էին, առաջ ցցված ծնոտով վրաս կենտրոնացած դեմքը քարացել էր: Նորություն չէին մեր շուրջը դարձող դավադրությունները, բայց առաջին անգամ էի լրիվ հաշիվ տալիս ինձ:

— Է՛, դժվար չէ՞ պատասխան գտնելը, — ասաց խիստ հուզված. — բայց ես պատասխան ունիմ ու նոր չէ, որ կըսեմ ասիկա, անհրաժեշտ

է դավաճանները կանխել և անմիջապես հռչակել Հայաստանի առկախությունը, — հարեց գնդապետը՝ հատ-հատ շեշտելով բառերը ու նրանց արժեքի համաձայն բացուխափ անելով բերանը:

— Երեք օր առաջ Թիֆլիս վերջին փորձ մը ըրի. դարձյալ խենթ կարծեցին զիս և ո՛չ Աղզային խորհրդի անդամներուն, ո՛չ ալ մեր գործիչներուն չկրցի հասկցնել, թե որքա՞ն անհրաժեշտ է ժամ առաջ անկախություն հռչակել: Այժմ կերթամ Մոսկվա, հոնկե պիտի անցնիմ Արխանգելսկ ու նավ առնելով շիփ-շիտակ պիտի մեկնիմ Լոնդոն՝ Հայկական անկախության ի նպաստ գործը ձեռնարկելու համար: Նախանական բոլոր աշխատանքները կատարած եմ և տարակույս շունիմ հաշտության վրա. ստուգապես գիտեմ, որ անգլիացիները համամիտ են ատոր: Հիմա քեզի կառաջարկեմ այդ գործին մեջ միանալ ինձի. ճամփու ծախսը կը հոգամ, տեղ հասնելի ետքն ալ դյուրին է, ի՞նչ կ'ըսես...

Խոսքերի վերջավորությունն այնքան անակնկալ է, որ զարմացած նայեցի:

— Զգե՛ այդ «կամավորական» ծրագիրներդ, ոչ թե մեկ, այլ տասը «Մուրադ» իսկ չեն կրնար մեր կացությունը փրկել, մենք չէ, որ պիտի որոշենք պատերազմի բխտը: Ա՛յ կրավե՛, քիչ մըն ալ խնայենք մեր արյունը ու քաղաքականության նայինք, դուն կրնաս ինձի օգտակար ըլլալ հայկական շրջաններու մեջ ձեռնարկելիք աշխատանքներու ուղղությամբ. աղդօղուտ առաջարկը, որ կըսեմ, մեծ ապագա կխոստանա անձնապես և քեզի:

— Գնդապետ, ներեցե՛ք, բայց ես ոչ մի կոշում չունիմ գիվանադիտական աշխատանքների համար. այդ իմ գործը չէ, — ասացի ես...

— Ափսո՞ս, — ասաց նա և գինավորականի համաշափ քայլերով մեկնեց:

Ամպի տակից մի անգամ էլ դուրս նայեց արևը՝ հրավառ աչքերով, ու շքացավ: Վարը, նավի ամբարի դուրս ցցված բարձրության վրա, շարվել էին ոռու հակախորհրդային ճամփորդներն ու երգում և խմում էին: Բաժակաճառերում հաճախ լսում էի Կալեդինի ծանոթ անունը, որ քիչ առաջ ինքնասպանությամբ վերջ էր տվել իր բախտախնդիր կյանքին, ու մղձավանջի պես նորից ինձ պատկերացավ նրանկան:

Առավոտը ուշ հասանք Տուապսե: Շնորհակալությամբ բաժանվեցինք գնդապետից՝ իր ընձեռած աջակցության համար Փոթիում, ու

վար իջանք: Հեռվից գեղեցիկ, ամֆիթատրոնաձև իրար թիկունք հեծած շենքերով Տուապսեն ներսից անհրապույր էր: Հայ տարագիր բազմություններ բռնել էին ծովեզերքի բացերը. գնում էին կամ պիտի գնային դեպի հյուսիս: Քաղաքում վրացիները տոնական տրամադրությամբ մեջ էին: Վրաստանը հռչակված էր անկախ պետություն: Հակընդդեմ տրամադրությունների այս Բաբելոնում ռուսներն էլ իրենց հույզերն ունեին. քաղաքացիական կռիվները թավալելու տարածվում էին երկրի մեջ: Ռուսաստանի հարավում շարժման նախաձեռնությունը պատկանում էր Դոնի կազակներին, որոնք դեռ ապրիլից ասպատակում էին երկիրը՝ աստաման Կրասնովի գլխավորությամբ: Նրանք տիրում էին ծովեզերքի մեծ մասին, Դոնի շրջանին, ու, տարածվելով դեպի արևմուտք և հյուսիս, սպառնում էին գրավել բովանդակ Հյուսիսային Կովկասը:

Արմավիրը նույնպես խճողված էր հայ տարագիրներով. մի շաբաթ առաջ Թիֆլիսից մեկնած հոծ բազմությունների ծայրը արդեն հասել էր այստեղ: Հասնողները ճյուղավորվում էին երկու ուղղությամբ. ոմանք դեպի հյուսիս-արևմուտք, դեպի Ռոստով, ոմանք էլ դեպի հարավ-արևելք, Վրադիկովկասի ուղղությամբ. այս վերջին ուղղությամբ գաղթում էին Թիֆլիսի հայերը և առհասարակ կովկասահայերը: Իմացա, որ խմբով մեկնել են և Թաթիկյանները դեպի էսենտուկի: Տարագիրների ստվարագույն մասը արևմտահայեր էին, որոնք ահա երրորդ տարին է, որ վայրից վայր էին գաղթում: Ասում էին, որ Թիֆլիսից ռազմավիրական ճանապարհով հազարավոր սայլեր են շարժվում, կառքեր, ինքնաշարժներ, զրաստներ, ֆուրգոններ՝ բեռնավորված տնային իրերով, ամեն տեղից գաղթող տարագիրներով դեպի Վրադիկովկաս, իբր թե մեկ մարդու տեղը ֆուրգոնում արժեր մինչև 10-000 ռուբլի: Հայոց աշխարհը տեղահան եղած շարժվում էր. երևի այդպես էին գաղթել դարեր առաջ մեր բազմությունները դեպի Լեհաստան, Բալկաններ և այլուր ...

Մուրադը չկար. Սեպուհի հետ մեկնել էր Յարիցին՝ այնտեղից Մոսկվա կամ Բաքու գնալու դիտավորությամբ: Հովնանը պնդում էր գնալ Յարիցին: Առանց Մուրադի նրա կյանքը արժեզուրկ էր. ես այլևս միտք չէի գտնում դեգերումների մեջ, առավել ևս, որ հայտնի չէր, թե պիտի գտնենք արդյոք Մուրադին Յարիցիում և երբ գտնենք, ի՞նչ պիտի անենք. ծավալուն թշվառությանը դիմագրավելու համար անհրաժեշտ էին այլ միջոցներ, և իրավացի էր գնդապետ Թորգոմը,

որ ցաք ու ցրիվ եղած առանձին գործիչներն այլևս չէին կարող շոշափելի գործ տեսնել: Ես բաժին հանեցի Հովնանին դեռ Երզնկայում՝ եղբորիցս ստացած դրամներից, և նա նույն օրը մեկնեց Յարիցին՝ ինձ լուր տալու խոստովով:

Օրվա մեծ մասն անցկացնում էի տարագիրների հետ, կայարանում: Նախկինների վրա կուտակվում էին նորերը ու կարծես վերջ չկար: Գաղթը տեղի էր ունենում անկազմակերպ: Եկվորները թողնված էին իրենց բախտին: Օրեցօր բազմանում էին հիվանդները: Տեղական ռուս բնակիչների վերաբերմունքն էլ գնալով դառնում էր անբարյացակամ. կյանքի անհրաժեշտությունից մղված՝ արևմտահայ տարագիրները հանդես էին գալիս շուկայում ամեն տեսակ գործերով, առևտուր անում, սպառնում հետ մղել հրապարակից ռուս մսավաճառներին. ռանչպար հայր ռուսների աչքում դառնում էր «ջհուդ»...

Աջակցում էի տեղական հայերից կազմված գաղթական մարմնի աշխատանքներին և ջանք չէի խնայում օգնել այդ թշվառներին, ինչով և ինչպես կարող էի: Ամեն մի մայր, երեխա հիշեցնում էր ինձ հաբազատներիս, որոնց երևակայում էի դեռ ողջ Արաբիայի անապատներում, իհարկե, գոյություն ավելի ծանր պայմաններում: Բայց երկար շտեկեցին այդ աշխատանքներս. գլխացավ, կոտորտուք, տաքություն անպակաս էին ինձնից: Երբեմն գլուխս պտտվում էր ուշագնացության աստիճան, ինչպես մի ժամանակ Երևանում: Պարզվեց, որ վարակված եմ տիֆով: Տակնուվրայությունների այդ օրերին միակ բարեկամներս Թաթիկյաններն էին: Թեև շատ անհաճո էր, բայց ժամ առաջ անհրաժեշտ էր մեկնել էսենտուկի, քանի դեռ ի վիճակի էի շարժվելու:

Մի խումբ կովկասահայ տարագիրներ գնացքում վիճում էին Բաթումի դաշնագրի մասին, որի համաձայն, իբր թե, Հայաստանը հրաշակված է անկախ պետություն: Ոչինչ չեմ հասկանում. աղոտ կերպով հիշում եմ Փոթին, նավը, գնդապետ Թորգոմին: Կարծես հնոցի մեջ եմ. գնացքի ղեկգլխկոցը ծակծկում է ուղեղս: Երբեմն հաջողվում է ինձ լարել ճիգերս ու զրույցից մի բան հասկանալ:

— Թակա՛րդ է, եղբա՛յր, և ոչ թե անկախություն,— գոչում է մեկը,— տասներկու հազար քառակուսի կիլոմետր տարածություն ու ամեն կողմից թուրքերով շրջապատված մեկ միլիոն հայեր ... Ինչպե՞ս կարող է ապրել այդպիսի մի պետություն:

— Դու հասկանո՞ւմ ես, թե ինչ է կատարվում. ի՞նչ անեին, ուրիշ ի՞նչ ձևով կարելի է մի քիչ շունչ առնել այս տեսական մղձավան-
ջից, — ճշում էր մեկ ուրիշը:

— Ուրեմն, եթե մեր զոհերը նվազագույն չափով հաշվենք մեկ մի-
լիոն երկու հարյուր հազար մարդ, պիտի գանք այն եզրակացության,
որ նորաստեղծ Հայաստանի ամեն մի քառակուսի մետր հողի համար
զոհաբերել ենք մի մարդ, — դառնորեն ասում է երրորդը:

Բոլորն էլ շատ մարդասեր են. թեև հայտնել եմ, որ վարակված
եմ տիֆով, բայց չեն վախենում և ամեն կերպ խնամում են ինձ: Ե՞րբ
էր, չգիտեմ, որ նրանցից մեկի օգնությամբ հասա Քաթիկյանների մոտ
շատ ծանր վիճակում: Երկհարկանի մի շենք էր՝ պարտեզով:

— Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, կանցնի, — ասում էր պարոն Նշանը՝ օգնելով
ինձ հանվել:

Այա տարբերում եմ տիկին Զվարթը, Անահիտը, Զեփյուռը և մի
ոուս մարդ, որ բոխչկ էր: Գլուխս արճճի պես ծանր, ոսկորներս կար-
ծես ջարդված էին:

Անցավ երեք շաբաթ. գոյությունս պարտական էի Քաթիկյաններին
և հատկապես Անահիտին, որ երկար, անքուն գիշերներ անցկացրեց
սնարիս մոտ՝ քրոջ հոգածությամբ խնամելով ինձ: Նա բժախնդրությամբ
հետևում էր բժշկի պատվերներին և խստությամբ գործադրում: Հի-
վանդությանս ընթացքում նա յուրացրել էր ինչ-որ իշխանություն, որ
հաճախ ինձ ջզայնացնում էր: Եվ սակայն մի բան հարկադրում էր
ինձ երեխայի պես հնազանդվել նրան և հպատակությունս ընդունել:
Անահիտն էր, որ վազվզում էր ամեն տեղ կաթ, մածուն գտնելու, որ
այդ օրերին դուրին գործ չէր: Օրը օրին համոզվում էի, որ այդ աղ-
ջիկը տարբեր է իմ տեսած բոլոր կանանցից: Երբեմն ինձ թվում էր,
որ կյանքս շատ թանկ է նրա համար. այնքա՛ն ջերմ հոգածություն
էր արտահայտում իմ հանդեպ: Բայց լավ գիտեի՝ միշտ գալիս էի
այն եզրակացության, որ կարծես ավելի շատ նրան զբաղեցնում էր
հիվանդության դեմ պայքարելու գործը, քան անձս: Երբեմն հոր հետ
Ղեճ էր ունենում իմ շուրջը. ըստ պարոն Նշանի՝ չէր կարելի արգելել
ուտելը, երբ հիվանդը ախորժակ ունի. և իրավունք ունի, որովհետև
կյանքումս այնպես քաղց չէի զգացել, ինչպես այդ ծանր օրերին:
Քայց զուր բան էր: Անահիտը բժշկի պատվերից մազաչափ անգամ
չէր շեղվում, եթե անգամ անոթությունից մեռնեի: Հաջորդ շաբաթ,
երբ բժիշկը հայտնեց, թե «ճգնաժամը» անցել է, և այսուհետև սկզբ-

վում է «կազդուրման շրջանը», մայր ու աղջիկ դաշն կռած կարծես
որոշել էին ինձ պայթեցնել: Մինչ տիկին Զվարթը մայրական հոգատա-
րությամբ ու գորովով գոհանում էր միայն ինձ հանդիմանելով թերա-
ցումիս համար, Անահիտը ուղղակի հրահանգում էր կառչել բժշկի
պատվերներին և ուտել այն, որ արտոնված է:

Երդնկայի նահանջից ի վեր ազոտացել էր սրտիս մեջ ուրվադժված
սիրո շենքը, որ կառուցվել էր ինքն իրեն երեք տարի առաջ: Բայց
ահա նորից նրա խնամքը, հոգածությունը, անվերապահ մտերմու-
թյունն անասելի հրճվանքով լցնում էին պարապ հոգիս, և ինձ օրը օրին
համակում էր արևի պես պայծառ հոգեկան մի զինովություն: Անհամ-
բերությամբ սպասում էի, երբ նա բացակայում էր տնից:

Հենց որ ապաքինվեցի, Անահիտը բարեխառնեց իր խանդավառու-
թյունը, մի տեսակ պաղեց ու կարծես տխրեց, որ առողջացա և իրեն
այլևս անելիք չմնաց: Այժմ իր ընթացքը նույնն էր, ինչ վերջին ան-
գամ Քիֆլիսում՝ քաղաքավար, բարեկամական ու երբեմն միայն
մտերմական: Ժամանակի մեծ մասն անցկացնում էի պարտեզում,
փարթամ, տերևախիտ ծառերի ստվերների տակ՝ ընթերցանությամբ:

Հուլիսի վերջերին այնքան կազդուրված էի, որ կարող էի վերա-
դառնալ Արմավիր: Բայց ինչ անելու. ինքս ինձ երևակայում էր «գոր-
ծի» մեջ, որ փաստորեն առաջ էլ գոյություն չունի. կատարել զաղ-
թականական հանձնաժողովի, որ երևի արդեն լուծված էր, այս կամ
այն հանձնարարությունը: Նոր էի հասկանում, թե որքան անպատ-
րաստ էի կյանքի համար. հայրենիքից մեկնեցի ուսանելու վարդա-
գույն հեռանկարներով, բայց մտա արյան ու ավերածությունների մեջ
և դարձա կիսակատար մի հայդուկ: Ծի՛շտ էր արդյոք կյանքիս այս
ընթացքը, անհրաժեշտ չէ՞ր արդյոք հիմնական փոփոխություն: Ու
երբեմն թվում էր, որ կյանքի բուն իմաստը անձնական անդորր գո-
յության մեջ է. համեստ մի գործ, բնական, երեխաներ, ինչպես ապ-
րում է մարդկանց մեծ մասը: Բայց ամեն անգամ հիշում էի անցած
ճանապարհս, հարազատներին, ընկերներին անթաղ շիրիմները և զգում
էի, որ չեմ կարող երջանիկ լինել այդ կյանքով: Ի՞նչ էր մտածում ար-
դյոք Անահիտը, իրոք շահեկա՞ն էին այն բոլոր գրքերը, որ կարդում
էր նա, թե՞ ուզում էր մի բանով զբաղված լինել: Տանը, ճաշի և ընթ-
րիքի ժամանակ նա արտահայտում էր մտացիք վիճակ և հաճախ ար-
ժանանում էր մոր կամ հոր դիտողությանը: Երբեմն էլ համակվում
էր անզուսպ զվարթությամբ, որ արտահայտվում էր ընդոստ ծիծա-

վար իջանք: Հեռվից գեղեցիկ, ամֆիթատրոնաձև իրար թիկունք հեծած շենքերով Տուապսեն ներսից անհրապույր էր: Հայ տարագիր բազմություններ բռնել էին ծովեզերքի բացերը. գնում էին կամ պիտի գնային դեպի հյուսիս: Քաղաքում վրացիները տոնական տրամադրությամբ մեջ էին: Վրաստանը հռչակված էր անկախ պետություն: Հակընդդեմ տրամադրությունների այս Բաբելոնում ռուսներն էլ իրենց հույզերն ունեին. քաղաքացիական կռիվները թավալվում տարածվում էին երկրի մեջ: Ռուսաստանի հարավում շարժման նախաձեռնությունը պատկանում էր Դոնի կազակներին, որոնք դեռ ապրիլից ասպատակում էին երկիրը՝ ատաման Կրասնովի գլխավորությամբ: Նրանք տիրում էին ծովեզերքի մեծ մասին, Դոնի շրջանին, ու, տարածվելով դեպի արևմուտք և հյուսիս, սպառնում էին գրավել բովանդակ Հյուսիսսային Կովկասը:

Արմավիրը նույնպես խճողված էր հայ տարագիրներով. մի շաբաթ առաջ Թիֆլիսից մեկնած հոծ բազմությունների ծայրը արդեն հասել էր այստեղ: Հասնողները ճյուղավորվում էին երկու ուղղությամբ. ոմանք դեպի հյուսիս-արևմուտք, դեպի Ռոստով, ոմանք էլ դեպի հարավ-արևելք, Վլադիկովկասի ուղղությամբ. այս վերջին ուղղությամբ գաղթում էին Թիֆլիսի հայերը և առհասարակ կովկասահայերը: Իմացա, որ խմբով մեկնել են և Թաթիկյանները դեպի էսենտուկի: Տարագիրների սովորագույն մասը արևմտահայեր էին, որոնք ահա երրորդ տարին է, որ վայրից վայր էին գաղթում: Ասում էին, որ Թիֆլիսից ռազմավիրական ճանապարհով հազարավոր սայլեր են շարժվում, կառքեր, ինքնաշարժներ, գրաստներ, ֆուրգոններ՝ բեռնավորված տնային իրերով, ամեն տեղից գաղթող տարագիրներով դեպի Վլադիկովկաս, իբր թե մեկ մարդու տեղը ֆուրգոնում արժեք մինչև 10 000 ռուբլի: Հայոց աշխարհը տեղահան եղած շարժվում էր. երեկ այդպես էին գաղթել դարեր առաջ մեր բազմությունները դեպի Լեհաստան, Բալկաններ և այլուր ...

Մուրադը չկար. Սեպուհի հետ մեկնել էր Յարիցին՝ այնտեղից Մոսկվա կամ Բաքու գնալու դիտավորությամբ: Հովնանը պնդում էր գնալ Յարիցին: Առանց Մուրադի նրա կյանքը արժեզուրկ էր. ես այլևս միտք չէի գտնում դեգերումների մեջ, առավել ևս, որ հայտնի չէր, թե պիտի գտնե՞նք արդյոք Մուրադին Յարիցինում և երբ գտնենք, ի՞նչ պիտի անենք. ծավալուն թշվառությունը դիմագրավելու համար անհրաժեշտ էին այլ միջոցներ, և իրավացի էր գնդապետ Թորգոմը,

որ ցաք ու ցրիվ եղած առանձին գործիչներն այլևս չէին կարող շոշափելի գործ տեսնել: Ես բաժին հանեցի Հովնանին դեռ Երզնկայում՝ եղբորիցս ստացած դրամներից, և նա նույն օրը մեկնեց Յարիցին՝ ինձ լուր տալու խոստումով:

Օրվա մեծ մասն անցկացնում էի տարագիրների հետ, կայարանում: Նախկինների վրա կուտակվում էին նորերը ու կարծես վերջ չկար: Գաղթը տեղի էր ունենում անկազմակերպ: Եկվորները թողնված էին իրենց բախտին: Օրեցօր բազմանում էին հիվանդները: Տեղական ռուս բնակիչների վերաբերմունքն էլ զնալով դառնում էր անբարյացակամ. կյանքի անհրաժեշտությունից մղված՝ արևմտահայ տարագիրները հանդես էին գալիս շուկայում ամեն տեսակ գործերով, առևտուր անում, սպառնում հետ մղել հրապարակից ռուս մսավաճառներին. ռանչար հայր ռուսների աչքում դառնում էր «ջհուդ»...

Աջակցում էի տեղական հայերից կազմված գաղթական մարմնի աշխատանքներին և ջանք չէի խնայում օգնել այդ թշվառներին, ինչով և ինչպես կարող էի: Ամեն մի մայր, երեսա հիշեցնում էր ինձ հաբազատներիս, որոնց երեակայում էի դեռ ողջ Արաբիայի անապատներում, իհարկե, գոյության ավելի ծանր պայմաններում: Բայց երկար շտեկեցին այդ աշխատանքներս. գլխացավ, կոտրտուք, տաքություն անպակաս էին ինձնից: Երբեմն գլուխս պտտվում էր ուշագնացության աստիճան, ինչպես մի ժամանակ Երևանում: Պարզվեց, որ վարակված եմ տիֆով: Տակնուվրայությունների այդ օրերին միակ բարեկամներս Թաթիկյաններն էին: Թեև շատ անհաճո էր, բայց ժամ առաջ անհրաժեշտ էր մեկնել էսենտուկի, քանի դեռ ի վիճակի էի շարժվելու:

Մի խումբ կովկասահայ տարագիրներ գնացքում վիճում էին Բաթումի դաշնագրի մասին, որի համաձայն, իբր թե, Հայաստանը հռչակված է անկախ պետություն: Ոչինչ չեմ հասկանում. աղոտ կերպով հիշում եմ Փոթին, նավը, գնդապետ Թորգոմին: Կարծես հնոցի մեջ եմ. գնացքի դիսկոկոսոսը ծակծկում է ուղեղս: Երբեմն հաջողվում է ինձ լարել ճիգերս ու զրույցից մի բան հասկանալ:

— Թակա՛րդ է, եղբա՛յր, և ոչ թե անկախություն,— գուշում է մեկը,— տասներկու հազար քառակուսի կիլոմետր տարածություն ու ամեն կողմից թուրքերով շրջապատված մեկ միլիոն հայեր ... Ինչպե՞ս կարող է ապրել այդպիսի մի պետություն:

— Դու հասկանո՞ւմ ես, թե ինչ է կատարվում. ի՞նչ անեն, ուրիշ ի՞նչ ձևով կարելի է մի քիչ շունչ առնել այս տևական մղձավան-
ջից, — ճշում էր մեկ ուրիշը։

— Ուրեմն, եթե մեր զոհերը նվազագույն չափով հաշվենք մեկ մի-
լիոն երկու հարյուր հազար մարդ, պիտի գանք այն եզրակացություն,
որ նորաստեղծ Հայաստանի ամեն մի քառակուսի մետր հողի համար
զոհաբերել ենք մի մարդ, — դառնորեն ասում է երրորդը։

Բոլորն էլ շատ մարդասեր են. թեև հայտնել եմ, որ վարակված
եմ տիֆով, բայց չեն վախենում և ամեն կերպ խնամում են ինձ։ Ե՞րբ
էր, չգիտեմ, որ նրանցից մեկի օգնությամբ հասա Թաթիկյանների մոտ
շատ ծանր վիճակում։ Երկհարկանի մի շենք էր՝ պարտեզով։

— Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, կանցնի, — ասում էր պարոն Նշանը՝ օգնելով
ինձ հանվել։

Այս տարբերում եմ տիկին Զվարթը, Անահիտը, Զեփյուռը և մի
ոռու մարդ, որ բժիշկ էր։ Գլուխս արճճի պես ծանր, ոսկորներս կար-
ծես ջարդված էին։

Անցավ երեք շաբաթ. գոյությունս պարտական էի Թաթիկյաններին
և հատկապես Անահիտին, որ երկար, անքուն գիշերներ անցկացրեց
սնարիս մոտ՝ քրոջ հոգածությամբ խնամելով ինձ։ Նա բժախնդրությամբ
հետևում էր բժշկի պատվերներին և խստությամբ գործադրում։ Հի-
վանդությանս ընթացքում նա յուրացրել էր ինչ-որ իշխանություն, որ
հաճախ ինձ ջղայնացնում էր։ Եվ սակայն մի բան հարկադրում էր
ինձ երեսայի պես հնազանդվել նրան և հպատակությունս ընդունել։
Անահիտն էր, որ վազվզում էր ամեն տեղ կաթ, մածուն գտնելու, որ
այդ օրերին դյուրին գործ չէր։ Օրը օրին համոզվում էի, որ այդ աղ-
ջիկը տարբեր է իմ տեսած բոլոր կանանցից։ Երբեմն ինձ թվում էր,
որ կյանքս շատ թանկ է նրա համար. այնքա՛ն ջերմ հոգածություն
էր արտահայտում իմ հանդեպ։ Բայց լավ դիտելով՝ միշտ գալիս էի
այն եզրակացության, որ կարծես ավելի շատ նրան զբաղեցնում էր
հիվանդության դեմ պայքարելու գործը, քան անձս։ Երբեմն հոր հետ
Ղեճ էր ունենում իմ շուրջը. բոստ պարոն Նշանի՝ չէր կարելի արգելել
ուտելը, երբ հիվանդը ախորժակ ունի. և իրավունք ունեք, որովհետև
կյանքումս այնպես քաղց չէի զգացել, ինչպես այդ ծանր օրերին։
Քայց զուր բան էր։ Անահիտը բժշկի պատվերից մազաչափ անգամ
չէր շեղվում, եթե անգամ անոթությունից մեռնեի։ Հաջորդ շաբաթ,
երբ բժիշկը հայտնեց, թե «ճգնաժամը» անցել է, և այսուհետև սկըռ-

վում է «կադդուրման շրջանը», մայր ու աղջիկ դաշն կռած կարծես
որոշել էին ինձ պայթեցնել։ Մինչ տիկին Զվարթը մայրական հոգատա-
րությամբ ու գորովով դոհանում էր միայն ինձ հանդիմանելով թերա-
ցումիս համար, Անահիտը ուղղակի հրահանգում էր կառնել բժշկի
պատվերներին և ուտել այն, որ արտոնված է։

Երգնկայի նահանջից ի վեր աղոտացել էր սրտիս մեջ ուրվագծված
սիրո շենքը, որ կառուցվել էր ինքն իրեն երեք տարի առաջ։ Բայց
ահա նորից նրա խնամքը, հոգածությունը, անվերապահ մտերմու-
թյունն անասելի հրճանքով լցնում էին պարապ հոգիս, և ինձ օրը օրին
համակում էր արևի պես պայծառ հոգեկան մի դինոզոություն։ Անհամ-
բերությամբ սպասում էի, երբ նա բացակայում էր տնից։

Հենց որ ապաքինվեցի, Անահիտը բարեխառնեց իր խանդավառու-
թյունը, մի տեսակ պաղեց ու կարծես տխրեց, որ առողջացա և իրեն
այլևս անելիք չմնաց։ Այժմ իր ընթացքը նույնն էր, ինչ վերջին ան-
գամ Թիֆլիսում՝ քաղաքավար, բարեկամական ու երբեմն միայն
մտերմական։ Ժամանակի մեծ մասն անցկացնում էի պարտեզում,
փարթամ, տերևախիտ ծառերի ստվերների տակ՝ ընթերցանությամբ։

Հուլիսի վերջերին այնքան կադդուրված էի, որ կարող էի վերա-
դառնալ Արմավիր։ Բայց ինչ անելու. ինքս ինձ երևակայում էր «գոր-
ծի» մեջ, որ փաստորեն առաջ էլ գոյություն չունեք. կատարել գաղ-
թականական հանձնաժողովի, որ երևի արդեն լուծված էր, այս կամ
այն հանձնարարությունը։ Նոր էի հասկանում, թե որքան անպատ-
րաստ էի կյանքի համար. հայրենիքից մեկնեցի ուսանելու վարդա-
գույն հեռանկարներով, բայց մտա արյան ու ավերածությունների մեջ
և դարձա կիսակատար մի հայդուկ։ Ծի՛շտ էր արդյոք կյանքիս այս
ընթացքը, անհրաժեշտ չէ՞ր արդյոք հիմնական փոփոխություն։ Ու
երբեմն թվում էր, որ կյանքի բուն իմաստը անձնական անգործ գո-
յության մեջ է. համեստ մի գործ, ընտանիք, երեխաներ, ինչպես ապ-
րում է մարդկանց մեծ մասը։ Բայց ամեն անգամ հիշում էի անցած
ճանապարհս, հարազատներին, ընկերներին անթաղ շիրիմները և զգում
էի, որ չեմ կարող երջանիկ լինել այդ կյանքով։ Ի՞նչ էր մտածում ար-
դյոք Անահիտը, իրոք շահեկա՞ն էին այն բոլոր զրբերը, որ կարգում
էր նա, թե՞ ուզում էր մի բանով զբաղված լինել։ Տանը, ճաշի և ընթ-
րիքի ժամանակ նա արտահայտում էր մտացիր վիճակ և հաճախ ար-
ժանանում էր մօր կամ հոր դիտողությանը։ Երբեմն էլ համակվում
էր անդուսպ զվարթությամբ, որ արտահայտվում էր ընդոստ ծիծա-

դով: Ամեն պարագայում, մեր հարաբերությունները զնալով այնպես բարդանում էին, որ նա խուսափում էր մենակ լինել ինձ հետ:

Անստուգություններով հոգեպես դեգերուն՝ օրերիս մեծ մասն անցկացնում էի ամառանոցի հարավային բլրադարձ շրջանում: Հոյակապ էր թիկունքում արևի ճառագայթների տակ պլպլացող կովկասյան լեռնաշղթան՝ իր ձյունադարձ էլբրուսով:

Իրիկնամուտ էր. դառնալով դեպի տուն՝ բռնեցի այլ ուղի, որ երկարում էր ամառանոցի ծառախիտ շրջանով: Անհամար թռչուններ խմբված էին տերևախիտ ծառերին, ծլվլուն, հնչեղ, անհասկանալի լեզուներով աղմկում էին: Այդ իրադանցման մեջ ծառերն ու բույրները նիրհում էին հավիտենական խաղաղության: Իջնելով բույրներից՝ տեսա Անահիտին, որ մի գիրք թևի տակ՝ համբաքալլ գնում էր: Հանցանքում բռնված երեխայի պես հանկարծակիի եկավ ու գոչեց.

— Զարմանալի՛ բան, բնավ չգիտեի, որ այստեղ եք...

— Ոչ, իհարկե, գլխիս մեջ միտք ծագեց մի անգամ էլ այս կողմով անցնել, — ասացի ես՝ հազիվ զսպելով հուզումս:

Նա վայրկենապես իրեն գտավ, գվարթոբեն սկսեց խոսել օրվա անցուդարձերի, հարևանների մասին, որոնք իմ հիվանդության ժամանակ խզել էին իրենց հարաբերությունները և այժմ նորից աշխատում էին մոտենալ: Համատարած աղետներից անտեղյակ՝ նրա հոգին վերգոլվում էր այդ առթիվ: Ապա հանկարծ զայրույթին հաջորդում էր մի տեսակ հրճվանք, որ հարևանները «բարոյապես» պարտված են: Այն ժամանակ նա ժպտում էր և մերթնդմբ ձայնում ինձ երկար արտեվանունքների միջից կիսաբաց աչքերով: Իր բոլոր խոսքերը ավելի քան պարզ բաներ էին, բայց նա ճառագայթում էր՝ մղված ներքին խորը հրճվանքից: Այո՛, նա երջանիկ էր, իր տասնվեց տարիները չէին վիճակել նրան ոչինչ, բացի անգիտակից հաճույքից: «Այժմ կամ երբեք» անընդհատ անցնում էր գլխովս: Բայց ինչպե՞ս սկսել: Ես գրեթե չէի լսում նրա շաղակրատանքները, բայց զգում էի, որ իրավունք չունեմ նրա այդ անհոգ զվարթությունը խանգարելու: Հասանք տուն. ինձ համակեց տհաճությունը, որ լավագույն առիթը փախցրի...

Հաջորդ օրը նստած էի պարտեզում փոքրիկ Սեդիկի հետ, որ հավաքել էր ոստերի մի խուրձ և խնդրում էր ինձ դանակով կտրել համաչափ մեծություններ, երբ հայտնվեց Անահիտը՝ մի նամակ ձեռքին. հասցեագրված էր Արմավիր, գաղթականական հանձնաժողովի նախագահ Սեֆերյանին՝ ինձ համար: Գրում էր Հովնանը, որ Յարիցին է

հասել և միացել Մուրադին, որ տեղական խորհրդային ուժերի հրամանատար Պետրովը ընդունել է Մուրադին և Սեպուհին մեծ պատիվներով և նրանց տվել բոլոր հնարավորությունները մեկնելու Բաքու՝ թուրքերի դեմ կռվելու համար: «Անմիջապես մեկնի՛ր հոս, Վոլգա գետի վրայով երեք օրեն պիտի ըլլանք Բաքու», — հարում էր Հովնանը: Բայց նամակը գրված էր մոտ ամիս ու կես առաջ ու նամակադրոշմ չկար:

— Ո՞վ բերեց:

— Մի հայ մարդ:

— Զհարցրի՞ր, թե ո՞վ է:

— Մոզդոկցի մի հայ վաճառական, անունը մոռացա. կարե՞ր է, — հարեց Անահիտը մտազբաղ:

— Ոչինչ, երևի դեռ այստեղ է, կգտնեմ:

— Կարող եմ Ձեզ օգնել, դեմքը հիշում եմ. լուսնյակի պես կլոր, շատ կարմիր թշերով, այսպես զոգավոր փորով, — ասաց նա՝ օդում գծելով մի կիսաբոլորակ և հանկարծ ընդոստ ծիծաղեց...

Հարևան «Աստորիա» հյուրանոցում դյուրությամբ գտանք նրան. քակում, ծառերի ստվերների տակ, ճաշակով շարված սեղաններից մեկի մոտ նստած՝ անժամանակ ճաշում էր: Տեսնելով Անահիտին՝ իրար անցավ. նետելու պես հետ քաշեց տակի աթոռը, մյուս ձեռքով հանեց օձիքից կրծքին փոված անձեռոցիկը, նետեց աթոռին, մոտեցավ, հետ գնաց.

— Հրամմեցե՛ք, հրամմեցե՛ք, խնդրեմ նստեք, պատիվ ունիմ... օրիորդ մեկ սո՛ւրճ, գարեջո՞ւր, ոչի՞նչ, իսկ դո՞ւք, ինչպե՞ս կարելի է... Վերջապես, կարգի ընկանք:

— Արմավիրում խաղաղ է, — հարցումներիս պատասխանելով ասում էր նա, — բայց Մոզդոկում իրարանցում կա:

— Ո՞վ է իշխում այնտեղ:

— Շատ դժվար է ասել, նախանցյալ առավոտ խանութից ճերմակ դրոշակ էինք կախել, բայց երբ իմացանք, որ բոլշևիկները հաղթել են, իհարկե, անմիջապես վար առինք այն, բայց մինչև տնից խանութ հասավ կարմիր դրոշակը, ճերմակները հաղթեցին, բնականաբար, նորից ճերմակը կախեցինք: Հաջորդ առավոտյան դեռ լույսը չբացված տղին դուրս ուղարկեցի՝ հասկնալու, թե ո՞վ է իշխում. դուրս եկավ՝ կարմիրները. ճերմակը վար առի, կարմիրը կախեցի ու եկա այս կողմերը: Հիմա ո՞վ կարող է ասել, թե ով է իշխում:

— Ներեցեք, ինչպե՞ս ընկավ նամակս Ձեր ձեռքը:

— Հա, այդ պիտի ասեի, Բաքու էի, այնտեղից հասա Արմավիր։

— Բաքու՞ էիք։

— Այո՞։

— Ե՞րբ։

— Քիչ առաջ։

— Ինչպե՞ս են։

— Ո՞վ։

— Քաղաքը, հայերը...

— Քաղաքը լավ չէ, կոխվ կա, հայերը վնաս չունին, առյուծի պես կոխում են,— ասաց նա՝ բռունցքները դնելով սեղանին։

— Ուրեմն, կոխվը դեռ շարունակվո՞ւմ է։

— Իհարկե։

— Ե՞րբ եք թողել Բաքուն։

— Մոտ չորս-հինգ օր առաջ,— ասաց՝ հովհարածե դարձնելով մատները։

— Առթից օգտվեցի և Բիշերախովի դորամասի հետ մեկնեցի Դերբենդ, այնտեղից՝ Արմավիր...

— Բիշերախով ասացիք։

— Այո՞, շատ քաջ դորավար է, բայց հուլիսի 25-ի գիշերը ստիպված եղավ նահանջել։

— Այսօր օգոստոսի 8-ն է, ուրեմն, Բաքվից մեկնել եք երկու շաբաթ առաջ։

— Այդպես, իրավ եք, այնքան դեսուդեն ընկանք, որ օրերի հաշիվն էլ մոռացանք։

— Այդ հաշվով, ուրեմն, Դերբենդ—Բալաջարի գիծը դեռ ազա՞տ է։

— Ինչպե՞ս չէ, Բալաջարին գտնվում է հայոց հրամանատար Համազասպի ձեռքում։

— Իսկ Մուրադը այնտե՞ղ է։

— Մուրա՞դը...

Նա գրպանից դուրս քաշեց մի մեծ գունավոր թաշկինակ ու սրբեց ճակատի քրտինքը։ Մուրադի մասին, դժբախտաբար, ոչինչ չգիտե, բայց լսել է. այնտեղ է. «հայոց հրամանատար» է։

— Այստեղ ինչպե՞ս է կյանքը,— հարեց մոզզոկցին՝ դառնալով Անահիտին, հասկացնել ուղելով, որ ինձ հետ գրույցը վերջացավ։ Ծաշարանի գներից դատելով՝ բավական թանկ է երևում։

Բայց Անահիտը, իր մտքերով տարված, չհասկացավ հարցումը ու

չբեկանալով ժպտաց։ Շատ բան կարելի չեղավ հասկանալ այդ հաճածված հայորդուց։ Բայց այդքանն էլ հերիք էր ինձ ալեկոթելու համար....

Երբեք այդպիսի հոգեկան երկվություն չէի ապրել, ինչպես այդ գիշեր։ Աչքիս առջևից չէր հեռանում Հովնանը՝ իր ջղուտ սև բարձր հասակով, դժգույն ու ոսկրացած դեմքով։ Մանր, կասկածոտ աչքերը կարծես նայում էին ինձ մթության միջից՝ դառնագին մեղադրանքով։ Այո՞, լավ թե վատ, նա շարունակում էր իր ուղին։ Ու մի՞թե այդպես չէին ամենքը. հենց նույն ինքը՝ Մուրադը, որ քաջություն ունեցավ սիրած կնոջը արտոնել, որ անձնապաշտ լինի, որ լեռան գլխից հեռադիտակով տեսավ, թե ինչպե՞ս են տանում դեպի մահ հարազատներին, որ ցավից կրծոտեց հրացանի կոթը՝ անկարող արձակելու մահառիթ գնդակը՝ դահիճներին, որպեսզի տարագիրները չվնասվին...

Տարակույս չկար, որ ես էլ պարտավոր էի մեկնել Բաքու, բայց շատ հզոր էր կաշկանդումս։ Անձնականն ու հանրայինը դատողությամբ հաշտեցնել անզոր էի. մնում էր մի ելք՝ կտրել ու նետել այդ հանգույցը... Ինձ պատկերանում էր Բաքուն, որի գաղջ օդը, փոշին, միակ պարտեզի թոքախտավոր ծառերը, խենթի պես վազվզող անցորդները, փոքրիկ սրարշավ կառքերը, ծանրորեն նստած բարձրաբերձ շենքերը հիշում էի դեռ այնպես, ինչպես տեսել էի երեք տարի առաջ, Ռոստոմից Թիֆլիս անցնելիս։ Ինձ թվում էր, որ ամեն մի քայլափոխիս պատահում եմ մեկն ու մեկին՝ Ճեպեճուն, Հովնանին, Սահակին, Վարդանին, Նշանին, ու գտնում էի, որ կյանքի միակ իմաստը ընկերոջ հետ հանդիպելն է որևէ տեղ։ Ապա հիշում էի մեր անցած դժոխային ճանապարհը՝ Վժանը, Չորսը, Չիլիկը, հիշում էի շմշկածափցուն, կարծես տեսնում էի շմոր վազքով մեզ մոտեցող ձին, ճառագայթող լուսաստղի տակ ձյուններին ընկած դիակը, բաց ու պաղած աչքերը...

Լուսաբացին ընդոստ արթնացա մի ծանր երազից. իբրև թե մեռել եմ ու մտել գերեզման, ուր գտնվում են հարազատներս։ Գերեզմանը բավական ընդարձակ է, քարաշեն, բայց խոնավ։ Միայն մի կանթեղ լուսավորում է անթափանցելի խավարը։ Մերոնք շատ ուրախ են, որ, վերջապես, մեռել եմ, մանավանդ հարսներն ու երեխաները։ Վերջինները ցատկում են ուսերիս՝ հրճվանքից խենթացած։ Բայց մայրս խիստ դժգոհ է. նա լաց լինելով մեղադրում է ինձ, որ շուտ եմ մեռել և առանց իրենց վրեժը լուծելու՝ իջել գերեզման....

Դրսում անձրևում էր, հովը բեկբեկում էր ծառերի տերևների անձրևահար խշխշոցը: Լուսանում էր. շիփ-շիտակ վեր ցցված բարդու մի ոստը ծայրով շփում էր պատուհանս՝ շանչաձև թաթի պես:

Առավոտյան դուրս նայեցի պատուհանից: Քմահաճույքով լաց եղած և արտասուքը աչքերին լճացած ծիծաղկոտ երեխայի պես էր երկինքը: Արևը շողշողում էր ծառերի կատարներին: Ներքևում, հաճախարար, խոնավ էր: Բայց ըստ սովորության այնտեղ էր բացվում թեյի սեղանը: Անահիտը, ինքնանուրի մոտ կանգնած, լցնում էր թեյամանը: Ներքև իջա՝ նրա հետ խոսելու վճռական որոշումով. «այո կամ ոչ», պիտի ասեի նրան: Բայց երբ մոտեցա, ամբողջ վճռականությունս չբացավ:

— Բարի լույս

— Բարի լույս...

— Կուզեի քեզ հետ խոսել, որովհետև վաղը մեկնում եմ,— ասացի վերջապես:

Հանկարծ գոչեց.

— Ո՛ւր:

— Բաքու:

— Բայց ինչո՞ւ...

— Երեկ լսեցիր մոզզոկցուն, նամակն էլ գիտես:

— Բայց չէ՞ որ դուք դեռ կազդուրված չեք,— գոչեց նա, ապա՝ հանկարծ զղջալով, ծանրորեն շնչեց ժպտալով:

Զգացի, որ խնդիրը նրան սաստիկ հուզեց: Սիրտս դողում էր, ու էլ խոսք չէի գտնում ասելու:

— Իհարկե, դուք գիտեք, բայց չեմ կարծում, որ ձեր այդ որոշումը շատ հաճելի կլինի հայրիկին,— ասաց՝ ինքն իրեն գտնելով:

— Պարոն Նշանը դյուրությամբ կհասկանա ինձ, բայց խնդիրն այն է...

Ու մնացի:

— Ի՞նչ խնդիր:

— Կարծում եմ քեզ հայտնի է...

Վճիտ աչքերով անթարթ նայում էր երեսիս, կարծես շունչը պահել էր: «Եթե մերկացումս ժխտե, ուրեմն վերջացած է. մեկ խոսք այլևս չեմ ասի»,— որոշեցի ես: Հանկարծ նա սաստիկ կարմրեց, վար առավ աչքերը, դեմքը ընդունեց անորոշ արտահայտություն: Սիրտ առա:

— Ճիշտն ասած, ես ինքս էլ չեմ հասկանում ինձ. նախապես կարծում էի՝ քո հանդեպ մեջս արթնացած զգացմունքներս հաղթահարել եմ, բայց քանի՜ գնաց, խորացավ: Երբեմն ինձ թվում է, որ կարող եմ հույս ունենալ փոխադարձություն: Բայց, իհարկե, դու ոչ մի հիմք չես տվել ինձ...

Այստեղ մտքիս կապը կորցրի:

— Մի խոսքով, թեև դեռ շուտ է, բայց կարո՞ղ եմ արդյոք հույս ունենալ, որ երեք-չորս տարի հետո...

— Հայրիկը գալի՞ս է,— ասաց նա այլալված:

— Աղջիկս, խոնավ չէ՞, ավելի լավ չէ՞ր թեյը ներսը խմեինք,— ասաց պարոն Նշանը՝ մոտենալով:

— Ո՛չ, հայրի՛կ, արևը արդեն մեզ հասավ: Ու անտարբերությամբ հարեց.

— Գիտե՞ս ինչ, հայրի՛կ, Սողոմոնը մեկնում է:

— Ո՛ւր:

— Բաքու:

— Բաքո՞ւ:

Ինձ այնպես թվաց, թե Անահիտը լուրջ չի համարում այդ, և խիստ վատ զգացի ինձ:

— Այո՛, վաղը երեկոյան պիտի մեկնեմ,— ասացի հորը, որ զարմացած նայում էր:

Կարդաց ստացածս նամակը, պատմեցի մոզզոկցու ասածները, մտածեց.

— Ի՞նչ ասեմ. քանի որ այս ծանր օրերին առիթը քեզ մեր դուռը բերեց, բնական է, որ հորդ առաջ ես պատասխանատու եմ նկատում ինձ քեզ համար: Գոնե ես այդպես պիտի զգամ նրա հանդեպ, եթե, Աստված շանե, քեզ մի բան պատահի: Բայց կարծում եմ, որ հայրդ էլ ոչինչ չէր կարող ասել այս դեպքում. մենք վաղաժամ ծերացանք, անպետքացանք. հիմա եթե քեզ էլ ետ պահենք, էլ ի՞նչ խղճով կարող ենք ապրել: Գնա՛, բայց զգուշ լիիր...

Անահիտը, որ շարունակ էր թեյի բաժակները, բռի մեջ հավաքած բոլոր զգալները զրնգոցով նետեց մի բաժակի մեջ և նստեց:

— Լեցո՛ւր, աղջի՛կս,— դարձավ նրան պարոն Նշանը ու խոսք արավ Մուրադի մասին, որով հմայված էր...

Հաջորդ առավոտյան էսենտուկիի անդորրը խոռվվեց. տեղ հասավ փախստականների մի ստվար խումբ, որ գալիս էր Բաքվից:

Առույգ, ճարպոտ, դռագվոր փոքրերով, լավ հագնված, ձեռքի ճամփոր-
դական փայլուն պայուսակներով այդ մարդիկ բնավ նման չէին մեր
սովորական տարագիրներին՝ նավթարդյունաբերողներ, կառավարիչներ,
վաճառականներ, զարդեղեններով պճնված կանայք, աղջիկներ, ապա
նորից տղամարդկանց շարքեր, որոնք, սագերի պես աղմկելով, ան-
ցան։ Նրանք կանգ առան «Աստորիա» հյուրանոցի մոտ։ Գիշերը տեղ
հասած տղամարդկանց մի խումբ դուրս գալով մոտեցավ. նրանք շա-
ռաչունով համբուրեցին կանանց, որոնց պրպտուն աչքերը դառնում
էին դեսուդեն լայնեզր ամառային գլխարկների տակ։ Շատ նիհար ու
բարակ մեկը բացականչություններով պարզում էր նրանց էսենտուկիի
կյանքի, դժնդակ պայմանները։ Ու հանկարծ ամբոխի մեջ տարբերեցի
պոլսեցի Լևոնին՝ Արաուլի դինակից ընկերոջս։ Թունդ եղած՝ մոտեցաւ
Բայց երկար շտեկեց ուրախությունս. Մուրադը սպանված էր, Բաքվի
ժամերը հաշվված էին. թուրքերը հասել էին արվարձաններին...

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

ՊՈԼՍՈՒՄ

Էսենտուկին դարձել էր մի փոս, որից դուրս գալու մասին մտա-
ծելն արդեն ավելորդ էր։ Անահիտը, մի երկու օրվա խուսափումներից
հետո, վերականգնել էր իր պարզ, բնական ընթացքը։ Ոչինչ չէր
փոխվել իր վերաբերմունքի մեջ, միայն այժմ ինձ հետ «դու»-ով էր
խոսում։ Ես էլ պահանջ չունեի անդրադառնալու ինձ հուզող հարցին։
Արդեն օրվա մեծ մասն անցկացնում էի Լևոնի մոտ, որ բաքվեցիների
մի խմբի հետ տեղավորվել էր հարևան «Աստորիա» հյուրանոցում։
Երեկոները, երբ տուն էի դառնում, Անահիտն ինձ էր ուղղում իրեն
համար մութ մնացած ընդհանուր խնդիրների մասին հարցումներ,
որոնք քիչ-քիչ մասնավորվելով՝ դառնում էին բաքվեցիների շուրջ՝ որը
որի կիսն է, ի՞նչ են աղջիկների անունները, ի՞նչ կրթություն ունեն,
չե՞մ կարծում, որ խարտյաշ մազերով աղջիկը բավական գեղեցիկ է,
մի քիչ քիթն է երկար, և այլ հարցումներ, որոնց մեջ իմաստ չկար։

Սեպտեմբերի երկրորդ կեսին թուրքերը մտան Բաքու։ Տարագիր-
ների մեծ հոսանքի ծայրը մեղ էլ հասավ։ Փախստականների մեծ մասը
ճողոպրել էր Պարսկաստանի, Պետրովսկի, Կրասնովոդսկի ուղղությամբ։
Քաղաքում ջարդվածները հաշվվում էին քսանից երեսուն հազար
մարդ...

Այդ օրերին տակավին խճճվում էր համայն Ռուսաստանի վիճակը։
Հակախորհրդային զինված շարժումները ծավալվում էին օրեցօր։ Ամեն
տեղ ծնունդ էին առնում խորհուրդներին հակամարտ կազմակերպու-
թյուններ։ Նախապես տեղական բնույթ կրող ընդհարումները ստանում
էին ծավալուն քաղաքացիական պատերազմի հանգամանք։ Չեխոսլո-
վակները գրավում են Կադանը, Սիմբիրսկը, Ուֆան և միջին Վոլգայի
շրջանը՝ հայտարարելով այդ հողերը «Սահմանադիր ժողովի երկիր»։
Համառ կռիվներ են տեղի ունենում եվրոպական Ռուսաստանի հարավ-

ծում էի ամենաբարձր բաներ: Ես գտել էի խնդրի լուծումը, նախ՝ պիտի լուծեի մորս և հարազատներին վրեժը, ապա՝ պիտի ուզեի անբաժան լինել նրանից մինչև մահ, եթե բախտը ինձ ժպտար: Պիտի ուզեի այդ ամենը պարզել նրան հանդարտորեն, բայց, ավա՜ղ, այդ շնորհքը արված չէր ինձ:

Ներս մտավ ուղեկցողը ու տեսնելով, որ ճրագի պատրույզը հատնելու վրա է, հանգցրեց, բայց նորը չգրեց: Կիսախավարի մեջ այլևս լավ չէի տեսնում Անահիտին: Գյուղացին խոսվում էր՝ անօրինակ ձայներ արձակելով քթից: Վագոնի ապակիները ցնցումից շխկշխկում էին միօրինակ: Ամբողջ օրը լցվեց ու պարպվեց մեր վագոնը դանդաղ ուղղությամբ ճամփորդողներով:

Իրիկվան դեմ հասանք Նովոռոսիյակ: Մի նավ մեկնում էր դեպի Փոթի. պարոն Նշանը այդ առիթից օգտվեց: Որքան մոտենում էր բաժանման ժամը, այնքան Անահիտի հետ խոսելու պահանջը սրվում էր մեզս: Բայց այժմ էլ ինձ մի ընդհանուր ազատ չէր թողնում Եվարոն Նշանը՝ ջանալով համոզել, որ զնամ իրենց հետ: Բարոյալքվում էի. մտածում էի, որ ավելի լավ է նամակով հայտնեմ ասելիքս:

Արդեն մեկնում էին. Անահիտը մոտեցավ ինձ ու թախծոտ ժպտով ասաց.

— Ուրեմն՝ այսպես ...

— Այո՛, բայց ես քեզնից պատասխան չստացա...

— Ի՞նչ պատասխան:

— Հարցումիս պատասխանը, որ արի քեզ երկու ամիս առաջ պարտեղում:

— Ի՞նչ արժեք ունի հիմա...

— Ինձ համար շատ մեծ ...

— Արի մեզ հետ Թիֆլիս, — ահա իմ պատասխանը:

— Պատվո խոսք, որ պիտի գամ, միայն խոսք սուր, որ պիտի սպասես:

— Ա՛խ, Աստված իմ, էլ ի՞նչ խոսք:

— Որ պիտի սպասես, — համառեցի ես ...

— Լա՛վ, տեսնենք ո՞վ ավելի խոստամնապահ պիտի լինի մեզնից ...

Նավը մեկնեց. գնալով փոքրացավ: Հեռվից, շատ հեռվից դեռ տարբերում էի մի ձեռք, սպիտակ մի թաշկինակ...

...

Մթնշաղ էր, տեղում էր մեղմ անձրև: Գնում էի դեպի կայարան՝ պատահելով սակավաթիվ անցորդների: Ի՞նչ էի մտածում, չգիտեմ: Զգում էի, որ այլևս նետվել եմ մի ճանապարհի վրա, որից դարձ չկա առանց հաջողության: Կայարանում արտակարգ հոռվեռ էր տիրում: Ամեն մարդ գնում էր թուղթկաձև մի հաղորդագրություն՝ սեփական աչքերով կարդալու համար. պատերազմը վերջացել էր. Գերմանիան ընդունել էր զինադադարի պայմանները: Երկու ժամ անց մեկնեցի Օդեսա:

Մոզրոսի զինադադարից անմիջապես հետո համաձայնական պետությունները դարձել էին Սև ծովի տերն ու տիրականը. ռուսական հզորքներում հայտնվում էին անգլո-ֆրանսիական ռազմաճակեր. Ուկրաինայում, Դոնի շրջանում, Ֆինլանդիայում, Էստոնիայում, Լատվիայում՝ անգլիական զորքեր. Ղրիմում ցամաք էին իջնում ֆրանսիացիները:

Օդեսայում տիրում էր ֆրանսո-հունական իշխանություն: Մոտ մի ամիս տևեց, մինչև կարողացա կարգավորել անցագրային դժվարություններս ու տեղ ապահովել ինձ «Եփրատ» նավի մեջ, որ շուտով Պոլիս պիտի մեկնեի: Ծամփորդների մի բազմություն նույն կացության մեջ էր. խեղճերի համար ամեն օր ստեղծվում էր մի նոր դժվարություն. ամեն մարդ անհամբեր էր օր առաջ հասնելու Պոլիս՝ երկրում մնացած իր հարազատների մասին լուր առնելու հույսով:

Վերջապես դեկտեմբերի կեսերին մեկնեցինք: Հաջորդ առավոտյան նավը կանգ առավ Կոստանցայում: Կարանտինի պատճառով արգելված էր ցամաք իջնել, և տաղտկալի մի օր ու գիշեր անցկացրինք այնտեղ: Դեկտեմբերի 18-ի առավոտյան մոտեցանք Բոսֆորին: Օդը պարզ էր ու կարծր. երկնակամարի մի մասով համրաբայլ շարժվում էին սպիտակ ամպեր: Արևի մեղմ ճառագայթները ոսկեզօծ հովհարի պես քիչ-քիչ բացվում էին, տարածվում՝ վարդագույն շերտեր գոյացնելով հորիզոնում: Կուպոլի պես սև ջրերին մերթնդմերթ հայտնվում էին շողի փշուրներ: Ամեն ընդհանուր փոփոխվում էին ծովի և երկնքի վառվռուն դույնները. կարծես երկու արևելյան թագուհիներ էին, որ իրար հետ մրցելով՝ ձգտում էին գիտողին շլացնել իրենց երփներանգ զգեստներով: Շոգենավը իր սուր կտուցով ճեղքում էր նեղուցի վաղորդյան ջրերը՝ աչ ու ձախ նետելով կոհակներ: Տախտակամածի մի ծայրին

գամված՝ դիտում էի դիմացի ձորերն ու բլուրները. մտքով թափառում էի այդ արյունաներկ երկրի խորքերում՝ Վան, Խնուս, Էրզրում, Նրզն-կա, Չելեկ, Չորս, Վժան: Դալուկ արևն այժմ իր հետ բերում էր բամբակի պես ճերմակ ամպեր, որոնք խուռներամ սահում էին երկնակամարում: Բզկտված ամպերի մի հանդիսավոր թափոր էր, որ, բազում մեռած հոգիների պես, համրաքայլ ուղեկցում էր մեզ օծապտույտ նեղուցի ուղղությամբ: Կամրջակի վրա քիչ-քիչ բազմանում էին ճամփորդները: Նրանք զանազան ուղղություններ ցուցնելով՝ հաճույք էին զգում՝ տարիներ հետո նորից ծանոթ վայրերը տեսնելով: Մեր ետևում մնացին ծովի ջրերը, և Բոսֆորի նեղ անցքից ներս մտանք:

Բոսֆոր հունարենն նշանակում է «ծովի անցք»։ Ըստ հունական դիցաբանության՝ նրա միջով լողալով անցել է Արգոսի առաջին թագավոր Ինակուսայի աղջիկ Լոն, նույն ինքը՝ այն Լոն, որին հետո Արամազդը դարձրեց կով: Ավանդությունն ասում է, որ նախապատմական շրջանում ծովերն այստեղ բնավ հաղորդակցություն մեջ չէին միմյանց հետ: Այդ են հաստատում նեղուցի եզերքների երկրաբանական ուսումնասիրությունները. երկու եզերքների խորունկ ծոցերը, սուր հանգրվաններն այնքան համապատասխանում են իրար, որ, ասում են, բավական է մոտեցնել իրար, որպեսզի միանան ու նորից ամբողջություն կազմեն. անգամ երկու կողմերի հողի առանձին շերտերը դասավորված են համապատասխան ձևով: Հողի հատկությունը, բազալտային առատ շերտերը, գոյացած քարանձավները վկայում են նրանց հրաբխային ծագումը: Հավանաբար Բոսֆորը կազմվել է մի հզորագույն հրաբխային ժայթքումի հետևանքով, որ ճեղքել է երկրի այդ մասը ու բաժանել երկուսի: Ու մտածում եմ, թե ինչ կլինեի հայ ժողովրդի բախտը, եթե այդ ժայթքումը տեղի չունենար... Ամենանեղ մասը թվում է ոչ ավելի, քան վեց-յոթ հարյուր քայլ. լայն մասերը, երևի, կազմում են հինգ-վեց հազար քայլ: Կամրջակում կուտակված ճամփորդների մեջ այդ շրջաններից կան բավական հայ, հույն տարագիրներ, փախստականներ: Նավի անիվների ամեն մի շրջանը բոլորելու հետ նրանց միջից լսվում են զվարթագին բացականչություններ: Եվրոպական ափին ընկած է Ռումելի գավակը՝ Ղարադաղի ապառաժոտ փեշերին. դժվար չէ տարբերել հնագույն ամրության մնացորդները: Ձախ կողմից, մյուս ափին, Դինուզյան բերդի փլատակների տակ, հանցապարտ ապաստանել է Անատոլու գավակը: Դարեր են անցել, բայց կյանքից ու մարդկանցից մոռացված այդ հնագույն բերդերի մնա-

ցորդները դեռ մոռացորեն նայում են իրար մի ժամանակ մահ սփռող պատերի ծակերից: Այստեղ էր, որ առաջին անգամ կամուրջ նետվեց Եվրոպայի և Ասիայի միջև, ու մի ափից մյուսն անցան Դարեհի զորքերը:

Քիչ վարը, աջ ափին, տարածվում էր Ենի մահալե զուտ հունական գյուղը:

— Պանայոտա՜... հուզումով բացականչում էր մի ծերունի հույն. իրենց գյուղն է: Գրեթե դիմացը, մյուս ափին, ընկած է Հյունկյար Իսկենսին. այստեղ էր, որ բանակ դրին ռուս զորքերը 1833-ին՝ պարտադրելով սուլթան Մահմուդին աննպաստ մի դաշնագիր, որի առթիվ նա հեծեծագին գոչեց մոտիկներին.

— Ի՞նչ անեի, ծովն ընկնողը օձին կփաթաթվի ...

Ասպա եվրոպական ափին հայտնվում է Մեղարբուրուն՝ ցից շիրմների իր տարածուն դերեղմաններով. ունայնություն է տիրում այնտեղ՝ աշխարհի ստեղծագործությունից ի վեր տեղի ունեցած պատմական բոլոր անցքերի առթիվ: Մյուս ափին, ծոցի մեջ, տարածվել է թուրքական Բեյկոսը. այստեղ կատարվեց ալևոր պատմության վերջին խաղերից մեկը, այստեղ 1854 թ. խարխախ նետեց անգլո-ֆրանսիական նավատորմի ղեկավար Դրիմոմ գործողությունների ձեռնարկումը:

Այդ եզրով մոտենում ենք Բեոյուկ դերեի հիասքանչ դղյակների, պալատների շրջանին. մարդու աչքը չի կշտանում դիտելուց: Ըստ ավանդության, բուն Բեոյուկ դերեն առաջին խաչակիրների կայանն էր: Ասիական եզերքին, նրա դիմաց, տարածված են Փաշա-բախեի սուլթանի հուշակավոր այգիները, որոնք այժմ տերևաթափ են: Վարը, աջ կողմից, մոտենում ենք հնագույն Քարապիային՝ բյուզանդական մեծամեծների ամառանոցին. եթե մարդ իմանա՞ր դալիքը, եթե այդ հիասքանչ վայրը մարդկանց շտրամադրե՞ր մեղկության ...

Ավելի վար, ասիական եզերքին, հայտնվում է բլրաթառ Չիրուխուն՝ եգիպտական խալիֆի շքեղ ամառային պալատով: Թիկունքում ընկած է Կանլըջանը՝ իր գեղեցիկ վիլլաներով և Ֆուատ փաշայի հյուսկապ պալատով: Ասպա հայտնվում է Անատոլու Հիսարը՝ հնագույն մի ամրոց, որ կառուցել է սուլթան Բայազիտը հունական տաճարի փլատակների վրա 1390 թվին, երբ առաջին անգամ պաշարվեց Պոլիսը:

Ճամփորդակից ենիքյոյցի Հակոբը, որ հինգ մատի պես դիտեր բովանդակ շրջանը, այժմ լուռ է և հուզված. ահա նա՝ իր ծննդավայրը՝

Ենի Քեոյը, որ շուրջ տասը հազար հայ և հույն բնակիչներով փոփել է ծավալուն սարի փեշերին, նեղուցի աջ ափին: Մայր, քույր, եղբայրներ... ո՞վ է արդյոք ողջ մնացել, և ինչե՞ր են անցել-դարձել այնտեղ. հասկանում եմ ...

Նույն եզերքով իրար հաջորդում են մի շարք ավաններ, բայց մարդու աչքը կենտրոնանում է ափին շատ մոտ Բերեկի վրա, ուր մի ժամանակ եղել է Արտեմիսի տաճարը: Եվրոպական եզերքով անցանք Կուրու-շեշմեն, Օրթաքյոյը, Պեշիկթաշը, Չրաղանի պալատը, զրեթե քերեցինք հռչակավոր Տոլմա-բախեն, որի թիկունքում, դեպի ներս, բլրի վրա ցցված է Երլըղ-քեռը. ա՛հ, որքա՛ն ցավ է կապված այդ ձյունափայլ պալատների հետ ...

Ասիական եզերքում կիսադեմով դեպի մեզ է դառնում Սկյուտարը: Նավի մեջ սկյուտարցիներ կան. ըստ նրանց՝ Սկյուտար պարսկերեն նշանակում է հանգստակայան. Քսենոֆոնը աշտեղ է կանգ առել, նախքան Եվրոպա անցնելը: Հող չկա, ուրեմն, այս երկրում, որ իր հին ու նոր արյան շաղախը շունենա: Իր հին անունն է Բրիդիպոլիս՝ Ագամեմնոնի որդու հիշատակին: Բյուզանդացիներն այնտեղ կառուցել են երեք մեծ հուշարձաններ ի նշան երախտագիտության ամենացինների՝ Փիլիպոս Մակեդոնացու դեմ նրանց տարած հաղթանակին աջակցելու համար: Այժմ այնտեղ արևի տակ ճառագայթում են բաղմամբիվ մինարեթների սրածայր գագաթները ...

Եվրոպական ափում անցանք Ղարադաղը, որտեղ մեր առջև պարզվեցին Մարմարայի արծաթափայլ ջրերը, որոնք հոսանուտ օղակում են Սարաջ-բուրնուն:

Մեր դիմաց, ջրերում, միայնակ ցցված է Գըղ-գուլեսին: Աշտարակը շինված է Մանուել Կոմենի օրով՝ Բոսֆորի անցքը արգելելու նպատակով, իսկ ըստ թուրքական ավանդության՝ կառուցել է սուլթան Մեհմեդը. մի գնչուհի գուշակում է, որ նրա աղջիկը պետք է մահանա օձի խայթոցից, և սուլթանը կառուցում է այդ աշտարակը՝ իր սիրած աղջկան այնտեղ ապահովության մեջ պահելու համար: Անցնում են տարիներ, ու Մեհար Շեհիդի գեղեցկության համբավը տարածվում է աշխարհներ: Պարսից շահի որդին դալիս է նրան կնության առնելու: Բայց ահա ճակատագիր. իր բերած շքեղ ծաղկեփնջի մեջ պահված իժը խայթում է գեղանի Մեհար Շեհիդին՝ մահվան դուռը հասցնելով նրան: Սակայն, ինչպես պետք էր սպասել, իշխանազունը ծծում է թույնը, նրա կյանքը փրկում և կնության առնում ...

Ոսկեղջրի մեջ ենք. իրոք որ երազային է Պոլիսը: Ըստ բյուզանդական ավանդության, նույն ինքը՝ Ապոլլոնն է մատնանշել վայրը, ուր հետագայում կառուցվել է այն: Նրա ասիական մասը շրջնում է դիտողին անհաշիվ մինարեթների գագաթներով, իսկ եվրոպականը՝ հույակապ պալատանման շենքերով, որոնք կարծես լողում են ջրի մեջ:

Շողենավը դանդաղորեն մոտեցավ Ղալաթիո քարափին: Կանգ առավ: Նավամատուցը լցվեց նավին սպասող խայտաբղետ ամբոխով: Բեռնակիրները ձեռքից ձեռք են խլում ճամփորդների իրերը, որոնք կարծես տեր շունեն: Խլացուցիչ գոռում-գոչյուններ, բաղմալեզու հայհոյանքներ, կարմիր ֆեսեր շորս կողմս: Նույն բանն է ու կարծես ոչինչ չի փոխվել: Ոստիկաններն ստուգում են ու հավաքում անցադրերը: Ինձ ծայրաստիճան հիասթափություն համակեց, երբ քարափից դուրս ելանք. որքան հմայիչ էր քաղաքը հեռվից, այնքան անհրապույր էր ներսից՝ նեղ ու մռայլ փողոցներով, աղտոտությամբ, խեղճ ու կրակ փայտե շենքերի լաբիրինթոսով, որոնց վրա տեղ-տեղ մնում էին հրդեհի հետքեր: Մովից տեսնված և ոչ մի քաղաք չի հմայում և ապա իր ներսում մարդու չի հիասթափեցնում այնքան ուժգին, ինչպես Պոլիսը: Առաջին պատահած լրագրավաճառից գնեցի «Ճակատամարտի» օրվա համարը: Վերջին երկու էջերը լցված էին մեծ ու փոքր հայտարարություններով, որոնց միջոցով մարդիկ փնտրում էին տեղահանված հարազատներին: Ղալաթա Սերայից մինչև Թաքսիմ բաղմերանգ հասարակությունն աճապարում է զանազան ուղղություններով: Հայ, հույն, թուրք, ամեն ազգի և կրոնի եվրոպացիներ խառնվել են իրար այնպես, որ կարծես մարդկության օրրանը Պոլիսն է: Ամեն քայլափոխիս նկատում եմ անդլիացի, ֆրանսիացի ղինվորներ, և այդ է միայն դրսի իշխանության հայտարարը:

Անհամեմատ ավելի մաքուր ու հրապուրիչ Բերայի պողոտայով հասա վերջապես «Ճակատամարտի» խմբագրություն: Մեծ սփոփանք էր այդպես շեն տեսնել այն շենքը, որ ապրե էր արհավիրքներ. երիտասարդներ, հրավառ դեմքեր, կանաչ, աղջիկներ խոնված են խմբադրատան կիսամութ աղաջամասում: Հաջորդ, ավելի հանդարտ և լուսառատ սենյակում, երկար գրասեղանի մոտ նստած է ըմբիշի արտաքինով մեկը, որ հավանաբար երիտասարդ գրող է կամ բանաստեղծ: Մոտեցա նրան:

— Ներեցեք, կուզեի մի հայտարարություն տալ, որ փնտրում եմ հարազատներիս, բայց չգիտեմ՝ ինչպես անել այդ:

— Հոս. Ո՞վ կը փնտրեք ..

Շեշտից հասկացաւ, որ այդ գործը դարձել է սովորական աշխատանք:

— Մայրս, եղբայրս, երկու մեծ եղբայրներս կանայք, դավակները...

— Ամեն մեկը հնարավոր չէ, մեկը եթէ գտնեք, առ ալ մեծ բան է:

— Գրեցե՞ք մայրս, եղբայրս...

— Ձեր հասցե՞ն:

— Հասցե չունիմ, նոր եկա:

— Որտեղե՞ն:

— Ռուսաստանից:

— Գրիչը հետ դրեց ու նայեց:

— Ինչպե՞ս հոս հապաք:

— Նավով, Օդեսայից:

Ելավ:

— Ուրիշ տարագիրներ ա՞լ եկան:

— Իհարկե:

— Հոս եկեք:

Հարևան դահլիճում բազմութիւն էր խոնված:

— Պարոն Գրիգոր, ահավասիկ պարոնը նոր է հասած Ռուսաստանից, — գոչեց նա:

— Ե՞րբ, ինչպե՞ս, — վրա պրծավ նա ...

Ու սկսվեց նրա ու շրջապատի մանրամասն հարցումները Հյուսիսային Կովկասի տարագիրների թմի, տրամադրութիւնների, Անդրկովկասի, Ռուսաստանի իրադարձութիւնների, «Եփրատ» նավով տեղ հասածների մասին և այլն:

Գունատ մի աղջիկ, որ ամբողջ ժամանակ կանգնած ուշադիր լսում էր, տրամաթախիծ հարցրեց.

— Պարոն, չե՞ք լսած արդյոք Լևոն Մատաթյանի մասին:

— Պոլսեցի Լևո՞նը:

— Այո՛, Պոլսեն է:

— Ինչպե՞ս չէ ...

— Ո՞ղջ է:

— Այո՛, օրիորդ, մոտ ընկերս է:

— Ի՞նչ կըսեք ...

— Հավատացեք, էսենտուկի միասին էինք, բայց նա ինձնից շուտ մեկնեց. պետք է, որ արդեն այստեղ լինեք:

Հաս երևութին օրիորդի համար շատ մոտ մեկն էր Լևոնը. նա բոլորովին իրեն կորցրեց:

— Պարո՛ն, եթէ զիտենայիք ծնողներու վիճակը, օր ու գիշեր կուլան. ո՞ւր կապրիք, ձեր հասցեն կրնա՞մ հասկնալ, սլարոն:

— Դեռ տեղ չունիմ, օրիո՛րդ:

— Թերևս կը հաճի՞ք ինձ հետ Լևոնի ծնողներուն երթալ:

— Ուրախությամբ, բայց նախ կուզեի մի հայտարարութիւն տալ ու մի սենյակ վարձել:

Նա կարծես վախենում էր ինձ կորցնել բազմութիւն մեջ:

— Պարո՛ն, ես սենյակ զիտեմ, հայտարարութիւն պետք չկա:

— Ո՛չ, ուրիշ հայտարարութիւն, օրիորդ, որ փնտրում եմ հարազատներս:

— Ա՛խ, ներեցեք, թույլ տվեք ծանոթանալ, Երանուհի Գանիելյան.

կուզե՞ք ձեզ օգնեմ, խնդրեմ հոս ...

Ու նախորդ սենյակում ըմբշատիպ երիտասարդի հետ կարգավորելով այդ գործը՝ դուրս ելանք:

* * *

Վանականի շունը կար օրիորդ Երանուհու վրա. բնավ չէր ներդաշնակում այդ Պոլսո հայուհիների մասին հեռվից կազմած գաղափարի հետ: Աշխարհիկ ոչինչ չկար նրա մեջ: Վարժուհի էր՝ քաղաքական-հասարակական իրադարձութիւններին բավականին իրազեկ: Խրված էր աղգային գործերի մեջ: Լևոնի մոտ աղգականուհին էր, ապրում էր Բանկալթիում, մոր հետ: Առաջին տեղեկութիւնը, որ իմացա, ջարդարարների փախուստն էր:

— Այո՛, Թալեաթը, էնվերը, Զեմալը, Հալիմ Փաշան, Պետրին և առհասարակ բոլոր նշանավոր ջարդարարները դեռ զինադադարի նախօրեին փախան:

Թեև դժվար էր ենթադրել, որ այդ ոճրագործները հրապարակում լինեին, բայց այդ լուրը ինձ խորունկ հիասթափութիւն պատճառեց:

— Զգիտեի՞ք:

— Ո՛չ...

— Ամենեւ առաջ փախավ Թալեաթ փաշան:

— Մի՞թե չէր կարելի այդ հրեշին ձեռք պցել մինչև զինադադարը:

— Օ՛, եթե գիտենայիր, պարոն, թե որքան աշխատեցա՞մ մեր ընկեր Մուրադը, բայց ինքը գտավ իր մահը հրեշնու։

— Մուրա՞դը, ասում եք։

— Այո՛, Համբարձում Պոյաճյանը, մեր կուսակցության սյուներեն մին, որ հայտնի էր «Մուրադ» կեղծանունով։ Չե՞ք լսած հնչակյան Մուրադի մասին։

— Դուք հնչակյա՞ն եք։

— Այո՛, երևի դաշնակցական կարծեցի՞ք, խոստովանեցեք, որ հիասթափեցուցի ձեզ, պարոն։

— Ի՞նչ եք ասում, օրիս՛րդ, ի՞նչ տարբերություն ունի։

— Այո՛, ինձ համար տարբերություն չկա, անոնց մեջ էլ շատ բարեկամներ ունիմ։

Սենյակը, որ նկատի ուներ օրիսրդը իրենց հարևան պառավ հույն կնոջ մոտ, բարեբախտաբար, ազատ էր։ Ավարտելով այդ գործը՝ նա ինձ առաջնորդեց իր մոտ մոտ, որին թունդ հանեցին Լեոնի մասին տված տեղեկություններս։ Եվ այն ժամանակ, երբ մայրը հարցուփորձում էր ինձ այդ մասին, աղջիկը հարևան սենյակում իրար էր խառնում բաժակ, պնակ, գդալներ։ Վայրկենապես սեղանի վրա շարվեցին վաղուց շտեմնված բաներ՝ կաթ, կարագ, սուրճ, պանիր և այլն։ Կեսօր էր, երբ օրիորդն ինձ ձերբակալվածի պես հանրակառք դրեց և առաջնորդեց Պեշիկթաշ՝ Լեոնի ծնողների մոտ։ Այստեղ պետք է խնդիրը պարզվեր անհրաժեշտ զգուշությամբ, որ հիվանդ հայրը ուրախությունից հանկարծ չմեռներ։ Շքեղ, ընդարձակ բնակարանում, Լեոնի ծնողներից զատ, մարդ չկար։ Ներկայացա նախապես, իբրև օրիորդի բարեկամը, ապա իբրև տարագիր և վերջապես իբրև Լեոնի զինակիցը և ոչ չափում և այլն։ Մերունի հայրը հուզվածից դողում էր, մայրը միևնույն հարցումն անում էր տասն անգամ։ Ի՞նչ մեծ երջանկություն էր կորուստը վերականգնելը։ Երբ հանդարտվեցին, մայրը դժգոհեց, որ սենյակ եմ վարձել. պարտավոր էի ուղղակի գալ իրենց մոտ։ Իհարկև ստիպեցին մնալ ճաշին և երեկոյան դեմ հագվի՛վ կարելի եղավ ազատվել՝ նորից տեսնվելու խոստովանով։

Վերադարձին օրիորդ Երանուհին կանգ առավ միևնույն փողոցում՝ վերելքից բավական վար մի տեղ ու ցույց տալով գետնատարած մի շինք՝ ասաց.

— Հոն կապրի Թալեաթի հայ գործակալը։

— Հայ գործակա՞լը...

— Այո՛։

— Ո՞վ է։

— Մատնիչ Հարություն Մկրտիչյանը։ Մեր ժողովրդի լավագույն զավակների արյան գնով հարստություն դիզեց, տուն գնեց, հիմա կվայելի։ Անոր կապժած ցանկին համաձայն ձերբակալվեցան ու ջարդվեցան Պոլսո հայ մտավորականները։

Շշմե՛լ էի։

— Ինչո՞ւ վրեժ չեն լուծում։

— Ո՞վ պիտի լուծե, — ասաց դառնագին։

— Դուք ճանաչո՞ւմ եք այդ մարդուն։

— Պոլսո մեջ ո՞ր հայն է, որ չի ճանչնար այդ մատնիչ Արթինը։

— Կարո՞ղ եք ինձ ցույց տալ...

Կանգ առավ ու նայեց այնպես, որ կարծես նոր էր տեսնում ինձ։ Ապա քայլելով՝ նայեց թևի ժամացույցին։

— Օ՛, որքա՛ն ուշացանք, մայրիկը հիմա անհանգիստ է։ Այն ալ հապկական ակումբն է, կը տեսնե՞ք, քիչ վարը կրնաք հանրակառք առնել...

Երկար ճանապարհին միակ միտքս այդ նոր հրեշն էր՝ մատնիչ Հարությունը. անհրաժեշտ չէ՞ր վրեժխնդրության առաքելությունս, որ վաղուց դարձել էր գոյության նպատակ, նրանից սկսել։ Բայց որքա՞ն ճիշտ էին օրիորդի ասածները...

— Դեռ շուտ է, այժմ հարևան ենք, չէի՞ք փափագեր սուրճ մը առնել մեզ մոտ, — ասաց, երբ հասանք Բանկալթի։

— Ձեզ բավական հոգնություն պատճառեցի։

— Ե՞ս ձեզի, թե՞ դուք ինձի, — ժպտալով ասաց նա։

Մայրը, բոլոր հայ մայրերի պես, օտարականի հանդեպ գուրգուրոտ, հանդիմանեց, որ ճաշին իրենց մոտ չենք եղել։

— Վնաս չունի, մայրի՛կ, պարոնին ընկերակցությունը հիմա հաճախ պիտի վայելենք, չէ՞, — դարձավ ինձ ժպտալով։

Առաջին անգամը չէր, որ բախտը ժպտում էր ինձ՝ լավ մարդկանց մոտ ընկնելու օտարության մեջ։ Օրիորդն իր կոկիկ գրասեղանի վրայից վերցրեց մի շքեղ ալբոմ և մեկնեց ինձ։ Այնտեղ դաշնակցական, հնչակյան և այլ մտավորականներ գրել էին օրիորդին իրենց թելագրությունները, թաղձանքները։ Հասկացա, որ մի բան էլ ես պիտի գրեմ, և իրոք.

— Ձե՞ք ուզե՞ր երկտող մը գրել։

«Եղեգնյա գրչով վրեժ երգեցի. ընդ հղեգան փող բո՛ց ելաներ», — գրեցի այնտեղ:

— Ա՛խ, Վարուժանեն, շնորհակալ եմ. շատ կսիրեմ անոր դուրացադ-նավեպերը. ի՛նչ ուժեր կորսնցուցինք, — հարեց դառնությամբ:

— Սպանվա՞ծ է:

— Այո՛, ան ալ մատնիչ Արթինի կազմած ցանկին մեջ էր:

— Իսկ Սիամանթո՞ն:

— Ա՛ն ալ:

— Զարգարյա՞նը:

— Ա՛ն ալ, ա՛ն ալ, ամենքը ...

Գրածս ուշադրությամբ ցամքեցրեց ծծունով ու նորից աչքի անց-կացնելով՝ ասաց.

— Կը պատմեն, որ վերջին պահուն Վարուժանը ընկերներուն ըսեր է. «Մնաք բարով, եթե ողջ մնաք, մեր որբերուն տեր եղեք. նոր զավակ մը ունեցած եմ, թող անունը Վարուժան դնեն»...

Ո՛ր է սպանվել:

— Զանգրիեն էնկյուրի տանող ճամփուն վրա, Թյունոյի զառկվայ-րին տակ, ուր կը սկսի Գալաճքի սարավանդը: Կըսեն, որ այդ խմբի մտավորականներեն միայն Վարուժանը անձնապաշտպանության կղիմե, և իբր պատիժ ոճրագործները դանակով փորոտիքը դուրս թափելե հտքը, կփորեն նաև հայրենասեր բանաստեղծի աչքերը ...

* * *

Պոլսում այդ օրերին ոչ ոքի չէր զբաղեցնում ո՛չ մատնիչ Հարու-թյունի, ո՛չ Թալեաթի և ո՛չ էլ մյուս փախած ոճրագործների խնդիրը: Տրամադրություններն այլ էին: Օրվա նշանախոսքն էր հայն ու Հա-յաստանը. դավանական, երկրային բաժանումներն ու նախասիրու-թյունները արժեզուրկ էին եղել. ձգտում կար առանձին հատվածների մնացորդներից առաջ բերելու ազգային մի ամբողջություն: Կուսակցա-կան նեղսիրտ շրջանակներից դուրս, զանգվածների մեջ հատուկ գուր-դուրանքի առարկա էր այժմ «Արարատյան Հայաստանը». այնտեղ էր ծագել արշալույսը, և այնտեղից էլ կարող էր լույս սփռվել հայկական խավար հորիզոնների վրա ու վերածնել ազգը:

Այս տրամադրությունները հատկապես ուռճացան 1919-ի հունվա-բին, երբ Հայաստանից Պոլիս հասավ հայկական պատվիրակությունը՝ Ա. Ահարոնյանի գլխավորությամբ: Պատվիրակությունն իջել էր Թո-

քատլյանի հյուրանոցը, Բերա, ուր գիշեր ու ցերեկ ներս ու դուրս էին անում ամեն կարգի ազգայիններ և Հայաստանի լուրերով խանդավառ-վում: Ես էլ առիթ ունեցա լսելու Ա. Ահարոնյանին, երբ նա հանդես եկավ Բերայի հայկական ակումբում և իր պերճ ու սահուն լեզվով պարզեց հոծ բազմության ծափերի տակ, թե ինչ գերագույն ճիգով է երկրից դուրս մղել հայ զինվորը թշնամուն, և ինչպիսի ծանր երկուն-քով է ծնունդ առել «Մանուկ Հայաստանը»: Այդ ժամանակների հա-մար, իրոք որ, հրաշք էր այս: Եվ տաղանդավոր հոգևորի պատկերա-վոր խոսքը և՛ հուզում, և՛ խանդավառում էր ներկաներին: Քիչ վեր-ջը, երբ նա մեկնում էր Փարիզ, Ղալաթիո քարափում խմբվել էր անհա-մար բազմություն՝ ողջերթ մաղթելու. շմորած թուրքերի աչքերի առաջ շրջապատը թնդում էր «կեցցե՛»-ներից:

Ավելի մեծ խանդավառություն ստեղծվեց փետրվարի վերջին, երբ անգլիական «Սեղար» զրահանավը Ղալաթիո քարափում ափ հանեց Զավեն Պատրիարքին, որ վերադառնում էր աքսորից: Դեռ նոր էինք շոշափում պետականության ուղին. հնավանդ հոգևոր իշխանությունը դեռ ամեն բան էր: Պատրիարքը ողջ-առողջ վերադարձել է. նշանակում է ազգը դեռ կանգուն է և պիտի ապրի: Եվ ոտքի վրա էր Պոլսո բազմա-հազար հայությունը: Ծովափից մինչև Բանկ Օթոմանի շրջակայքը բռ-նրված էր բազմությամբ: Մերունի պատրիարքի դարձը խորհրդանշում էր բոլոր աքսորվածների վերադարձը ...

Հայ-թուրք հարաբերությունները վատ չէին. զանգվածորեն Պոլսո հայերը դժգոհելու շատ պատճառներ չունեին թուրքերից: Իսկ քաղաքա-կան պայմանները վերջիններին հարկադրում էին համակերպության: Դեռ անցյալ տարի հուլիսին վախճանված սուլթան Ռեշադի տեղ գահ էր բարձրացել իշխան Վահիդէդդինը՝ Մուհամեդ Զ. անվամբ, որ հա-մարվում էր անգլիական քաղաքականության երկրպագուն և հայասեր: Պատկառելի հայեր վկայում էին, որ նույն ինքը լուսամիտ և գեղար-վեստագետ զահաժառանգ իշխան Ապտ-էլ-Մեջիդը մի ազդեցիկ հայի ասել է, թե «մեր այժմյան սուլթանը գերազանցապես բարի է և հայերի վրեժը պիտի լուծե»: Բայց ումի՞ց և ինչպե՞ս, չէր ասել: Թուրք թերթե-րից «Իզդամը» գրում էր, որ «բոլոր տարագրված հայերը պիտի վերա-դարձվեն»: Նույն պատկառելի մարդիկ դիմում արին հայասեր սուլթա-նի հայասեր զահաժառանգին այդ առթիվ. «Այո՛, անպայման, բոլոր աքսորված հայերը, ուր որ էլ լինեն, պիտի վերադարձվեն», — ասել էր նա:

Իսկ եթե չլինե՞ն ... «Մանուկ Հայաստանի» պես մանուկ էր այն ժամանակ հայ ժողովուրդը:

Սերտ հղբայրակցության բնույթ էին ստացել արհավիրքներում բախտակից երկու ժողովուրդների՝ հայերի և հույների հարաբերությունները: Այդ օրերին հույն պատրիարքարանի վարչությունը Բերա Թաքսիմի Այա-Թրիպա մեծ եկեղեցու մեջ կատարեց հայ նահատակների հիշատակին շքեղ պատարագ ու հոգեհանգիստ, և արտասանվեցին հուզումնալից դամբանականներ, քարոզներ:

Իրենց հերթին, հայերն էլ Սուրբ Երրորդության եկեղեցու մեջ կատարեցին ավելի շքեղ հոգեհանգիստ և պատարագ հույն նահատակների հիշատակին՝ մետրոպոլիտների և ֆեների հույն պատրիարքարանի մասնակցությամբ ու երգեցին «Ի վերին Երուսաղէմ», «Փանդի զքեզ օրհնեմք», «Հոգւոցն հանգուցելոց» և այլ շարականներ ու աղոթքներ:

Բնականաբար, կատարվում էին և ազգօգուտ գործեր, պատրիարքարանը հաջողել էր կազմել, կաթոլիկ, բողոքական կրոնապետների մասնակցությամբ, համազգային մի մարմին, որը պետք է վարեր որբախնամը, հոգար տարագիրների կարիքները և հովանավորեր Հայ Կարմիր խաչը: Շարժման մեջ էին և հասարակական ուժերը. ժրջան աշխատանք էր թափում, հատկապես, Հայ Կարմիր խաչը, որ հիվանդանոցներ ուներ Շիշլի, Բանկալթի, Պեշիկթաշ: Որբախնամն ուներ սննդատու կայաններ զանազան թաղամասերում և որբանոցներ, որոնք դրված էին ավելի լավ հիմքերի վրա, քան Կովկասում: Հայ բժիշկների միությունը բացել էր հիվանդապահների արագ դասընթացներ, որին ցուցակագրվում էին հարյուրավորներ: Օր օրի վերականգնվում էին նախկին զրական ակումբները, կազմվում էին նոր միություններ, ընկերություններ, ինչպես օրինակ՝ Հայաստանի Օգնության միությունը, նպաստից հանձնաժողովը, Աշխատանքի տունը, Տիկնանց միությունը և այլն: Նորից թատերական ներկայացումներ էին տրվում, կազմակերպվում էին հանդեսներ, երեկույթներ՝ ի նպաստ Հայաստանի՝ Նույն նպատակին էին ծառայում բազմաթիվ թեյասեղաններ, հացկերույթներ՝ համաձայնական պետությունների ղորավարներին կամ օտար թերթերի թղթակիցներին ի պատիվ, որոնք կամ արդեն հայասեր էին, կամ, ըստ ենթադրության, համակվում էին այդ ոգով՝ շուրջված պատիվների ընթացքում:

Պոլսեցիներին նպաստավոր էր թվում նաև քաղաքական դրությունը. մարտի 20-ին Ուիլսոնի առաջարկությամբ Վեբսալի Վեհաժողովը

որոշել էր Մերձավոր արևելք ուղարկել Ամերիկայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Իտալիայի ներկայացուցիչներին բաղկացած մի հանձնախումբ՝ քննելու Օսմանյան կայսրությունից անջատվելիք երկրամասերի վիճակը և ժողովուրդների կարիքները: Հայ ազգային քաղաքական շրջանակները ջանում էին հայկական հարցով հետաքրքրել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին, որոնց ներկայացուցիչները Վեհաժողովում և հատկապես ինքը՝ նախագահ Ուիլսոնը, ինչպես ասում էին, հայերին շատ մոտ էր ընդունում իր սրտին և տրամադրություն էր ցույց տալիս ստանձնելու Հայաստանի հոգատարությունը:

Հուլիսի 1-ին, ակնկալություններով, արշան ու կրակի միջից անցնելով՝ հայ ժողովրդի մնացորդներն ամեն տեղ արտահայտում էին հզորագույն կենսունակություն և իբրև ազգություն ապրելու մի շտեմնված համոռություն: Մեծ ազգերի շարժառիթների մեջ իր նկատմամբ այդ ժողովուրդը տեսավ միայն բարին, իսկ երբ հասկացավ իր սխալը, արդեն ուշ էր: Այժմ նրա մնացորդները ձեռք էին զարկում ամեն բանի, ինչ կարող էր օգտակար լինել ապրելու համար: Նկատելի էր միայն մի բաց՝ հեղափոխական տրամադրությունների չեզոքացումը: Շատ ուժերն էր ստացած հակահեղափոխական և հակամարդկային հարվածը, և զանգվածորեն հնձված նախկին հեղափոխական գործիչների դիրքերը մնացել էին թափուր ...

Արդեն ունեի բարեկամներ, ընկերներ, որոնք միաբերան վկայում էին մատնիչ Հարություն Մկրտիչյանի կատարած տխուր դերի մասին: Նա՛ էր Պատրիարքարանի մեջ տեղի ունեցած իրադարձությունների ղեկուցողը Թալեաթին՝ տեղահանության նախօրյակին, նա՛ էր և Արմաշական կարգալույծ ծանոթ վարդապետ Համազասպը, որոնք հսկողության տակ էին առել Հայաստանի պատվիրակության անդամներին, մի տարի առաջ, Թալեաթի կառավարության օրոք. նա՛ էր, որ կազմել էր աքսորված և կոտորված հայ հեղափոխականների, մտավորականների ցանկը. նա՛ էր, որ մինչև վերջին հնարավորությունը հետապնդել էր Պոլսո հասարակական հայ ուժերին անխտիր: Արդեն ստուգված էր, որ մատնիչի կազմած ու ոստիկանապետ Պետրիի միջոցով Թալեաթին հանձնված սև ցանկը բաղկացած է եղել երկու հարյուր հիսուն մտավորականներից, որոնցից փրկվել է հազիվ տասը մարդ: Այդ փրկվածներն էլ մեծ մասամբ նրանք էին, որոնց թշվառականը մոծել էր սև ցանկի մեջ անհոգ թյուրիմացությամբ: Այսպես, օրինակ՝ Մինաս Չերազի փոխարեն մատնել էր փաստաբան եղբորը՝ Գասպար Չերազին, որ հաջո-

դել էր հաստատել գործված սխալը և մահից ազատվել. շիմանալով, թե որն է դաշնակցական Մկրտիչ Հովհաննիսյանը, միաժամանակ մատնել է նույն անվամբ երկուսին, որոնցից մեկը փրկվել էր. հայտնի հեղափոխական Հայկ Թիրյաքյանից պատ, մատնել էր մի այլ «Հայկ», որ հաջողել էր մահից ազատվել՝ շնորհիվ միայն Թիրյաքյանի պնդումին, որ իսկական Հայկը ինքն է. Լևոն Շամտանճյանին շփոթել էր Միքայել Շամտանճյանի հետ, որ հաջողել էր աքսորից վերադառնալ, և այլն:

Արդեն երկու շաբաթ էր, ինչ լրջորեն հետապնդում էի այդ հրեշտին: Ամեն օր մի քանի ժամ, տարբեր ժամանակներ, լինում էի Պեշիկ-թաշ: Բայց մատնիչը հասկանում էր, որ ժամանակները փոխվել են, և ներս ու դուրս չէր անում, նրան կարելի էր հասնել միայն բնակարանում, սակայն մուտքի դուռը միշտ փակ էր:

Մի ժամանակ նշանավոր այս թաղի անցյալից մնացել էին Զրադանի պալատի այրված պատերը: Մատնիչը հաստատվել էր թաղի այս մասում: Գետնատարած բնակարանի դիմաց կար մի գինետուն, որ հայի էր պատկանում: Այստեղից դեպի վեր և վար ընկած էին նպարավաճառների խանութներ: Այդտեղ բնակարան փնտրել ավելորդ էր, որը շատ անհրաժեշտ էր՝ մատնիչին մոտիկից հետամուտ լինելու համար: Թաղամասի թիկունքում հատուկ շուկաներ կային, խմորեղենի, արևելյան գունազեղ կոշիկների, գորգերի խանութներ, որոնց տերերը, կիսախուփ աչքերով դանդաղորեն դարձնելով համրիչները, սպասում էին հաճախորդների: Վերի մասերում ցաք ու ցրիվ ընկած էին հայերի տները: Այստեղ էին ապրում պոլսեցի Լևոնի ծնողները: Վարի մասը բռնում էր սրճարանների մի շարք, ուր կանաչ, ճերմակ լաշակներով, ձյան պես սպիտակ մորուքներով, փառահեղ դեմքերով ծերունիներ պատերի տակ, շեմքերին, սրճարանների շուքերում կկգած ծուլորեն ծծում էին նարգիլեն ու մերթ ընդ մերթ դանդաղորեն մոտեցնում շրթունքներին սուրճի մատնաչափ զավաթները:

Մարտի վերջերին մի օր փորձ արի դինետան տիրոջ հետ բարեկամանալու, բայց իմանալով, որ տարագիր եմ, անհրապույր տեսք ընդունեց: Այդ օրն էր, որ մատնիչի տան շեմքում հայտնվեց մի պատանի, որ շիփ-շիտակ մեկնեց դեպի գինետուն ու մեկ շիշ «Մարդեկ» գնելով՝ տուն դարձավ: Իրիկունը այդ մասին հայտնեցի օրիորդ Նրանուհուն, որ միակ աջակիցս էր այս գործում: Մանոթների միջոցով կապ

էր հաստատել մատնիչի ազգականների հետ ու ձեռք բերել նրա նկա-րը: Պատանին մատնիչի միակ զավակն էր:

Հաջորդ օրը կիրակի էր: Բերայի Սուրբ Երրորդության եկեղեցում տեղի ունեցող սգահանդես հայ մտավորականների նահատակության առթիվ: Ներկա էր երկսեռ խումբ բազմություն, կոմիտասյան երգչախումբով կատարվում էր քառաձայն պատարագ: Տեսարանը հուզիչ էր ու սրտառու: Ներկաներից շատերը կորուստներ ունեին: Պատարագից հետո խոսեց Զավեն պատրիարքը՝ «Եթէ ո՛չ հատն ցորենոյ անկեալ յերկիր մեռանիցի, ինքն միայն կայ, ապա թէ մեռանիցի, բազում արդիւնս առնէ» բնաբանով: Բոլոր նահատակները ցորենի հատիկների պես պիտի ծլին ու բազում արդյունք տային...

Իրիկունը Բանկալթիի Երիտասարդների միությունը Կարմիր Խաչի ընդարձակ սրահում քաղաքացիական սգահանդես էր կազմակերպել: Երբ հաստ, բոլոր տեղերը բռնված էին երկսեռ բազմությամբ: Մնացի պատի տակ՝ անկյունում խմբվածների մեջ:

Սգահանդեսը բացեց «Գավոռչի» խմբագիր Ե. Թուլայանը, որ մեկն էր վերապրող տարագրյալներից: Նա մի քանի խոսքով վեր հանեց նահատակված մտավորականների արժեքն ու նշանակությունը՝ հրավիրելով երիտասարդության ուշադրությունը գրական, հասարակական, հեղափոխական ասպարեզներում առաջացած պարապոթյան վրա ու հորդորելով նրան օր առաջ բռնելու նահատակ մտավորականության թափուր մնացած տեղերը:

Վերապրող մտավորականներից դուրս Մելքոն Գյուլիստանյանը վերհիշեց այն շարաշուք շաբաթ գիշերվա իր և ընկերների ձերբակալությունը, երբ Պոլսո հայության հանրային աչքառու բոլոր գործիչներին՝ ժողովական, երեսփոխան, հեղափոխական, խմբագիր, ուսուցիչ, բժիշկ, սեղանավոր, դեղագործ, վաճառական և այլն, հապճեպով հագնված, քնաթիռախ, հողաթիփերով, առանց գլխարկի, իրար հետից առաջնորդում էին բանտ:

— Նորեկները կուգային ուրախ և արհամարհոտ ժպիտով, — ասում էր նա, — բայց երբ կը տեսնեին հարյուրավոր հանրածանոթ ազգային հին ու նոր գործիչներ իրենց շուրջը թախծոտ ու մտախոհ, իրենք ալ կխորատուզվեին ծանր մտահոգություններու մեջ...

Լուսանում է. ամեն մարդ հոգեպես գինվում է դրսից հասանելիք օգնության հույսերով: Սպասումներ, որ «թյուրիմացությունը» շուտով կպարզվի: Մոտակա միներթից լսվում է մյուսգլխի «Ալլահ էք-

պերը: Բայց «Մեհտերհանե» կենտրոնական բանտում քիչ-քիչ թանձրանում է մթնշաղը, ու նորից թագավորում խավարը: Դրսից միայն լսվում է անգլիական մարտանավերի որոտների արձագանքը...

Ապա սկսվում է ողբերգության երրորդ արարը՝ սև ցանկերի ստուգում, խուզարկություն, բաժանում խմբերի՝ ոչ ավելի քան քսան մարդ ամեն մի խմբում, ու դեպի դուրս: Ոստիկանության ընդհանուր տնօրեն Պետրին իր մասնավոր ինքնաշարժով այստեղ է: Խումբ-խումբ երթ՝ Այա-Սոֆիայի պողոտայով դեպի ծովեզերք, Սիրքեհի ուղղությամբ: Հեծկլտանք: Ու Սարայ-բուրնուի, Գյուլհանեք դարաստանը: Հուզված ծով՝ լեռնակուտակ ակիքներով: Զատ-զատ խմբերը հասնում էին այստեղ. նորից իրար տեսնելու աստվածային մի շնորհ: Ու Շիրքեթի 67 համարի շոգենավը: Երկու հարյուր քսան հոգի՝ աղը հայ ազգի, ու նույնքան էլ ոստիկաններ, զինվորներ: Ահա Մարմարան: Հոգեխռով վերհիշումներ: Մահվան տագնապ: Հայդար-փաշա: Լույսերը մարած մի գնացք: Ապա Սենճանքյույի կայարանը: Աղջամուղջ: Կենտրոնական բանտի պետը կարդում է նահատակների առաջին խմբի ցանկը: Մրմունջ: Հիշատակածները գրկախառնվում են, համբուրվում, վարիչնում: Յոթանասունհինգ հոգի դեպի Այադ՝ Ակնունի, Խաթակ, Զարդարյան, Ծանկյուլյան, Շահրիկյան, Սիամանթո, Փաշայան, Բարսեղյան, Տաղավարյան, Վարուժան, Ալըզպաշյան, Զաքարյան, Լեոն Լաբենց, Զավուշյան, Թոմաճանյան...

Եվ բանախոսը միապաղաղ կարդում է յոթանասունհինգ հոգու անուն: Մի կին բարձրածայն հեկեկում է: Դա՛հիճում շշուկներ են լրսվում. «Ո՞վ է», «Քույրն է», «Որո՞ւ»: Բանախոսը անվրդով շարունակում է.

Արշալույս: Գալյաճքեն դեպի Չանկր... Ինչ-որ խոշոր զորանոց, որի պատուհանները տախտակներով դամված էին: Հիսունվեց անձինք՝ մի նոր ցանկ. ինձ անծանոթ անուններ: «Բայց ո՞ւր մնաց թափուր խոշոր զորանոցը, որի պատուհանները դամված էին տախտակներով», — մտածում եմ ես՝ այլևս անկարող լինելով հետևելու բանախոսին. «Պիլա թերետալով վե մեհրամեթ, պիր այլըգտան տոգսան յաշընա գատար իթլաֆը», — թուրքերեն կարդում է Թալեաթի հրամանը...

Հասկանում եմ. «Անխնա և առանց ողորմելու՝ մեկ ամսականից մինչև իննսուն տարեկանը ոչնչացնել»...

Մեծ բազմություն կար, օդը ծանր էր, գլուխս պտտվում էր, ու շրնշահեղձ էի լինում: Դժվարությամբ էի հասկանում բանախոսին. խոսքերը գլխիս մեջ ցատկոտում էին. «Ճեղալ-Հալեպ»... «Զերքեզ Մեհ-

Ճեղ», «Վարդգես, Զոհրապ»... լարում եմ բովանդակ ուշադրությունս: — Վարդգե՛ս, քեզ Բուլղարիա գնալու հրաման չեմ տա, գիտեմ, օձիքդ ազատել կուզես, բայց ճար չկա. մենք ինչ որ ըլլանք, դուն ալ մեզի հետ պիտի ըլլաս»....

— Ո՞վ է ասել այդ,— դարձա հարևանիս:

— Թալեաթը՝ Վարդգեսին...

— Զոհրապը զգալով, թե դեպի մահ կառաջնորդվին, կդիմե տանտիքոջը՝ Մահմուտ Նետիմին.

— Մեզի սպանելու կտանին, կաղաչեմ միջամտեցեք,— միալար շարունակում է պատմել բանախոսը...

Ու նորից մի հեծկլտոց խանգարում է դահլիճի դերեզմանային լուծությունը:

— ...Հուսկ ուրեմն հեծյալ ոստիկան զինվորներու հսկողությամբ Զոհրապ ու Վարդգես մեկ կառքի մեջ,— միալար շարունակում է բանախոսը...

Ու նորից բան չեմ կարողանում հասկանալ... դարձյալ նույն մարդը՝ «Զերքեզ Մեհմեդ»... Ինչ-որ Խալիլ... Տիգրանակերտ... Գարաքեոփրյու...

Գլխիս կարծես սաղավարտ կա, որ արճճի պես սեղմում է, մզմզվանջ է և ոչ թե սգահանդես... Հանկարծ գլուխս պտտվեց, պաղ արյան հոտ առա, սարսափը համակեց ինձ, պիտի վայր ընկնեի: Ոտքերիս ուժ տալով՝ հազիվ կարողացա հասնել դռանը ու երերալով դուրս ելա...

Դրսում լավ էր, երկինքը՝ վճիտ: Մտածում էի գնալ Պեշիկթաշ՝ Լեոնի ծնողների մոտ, խնդրել թույլ տալ միառժամանակ այնտեղ ապրելու, որպեսզի մոտ լինեի մատնիչի քնակարանին. այլ կերպ, ահագին տարածության վրա, ոչինչ չէր ստացվի: Թերևս Լեոնն արդեն վերադարձել էր. այդ դեպքում խնդիրը կզյուրանար, նրան կարող էի հայտնել զիտավորությունս:

Անցնելով զինվորական վարժարան՝ մտա Նշանթաղի պողոտան, որի բարձունքներից ճրագների տակ փողփողում էին Բոսֆորի ջրերը: Դեռ Օխլամուրի քյոշկին չհասած՝ հեռվից տեսնում եմ ճերմակ մարմարից Համիդիե մզկիթը, որի մոտ ցցված սրածայր մինարեն խաղում է աստղերի ցլեքերի տակ: Այստեղ պետք է իր մահկանացուն կնքեր 14 տարի առաջ Թալեաթի հոգևոր հայր Համիդը, բայց օդն ելավ հուր ժայթքող կառքը «Մեծ Մարդասպանի» քթի տակ: Ո՞վ կարող էր երևա-

կայել, որ նրանից անհամեմատ ավելի մեծ մարդասպաններ պիտի ծնեն այս հողը: Քիչ վարը, դեպի ներս, բարձունքին թառած «Երևա-տրդի քեռշկը» նիւրհամ էր ծառերի գիշերային սև ստվերների մեջ...

Հասնելով մատնիչ Հարությունի շենքին՝ տեղումս գամված մնացի: Ծրագ կար: Փողոցին նայող լուսամուտների վարագույրները քաշած չէին: Դահլիճի մեջ, ձյան պես ճերմակ սփռոցով ծածկված լայն սեղանի շուրջը, մի կին էր պտտվում: Նա սեղանի վրա ափսեներ էր շարում, գդալներ, դանակներ, պատառաքողներ: Կինը հանկարծ դեպի դուրս նայեց: Անմիջապես չքացա դեպի վեր, անցա վերի մայթը ու հտ դառնալով՝ մտա տան դիմացի գինեատունը: Տերը, որ նստած էր կլոր սեղանի շուրջը, երկու տարեկիցների հետ, հարցականորեն դեպի ինձ երկարեց վիզը:

— Մեկ շիշ դարեջուր...

— Պողոս նուբար Փաշան չըլլար նե, ո՞վ գիտե ինչպես կըլլար խնդիրը, — ասաց երկու տարեքոտ հայերից պատի տակ նստածը՝ ծալելով առջևը դրված ծոցատետրը, ապա քթի ծայրից ակնոցները տեղափոխելով ճակատին՝ նայեց ինձ:

— Մաշալա՛հ, յոթը վիլայեթ, աշխարհի չափ հող է, պե՛, — ասաց մյուսը՝ օղու բաժակը լցնելով:

— Կիլիկիա՞ն ալ ատոր մեջ է, — հարցրեց գինետան տերը:

— Պե՛ աղբա՛ր, ի՞նչ տեսակ մարդ ես դու, քեզի կըսեն յոթը վիլայեթ, Մարաշի, Կողանի, Ջեբել-Բերեքեթի, Ադանայի սանջակներու և Ալեքսանդրեթ նավահանգստին մեկտեղ մեզի կուտան, դուն նորեն կըսես «Կիլիկիա»:

— Ապա ուրտե՞ղ են ադ սանջակները, — ցատումով պոռթկաց ակնոցավորը՝ անձնական ծանր վիրավորանք զգացողի պես:

— Ըշտե ես ալ ատ կըսեմ, Համետոս աղա, — չքմեղանքով ասաց գինետան տերը ու հազաց՝ կոկորդը մաքրելու ձևով:

— Աղեկ, լաքին երկիրը առանց բնակչության միևնույնն է, թե անջրդի պարտեղ, ո՞վ պիտի երթա հոն ապրի, — ասաց երկրորդը ծխելով:

— Աղբա՛ր, մեյ մը հողը ձեռք անցընեինք, անկե հտքը դյուրին է. մարդ մեկնեն առաջ տո՞ւնը կամտածե, թե՞ քիրաճին:

Մեկեն, գինետան տիրոջ նշանի վրա, լռեցին. ներս մտավ գլխաբաց մի պատանի, որին կարծես տեսել էի:

— Հինգ շիշ «Մարգել»...

Վճարեց, շշերն առավ ու դուրս գնաց:

— Ո՞վ էր, — հարցրեց ակնոցավորը:

— Շունին մանչն է:

Հանկարծ հիշեցի, որ պատանին մատնիչի տղան էր:

— Ի՞նչ խաբար է. հի՛նգ շիշ «Մարգել», — շշնջաց երկրորդը:

— Հյուրեր ունի...

Շփոթություն համակեց ինձ. չէ՞ որ կարող էի պատանու հետ ներս խցկվել:

— Հեյ-վա՛խ, մեկը չգտնվեցավ, որ շանսատակ ընե ու ազգի ճակտեն ատ մուրը սրբե, — հառաչեց ակնոցավորը...

— Ատենը չէ, Համետո՛ս աղա, մեյ մը թող ազգը ինքզինքը գտնե, — ասաց մյուսը:

— «Ատենը չէ՛», ապա եթե ան ալ Արմաշականին պես կծիկը դնե...

— Ո՛ւր ալ երթա, Հուդային վերջը պելլի է:

Հանկարծ կարծես ինձ զսպանակից վեր նետեցին, բայց մինչև վճարեցի, վրա հասա, ուշ էր: Մուտքի դուռը փակ էր: Հուսահատ վազեցի դեպի պատուհանը և ի՛նչ տեսնեմ. բոլորվել են սեղանի շուրջը տասից ավելի կանայք, տղամարդիկ, սեղանի գլխին, ճիշտ պատուհանի դեմ-դիմաց, բազմել է մատնիչը ու բաժակը ձեռքին՝ ճառում է: Ինձ մի վհատ կատաղություն համակեց. դուրս քաշեմ, շանթահարեմ ուղղակի պատուհանից... Հանդուգն, սնափառ, ինքնագոհ կեցվածքը, մի քիչ կոր նստվածքը, մանր աչքերի կայծկլտուն գոհունակությունը, բարակ շրթունքներով բաց ու խուփ անող լայն բերանը, ամե՛ն բան ինձ դող էր պատճառում:

— Դուրս քաշե՛մ...

— Դո՛ւրս քաշիր...

— Ուղղակի պատուհանի՞ց...

— Ուղղա՛կի, ուղղա՛կի...

Էությունս փոթորկվում էր:

— Գլխի՞ն...

— Սրտի՛ն...

Հանկարծ ճարճատյունով ու դրդյունով վար թափվեցին ասպակիները. մատնիչը մահասարսուռ հտ ընկավ ու ծալվեց նստած տեղը...

Առավոտը շուտ թերթերից իմացա, որ մատնիչը միայն վիրավոր-

ված է: Ամեն բան փշացավ: Գլխի՛ն պետք է գամեի զնդակը: Անճա-
քակության գիտակցությունս մահվան չափ ծանր էր ...

Քիչ հետո ինձ մոտ հայտնվեց օրիորդ Երանուհին՝ սովորականից
ավելի գունատ, շփոթ, բայց ժպտուն. նա ձեռքս թոթվեց.

— Կշորհավորեմ, եղբա՛յրս, ի՛նչ զուգադիպություն, ի՛նչ հոյա-
կապ ... ու շշմած նայեց:

— Հիվա՞նդ եք:

— Ծաղրո՞ւմ եք ...

— Ի՞նչ կըսեք, ինչո՞ւ պիտի ծաղրեմ:

— Չգիտե՞ք, որ մատնիչը ողջ է մնացել:

— Օ՛, անհոգ եղեք, հս արդեն այցելեցի՛ հիվանդանոցը, ուր պառ-
կած է. բարեկամ հույն բժիշկ մը ըսավ, որ ժամերը համրված են ...
Հաջորդ օրը մատնիչը վախճանվել էր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ջ

ԴԵՊԻ ԱՄԵՐԻԿԱ

Մատնիչի մահը Պոլսի հայության մեջ ընդհանուր ցնծություն առաջ
բերեց: Կուսակցության շրջանակներում հարց բարձրացավ հետամուտ
լինելու մեծ մարդասպաններին, հարաբերության մեջ մտնելու այդ առ-
թիվ Ռուսաստանի, Անգրկովկասի, Բեռլինի, ժնեի կուսակցական մար-
մինների և ընկերների հետ: Բայց այդ խանդը շատ կարճ տևեց, ու նորից
քաղաքական հարցերը գերակշիռ արժեք ստացան:

Երևանից նոր էր եկել Հայաստանի պատվիրակության անդամ Պա-
պաջանյանը՝ Փարիզ մեկնելու համար: Երևանում Արեւմտյան Հայաս-
տանն արդեն «կցված» էր համարվում Արեւելյան Հայաստանին: Այն-
տեղ պատրաստվում էին մեծ շուքով տոնելու «Միացյալ, Անկախ Հա-
յաստանի» առաջին տարեդարձը: Նույն տոնական տրամադրություննե-
րով էին տարված ընկերները Պոլսում: Մայիսի 28-ին հունական Սիլ-
լոդոսի մեծ դահլիճում խոսուներամ բազմության առաջ այդ մասին
խոսեց պարոն Պապաջանյանը՝ մեծ ոգևորություն առաջացնելով ներ-
կաների մեջ:

Թվում էր մոտալուտ նաև դիվանագիտական ջանքերի պսակումը:
Հաշտության վեհաժողովը դեռ հունվարին որոշել էր ազատադրել Հա-
յաստանը և մի հոգատար նշանակել Ազգերի Դաշնակցության Ուխտի
22-րդ կեռի համաձայն, որ վերաբերվում էր միջազգային մանդատ-
ներին: Սկսված փետրվարից, Հայաստանի պատվիրակությունը Փա-
րիզում էր ու գործակցում էր Ազգային պատվիրակության հետ: Եվ
այժմ Պոլսում օրվա հրատապ խնդիրը երկու պատվիրակությունների
կողմից վեհաժողովին ներկայացված բազմաթիվ «Հուշագրերն» էր:

Յոթը վիլայեթների և Կիլիկիայի պահանջից զատ, մենք դնում էինք
հատուցումների պահանջ Թուրքիայից՝ կատարված տեղահանություն-
ների, կոտորածների, բռնազրավումների և հայ ազգի կրած ամեն տե-

սակի զրկանքների համար: Հայկական ազգային և մասնավոր լքյալ գույքերը Թուրքիայում պետք է հանձնվեն Պոլսո հայոց հոգևոր իշխանություններին և գործադրվեն հանրային կարիքների համար: Հոգատարությունը ստանձնող պետությունը պարտավորվում էր հարկադրել հայկական հողամասերը գրավող Թուրքական, թաթարական և այլ իշխանություններին, մաքրել այդ հողերը, ընդհանուր զինաթափության ենթարկել բնակիչներին, արտաքսել և պատժել բոլոր նրանց, ովքեր մասնակցել էին ջարդերին, բռնություններին ու թալանին, և հեռացնել հանրային անդորրը խախտող բոլոր տարրերին, Աբդուլ Համիդի և իթթիհատականների իշխանության օրով Հայաստանում բնակեցրած մահմեդականներին և, վերջապես, թե՛ Հայաստանի ներսում և թե՛ դրսում միջոցներ ձեռնարկել հայ եկեղեցու գիրկը վերադարձնելու բռնի խլամապած կանանց, աղջիկներին ու երեխաներին և հարեմներին ազատել հայ կանանց: Այս բոլորից բացի, Թուրքիան հայերին պետք է վճարեր պատերազմի ժամանակ բռնությամբ գրավված գույքերի, ինչպես նաև Թուրքական հողերի վրա մնացած հայկական ստացվածքների փոխարժեքը, այլև վերադարձնել հայերից հափշտակված եկեղեցիները, գաղթոցները, վանքերը՝ իրենց բոլոր հիմնարկություններով և հողերով...

Այս հուշագիրը մի վկայական է հայերիս քաղաքական հասունությունը չափելու համար: Այդ տեսակետից Թուրքերը չափավոր ու գործնական էին: Պոլսում այլևս գաղտնիք չէր, որ Անատոլիայի ազգային շարժումը ուղղված էր հաղթական պետությունների և միաժամանակ հայերի ու հույների դեմ: Բոլորը գիտեին, որ նեղուցների հերոս Մուստաֆա Քեմալը, որ իբր թե Պոլսո կառավարության կողմից ուղարկվել էր Անատոլիա՝ շարժումը զսպելու, անցել էր ապստամբների գլուխը: Թուրքերը ձգտում էին ազատագրել փոքրասիական թերակղզու արևմտյան մասը հունական նվաճումներից, Իդմիրի, Բրուսայի, Պոլսո հետ միասին, ազատել Պոլիսն ու նեղուցները դաշնակից զորքերից, մի նեղ հողաշերտ ձեռք բերել եվրոպական Թուրքիայում՝ Պոլիսն ապահովելու համար: Ապա, մեկընդմիջ տիրանալով լիակատար անկախության, զանց առնել ազգային փոքրամասնությունների շահերն ու պահանջները և ստեղծել մի նոր Թուրքիա Թուրքերի համար: Միջազետքը, Սիրիան, Պաղեստինը, ինչպես նաև եվրոպական Թուրքիայի որոշ մասերը, գոնե ժամանակավորապես, համարվում էին կորած:

Միաժամանակ Թուրք պետական գործիչներն ամեն տեղ աշխատում էին պատերազմի, տեղահանության, կոտորածների, ավերածու-

թյունների բովանդակ պատասխանատվությունը փաթաթել իթթիհատական երեք-չորս պարագլուխների վզին ու երկրին սպասող պատուհասները մեղմել: Մայիսի վերջերին մամուլում ծանուցվեց, որ փախստականի վիճակի մեջ գտնվող վարչապետ Թալեաթին, պատերազմական նախարար էնվերին, կրթության նախարար դոկտոր Նազըմին և ծովային նախարար Զեմալ փաշային տասն օր պայմանաժամ է տրվում՝ Պոլսո ռազմական ատյանին ներկայանալու համար: Հակառակ պարագայում պետք է զրկվեն քաղաքացիական բոլոր իրավունքներից, և գրավման պետք է ենթարկվեն նրանց բոլոր կալվածքները:

Նույն օրերին Պոլսո Թուրք մամուլը զնահատման էր ենթարկում մոտիկ անցյալի իրադարձությունները՝ լուսաբանելով երկրին վիճակված աղետի պատճառները: Ամեն օր նոր մերկացումներ էին հանդես գալիս: Պատերազմին մասնակցելու խնդիրը որոշել էր իթթիհատի ղեկավար մարմինը, առանց դահլիճի հավանության: Կուսակցական ղեկավարներից Ռիզա Բեյը իր հարցաքննության մեջ հաստատում էր, որ պատերազմի հայտարարությունից շատ առաջ զինված խմբեր էին ուղարկվել Անդրկովկաս՝ խռովություններ ստեղծելու նպատակով: Ելամբտական նախարար Ճավիդ Բեյը, շինարարության նախարար Մահմուդ փաշան, փոստ-հեռագրական նախարար Ոսկան Բեյ Մարտիկյանը և առևտրի նախարար Սուլեյման Բեյը հրաժարվել էին իրենց պաշտոններից այդ իսկ առիթներով: Մոայլ գույներով էր նկարագրվում պետական գանձարանի կողոպուտը: Փախուստի ժամանակ, իբր թե միայն Թալեաթի տրամադրության տակ ելել է տասը հազար օսմանյան հնչուն ռսկի: Կատարված խռչոր ղեղձումների բույնը կազմում էր Իսմայիլ Հազկը փաշային ենթակա ռազմական նախարարության մատակարարման տեսչությունը: Զեղծումների մեջ միայն, այսպես կոչված, «վագոնների առևտուրը» միլիոններ էր կազմում:

Հունիսի տասին Պոլսո Թուրքական ռազմական ատյանը ի բացակայության մահվան դատապարտեց Թալեաթ, էնվեր և Զեմալ փաշաներին, իբրև գլխավոր ջարդարարների: Մի ամբողջ ազգի հետևողական ոչնչացման համար, որ տարիներ տևեց, մահվան երեք անվանական դատավճիռները գալիս էին սրբելու երկրի ճակատից պատմական արատը...

Պոլսո ընկերներից մեկն ինձ առաջնորդեց պատրիարք Զավենի մոտ, որ ցանկացել էր ինձ տեսնել: Հ. Մկրտիչյանի մատնություններից

զգալիորեն տուժել էր Պատրիարքարանը: Եղգային ժողովի խոշոր մասը քշվել ու ջարդվել էր:

Պատրիարքը աշխարհի ամենաթշվառ մարդն էր, մեր պատմության ամենատարաբախտ հովմապետը, որ առանց հոտի էր մնացել: Զավեն արքեպիսկոպոս Եղիայանը դեռ 1913-ի վերջերից բազմաթիվ թագրիրներով հրավիրում էր Բարձր Գոան ուշադրությունը էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի շրջաններում տեղի ունեցած մասնակի ջարդերի, հողային համընդհանրությունների, ավարառությունների վրա:

Հաջորդ տարվա վերջերին, երբ դեպքերն սկսեցին ստանալ զանգվածային բնույթ, և տեղի ունեցան Բողազ-Քյասանի, Բելուի, Պաշկալի, Հարազանի, Սաթմանիսի, Արշամի, Հասան-Թամրանի, Տաշ-Օղուի, Գարա-Ձորիկի և այլ հայկական գյուղերի կոտորածներն ու ավարառությունները, նորընտիր պատրիարքը ջանք լինայեց դալիքի մեծ խատուհանները կանխելու օրինական միջոցներով: Այնուհետև, նա զրկվեց ամեն արժեքներից իշխանության աշքում: Թուրքիայում պատերազմը ծավալվելուց հետո, մինչև 1915-ի մարտ-ապրիլ ամիսները, նրա այդ դերը կատարում էին Օսմանյան խորհրդարանի անդամներ Վարդգեսն ու Զոհրապը Պոլսում, Վոսաթյանը՝ գավառում: Բայց նրանց միջամտությունները վերջացան իրենց մահվամբ, իսկ պատրիարքը Մոսկուում հազիվ ազատվեց նույն ճակատագրից: Այժմ իր տխուր, քիչ թեք աչքերը ակնոցների միջից վրաս հառած՝ նա օրհնեց ինձ ու ասաց.

— Այո՛, դավա՛կս, մատնիչ Հարություն Մկրտիչյանը երիցս դեբազանցեց Վասակին ...

Ինձ համար այդ տեսակցության միակ արժեքն այն էր, որ պատրիարքի աջակցությունը խնդրեմ Թալեաթին հետապնդելու նպատակով: Բոլոր միջոցները սպառել էի ու վերջին հույսս այդ էր: Բայց այդ պահին հայտնվեցին Աղգային ժողովի անդամներից ոմանք, և մենք ստիպված եղանք հեռանալ:

Ո՛ր էլ լինեի Թալեաթը, պարզ էր, որ նրա հետքը կարելի էր գտնել Պոլսում, իբրև կուսակցական հակառակորդների օգնությամբ: Իսկ դրա համար դրամ էր անհրաժեշտ, որ չկար: Ապարդյուն անցան օրիորդ Երանուհու բոլոր ջանքերը՝ այդ ուղղությամբ իր կուսակցության շրջանակում որևէ գործ տեսնելու համար: Եվ այժմ հուսահատ մտադիր էր Ամերիկա մեկնել, ուր նրան հրավիրում էին ուսուցչուհու պաշտոնով: Ես ինչ անելս չգիտեի ...

Ամռան վերջերին Անատոլիայի աղգային շարժման ազդեցությունը զգալի էր Պոլսո թուրքերի վրա: Օրը օրին նրանք դառնում էին

հոխորտ ու ամբարտավան: Հայ-թուրք հարաբերությունների նախորդ փափկանկատությունները թուլանում էին:

Թուրք մտավորականությունը բաժանված էր երկու մասի, ավելի շուտ՝ քաղաքական հոսանքների՝ «արևմտյանների» և «արևելյանների»: Առաջինները գտնում էին, որ Թուրքիայի փրկությունը հնարավոր է միայն արևմտյան պետությունների հետ համաձայնության գալով: Առանց այդպիսի համաձայնության, անկարելի է վերականգնել ոչ միայն բզկտված երկիրը, այլև հույս ունենալ տնտեսական, ելևմտական ծանր կացությունը կարգավորելու: Միայն համաձայնության միջոցով էր կարելի փրկել Պոլիսն ու նեղուցները:

Արևելականները, ընդհակառակը, գտնում էին, որ արևմուտքը Թուրքիայի համար միշտ չարիք է եղել, և այդ կողմից փրկություն սպասելը հիմք չունի: Անհրաժեշտ է հենվել Պարսկաստանի, Աֆղանստանի, արաբների, հնդիկների, հատկապես Ռուսաստանի իսլամների վրա և կովել արևմտյան ուժերի դեմ՝ աղգային շահերի պաշտպանության սահմաններում:

Վերջինների շարքերը արագությունը աճում էին: Թուրք երիտասարդներ, նախկին զինվորականներ, իթթիհատական գործիչներ փախչում էին Պոլսից և խտացնում քեմալական շարժման շարքերը, որն արդեն գործունեության ճշտված ծրագիր ուներ: Արևմտականներն այժմ փաստորեն կազմում էին Ֆավզի փաշայի «վաճառված» կառավարության և «գերի» սուլթանի սակավաթիվ կողմնակիցները:

Զուգահեռաբար, Պոլսո հայերի մեջ հետզհետե նկատելի էր քաղաքական տրամադրությունների տեղափոխություն, «Մեծ դաշնակիցներից» հիասթափություն: «Դաշնակից» զանազան «հայասեր» զորավարներ, Պոլսում քիչ շատ շփման մեջ մտնելով թուրքերի հետ, առանց հատուկ ջանքերի, դառնում էին նաև «թրքասեր», ինչը որ երկվություն էր մտցնում հայ-կլրոպական նախկին անաղարտ հարաբերությունների մեջ: Լինում էին և այնպիսի նախկին «հայասերներ», որոնք այժմ չէին քաշվում ասել, թե հայերն էլ բարի պտուղ չեն: Միջին քաղաքացին խիստ ազդվում էր նման անախորժ անակնկալներից: Բանիմաց տարրերի համար որոշիչը, իհարկե, քաղաքական կացությունն էր, որ չէր կարող նպաստավոր նկատվել:

Ամենից առաջ աննպաստ եզրակացության էր հանգել զորավար Հարբիտի առաքելությունը Հայաստանի հոգատարության մասին. Հայաստանում հայ չկար...

— Դաշնակիցները պարտավոր էին հաշվի առնել մեր զերեզմանները, — ասում էին արտասովորապես աչքերով մարդիկ: Այո՛, բայց գերեզմաններով չէր կարելի պետություն կազմել:

Մխիթարական չէին նաև Երևանից հասնող լուրերը. սովն ու հիվանդությունները դեռ շարունակում էին կոտորել: Անգլիան Կովկասում այլևս չէր ուզում հենվել որևէ հայ ուժի վրա: Պարզվել էր, որ հայը ավելի ուս է, քան ուսը ինքը, և չէր կարելի հայի վրա հենվել, երբ հիմա իր կռիվը Ռուսաստանի դեմ էր: Սուր վրդովմունք էր առաջ բերում անգլիացիների գործելակերպը Զանգեզուրի, Ղարաբաղի հարցներում. նրանք այդ հողերը ցանկանում էին կցել Ադրբեյջանին՝ հակառակ տեղական բնակչության բուռն բողոքներին: Կարսը, Շարուր-Նախիջևանը ժամանակավորապես դառնում էին անգլիական նահանգապետություններ, որոնց տակ փաստորեն հաստատվում էր թուրքական իշխանություն:

Անգլիացիների այդ ընթացքից թե առած՝ թուրքերն աշխատում էին ներսից պայթեցնել նորաստեղծ Հայաստանը. Կարս, Սուրմալու, Շարուր-Նախիջևան և այլն կազմում էին տեղական «անկախ հանրապետություններ» իրենց կառավարություններով, «շուրաներով» ու պայքար մղում Հայաստանի տիրապետության դեմ: Հայաստանի հողի վրա կային «Արևմտյան Կովկասի հանրապետությունը» Կարսի «շուրայով» և «Արևելյան Կովկասի» կամ «Արաքսյան հանրապետությունը», որի մեջ մտնում էին Սուրմալուն, Զանգի և Վեդի բասարները, Միլին, Շարուրն ու Նախիջևանը՝ Նախիջևան կենտրոնով: Այս «Հանրապետություններից» յուրաքանչյուրը, իր հերթին, բաժանվում էր ավելի փոքր, գավառական միությունների՝ իրենց տեղական «շուրաներով»: Այդ հանրապետությունները պահում էին սեփական բանակներ՝ զինված թուրքական թնդանոթներով, զնդացիներով ու հրացաններով, թուրք սպաների ու շավուշների հրամանատարության տակ: Ղարաբաղ, Զանգեզուր, Բեյուր-Վեդի, Դավալու, Կողբ, Շարուր, Սուրմալու, Կարսի շրջանում մինչև Սարիղամիշ արյունահեղ կռիվներ էին գնում:

Դադուկներում ծնունդ էին առել հատվածական տարակարծություններ, որոնց ազդեցությունն զգացվում էր նաև Պոլսում: Որոշ շրջաններ չէին ուզում հաշտվել այն մտքի հետ, որ ստեղծված երկիրը, տվյալ պայմաններում, նույն ինքը Հայաստանն է: Ոմանք նույնիսկ ջղայնանում էին, որ կովկասահայերը յուրացրել են «Հայաստան» անունը: «Արարատյան հանրապետությունը» առանձին ուսական հարց էր. մինչ-

դեռ «Հայկական խնդիրը» վերաբերվում էր Թուրքահայաստանին՝ ևս վագույն դեպքում այդ հանրապետությունը հայության մի հատվածի երկիրն էր և ոչ թե Հայաստանը...

Օգոստոսի վերջերին օրիորդ Երանուհին մեկնեց Փարիզ՝ այնտեղից Ամերիկա անցնելու համար: Մեծ հույս ուներ Փարիզում Թալեաթի գործով շահագրգռել, հուսադրում էր ինձ և պնդում, որ սպասեմ:

Բայց անցավ մեկ ամիս, ոչ մի լուր չստացա նրանից: Սպասումների այդ օրերն անցկացնում էի քաղաքի պատմական, գեղարվեստական հիշատակարանները դիտելով: Երբեք չեմ կարող մոռանալ այն երազական տպավորությունը, որ ստացա Ղալաթիո աշտարակից քաղաքը դիտելիս՝ սեպտեմբերյան մի իրիկնամուտի: Ամֆիթատրոնաձև տարածվել էր քաղաքն իր աշտարակներով, մզկիթների մեծ ու փոքր գմբեթներով ու նրբակերտ մինարեթներով: Դեպի հյուսիս, Բոսֆորի երկու եզերքներով տարածվում էին ծառերի մեջ նիրհող երազական ապարանքներ, պալատներ: Դեպի արևելք՝ ասիական եզերքում, նոճիների մեջ փռվել էր Սկյուտարը՝ իր վարդագույն շենքերով, տարածուն դերեզմանոցներով: Հեռվում տարբերում եմ Գատըքեոյը, հնագույն Քաղկեդոնը: Ամեն մի առանձին շրջան կարծես թե լողում էր իր բաժին ջրերի մեջ, ուր բոլոր ուղղություններով համորեն շարժվում են առագաստանավեր, մակույկներ, մեծ ու փոքր շոգենավեր: Երկինքը կարծես այրվում էր վերջալույսի կրակով: Քյազիմ-փաշայի, Դերասհանի, Ղալաթիո շրջանները կարծես լողում էին հրդեհի մեջ: Բերան, մինչև Շիշլի, պարուրվել էր վառ պղնձագույն ճառագայթներով: Մյուս կողմից, ճառագայթում էին քաղաքի ասիական մասերի մինարեթների, մզկիթների գագաթները, անհամար շենքերի պատուհանների ապակիները՝ ստեղծելով լափիզող բոցերի մի խաբկանք, որին կարծես ենթակա էր իրիկվա գրկում նիրհող Պոլիսը:

Եղա և աշխարհահռչակ Այա-Սոֆիայի մեջ: Տպավորությունս շրջմեցուցիչ էր. զուր չէ, որ Հուստինիանոս Մեծը, առաջին անգամ ոտք կոխելով նորակառույց տաճարը, գոչել է. «Օ՛, Սողոմոն, ես հաղթեցի քեզ»: Հսկա շենքը բաժանված էր անթիվ բազմերանդ ու կամարաձև մասերի, որոնց կենտրոնում ցցված առասպելական մեծության գրմբեթը թվում էր երկնքից առկախված ոսկյա շղթաներով: Խելքիս չէր հասնում, թե ծանրության և հարակցման ի՞նչ օրհնքներով այդ վիթխարի զանգվածը կարող էր այնտեղ մնալ, շուրջ վաթսու մետր բարձրության վրա. կարծեմ այդ հաշիվը կազմում էր միայն Հայաստանի

հնարիմաց Տրդատ ճարտարապետը, որը վերակառուցեց աշխարհահռչակ ճարտարապետներ Անդեմիոս Տրալլացու և Իսիդոր Մելիտացու կառուցածը, որ հետագայում քանդվեց: Եթե ստույգ է, որ բյուզանդական գեղարվեստը ներկայացնում է ինքնատիպ շաղախը քրիստոնեության, հելլենականության և Արևելքի, ապա ուրեմն այդ տարրերի գերազույն մարմնացումն է Սուրբ Սոֆիան: Բարի և խոնարհ Քրիստոսը այստեղ զգացվում է խրոխտ, հաղթական, աշխարհակալ: Ու թեև շենքի նրբակերտ քանդակների, պատերի զարդարանքների մեջ խնամքով ծեփված են նրա կրոնի արտաքին նշանները, իսկ առաքյալների դեմքերը ծածկված ոսկեգույն աստղանկարներով, բայց հին վեհություն շուրջ մնացել է առհավատ: Հնագույն բոլոր մեհյանների լավագույն քարերը, աշխարհի մարմարների բոլոր ընտիր նմուշներն այստեղ են: Թվում է, թե լույսը նրանք են ճառագայթում և ոչ թե դրսից է գալիս: Բաղմերանգ մարմարե սալիկներից կազմված հատակը ոտքերիս տակ հիասքանչ գորգի էր նման, իսկ դեմս փռվածը՝ քարացած ծաղկազարդ պարտեզի: Ըստ երևույթին, աշխարհի այս հոյակապ տաճարը մզկիթի վերածելու համար մեծ փոփոխություններ կատարելու կարիք չի զգացվել. ծեփով քողարկել են քրիստոնեության հետքերը, զմբեթին խաչի տեղը գրավել է մահիկը, իսկ շենքին կցվել են շորս մինարեթներ, որոնցից առաջինը կառուցել է հաղթական Մուհամեդը, երկրորդը՝ սուլթան Բայազիտը, իսկ վերջին երկուսը՝ սուլթան Սելիմը:

Նույն ձևի հարևանցի փոփոխության արդյունք է Պոլսո թուրքական հիշատակարանների մեծ մասը, որոնք իրենց կառուցվածքի մեջ կրում են Այա-Սոֆիայի ընդհանուր գծերը: Այդպիսինն է, օրինակ, էտիբեն Գաբուի շրջանում հռչակավոր Գահրիե ջամին՝ Միքայել հրեշտակապետի հնամույն տաճարը. այդպիսիներն են Ակ-Սարայի շրջանում Խոջա-Մուստաֆա-փաշայի ջամին, Աթ-մեյդանի Մեհմեդ փաշա ջամին, վեհ մեյդանի Քիլիսե ջամին, Ֆեների Ֆեթիե ջամին և այլն:

Հոկտեմբերի վերջերին մի բացիկ ստացա օրիորդ Երանուհուց: «Երգեցեք միշտ» գրված էր այնտեղ:

«Կանցնին օրեր, կգա կրկին մի նոր գարուն վարդաբեր:

Ու մոռացված բո միշտը հին՝ նորից կերգես վարդի սեր»:

Ստորագրել էր. «Հավաստիք քրոջական անկեղծ սիրո՜՛ն Ե. Դ.»:

Դեռևս Փարիզում էր. հասցե չկար: Ի՞նչ կնշանակեր աշուղ Զիվանու այդ քառյակը. չհասկացա ...

Պարագաները հարկադրում էին անդրադառնալ իրականությանը և հաշվի առնել առօրյան: Դեռ Երզնկայում եղբորիցս ստացած ոսկեդրամ-

ներից մնացել էին երեք հատ: Սերբիայից ակնկալած նյութական աջակցությունը չստացա. պատերազմը քայքայել էր հորս, եղբորս գործը, ու նրանք գրեթե թշվառության մեջ էին: Թալեաթին դառնելու մտապահումով այժմ պարզապես հիվանդ՝ քարշ էի տալիս անիմաստ մի գոյություն: Ծանր երդումներով փակել էի կյանքիս բոլոր ուղիները, քանի այդ հրեշը ողջ էր: Գիշերներն իրար էին հաջորդում մղձավանջային երազները, որոնց մեջ զլխավոր գերակատարը մայրս էր: Նրան երազումս տեսնում էի գրեթե միշտ զանազան տեղեր ու տարբեր վիճակներում. իր բոլոր ասածները միշտ պատվում էին միևնույն խնդրի շուրջը՝ Թալեաթի մահը: Փոթորկոտ մի գիշեր նա պատուհանս ծեծեց. նայեցի, ցույց տվեց իր արյունաներկ պարանոցը: Արթնացա, սարսափահար վեր կացա, մոտեցա պատուհանին, դրսում տեղատարափ էր ... Դեգերումներս, սառը դատողությունն անգոր էին ինձ ազատելու նախապաշարումներից, որոնցով համակվել էի ես:

Պոլսում վերջին օրերին կարծում էի, որ այդ խնդրին կարող է ընթացք տալ Զավին Պատրիարքը, որ այժմ գտնվում է Փարիզում: Արհավիրքների մրուրը քամած այդ հոգևորականը չէր կարող չհասկանալ հոգիս մաշող ցավը, որ կարող էի ամբողջությամբ հայտնել նրան առանց վարանելու, իբրև խոստովանանք: Նոյեմբերին մեկնեցի:

Իրիկնադեմ էր: Սրածայր մինարեթներին հայտնվում էին մրջնաշափ մյուսկուլները՝ բարձրությունից փառաբանելու Ալլահին անցնող օրվա համար: Արեգակն իջնում էր դեպի անհունության օվկիանոսը և իր թաքստոցից մոզական վրձինով փոփոխում երկնքի տեսքը՝ նոր գույներ, երանդներ պարզելով ցիրուցան ամպերին: Հեռվից երևում էին Մարմարայի եղբրքներին խարսխված հինգ-վեց դաշնակից ռազմանավեր, որոնք առասպելական կարապների պես թևերը ծալած՝ նստել էին ջրերին. իրենց պողպատե կտուցները՝ արծաթագույն կայմերը, փայլվում էին վերջալույսի ճառագայթների տակ: Շրջելով Սարայբուրնուի հրվանդանը, շոգենավը երևաց (բացվեց) Մարմարայի ջրերում. աջ կողմից թիկունքում մնաց Մաքրիքյուլը, Սան-Ստեֆանոն, ուր դիվանագիտությունն արձակեց իր առաջին մեծիդը մեր կյանքի ու մահվան մասին: Զախից անցնելով Իշխանաց կղզիները՝ մտնում էինք Դարդանել, պատմական Հելլեսպոնտոսը:

Եվրոպական մասում անցնում էինք թերակղզու վրա տարածված Գելիպոլու ավանը՝ հնագույն Գալիպոլիսը: Առաջին քաղաքն էր, որ

ընկել էր թուրքերի ձեռքը դեռ 1357-ին, Պոլսո անկումից շուրջ հարյուր տարի առաջ: Անցյալի ամեն մի դեպք, ամեն մի վայր կարծես գալիս էր անողոք սրտությամբ հաստատելու պատմական ճակատագրի այն ուղին, որ վիճակված էր մեզ այս երկրում: Չէ՞ր կարող արդյոք պատմությունը մի այլ ընթացք ունենալ, և այդ դեպքում ի՞նչ պիտի լիներ մեր ճակատագիրը ...

Ասիական եզերքին պարզվում էին Չարդաքն ու Լամպսակը, որոնցից վերջինը Քսերքսեսը գիշեց Թեմիստոկլին՝ գինու իր տարեկան պետքը հոգալու պայմանով: Դարերի ընթացքում ի՞նչ է փոխվել արյան ու դիակների վրա հաստատված իշխանությունների այդ քմայքներից ...

Եվրոպական եզերքին հայտնվում է Գարա-Օվասուին՝ հնագույն էգոս-Պոտամոսը, ուր մեր թվականությունից շորս դար առաջ վերջ գտավ Պելոպոնեսյան պատերազմը: Պե՞տք էր արդյոք, որ ժամանակի մեծ ուժերը տասը տարի շարունակ արյուն թափեին գերիշխանության համար, երբ իրենց անունները միայն պիտի մնային պատմության մեջ...

Ավելի ներքևում նեղուցը գնալով սեղմվում է, ձախից նաղարա հրվանդանի և աջից Ակ-Բաշի Լիմանի միջև, որոնք կազմում են հնագույն Աբիտոսն ու Սեստոսը, նեղուցի լայնքը հազիվ ութ-ինը հարյուր քայլ է. այստեղ է, որ ամեն գիշեր Լեանդրը ճեղքում էր Հելլեսպոնտոսի ջրերը Աբիտոսից դեպի Սեստոս, որի եզերքին սպասում էր գեղանի Հերոն՝ ձեռքին լուսավառ ջահը, որը ճշտում էր նրա ընթացքը: Միակ բանը, որ հավիտենական է ...

Նեղուցը նորից բացվում է, լայնանում: Հեռուներում երբեմն դեմ ու դեմ, իրար ետևից հայտնվում են Չանակ-Կալեն, Քիլիտ-էլ-Բահրը, Սետ-էլ-Բահրը, Գում-Կալեն, վայրեր, ուր նոր է ցամաքել արյունը: Մթնում էր, մոտենում էինք բաց ծովին: Բայց դեռ Ենիքյոյից շատ ներքև, ստվերների մեջ նիրհում էին Տրովադայի (Տրոյայի) պատերազմի հիշատակները ...

* * *

Փարիզում բազմաթիվ տպավորություններից շշմել էի. հոյակապ շենքեր, հրապարակներ, լայն ու անծայր պողոտաներ, թափորանման անցուղարձ, եռուղեք, կենդանություն ամեն կողմ, անթիվ ինքնաշարժեր, որոնք ազդեցության երամների պես խմբվում են մի տեղ ու հանկարծ կուպրի պես հոսում: Ես, որ ինձ արդեն համարում էի «աշխարհ տեսած մարդ», զգացի, որ Փարիզը ավելի մեծ է, քան կարող էի երե-

վագայել: Ջդայնացուցիչ էր հատկապես կյանքի արագությունը. մնացել էի զարմացած, թե ո՞ւր են շտապում այդպես մարդիկ. կարծես ամեն տեղ հրդեհ կար: Գար դը Լեստից գնում էի մատնանշված ուղղությամբ, որի ծայրը չէր երևում: Բազմազան տպավորություններից զուրբ ցավում էր: Այս դեպքում թերևս դեր էր խաղում և այն, որ այդ օրը նյութական պատճառներով ինձ զրկել էի ճաշից:

Արդեն մթնել էր, երբ հարցումիորձով վերջապես գտա հայկական եկեղեցին և առաջնորդարանը: Այցելությունս անժամանակ էր: Բացատրեցի, որ Պոլսից հատկապես եկել եմ կարևոր գործով՝ պատերազմին տեսնելու: Քիպարյան վարդապետը պնդումիս տեղի տվավ: Պատրիարքը ինձ հիշեց: Բայց իր խորաթափանց հայացքը այնպիսի շփոթության մատնեց ինձ, որ նախապես պատրաստած սրտառու ճառս փուլ եկավ: Հարցմանը հազիվ կարողացա պատասխանել, որ Փարիզ գալուս նպատակն է միջոցներ գտնել հետապնդելու Թալեաթին և խընդ-բեցի նրա աջակցությունն այդ գործում: Մի ակնթարթ նայեց ինձ ակնոցների միջից ցավակցությամբ, ինչպես դիտում են հոգեկան հիվանդներին, ապա գլուխը կախեց ու մեղմորեն ասաց.

— Ես այդ կարգի գործերու մեջ չեմ կարող մաս ունենալ, դավա՛կս: Ես վեր կացա:

— Ո՛չ, նստեցեք. գիտե՞ք, ես կհասկնամ, կզգամ ձեր ներքին փոթորիկը, բայց ո՛չ դիրքս, ո՛չ ալ պաշտոնս կներեն նման գործերու խառնելի: Սակայն անձամբ ձեզ կրնամ օգնել, մինչև տեղավորվիք և գործ գտնեք:

Զգացի, որ կարմրում եմ:

— Անձնապես աջակցության պետք չունիմ, Սրբազա՛ն,— ասացի ու գուրս ելա:

Մի պահ մնացի փողոցում կանգնած: Ի՞նչ անել և ո՞ւր գնալ: Վերջին օրերին այնքան համոզված էի այդ դիմումիս հաջողությանը, որ հանկարծ պարապության մեջ զգացի ինձ: Մեղմ անձրևում էր: Մառախլապատ մթնոլորտում ճրագները նման էին վար իջած մշուշապատ աստղերի: Հայտնվեցի էտուալէ հրապարակում: Այս կողմերում պիտի լինեք Բուասի փողոցը, որտեղ այն ժամանակ գտնվում էր Հայաստանի պատվիրակությունը: Դեռևս հունվարին, երբ պարոն Ահարոնյանը Պոլսում էր, ես մի քանի անհաջող փորձեր արեցի նրան անձամբ տեսնելու և խնդրելու նրա աջակցությունը ինձ մտալիկոզ հարցում: Այժմ նույն մտադրությամբ անցնում էի էտուալ հրապարակը, երբ հանկարծ

բաղմամբ ինքնաշարժեր ուղղվեցին դեպի ինձ: Շատ մեծ էր հրապարակը և ո՛չ ետ, ո՛չ էլ առաջ փախչելու հնարավորություն կար: Կարծես մի կանգնած լեռ էի, որի շորս կողմը ճանճեր էին վխտում: Թղաշափ հեռավորության վրա սուրում էին ինքնաշարժեր. ամենաթեթև շարժումիս՝ մեկն ու մեկը կարող էր ինձ տակովն անել: Մի քաղաքապահ ոստիկան դուրս քաշեց ինձ այդ բավիղից և բացատրեց Բուսսի փողոցի ուղղությունը: Ահա այն, Houtel Vouillemont-ը, որտեղ գտնվում է պատվիրակությունը: Լուռ ու համր է հայ քաղաքական կենտրոնը. այնինչ ես կարծում էի, թե դա մտքի մի դարբնոց է, որտեղ կովում ու կոփվում է մեր բախտը: Ահարոնյանը չկար: Հիսունի մոտ մի մարդ մտացիր հայացքով մոտեցավ ինձ:

— Ի՞նչ առիթով եք ուզում տեսնել պարոն Ահարոնյանին:

— Գործ ունեի ...

Երևի չլսեց կամ չհասկացավ:

— Շատ դժգոհված է, դժվար թե կարող է ձեզ օգտակար լինել, գործ գտնելն էլ դժվար է, ավելի լավ է դիմեք Կարմիր խաչին կամ Գաղթականական մարմնի հանձնաժողովին:

Ավելորդ համարեցի երկարացնել ու շրջվեցի, որ գնամ:

— Սպասեցեք, որտեղացի՞ եք:

— Երզնկացի:

Յոանկյունաձև դեմքին գոյացավ տհաճություն:

— Կարծեցի, թե ատաբաղարցի եք կամ այդ կողմերից:

— Ո՛չ, երզնկացի եմ, Բագաոհիճ գյուղից:

— Արհեստ գիտե՞ք:

— Ո՛չ ...

— Ուզո՞ւմ եք կոշկակարություն սովորել: Ես ատաբաղարցի մի բարեկամ ունեմ, կարող եք նրա մոտ գործ գտնել ... Դրամ ունե՞ք:

— Այո՞ ...

— Ծիշտն ասացեք, կարող եմ ձեզ օգնել:

— Ո՛չ, շնորհակալ եմ ...

Մեքենայաբար վերցրի այցետոմսը, որի վրա գրված էր երկու տող ու հասցե: Խուլ փողոցներից մեկում գտա երկրորդական մի հյուրանոց: Չորրորդ հարկում մի խցիկ, 12 ֆրանկով: Թանկ չէր: Մեկ-երկու օր ապրելու համար մոտս դեռ զրամ կար: Շատ հոգնած էի, հանվեցի ու մտա անկողին: Թեև վաղուց բաժանված էի հարազատներից, բայց նոր միայն զգացի, թե ի՞նչ է նշանակում օտարություն: Քննության

առնելով վիճակս՝ եկա այն եզրակացության, որ կոշկակարությունից զատ ուրիշ անելիք չի մնում: Այնքան մոայլ էր ամեն բան, որ այդ գործը թվաց ինձ միակ փրկություն: Բայց ո՞վ էր այն մարդը, և ի՞նչ եղավ այցետոմսը: Ինձ համակեց անհանգստություն: Վեր կացա ու գրպաններումս փնտրեցի. այնտեղ էր. այցետոմսի վրա գրված էր՝ «Հակոբ Քոշարյան»:

Ատաբաղարցու արհեստանոցը գտնվում էր Բելվիլի շրջանում: Առավոտյան, երբ իբեն ներկայացա, բարկացած էր և հանդիմանում էր բանվորներին:

— Ես չըլլայի նե, երեքդ ալ անոթութունե պիտի մեռնեիք,— գոչեց նա:

Ցից, սկյուռի պոչի պես ցցված թավ բեղերը, լայն բերանը, խռպոտ ձայնը լավ բան չէին խոստանում: Բայց երբ նայեց, տեսա, որ աչքերը բարի էին, կլոր, պարզունակ, ոչխարի աչքերի պես զեղնցիկ:

— Ուրկե՞ կուգաս,— ասաց՝ այցետոմսը կարդալով:

— Պոլսեն:

— Անկե առա՞ջ:

— Ռուսիայեն:

— Առա՞ջ, առա՞ջ:

— Կովկասեն:

— Տո՞, մարդ Աստծո, ուրտեղացի՞ ես:

— Երզնկացի:

— Հա՞, հիմա հասկցանք, նստե հոն ու նայե, թե ի՞նչ կընեն ասոնք.

ես չըլլայի նե, շորսդ ալ անոթութունե պիտի սատկեիք ...

* * *

Դիտելով ամեն կողմից Փարիզ թափված տարագիր աշխատավորների վիճակը՝ գալիս էի այն եզրակացության, որ իմը կարող էր ավելի վատ լինել: Փրկված էի. կարող էի ապրուստս սեփական աշխատանքով հայթայթել: Ատաբաղարցին թեև առիթը բաց չէր թողնում հիշեցնելու, որ մեր գոյությունը պարտական ենք իրեն, բայց բարի մարդ էր, գործի մեջ հաճախ արտահայտած բարկությունը տևում էր հազիվ էր, գործի մեջ հաճախ արտահայտած բարկությունը տևում էր հազիվ էր, մեկ վայրկյան, երբեմն մի քիչ երկար, երբ խնդիրը պատվում էր վարպետի իր արժանապատվության շուրջը: Ընդհանրապես սիրում էր ավելի իշխանություն ցույց տալ, քան պետք էր: Այդ ինձ մյուսների պես չէր նեղում: Ես կոշկակար բանվոր էի և այդպես էլ պահում էի ինձ

վարպետիս նկատմամբ: Առավոտյան ժամը 7-ից մինչև երեկոյան ժամը 6-ը գործի վրա էի, մի ժամվա դադարով կեսօրին: Սկզբում բավական դժվար էր, գործը՝ անծանոթ: Բայց քիչ-քիչ վարժվեցի, և կացությունս հետզհետե տանելի դարձավ: Այժմ ամեն կերպ աշխատում էի մոռանալ ինքս ինձ ներշնչած առաքելությունը: Պարզ էր, որ Թալեաթին գտնելու գործը դյուրին չէր. անհրաժեշտ էր կազմակերպություն, միջոցներ, ընկերներ. վարդապետների և ազգային մեծերի միջոցով կատարելիք գործ չէր այդ: Բանվորությունն էլ զբաղեցնող էր, մանավանդ, երբ գործի մեջ տեսնում էի առաջադիմություն: Արդեն աշխատում էի կտորով, կարող էի կոշիկ կարել: Առավոտներն արթնանում էի առույզ, կայտառ, գործը ձեռնարկելու անհամբերությամբ: Բայց անցնում էր մեկ-երկու ժամ, և զգում էի, որ ուրախությամբ կարող էի հրաժարվել այդ գործից: Մտածում էի, որ անհրաժեշտ է շուտ վերջացնել աշխատանքը, որպեսզի ազատ ժամանակ ունենամ ամեն բան մանրամասն մտածելու: Սակայն նորից ինձ պատկերանում էր մռայլ անցյալը, ու բավական էր այդքանը, որ գոյությունս աննպատակ համարեմ: Երբեմն ինձ հաջողվում էր մի քանի օր այդ մասին բնավ չմտածել: Բայց բավական էր լինել ճաշարանում, որտեղ գործից հետո խմբվում էին տարագիր աշխատավորները, լսել նրանցից մեկն ու մեկի պատմությունը դեռ թարմ դեպքերի մասին, ու նորից ինձ պատկերանում էր Թալեաթի փրուն ու ինքնադո՛ղեմքը, որ կարծես ծաղրում էր ինձ: Այն ժամանակ ես սկսում էի երևակայել սպանության զանազան ձևեր՝ շամփրել, հարվածել, հոշոտել, դաշուհահարել, արյունը քամել, բզկտել, ցից հանել, անդամահատել, այրել: Բայց մտածումներների հետևանքով ինքս էլ ինձնից զղվում էի: Այդ դեպքում գտնում էի, որ մի ելք կա այդ մղձավանջային մտածումներից ազատվելու համար. լավ աշխատել, շատ դրամ վաստակել, վերադառնալ Կովկաս և անձնական մասնավոր կյանքով ապրել: Բայց այդ էլ բացահայտ ինքնախաբեություն էր. վաստակած դրամը հազիվ էր բավում անհրաժեշտ պետքերիս, թեև շատ լավ գիտեի, որ առանց այդ էլ չեմ կարող վերադառնալ: Աշխատում էի քիչ լինել ճաշարանում, ոչինչ չլսել ջարդերի մասին, խուսափել հանդիպումներից, բայց մենակ մնալով ինքս էի վերհիշում ամեն բան, ու ոչինչ չէր փոխվում ...

Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության Փարիզի Կոմիտեն ղեկավար էր հանդեսներով ու քաղաքական հարցերով: Տարվա վերջերին Երևանից հասնող լուրերը ստեղծել էին այնպիսի մի խանդավառություն,

ինչպես ամռան ամիսներին՝ Պոլսում: Հայաստանի թրքաշատ վայրերում ծնունդ առած շարժումները ճնշված էին, և ամեն տեղ հաստատված էր հայկական իշխանություն: 1920-ի հունվարին Գերագույն Խորհուրդը ճանաչել էր հայկական պետությունը (դե ֆակտո, որպես փաստ): Ժանաշումը թեև չէր կանխորոշում պետության սահմանները, բայց այդ էլ օրերի խնդիր էր: Քիչ հետո իմացանք, որ Վենիզելոսի գործակալ, պոնտոսյան պատվիրակության նախագահ Մետրոպոլիտ Խրիսանֆը Երևանում Հայաստանի կառավարության հետ կնքել էր մի դաշնագիր, որի համաձայն Պոնտական լեռների և Սև ծովի միջև ընկած ամբողջ տարածությունը, Ռիզեից մինչև Սինոպ, մոտ մեկ միլիոն երկու հարյուր քսան հազար հույն և մահմեդական բնակիչներով, կցվում էր Հայաստանին, իբրև նրա դաշնակցային մի մաս: Դիվանագիտական այս հաղթությամբ մեր դեմ բացվում էր մի փայլուն հեռանկար. բովանդակ Փոքր Ասիայում ոչնչությունից հանկարծ դառնում էինք տիրող ազգ...

Ապրիլին դաշնակից պետություններն ավարտեցին իրենց աշխատանքները Սան Ռեմոյում. արդեն հայտնի էր, որ Թուրքիան պետք է հրաժարվի էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի վիլայեթներից և նպաստ Հայաստանի, բացառությամբ որոշ շրջանների: Հայաստանին էր հանձնվում էգեականի արևմտյան եզերքների մեծ մասը՝ Իզմիր քաղաքով, ինչպես նաև Թրակիան իր կենտրոնով՝ Ադրիանապոլիսով: Եվրոպական ցամաքներում Թուրքիային անվանապես մնում էր միայն Պոլիսը, աննշան հողաշերտով՝ Բոսֆորի և Մարմարայի եզերքներում, բայց այստեղ էլ սահմանափակումներ կային: Արարներով բնակված երկրներից կազմվում էր Մեծ Արաբիան: Սիրիան, Միջագետքը, Պաղեստինը անդարձ կերպով պոկվում էին Թուրքիայից: Վերջապես պոկվում էր նաև Քուրդիստանը, որն էլ պետության հոգատարությանը ենթարկելու համար: Հողային նվիրաբաշխության այս պատմական օրերին անհաջող էին միայն ասորական պատվիրակության նախագահ Աղա-Պետրոսի գործերը. նրանց բան չկար ...

Թուրքիան փաստորեն բզկտում էին. ներքին տնտեսական բնագավառներում նա ընկնում էր միջազգային հանձնաժողովների հակակշռի տակ: Նեղուցները, մաքսերը, բոլոր եկամուտները, առանձնաշնորհումները պետք է եվրոպական հանձնաժողովները վարեին: Հույներն արդեն զրավել էին Իզմիրը և մեծ թափով առաջանում էին օր առաջ տեղ դառնալու իրենց տրված հողերին:

Իսկ մեհնք. զարմանալի էր... Ասում էին՝ Պողոս Նուբար Փաշան կատաղորեն բողոքում էր Երևանի կառավարության կողմից էրզրումը գրավելու հավանականության դեմ, համարելով այդ «բռնագրավում»։ Նա չէր ճանաչում այդ կառավարության իրավունքները իբրև «բռն» Հայաստանի իշխանություն։ Երկու պատվիրակությունների անվերջ բանակցությունները և սրտացավ հայերի բարեխոսություններն ապարդյուն էին անցնում։ Փաշան կամակոր էր...

Հակառակ այս բոլորին, Փարիզի հայության ոգևորությունը օգոստոսին հասավ իր գագաթնակետին։ Հայերի բազում դիվանագիտական աշխատանքները հաջողությամբ էին պսակվել։ Հայաստանի պատվիրակությունը ստորագրել էր Սևրի դաշնագիրը։ Մեր երկիրն ազատ էր, հողը՝ սահմանված, ապագան՝ փայլուն...

* * *

Սեպտեմբեր ամիսն էր։ Նորից մթադնում էին Հայաստանի հորիզոնները. Ղարաբաղ-Ջանդեղուրի խնդիրը սրվել էր. հազիվ խաղաղված Կարսի շրջանը անհանգիստ էր։ Քեմալական թուրքերը ղուրացել էին. ենթադրվում էր նրանց հետ ընդհարում։ Ես պատրաստվում էի Կովկաս վերադառնալ, երբ մի երեկո ճաշարանային թովմաս աղան ասաց.

— Առտուն քեզ ազվորիկ աղջիկ մը կփնտրեն՝ օրիորդ Գանիկյան։ Զարմանալի էր, որովհետև Փարիզում ծանոթ էին չունեի։ Հանկարծ հիշեցի Երանուհուն, բայց նա վաղուց Ամերիկայում պետք է լիներ...

Հաջորդ երեկոյան, աշխատանքս ավարտելուն պես, վազեցի ճաշարան։ Անկյան սեղանի մոտ նստած սպասում էր ինձ մի մանկահասակ աղջիկ, որ նման էր Երանուհուն։ Այո, քույրն էր։

— Վերջապես գտնվեցաք,— ասաց նա՝ հին բարեկամի պես ժպտալով,— քույրս պատմել է ձեր մասին։ Ան գրեր է ձեզի Պոլիս, բայց մայրս հայտնե՞ր է, որ դուք մեկնած եք Փարիզ և ահա ինձի կդիմե՞ս,— ասաց՝ ձեռքի պայուսակից դուրս քաշելով մի նամակ։

Օրիորդ Երանուհին պնդում էր, որ անմիջապես մեկնեմ Ամերիկա ինձ հայտնի գործով։ Աչքերիս չէի հավատում. հազիվ կարողացա հուզումս զսպել։ Բայց ինչո՞ւ Ամերիկա. միթե այնտեղ էր հրեշտ։ Նամակում ուրիշ ոչինչ չէր ասված։

— Ի՞նչ գործ է այդ, եթե գաղտնիք չէ,— ասաց աղջիկը՝ կծկելով սիրուն աչքերի կռպերը։

— Ծիշտն ասած, ես էլ չեմ կարողանում հասկանալ, Պոլսում օրիորդ Երանուհու հետ շատ եմ խոսել ուսանելու փափագիս մասին, հիմա երևի հաջողել է ընկերներիս միջոցով այդ գործին ընթացք տալ։ Մատի չարաճճի շարժումով բացասեց ասածս։

— Ինչ որ է. ե՞րբ պիտի մեկնիք։

— Դժվար թե կարող լինեմ մեկնել, օրիորդ, չէ՞ որ ահագին գումար է պետք։

— Ա՛խ, ներեցեք, մոռցա ըսելու, որ պատվիրակության մեջ նամակ ունիք, պարոն Հանըմյանի մոտ, ան ալ կփնտրեն ձեզ, կուզեր ինձ տալ, բայց վերջը ետ առավ, խնդրելով, որ հայտնեմ ձեզ, նամակը Բոստոնեն էր, գուցե հոն...

Դեռ երկար պիտի շարունակեի օրիորդը, բայց ներողություն խնդրելով՝ պատվիրակություն աճապարեցի, քանի դեռ ուշ չէր։

Գրում էր Համո Բարաղամյանը։ Որտեղի՞ց ուր. ուրախությունից խենթացել էի։ Գրում էր, որ անմիջապես մեկնեմ Բոստոն։ Ծանապարհի ծախքը պետք է ստանամ Հանըմյանից, որին այդ մասին միաժամանակ գրում է Գարեգին Փաստրմաճյանը (Արմեն Գարո)...

Ժամանակից շուտ ճաղատացած, կանացի դեմքով և զմայլելի ժպիտով Հանըմյանը ինձ ոչինչ չհարցրեց, միայն ցանկացավ իմանալ, թե ե՞րբ կարող եմ մեկնել։

— Թեկուզ վաղը։

Երեք օրվա մեջ նա կարգավորեց անցագրային դժվարություններս, և հոկտեմբերի առաջին օրերին մեկնեցի։ Այժմ ինձ համար ամեն բան պարզ էր. գործը կենտրոնացված էր նրանց ձեռքում, Ամերիկայում։ Բարաղամյանը իմացել էր իմ մասին անտարակույս օրիորդ Երանուհուց։ Բուռն երախտագիտությամբ էի լցված դեպի այդ գաղափարական աղջիկը։ Հիշեցի նրա գրած քառյակը, որ այնպես հիասթափեցրեց ինձ. «Կանցնին օրեր, կգա կրկին մի նոր գարուն վարդաբեր...» վստահ էր, ուրեմն, գործի հաջողությանը...

Թեև ձմեռ էր, բայց համակված էի «վարդաբեր գարնան» տրամադրությամբ։ Առաջին անգամ էի տեսնում օվկիանոսը։ Մինչև այդ կատարած ծովային ճամփորդություններս միշտ հորիզոնի մեջ պարզում էին մի ստվերագիր, որից այն կողմը սկսվում էր հողը։ Այժմ, երբ երկիրը բոլորովին աներևութացավ, բարձր տրամագրությունս սկսեց

տեղի տալ, և ինձ մի անբացատրելի թախիժ պաշարեց. կարծես բոլորովին բաժանվեցի աշխարհից և ընկա անհայտություն մեջ: Օվկիանոսը հանդարտ էր, բայց երկու օրվա անդորրությունից հետո հանկարծ նա ծածկվեց մշուշով՝ նախ նոսր, ապա հետզհետե՝ թանձր: Շոգենալն սկսեց երերալ: Ալիքները երկու կողմից սկսեցին զարկվել նրա կողերին, նախ կարծես խաղալով, ապա՝ ավելի ու ավելի ուժգին թափով: Շոգենալը տնքաց, ճարճատեց: Ալիքները գնալով ավելի վեր ու վեր էին ցատկում: Վեր ցցված բաշերով՝ լեզուները պարզում էին տախտակամածից շատ վեր: Վիթխարի նավը դարձել էր ջրերի խաղալիքը, ինչպես մի տաշեղ: Նա բարձրանում էր ալիքների վրա, իսկ ցուկի առջև բացվում էին ջրային վիհեր: Թվում էր, որ նավը ջարդ ու փշուր պիտի լինի այդ մութ անդունդներում, բայց ամեն անգամ դուրս էր հանում կտուցը ու ճեղքելով կատաղի ալիքները՝ դարձյալ վեր սահում: Նավն ու ծովը խորհրդանշում էին պայքարի ու հաղթության հեռանկարը:

Կեսօրին փոթորիկը մեղմացավ. ալիքներն այժմ նավի կողից բարձրանում էին, հոսում տախտակամածի վրայով ու սրբում, լվանում նավի այդ մասը: Ապա քիչ-քիչ մառախուղն սկսեց նոսրանալ և հետզհետե չքանալ: Անհուն տարածությունների վրա, ջրերի մեջ խաղում էին արեգակի ճառագայթները: Դահլիճներում, սրահներում, խցիկներում թաքնված ճամփորդները նորից հայտնվում էին կամրջակի վրա: Կանայք ջղայնորեն ծիծաղում ու քրքշում էին...

Երազ թվաց ինձ, երբ յոթերորդ օրը հորիզոնի վրա նշմարեցի Ամերիկայի ափերը: Այնպիսի հրճվանքով էի համակված, կարծես ես էի հայտնագործում Նոր Աշխարհը: Ահա նա, վերջապես: Հոգնատանջ շոգենալը մոտեցավ նավահանգստին: Արդեն վաղուց երևում էին Նյու Յորքի հուշակավոր ճեղքները: Նավի մեծ սրահը լցվեց բազմաթիվ պաշտոնյաներով, որոնք սկսեցին քննել մեր թղթերը: Դիտում էի անվրդով ու ծանրաբարո ամերիկացիների խոհուն դեմքերը, նրանց ինքնավստահ ձևերն ու շարժումները՝ սպասելով հերթիս: Թերի Ֆրանսերենս ինձ օգնեց անցնել այդ քննության բովից:

Թեև դեռ չէր մթնել, բայց դրսում, շինությունների վրա, լուսավառվում էին էլեկտրական ճրագներ, ու քաղաքը ոսկեղեն էր թվում: Յոթը միլիոն բնակչությամբ այդ վիթխարի քաղաքը ինձ ապշեցրել էր իր անթիվ-անհամար լույսերով, էլեկտրական լուսավառ ծանուցումներով: Առաջին իսկ պատահած ինքնաշարժի վարորդին մեկնեցի Հ. Հ.

Դաշնակցության ակումբի հասցեն: Գլխումս ոչ մի միտք չկար: Համակված էի մի երախտագետ զգացումով դեպի շրջապատս, որ բախտը վիճակում էր ինձ լինել այստեղ: Ճգնում էի ճշտել «երկնաքերների» բաժինները, որոնք երևի բաղկացած էին 25—50 հարկերից: Մի տարի առաջ ինձ զարմանք պատճառեց Փարիզի եռուղեքը, բայց նա մի խաղալիք էր Նյու Յորքի համեմատությամբ: Զարմանալին այն էր, որ այդ իրարանցման մեջ ինքնաշարժի վարորդը չէր կորցնում գլուխը: Անցանք շքեղ վաճառատների և շենքերի լուսառատ շրջանակից: Շարժապատկերների շինությունների առջև խռնված էր ահագին բաղմունք: Կյանքը հնոցի պես եռում էր ամեն տեղ: Մի քիչ ներքև, լայն պողոտայի կենտրոնում, որտեղ կանգ էին առել բազմաթիվ ինքնաշարժեր, դանդաղեց ու կանգ առավ նաև մեր ինքնաշարժը: Դիմացի աշտարակաձև մի շենքից արձակված լույսի նշաններով ցույց էին տրվում ուղղությունները: Յերեկվա պես լույս մայթերով անցնում էին ձիգ, ամուր, կանգուն մեջքերով ամերիկացիներ՝ գլուխները բարձր, դիտելով հեռուն: Աշտարակից հայտնվում են նոր լույսեր, ու մեր ինքնաշարժը դարձյալ սուրում է շարեշար ընթացող ինքնաշարժների երամաների մեջ: Հաջորդաբար հասանք համեստ շենքերի շրջաններին ու մի տեղ կանգ առանք:

Ակումբի մեջ եմ. ի՞նչ հաճելի անակնկալ էր աշխարհի մյուս ծայրում լսել քաղցրահնչյուն մայրենի լեզուն: Երեք սենյակներ՝ լուսավառ, մաքուր. գրքեր, լրագրեր, վառվռուն դեմքեր: Խոն է ազդային զգացումը. երևի նմանների միանման ապրումներ, որոնք անմիջապես արտահայտվեցին ինձ շրջապատող երիտասարդների կողմից ուղղված բազմաթիվ հարցումներով: Նախապես աշխատեցի դոհացնել բոլորի հետաքրքրությունը, բայց քիչ-քիչ սկսեցի նեղվել. հարցումներին վերջ չկար: Կարծես պահանջատերեր էին, և ես պարտավոր էի յուրաքանչյուրին վճարել հասանելիքը անմիջապես: Վերջապես վեր կացա՝ հայտնելով, որ պիտի մեկնեմ:

— Ո՛ւր, եղբա՛յր, տակավին ոչինչ չըսիք հրատապ խնդիրներու մասին...

— Ես եկա այստեղ, որ ինձ օգնեք Բոստոն մեկնելու և ոչ թե ձեզ բանախոսություն կարդալու, — ասացի՝ հազիվ զսպելով ջղայնությունս:

— Լա՛վ, եղբայր, Բոստոնը խո չփախա՞վ...

— Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության Կենտրոնական Կոմիտեի հրահանգով պարտավոր եմ ժամ առաջ այնտեղ լինել:

Այս խոսքն ազդեց: Դիրքս հանկարծ բարձրացավ, և նրանք ընկան սպասարկու դրության մեջ. դուրս ելանք: Ճանապարհին ամեն կողմից հարցումներ էին ուղղում ինձ՝ ժամանակը օգտագործելով մինչև վերջին հնարավորութիւն: Բոլոր խնդիրների մասին այդ պապակ հոգիների հետ զրուցելու համար անհրաժեշտ էին օրեր. ժամանակն անզոր էր մոռացնել նրանց այն ամենը, ինչ արդեն անցյալ էր: Իսկ ինձ հմայել էր առասպելական քաղաքը գիշերով: Աչքերս սկսել էին վարժվել դիտելու: Բարձր շենքերն այլևս չէին ճնշում, ինչպես քիչ առաջ. այժմ նրանք թվում էին այնքան թեթև, որ կարծես թղթերից էին շինված. անթիվ—անհամար լուսամուտներից վար թափվող լույսերի կոհակները լցնում էին լույսի և խավարի անջրպետը: «Երկնաքերների» զմբեթներին պարզված ճրագները նման էին շրջուն լուսնյակների: Խեղճ մեր Բագառիճի ժողովուրդ, որին թույլ չտվին իր կյանքն ապրել անգամ իր գետնափոր խրճիթների մեջ: Մեծ դժվարությամբ էի կարողանում հավաքել մտքերս՝ ընկերներին մեկի կամ մյուսի հարցումին պատասխանելու համար. իմ տեղեկությունները, թեկուզ հին ու անկատար, հետաքրքիր էին նրանց. ըստ երևույթին, նրանց համար այդ բոլորի մասին այլ բան էր կարդալը և այլ բան՝ կենդանի խոսք լսելը: Վերջապես հասանք կայարան, որտեղ քիչ հետո սրտառուլ բաժանվեցի այդ ջերմ ու հայրենասեր երիտասարդներից...

Գ Լ Ո Ւ Խ Է

ՈՐՍԻ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

Բոստոնում «Հայրենիք» օրաթերթի խմբագրութիւնում սկսվեց նույն բանը, ինչ Նյու Յորքում: Այստեղ հարցախորձի նախաձեռնութիւնը պատկանում էր Համոյին, որ իր վերհիշումներն սկսել էր էրզրումից, որտեղ վերջին անգամ տեսել էի նրան հինգ տարի առաջ: Կոճղի պես հաստատուն, գոգաձև ոտքերով, խավարած լուսնի պես կլոր աւ սև դեմքով տիւրիկցի այդ ընկերն այստեղ նման էր քաղաքակիրթ քրդի: Իր հակումների, բնավորության մեջ ոչինչ չէր փոխվել. դեպքերն անկարող էին հղել մազաչափ անգամ շեղելու իր նախասիրած գործից: Անգամ մեր ջերմ ընկերության տեսակցության այդ պահին թղթի թերթիկների մի տրցակ կար ձեռքին, որտեղ կարող էր նշել մի բան «հերթական թղթակցության» համար: Բայց Համոն այստեղ պարզ թղթակից չէր, այլ խմբագրության անդամ և միաժամանակ Հ. Յ. Դաշնակցության Կ. Կոմիտեի քարտուղար: Բոստոն կանչվելու մղում տվողը օր. Երանուհին էր, որ այժմ գտնվում էր Կալիֆորնիայում. նրանից էր Համոն իմացել իմ մասին: Մանոթացա և խմբագրության մեջ եղած ընկերներին՝ Սեդրակ Բազդիկյանին, կենտրոնական Կոմիտեի գործավար, մեր երազկոտ «Սեթոն», Խոսրով Եսայանին, «Հայրենիքի» գործավարը, և ուրիշներին: Այս վերջին երկու ընկերների հետ առաջին իսկ օրից մտերմացա և նրանց սենյակակիցը դարձա:

Այստեղ էլ՝ Ամերիկայում, մեր ժողովուրդը լարված հետաքրքրությամբ հետևում էր Հայաստանի դեպքերին: Մանավանդ մեծ հուզում ու վրդովմունք էր առաջ բերել թուրք ջարդարարների անպատիժ մնալը: Պատերազմի սկզբին դաշնակիցները հանդիսավոր հայտարարութիւն էին արել, որ Թուրքիայի կառավարության անգամները անձնապես պատասխանատու պիտի նկատվին հայկական ջարդերի համար: Բայց պատերազմը վերջացավ դաշնակիցների հաղթանակով, և հայ-

կական Մեծ Եղեռնի հեղինակները մնացին անպատիժ և նույնիսկ պաշտպանության տակ առնվեցին:

Ամերիկայի հայության մեջ հասունացել էր այն միտքը, թե հայերը սեփական միջոցներով պետք է պատժեն թուրք ջարդարարներին: Այս մտայնության ոգին Արմեն Գարոն էր, որի նախաձեռնությամբ հատուկ ֆոնդ էր ստեղծվել, և հատուկ աշխատանք էր կատարվում:

Պետք է ասել, որ միայն Ամերիկայում չէր այս տրամադրությունը. բոլորն աշխարհում հայությունը ամեն տեղ վրդովված էր դաշնակիցների վերաբերմունքից. մի ամբողջ ժողովուրդ էր բնաջնջված բարբարոս միջոցներով, և հաղթական դաշնակիցները, հակառակ հանդիսավոր խոստումների, մատր մատին չգարկին՝ ոճրագործներին արդարադատության ենթարկելու համար: Ամեն կողմից ժողովուրդը արգար հատուցում էր պահանջում, և բոլորի աչքերը հառած էին Դաշնակցությանը:

Դաշնակցությունը, բնականաբար, չէր կարող անտարբեր մնալ և նույնպես մտածում էր փոխհատուցման մասին: Հ. Յ. Դաշնակցության 9-րդ ընդհանուր ժողովն էլ 1919-ի աշնանը զբաղվել էր այդ հարցով: Եվ ահա Ամերիկայում պարզվեց, որ այն, ինչի մասին ես երազում էի գիշեր ու ցերեկ, այստեղ արդեն կենդանի գործ էր դարձել: Արմեն Գարոնի ղեկավարությամբ կատարվել էր նախնական ահազին աշխատանք:

Ամերիկայում ես իմացա, որ Պոլսից փախած իթթիհատականները Եվրոպայում գործուն աշխատանք էին վարում: Նրանք կապեր էին հաստատել Եվրոպայի քաղաքական շրջանակների հետ և աշխատում էին նրանց միջոցով հակազդել դաշնակիցների վրա՝ ի չիք դարձնելու Հայկական խնդիրը և ավելի զիջող ընթացք ապահովելու թուրքիայի նկատմամբ մնացած բոլոր խնդիրներում: Այդ նպատակով նրանք ունենում էին տեսակցություններ դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչների հետ և գումարում էին խորհրդակցություններ: Էնվերը գտնվում էր Ռուսաստանում, այնտեղ նա հիմնել էր «Իսլամի Ազատագրության Միություն», որը մասնաճյուղեր ուներ Բեռլինում և Անատոլիայում: Երկու ամիս առաջ Բեռլինում գումարվել էր համաժողով՝ Անդլիայի վրա ճնշում գործադրելու նպատակով: Աշխատանքների զբաղմունքով վայրը Ռուսաստանն էր, հատկապես Անդրկովկասը՝ քեմալական շարժման հետ սերտ գործակցություն պահպանելու նպատակով: Ըստ ամենավերջին տեղեկության, Բաքվում էին գտնվում էնվերը, Ի-

բահիմ Թալինը, Քյուչուկ Թալեաթը, Բեհանդդին Շաքիրը, Մուստաֆա Սուրհին, Նուրի և Խալիլ Փաշաները: Այնտեղ նրանք մասնակցել էին «Արևելյան Ժողովուրդների Համագումարին»: Հայաստանում արդեն ծայր առած հայ-թուրքական պատերազմը համարվում էր այդ համագումարի որոշման հետևանքը: Թալեաթը ենթադրվում էր ժնկում կամ Բեռլինում:

Մի օր էլ ես ծանոթացա հասակագեղ, հաղթանդամ, տպավորիչ արտաքինով և բարեհամբույր Արմեն Գարոնի հետ: Միայն մի անգամ էի տեսել նրան, բայց նրա մասին շատ էի լսել: Շիտակ, ազնիվ, բարի, բոլորանվեր առաջնորդը իմանալով, որ ես եմ Փարիզից եկողը, միանգամայն մտերիմ, սրտաբաց, անկեղծ, հայրական գորովով ու եղբայրական ջերմությամբ ձեռքս թոթվեց: Ինչպես առաջին հանդիպման ժամանակ, ինձ համակեց շփոթություն: Արմեն Գարոն ինձ պատկերանում էր իբրև մարդկային կատարելություն: Եվ չէի սխալվում: Նա ծնված էր այդպես՝ առաքինի, վճիտ ու բյուրեղային: Բայց վերջին հինգ տարիները շատ էին ազդել վրան՝ նրա հանդարտ հոգու մեջ ստեղծելով մի աննկաճելի անհանգստություն: Իր կոր ու քիչ ուռած կոպերի տակ թիրուն աչքերը զրկվել էին նախկին փայլից ու պայծառությունից, առնական դեմքին կնճիռներ էին հայտնվել:

Խմբով գնացինք ճաշարան, որ պահում էր տարեց ընկերներից մեկը: Կսկիոր, խոշոր դուռնի պես դուրս ընկած փողով, թավ հոնքերի տակ կորսված անհանգիստ աչքերով ճաշարանապետը, տեսնելով Արմեն Գարոնին, վեր ցատկեց նստած տեղից, ափերի մեջ թաղեց նրա ձեռքը և ուրախացած բացականչեց.

— Վա՛յ, պարո՛ն Գարո ...

— Է՛, Գոգո, ըսե՛ տեսնինք ինչ կա չկա, — դարձավ նրան Գարոն հին բարեկամի պես:

— Զանազություն, ի՞նչ պիտի լինի: Աստված օգնության հասնի, ազգի վիճակը հայտնի է ...

Գոգոն մեզ մի սենյակ հատկացրեց և իր հսկողության տակ առավ սպասավորումը:

Արմեն Գարոնից իմացա, որ ութ օր առաջ հեռագրել էին Փարիզ՝ Հանրմյանին, որ այնտեղ սպասեմ Ամերիկայից եկող մեկին, բայց ես արդեն մեկնել էի: Այժմ այդ մեկը գտնում էր անհրաժեշտ անմիջապես գործի անցնել և մեկնել Զվիցբերիա: Արմեն Գարոն գտնում էր, որ հետախուզական նախնական աշխատանքները այդ անձը կարող է մենակ

կատարել՝ կարիքի դեպքում դիմելով տեղական ուժերի աջակցությանը, իսկ ես պետք է մեկնեմ այն դեպքում, երբ պարզվի՝ որտեղ է թալեաթը՝ Ժնևում, թե՞ Բեռլինում: Իմ ցանկությունն էլ այդ էր: Գործի համար անհրաժեշտ զգուշությունների նկատառումներով այդպես էլ որոշվեց:

Հայտնի եղավ նաև, որ գրված է Պոլիս և Բեռլին՝ թալեաթի հետքերին հետամուտ լինելու համար: Ստացված տեղեկությունները պետք է կենտրոնանային հետախուզական մասի վարիչի մոտ: Մինչ այդ արդեն երեքական պատճեններով արտանկարված ու պատրաստ էին բոլոր գլխավոր ջարդարարների լուսանկարները: Ապահովված էին նաև նյութական միջոցները:

Թեև խնդիրը շատ ջուր էր վերցնելու, բայց ինձ համակել էր մի ներքին հրճվանք, որ գործը գտնվում է կարող մարդկանց ձեռքում և արդեն շիտակ ճամփու վրա է դրված: Բոլոր հարցերը պարզվեցին և ճշտվեցին առանց վիճաբանության և տարակարծությունների. կարծես մի ընտանիքի անդամներ էին, որոնց մեջ ամենից շատ կշիռ ունի մեծի խոսքը:

Այժմ Գարոն պատմում էր իր տպավորությունները թալեաթից: Նրան լսում էինք հետաքրքրությամբ. գոնե ինձ համար նրա պատմած ամեն մի դեպք բնութագրում էր դավադիր ոճրագործին ու նաև ներկայացնում արժեքը:

— Վերջին անգամ ե՞րբ հանդիպեցիք նրան, — հարցրի ես:

— Վերջին անգամ 1914-ին, հունիսի 4-ին, երբ Վոսմյանը և ես լուրջ խոսակցություն ունեցանք խալիլ բեյի տանը այդ հրեշի հետ՝ ծրագրված հայկական բարենորոգումների շուրջը, — ասաց Գարոն: Կարծես ինքն իրեն՝ թաղվելով դեռ թարմ հուշերի մեջ: Թալեաթը խոսակցությունը սկսեց երկար առաջաբանով, որով աշխատում էր մեզ համոզել, թե ինչպես իրենց կամքին հակառակ, չկարողացան մինչև այսօր զոհացում տալ մեր արդարացի պահանջներին, այսինքն՝ հողային հարցի, դպրոցական խնդրի, հայ պաշտոնյաներու հավելման և այլ խնդիրներու վերաբերմամբ: Եվ հետո, անդրադառնալով բարենորոգմանց խնդրին, թալեաթը մեզ մեղադրեց, որ մենք արտաքին միջամտության դիմած էինք, փոխանակ ուղղակի իրենց հետ հասկացողության մը գալու: Վոսմյանը շուտ-շուտ կընդհատեր անոր խոսքը և փաստերով կապացուցեր անոր լսածներու անլրջությունը: Իսկ խալիլ բեյը կաշխատեր Վոսմյանին համոզել ի մասնավորի պաշտոնյա-

ներու կես առ կեսի անկարելիության մասին: Այս առթիվ թալեաթը հայտարարեց Հոֆֆին հետ իր ունեցած բանակցությանց և ըսավ, թե ինքը մերժեց իմ թեկնածությունը այն պարզ պատճառով, որ համոզված է, որ եթե ես երթայի Հոֆֆին հետ իբրև անոր օգնականներեն մեկը, իսկական ընդհանուր քննիչը ես պիտի ըլլայի և ոչ թե Հոֆֆը: Անոր այս անկարելիությունը ջրելու համար Վոսմյանը հայտնեց, որ իմ թեկնածության մասին խոսիլն ավելորդ էր, քանի որ ես ինքս արդեն խնդրել էի Հոֆֆեն՝ իմ անունս դուրս հանել ցանկեն: Բայց կես առ կես սկըգրուեքը չգործադրելը ամենալավ ապացույցն էր մեզ համար, որ իրենք դարձյալ հին աչքակապությանց ճամփան էին բռնած և առաջին քայլին իսկ կուղեին վիժեցնել իրենց ստորագրած բարենորոգումները: Ժամը 8-են սկսած մինչև 11-ը երկուսով կվիճեին: Ես ոչ մեկ խոսք արտասանեցի. ուշադրությամբ կդիտեի թալեաթին դեմքը, որ այդ երեկո անասելի կերպով անհամակերելի կերևար աչքիս: Ամեն անգամ, երբ Վոսմյանը կտաքանար և իրեն անախորժ բաներ կըսեր, թալեաթի դեմքին վրա սատանայական ժպիտ մը կերևար՝ ինքնագոհ մարդու մը հատուկ, որ դիմացինին վրա կխնդա: Ի վերջո երկուքն ալ նկատեցին, որ ես բնավ խոսքի չխառնվեցա. թալեաթը, դառնալով ինձի, ըսավ.

— Գարո, դուն ինչո՞ւ այս երեկո բնավ չխոսեցար:

— Ի՞նչ խոսիմ, երբ որոշակի կտեսնեմ, որ դուք այնքան զոռոզացեր եք ձեր վերջին հաջողություններով, որ մեզ հետ խաղալ կուզեք, — պատասխանեցի ես:

— Ես կբողբեմ քու այդ դարձվածքին համար և կխնդրեմ, որ ապացուցանես ըսածդ:

— Եթե Վոսմյանը չկրցավ ձեզ համոզել, ես բնավ պիտի չկրնամ ընել այդ: Միայն այսքան պիտի ըսեմ, որ դուք սխալ ճամփու վրա եք. ձեր բռնած այս ընթացքը Օսմանյան կայսրությունը պիտի տանի զեպի խորխորատ: Դուք ձեր վերջին հաջողություններեն հարբած՝ տարվեր եք մեծամոլությունե մը, երևակայելով, թե նապոլեոններ և բիսմարկներ եք:

— Բիսմարկը ե՞ս եմ, — ընդհատեց թալեաթը ժպտալով:

— Այո՛, դուն ես, բայց շատ կսխալիս այդպես կարծելով: Դուք բոլորդ դժբախտաբար տգետ եք և անընդունակ հասկանալու, թե ո՞ւր կառաջնորդեք այս պետությունը: Ապացույց կուզես ըսածիս: Քիչ մը առաջ դուն չէի՞ր որ Վոսմյանին կըսեիր, որ դուք քուրդերը պիտի թրջաքնեք: Ինչո՞ւ, ձեր ո՞ր կուլտուրական շնորհով. եթե պատմու-

թյունն լուր ունենալիք, այդպիսի անհեթեթություններ պիտի չըսելիք: Կմոռնաս, թե հինգ—վեց հարյուր տարի է, որ դուք՝ թուրքերդ, եկաք մեր երկիրը, իսկ ձեզմե առաջ շատ ուրիշ ազգեր են եկած և գնացած մեր և քուրդերին գլխովը՝ պարսիկները, հոռմենացիք, արաբները և բյուզանդացիք: Եթե անոնցմե և ոչ մեկը չկրցավ քուրդերը ձուլել, դուք ինչո՞վ եք ձուլելու: Անցյալ ամառ ճամփորդեցի մեր երեք վիլայեթները և միայն երեք հատ կամուրջ տեսա այդ ահագին տարածության վրա. անոնցմե երկուսը հին հայկական շինություններ են, իսկ երրորդը՝ Լենկթեմուրի շինել տվածն է: Իսկ ձեր քաղաքակրթության հետքն անգամ չտեսա: Չի կարելի այդպես թեթև կերպով վերաբերվել պետական լուրջ հարցերուն: Գալով մեր հարցին,— ըսի լսող,— դուք անկեղծ չեք: Դուք կկարծեք, թե հաջողելու եք խոստումներով մեզ քնացնել այստեղ և երկրին մեջ ալ այնպիսի տնտեսական, քաղաքական պայմաններ ստեղծել, որ Հայաստանը դատարկվի հայերեն և դուք միանգամայն ընդմիշտ ազատիք հայկական հարցեն: Այս է ձեր տգիտության երկրորդ ապացույցը: Կը սխալիք ձեր այդ հաշիվներուն մեջ: Մենք ձեզ այդքան ժամանակ չենք տալու, որ ձեր ծրագիրները գործադրեք: Մեր ազգային գիտակցությունը այնքան զարգացած է, որ մենք պիտի նախընտրենք քարուքանդ ընել այս մեծ շենքը, որուն անունն է «Օսմանյան կայսրություն» և ձեզ թույլ չտալ, որ տեսնեք Հայաստանը առանց հայու ...

Անցյալի հուշերով տարված Արմեն Գարոն հանկարծ կանգ առավ. նրա դեմքը անորակելի թախիծ էր արտահայտում:

— Ավա՛ղ, մենք սխալեցանք մեր հաշիվներուն մեջ ...

— Ինչո՞վ վերջացավ,— հարցրեց Համոն:

— Երբ ես վերջացուցի, Թալեաթը բացականչեց. «Այդ ինչե՛ր կխոսիս, Գարո. դուն բոլորովին փոխված կերևիս»: «Մեջներիս եթե փոխված մը կա, դուք եք, որ ձեզ մեծ մարդիկ կկարծեք,— պատասխանեցի ես,— մենք առաջվա հայ հեղափոխականներն ենք և ձեզի կըսենք այն, ինչ միշտ ըսելու ենք: Թալեաթը կաս կարմիր դարձավ և սկսավ թևին վրայի ժամացույցին նայիլ շուտ-շուտ: Հանկարծ ոտքի ելավ և ըսավ, թե ժամը 11-ին ժամադրություն ունի, կը ցավի, որ այս խոսակցությունը կիսատ կմնա և մեկնեցավ, խնդրելով, որ ուրիշ օր մը նորեն հանդիպենք՝ զիրար համոզելու համար: Քիչ հետո պատերազմը սկսավ, և այլևս Թալեաթը չտեսա ...

Կարծես խոստովանանքի պես մի բան էր այդ զրույցը Արմեն Գարոյի համար, կարծես ինքն իրեն դատաստան էր անում, այնքան ընկճված էր: Ես մտածում էի, թե պե՞տք էր արդյոք, որ դահճապետի հետ խոսեր հեղափոխականին վայել, բայց այդպիսի պարզությամբ և անկեղծությամբ ...

— Ինչ որ է,— ասաց՝ մտքերից սթափվելով,— անցյալը թողնենք, նայինք դալիքին: Ես հիմա պիտի մեկնիմ: Բարի ճանապարհ և հաջողություն ձեզ: Շատ պիտի ուզեի աչքս ետևս շահունել,— հարեց նա ելնելով,— մեր այս ծանր օրերուն այդ ճիվաղի մահը մեծագույն մխիթարությունը պիտի ըլլար հայության համար ...

Ճաշասրահից լսվեց.

— Երկրեն ի՞նչ նոր խաբար կա, պարո՛ն Գարո:

— Նոր խաբար չկա, Գոգո՛, ամեն ինչ գիտցածիդ պես է ...

* * *

Մեր ներկայացուցիչը երեկոյան մեկնեց Նյու Յորք՝ այնտեղից Եվրոպա անցնելու համար:

Գիշերը Սեթոյի և Խոսրովի հետ նստած ոճրագործների լուսանրկարներն էինք ուսումնասիրում:

Թալեաթը, էնվերը, Ջեմալը, Սալիկ Հալիմ փաշան, Ջեմալ Ազմին, Բեհանդդին Շաքիրը, Պոլսո ոստիկանապետ Պետրին, դոկտոր Նազըմը և այլն, զանազան դիրքերում: Կան նաև Թալեաթի և էնվերի կանանց նրկարները, որոնք, ըստ երևույթին, դուրս են հանված խմբանկարներից: Երկուսն էլ՝ գեղանի, հրեշտականման դեմքերով կանայք: Մարդ մնում է զարմացած, թե ինչպես կարող են նրանք ապրել այս հրեշների հետ: Իր կազմվածքով ամենից ուշագրավն է Թալեաթը. հզոր թևերը, քառակուսի թիկունքը, ժայռի պես ցցված դնդերները մատնում էին ուժ և կորով: Նկարին նայողը պիտի զարմանար, թե ինչպես ոգեշունչ կերպարանք ունեցող այդ մարդը երեք տարի շարունակ դիմացավ գթություն աղերսող մի ամբողջ ժողովրդի աղաղակներին՝ բնաջնջման իր ծրագիրը անշեղորեն գլուխ հանելու համար: Մի ուրիշ նկարի մեջ քունքերին հաղիվ նշմարվում էին ճերմակները: Արևելքցու կարկառուն շըրթին աջ ու ձախ երկարել էին կուպրի պես սև ու թավ բեղերը:

Շվայտ պարանոցը նեղ օձիքի միջից դուրս էր ընկել: Ճերմակ բաճկոնի կիտվածքը ծածկել էր փորի աղեղնաձև մասը, դեմքից բուրում էր սրտադին անկեղծություն ...

Ահա և էնվերը, ժամանակին թուրք կանանց կուռքը, որ կյանքի ընթացքում տղամարդու վաչել գործ շտեմավ և համբավ շահեց էդրինի վերագրված ման ժամանակ, երբ արդեն գործը վերջացած էր: Պատանեկան կայծկլտուն կերպարանք և կանացի արտեանունքներով թարմ դեմքը պարելու ցանկություն էին արտահայտում: Պոլսում ասում էին, որ իր ընդունարանի պատից, իր դիմանկարի երկու կողմերից կախել էր Նապոլեոն Առաջինի և Ֆրիդրիխ Մեծի նկարները, երկու հանճարեղ փառամուկներ, որոնց նման էր միայն իր կարճ հասակով: Ասում էին, որ էնվերը կրում էր բարձր կրունկներով երկարավիզ կոշիկներ՝ նրանցից ավելի երկար երևալու համար: Պարսկական գդակի հարդարված գազաթը, որ երբեք չէր հանում, նույն նպատակին էր ծառայում: Եվ իրոք, մարաջախտի ոսկեճամուկ համազգեստով նկարի մեջ ունի կոկոզավիզ արտահայտություն: Բայց երկու շարք ժապավենակալ շքանշանները գործը փչացնում էին՝ նրան տալով պճնասեր, թեթևամիտ, պատանեկան հանգամանք: Ու դարձյալ նույն բանը՝ շլմորած, վախի արտահայտությամբ աչքերը շրջանակող կոպերը աղչկա աչքերի հատուկ բացվածք ունեին: Մի ուրիշ նկարի մեջ մանր բեղերի տակ հագվի նշմարվող շնական ժպիտն արտահայտում է «արժանապատիվ գերազանցություն»: Եթե նրա այդ արժանապատվությունը դառնապես վիրավորված չլինեք Քարդոսի տակ, որտեղ պետք է վաստակեր «թուրքական Նապոլեոնի» առաջին պսակը, թերևս այլ լինեք մեր ժողովրդի քախտը ...

Երրորդ ջարդարարի՝ ծովային նախարար Զեմալ փաշայի դեմքն արտահայտում է վայրագություն, մեծամտության ու կորովամտության խառնուրդ: Մեծ, սուր ու թափանցող նայվածքով սևեռուն աչքերը մատնում էին խորամանկություն, անխղճություն և անձնապաշտություն: Սա էր, որ չորրորդ գորաբանակի հրամանատարի հանգամանքով պակասը չրացրեց՝ սովի ու հալածանքների ենթարկելով մեր ժողովրդի մնացորդները անապատներում ...

Վերցնելով Պետրի բեյի նկարը՝ մնում եմ շվարած, թե ինչպես այդ ոչնչությունը հաջողացրեց անձիտել մոտավորապես հինգ հարյուր փայլուն մտավորականներ: Կանացի թեք ուսերով, երազուն, վավաջոտ աչքերով այդ անհայտ մարդու միակ արժանիքն այն էր, որ Թալեթի մտերիմն էր: Բայց այդ սնամեջ մարդը դարձյալ մի բան է խրտվիլակ Սայիդ Հալիմ փաշայի համեմատությամբ, որի ներքինի ախտածեստ դեմքը գարշանք է հարուցում. մեկը, որ վարչապետի աթո-

ռի հասավ դրամի ուժով, պատերազմից հետո Եգիպտոսի խտիվ գառնալու հույսով: Ունայնամիտ, փառատենչ, իրական իշխանությունից զուրկ եգիպտական այդ իշխանն իր մեջ բավարար կորով ունեցավ մերժելու ջարդերը վերջ տալու համար իրեն ուղղված բոլոր դիմումները...

Իր դեմքի բանիմաց ու գործնական արտահայտությամբ, ապահովագրական բնկերության գործակատարի տալավորություն է թողնում Բեհանգդին Շաքիրը, որ մեծ ջարդերի նախերգանքն սկսեց դեռ 1914-ի ամռանը, էրզրումի շրջանում կազմակերպած մասնակի տեղահանություններով ու կոտորածներով: Այնուհետև իթթիհատական հայտնի հոետոր Նաջի բեյի հետ միասին ջանք չխնայեց ոտքի հանելու թուրք խավարամիտ ամբոխը անգն հայ ժողովրդի դեմ, էրզրումից մինչև Մասուլ:

Աջքառու ջարդարար նահանգապետների շարքում սարսափ է ազդում Զեմալ Ազմիի նկարը. գրեթե քառակուսի դեմք, արյունկղակ ծնոտ. մի կատարյալ հրեշ, որ դարերը ճեղքելով բերել է ու մինչև մեղ հասցրել ասիական բոլոր բարբարոսությունների նմուշները: Սա էր, որ երկու օրվա մեջ ոչնչացրեց Տրապիզոնի տասնչորս հազար հայերին և որ նախապես ջարդել տվեց դիմվորագրված երիտասարդներին, հավաքեց քաղաքի վեց հարյուր ականավորների ու բարձելով նավերը՝ ծովամույն արավ, ապա դուրս հանեց քաղաքից կանանց, երեխաներին և ձեմիլլիկ դյուղի մոտ ոչնչացրեց բոլորին այնպիսի անգթությամբ, որ գերազանցում է մարդկային ամեն երևակայություն ...

Արդեն ուշ էր: Գիշերվա ժամը 12-ն անցել էր, երբ խոսքովն իր անկողնուց գոչեց քնաթաթախ. «Հերի՛ք է, ելեք պառկեք»:

Անկողին մտանք, բայց աչքերս չէի կարողանում փակել. քունս բոլորովին փախել էր: Աշխատում էի Անահիտին աչքիս առջև բերել, իր մասին մտածել, բայց դահիճների նկարների ազդեցությունն ավելի ուժեղ էր, և երկար ժամանակ խավարի մեջ նրանց հրեշատիպ դեմքերը ցատկոտում էին աչքերիս առջև ...

* * *

Հեռավոր գաղութում հաստատված, բայց երկրի հետ սերտորեն կապված «Հայրենիքը» մեծ դեր էր կատարում: Անվիճելի իրողություն է, որ եթե հայությունը գաղութներում պահպանում է իր կերպարանքը, դա մեծ չափով արդյունքն է այն կազմակերպված աշխատանքի, որ վարում են հայ հանրային, քաղաքական հոսանքները, նրանց թեր-

Թերն ու հրատարակութիւնները: «Հայրենիքը» մեծ տեղ ունի այդ հրատարակութիւնների մեջ: Սկսելով նյու Յորքում՝ նոր էր լրացրել իր քսանամյակը Բոստոնում: Ընկերներից ոմանք՝ դոկտոր Թաշճյանը, պրոֆ. Զաքարիայանը, Մ. Համբարձումյանը, Ն. Տեստեկյուլը, այդ գործի վրա սպառել էին 10—15 տարվա աշխատանք, մեծ մասամբ դժվարին, անտանելի պայմաններում: «Հայրենիքի» խմբագրութունը մի «Ազգային բյուրո» էր, առանց որի ոչ մի աշխատանք չէր կատարվում: Բոլոր ազգային հանգանակութիւնները նրա միջոցով էին տեղի ունենում, բոլոր ժողովներն այստեղից էին ղեկավարվում, գաղթականների համար այն մի թղթատուն էր, տեղեկատու մարմին. այստեղ էին գալիս նամակները տարագիրների անունով. չնայած որ անցել էր հինգ տարի, դեռ մնում էր հայտարարութիւնների հատուկ բաժինը, որտեղ ջարդից ազատվածները փնտրում էին իրենց կորած, աքսորված հարազատներին: Օրն ի բուն բաց էին խմբագրութիւնի գոնիքը, և ամեն մարդ մուտք ուներ այնտեղ, նրանց ընդունում էին մտերմորեն, լսում ուշագիր, կարեկցում ցավին, օգնում բարոյապես՝ միշտ պահելով նրանց մեջ հավատը դեպի ավելի լավ ապագան:

Ինչպես մի ժամանակ Երեւանում, այստեղ էլ նրանց մեջ ժողովրդականութիւն ուներ Համոն: Օրերով նստած դիտում էի այցելուներին, և միշտ, խորը թախիծի հետ, ինձ համակում էր մի հաճելի զգացում, որ մի անկյուն կա, որտեղ հողմավար հայութիւնի բեկորները կարող էին իրենց վշտերը ամոքել: Նրանք պատմում էին իրենց ցավերը միալար, զավակների կորստի մասին խոսում էին շնչոյունով, ու նրանց շուրթերն ակամայից դողում էին ջերմից բռնվածի պես: Բայց լինում էին և այնպիսիները, որոնք կարծես ծնված էին հավիտենական պայքարի համար, և լսելով հայ-թուրքական պատերազմի մասին՝ գալիս էին «ազգութիւնի զինվոր» գրվելու, Հայաստանին «իմտատ» անելու պատրաստակամութիւնով:

Օրը օրին դարձյալ մթազնում էր հայկական հորիզոնը: Նոյեմբերի առաջին օրերին մեզ հասավ Կարսի անկման լուրը, թուրքերը շարժվում էին դեպի Ալեքսանդրապոլ. կրկնվում էր նույն բանը, ինչ երկու-երեք տարի առաջ:

Մի քանի օր հետո Եվրոպայից ստացված հեռագրի համաձայն, մեկնեցի Ժնև: Դյուրութիւնով գտա «Դրոշակի» խմբագրութիւնը, որտեղ հույս ունեի տեսնելու մեր ներկայացուցչին, որ իր հասցեն չէր

հայտնել: Ժնևը, հատկապես «Դրոշակի» խմբագրութիւնը, այն ժամանակ պատկերանում էր իբրև հայ հեղափոխական շարժման ուխտատեղի: Եվ անտարբերութիւնով չէր, որ մոտեցա երկաթյա շրջափակով պարտեզի մեջ ընկած երկհարկանի համեստ շենքին, որ կարծես ավերակ էր և կենդանութիւն չունէր: Պարտեզի խորքում, ծառերի մեջ, կիսով չափ փլված ձողափայտերը մատնում էին հանգստյան տաղավարի մնացորդները... Վար թափված ոստերը, թփերը, մացառները լքված անկյունի տպավորութիւն էին թողնում: Շենքի դուռը բաց էր, ներսը պատերից կախված էին նահատակ հեղափոխականների նկարներ, երկու սենյակների միջանցքաձև մասում, ապակեպատ դարակներում գրքեր էին շարված: Մաքուր, համեստ կահավորված պաղ սենյակներն ավելի շատ հիշատակարանի, քան բնակարանի տպավորութիւն էին թողնում: Մարդ չէր երևում. շենքի ներսը գերեզմանի պես լուռ էր: Տարակուսանքով դուրս էի գալիս, երբ ներքնահարկից լսեցի կանացի մի ձայն.

— Ո՞վ է:

— Ներեցեք, տիկին, որտե՞ղ է տան տերը կամ մեկը...

— Ի՞նչ տան տեր...

Ու հանկարծ դիմացս բուսավ մագաղաթի պես դեղին դեմքով, նիհարակազմ մի մարդ, որ ձեռքը կողին՝ վիրավորված արժանապատվութիւնով հարեց.

— Այս շենքի մեջ կիներ չկան, պարո՞ն, սխալ հասցեով եկած եք...

Ինձ համակած ակամա զվարթութիւնը բարկացրեց նրան:

— Ո՞վ եք և ի՞նչ կուզեք:

— Ներեցեք, երևի դուք տիար Անտոնն եք:

— Այո՛:

— Ընկերները պատմել են ինձ Ձեր մասին:

— Ի՞նչ ընկերներ, — ասաց այժմ հետաքրքրութիւնով:

— Ամերիկայի:

— Ընկեր Թեհլիրյա՞ն:

— Այո՛:

— Չըսե՞ս մի, օրհնվածի զավակ, արի ներս...

Այստեղ պարզվեց, որ մեր ներկայացուցիչը հինգ օր առաջ մեկնեց էր՝ առանց հայտնելու, թե ուր՝ տիար Անտոնի մոտ թողնելով ինձ համար մի նամակ: Նա գրում էր, թե Պոլսից ստացած մի նամակի շնորհիվ գտել է իր մոտ ազգականներից մեկի հետքը Բեռլինում, որտեղ և

մեկնում է: Պետք է ես էլ աճապարեի, եթե ուզում էի համալսարան
մտնել...

Տիար Անտոնն ուներ հեղափոխական անցյալ Բալկաններում: Բայց
գրեթե «Դրոշակը» ժնկում հաստատվելուց ի վեր շենքի ու գույքի բծա-
խնդիր վերահսկիչն էր: Նա հասկացավ, որ եկել եմ կարևոր գործով,
բայց ոչ մի հետաքրքրություն չարտահայտեց: Հյուրասիրեց ինձ թելով:
Զրույցից պարզվեց, որ «Դրոշակի» խմբագրությունն ուզում են փա-
րիզ փոխադրել, և մտադրություն կա ժնկի շենքը ծախելու՝ այնտեղ մի
ուրիշը գնելու համար: Դառնություն մը էր խոսում այդ մասին. նրա կար-
ծիքով «Դրոշակը» ժնկից փոխադրվելուն պես կխամրի: Դա մի անպա-
տասխանատու գործ էր, անգամ ոճի շենքի փառապանծ անցյալի
նկատմամբ: Նա չէր կարող հասկանալ, թե ինչպես կարելի է «հայ
հեղափոխության էջմիածինը» վաճառել: Տիար Անտոնը միտք չուներ
ժնկի շենքից հեռանալու. կատվի պես նա տիրոջից ավելի էր կապ-
ված շենքի ծակոծուկների հետ. նա գրեթե վստահ էր, որ մինչև վաճառ-
վելը այդ շենքի մեջ էլ կմեռնի. արդեն շատ ապրելիք չուներ, տարիքը,
հիվանդությունը և այլն. հակառակ պարագայում՝ պիտի խնդրեր շեն-
քի նոր տիրոջից թույլ տալ ապրելու այնտեղ դռնապանի պաշտոնով:
Լսում էի, բայց միտքս ուրիշ տեղ էր: Հուզված ու ցրված էի.
«հետքը գտնվել էր»: Պետք ունեի մենակ լինելու՝ այդ լուրի արժեքը
շափելու համար: Տիար Անտոնն ինձ օգնեց տեղավորվելու հարևան մի
պանդոկում: Հակառակ աճապարանքիս, հինգ-վեց օր տեղեց, մինչև կա-
րողացա թույլտվություն ստանալ Բեռլինի համար, ուր գնում էի մե-
քենագիտություն ուսանելու նպատակով: Դեկտեմբերի 3-ին մեկնեցի:

* * *

Գերմանիան դեռ գտնվում էր պատերազմի հետևանքով ստեղծված
ժանր կացության մեջ: Հաշտության պայմանները երկրի համար ստեղ-
ծել էին կիսագաղութային վիճակ, տնտեսական աղումով: Պատերազմա-
կան ժանր տուգանքները քայքայել էին երկրի տնտեսությունը: Հաշտու-
թյունից ի վեր իրար հաջորդող կառավարություններն անկարող էին
եղբ գտնել: Երկիրն անհանգիստ էր, գործադուլները մարում ու նո-
րից բռնկվում էին ամեն տեղ:

Բեռլին հասա երեկոյան. թեև հազիվ ժամը 10-ն էր, բայց շորս
միլիոն բնակչություն ունեցող այդ քաղաքի կյանքը մեռած էր: Զյու-
նախառն անձրև էր տեղում: Ինքնաշարժը կանգ առավ «Թիրկարտեն»

հյուրանոցի դիմաց, որտեղ ապրում էր ներկայացուցիչը: Անհամբժ-
բ էի իմանալու, թե ինչ դրությամբ մեջ է գործը: «Շատ լավ է», եղավ
պատասխանը: Թալեաթը Բեռլինում էր: Եվ ցույց տալով գերմաներեն
մի թերթ՝ ընդգծված մասերով՝ ասաց.

— Այս հոդվածն ուղղված է «Իթթիհատի», հատկապես Իսմայիլ
Հազկերի դեմ: Դրում է Մեհմեդ-Ջեքին:

— Ուլքե՞ր են դրանք:

Առաջինը իթթիհատական երիտասարդներից է, որ երեք տարի
առաջ կուսակցության կողմից ուղարկված է Բեռլին՝ ուսում ստանա-
լու համար: Մեհմեդ-Ջեքին մութ անձնավորություն է, որ ժամանակին
Պոլսում «Աղգային պաշտպանություն» անունով շաբաթաթերթ էր հրա-
տարակում, հայտնի շառլատան, նշանավոր դրամաշորթ, նախկին իթ-
թիհատական պնակալեղ. հիմա այստեղ, ըստ երևույթին, գործը լավ
չէ նախկին պետերի հետ և ձեռնարկել է մերկացումներ: Այս հոդվա-
ծի մեջ Մեհմեդ-Ջեքին, խոսելով Իսմայիլ Հազկերի կողմից հայկական
խնդրի շուրջը գրած մի հոդվածի մասին, հարում է.

«Զարմանալի է, որ իրենց պետը Գերման Հանրապետության հյու-
րը»... «Եվ Բեռլինում բնակվող ոճրագործների կոմիտեի մասին Իսմա-
յիլ Հազկերն ոչինչ չի գրում»: Ապա շարունակելով.

«Մենք գիտենք, որ Իսմայիլ Հազկեր բնյը միայն Թալեաթ փաշա-
յի հետ չէ, որ հարաբերվում է սերտորեն, այլև դոկտոր Նազըմի և
Հալեպի նախկին կուսակալ Պետրիի հետ: Հայտնի է, որ հայկական ող-
բերգությունը կազմակերպող ու դործադրողները, ինչպես նաև իրենց
անցանկալի նկատված թուրքերին մեջտեղից վերացնողները, այս երեքն
են: Պոլսո կառավարությունը պիտի չուշանա նրանց արժանի պատիժը
տնօրինելու: Բեռլինում գտնվող իթթիհատականները վերջերս սկսեց
են իրենց ընկերվարական հայտարարել: Պետք չէ հավատալ, ընկեր-
վարականների պետը իշխան Մապահեդդինն է, որ հազիվ կարողա-
ցավ իթթիհատականների հալածանքից ազատվել: Ես մոտ օրերս մի
դասախոսություն պիտի կարդամ, այդ բոլոր խնդիրներն անկողմնակա-
լորեն քննության առնեմ և մերկացնեմ իթթիհատ-Թերագզըի գոր-
ծունեությունը»:

Մեղ համար կարևորն այն է, որ այլևս կասկած չէր մնում, թե
ոճրագործներն այստեղ են: Բեռլինում էին Թալեաթը, Պոլսո նախկին
ոստիկանապետ Պետրին, Իսմայիլ Հազկերն, Տրապիզոնի վալի Զեմալը

Ազմի բեյը, որ ծխախոտի գործ էր սկսել և իր անունով խանութ էր բացել, որտեղ զբաղվում էր նաև գորգավաճառությամբ:

Այս վերջին լուրն ինձ ուղղակի շնորհակալ եմ ասելով և անվերջ ապրել մի քաղաքակիրթ երկրի մայրաքաղաքում Սա անհամբեր էի այս սրիկայի հաշիվը տեսնելու, բայց այդ քայլը կարող էր փախցնել մյուսներին, ավելի մեծերին, մանավանդ Թալեաթին, որի ճիշդալային ուրվականը հալածում էր ինձ գիշեր ու ցերեկ: Պետք էր շարժվել զգույշ և որսը ձեռքից չփախցնել, թեև աներևակայելի էր ինձ համար, որ Տրապիզոնի վալին հայտնագործվելուց հետո կարող էր դեռ ապրել ...

Պարզվեց, որ մի քանիսի ետևից արդեն նշանակված էր հետախուզություն և, առհասարակ, գործն իր ընթացքի մեջ էր: Սա էլ, ուրեմն, պետք է լծվեի աշխատանքի՝ առաջին հերթին ձեռնարկելով հետախուզություն:

Հաջորդ առավոտ, դեռ հյուրանոցից դուրս չէի եկել, հայտնվեց Հազորը՝ 27—28 տարեկան մի թխադեմ երիտասարդ, որ ուսանում էր Բեռլինի համալսարանում: Նրա դուրեկան դեմքին մի լայն ժպիտ պարզվեց, երբ ծանոթացավ հետո: Նա ասաց, որ եկել է մի քանի հետաքրքիր տեղեկություններ հայտնելու, որ իմացել էր Հրապիր: Իբր թե այս օրերս էնվերը Մոսկվայից այս կողմերը պիտի գա՝ Իթթիհատը վերականգնելու նպատակով: Բայց այդ խնդրի շուրջը իր ու Թալեաթի մեջ մրցակցություն կա: Վերջինի կողմնակիցներն ուղում են, որ վերակազմված կուսակցության կենտրոնատեղին Բեռլինը լինի, և կուսակցությունը արտասահմանյան հանգամանք ունենա: Այնինչ էնվերը պնդում էր, որ կուսակցության կենտրոնը լինի Մոսկվայում: Ինքը՝ Հրապիր, կարծում է, որ այս տարակարծության պատճառը հետևյալն է. էնվերը շատ հաճախ գտնվում է Մոսկվայում, Անդրկովկասում և ուղում է իր ազդեցության տակ պահել կուսակցությունը: Բացի այդ, ցանկանում է կարելի եղածի չափ մոտ լինել Անատոլիային և բաժին ունենալ երկրի ներքին գործերի մեջ: Մինչդեռ Թալեաթի կողմնակիցները այն տեսակետին են, որ իրենց միջամտությունը կարող է ազմուկ քարձրացնել Եվրոպայում և վնասել երկրում սկսված ազգայնական շարժման զարգացմանը: Այդ առթիվ իբր թե մի քանի օր առաջ խորհրդակցություն է եղել Թալեաթականների, եգիպտացի Շեյխ Աբդու-Ազիզի, սիրիացի էմիր Շեքիր Ասլանի և այլաբան զտնված հնդկաս-

տանցի մի քանի իսլամների մասնակցությամբ: Թալեաթը՝ ինքը, ներկա չի գտնվել այդ խորհրդակցությանը:

Հրապիր այս տեղեկություններն ստացել էր թուրք ուսանողներից, որոնց հետ մտերիմ էր: Ինքը՝ Հրապիր, ինչպես պատմեցին, դեմքով, անունով, անաղարտ տաճկերենով իսկական թուրքից չէր տարբերվում: Բայց ընտիր հայ էր: Ուներ մտերիմներ թուրք ուսանողների և թուրքերի մեջ, զգալի ծառայություններ էր մատուցում մեր դիվանագիտական ներկայացուցիչներին կարևոր տեղեկություններով:

Այս տեղեկությունները հաղորդելուց հետո Հազորը մեկնեց: Քիչ հեռու դուրս ելանք և մենք: Չյունում էր խոշոր փաթիլներով, որոնք թիթեռների պես ճախրում էին ամեն ուղղությամբ և համրորեն վայր իջնում: Տաք, հանդարտ և հաճելի ծմռան օր էր: Գնում էինք համրաքայլ՝ ամեն մեկն իր մտքերի հետ: Քիչ անց մտանք մի լայն պողոտա, որ երկարում է կայսերական պալատից ուղիղ գծով Բրանդենբուրգ կիշն Թոռ, Բեռլինի ամենամեծ փողոցը: Անհրաժեշտ էր, որ շուտով ծանոթանայի քաղաքի դասավորությանը, գլխավոր թաղամասերին, փողոցներին: Անհրաժեշտ էր, որ գեթ մի քանի գերմաներեն բառեր սովորեի:

Թեքվեցինք դեպի ձախ, ապա, անցնելով մի քանի երկրորդական փողոցներ, հասանք մի անկանոն հրապարակ: Դեպի աջ, հրապարակ մտնող փողոցի անկյան բութ ծայրում, գտնվում էր Ջեմալ Ազմիի ծխախոտավաճառանոցը:

Անցանք խանութի առջևից: Հազիվ զսպեցի ցանկությունս ներս մտնելու՝ հրեշի կենդանի կերպարանքը տեսնելու համար: Դեպի աջ ձգվող փողոցով դուրս ելանք հրապարակից և շրջելով թաղամասը՝ դուգահեռ փողոցով ետ վերադարձանք դեպի հրապարակի ձախ մասը, որտեղ, փողոցի ծայրին չհասած, կար մի ճաշարան-սրբճարան: Ծաշի համար դեռ շուտ էր. տեղ գրավեցինք պատուհանի մոտ, որ նաչում էր հրապարակի մյուս մասում Ջեմալ Ազմիի խանութին, և մեկական սուրճ պատվիրեցինք: Նրբորդ օրն էր, որ այստեղ հակողություն էր նշանակված, բայց մինչև հիմա՝ ապարդյուն. առևտուր չունեի, ժամերով չէր բացվում խանութի դուռը: Հազարներով վարձ վճարել և խանութի դուռը գոց պահել, նշանակում է հատուկ նպատակով էր հաստատվել խանութը: Տարակույս չկար, որ ժամադրավայր էր, բայց ո՞ր էին անիծյալ տերերը:

Իմ ուշքն ու միտքը դեռ Հազորի ասածների վրա էր. եթե հաղթող հանդիսանա էնվերի տեսակետը, Թալեաթն էլ կարող է Ռուսաստան

մեկնեւ կամ Անդրկովկաս: Թեւ, մյուս կողմից, թուրք ազգի շահերի համար Թալեաթի ներկայութիւնն ավելի կարեւոր էր այստեղ՝ Եւրոպայում: Հայտնի էր, որ նա Եւրոպայում եռանդուն գործունեութիւն է վարում, հատկապէս դիվանագիտական աշխատանք, անկասկած Քեմալի դիտութեամբ և ցանկութեամբ: Թեւ քանիցս Մուստաֆա Քեմալին վերագրվեցին հայտարարութիւններ, որոնք նպատակ ունեին այն համոզումը տարածելու, թե իր ղեկավարութեան տակ եղած ազգայնական շարժումը ոչ մի կապ չունի Թալեաթի իթթիհատական խմբի հետ, բայց տարակույս չկար, որ Անատոլիայի մեջ ծայր առած այդ շարժման ջիղը իթթիհատականներն էին: Բանակը, «Ազգային Մեծ Ժողովը», երեսփոխանները մեծ մասամբ իթթիհատականներ էին: Ի՞նչ հաշիվ կա այդ բազմութեան վրա Թալեաթին էլ ավելացնելու: Թե՛ Ռուսաստանում կատարված բանակցութիւնների ժամանակ, թե՛ Իտալիայի խողովակով ստացված զենքի ու ռազմանյութի օժանդակութեան գործում առավելապէս Եւրոպայում գտնվող իթթիհատականներն էին աշխատանք թափել: Փաստորեն Թուրքիայի ճակատագիրը վարողները դարձյալ իթթիհատականներն էին՝ աշխատանքի բաժանումով ուրիշ ազգայնականների հետ:

Ինձ այս մտքերն էին պաշարել, երբ հանկարծ նկատեցի, որ մի կին մտավ Զեմալ Ազմիի խանութը: Ես անմիջապէս դուրս թռա. մի րոպե շանցած մայթի վրա երևաց և ընկերս: Բայց ներս մտնելն ու կնոջ դուրս գալը մեկ եղավ: Ինչ-որ ներքին տհաճութեամբ հարկադրվեցի հետեւել այդ կնոջը՝ անցնելով հրապարակի մյուս մասը: Քիչ ներքե հասավ ընկերս՝ պնդելով, որ լսել էր խոսակցութիւնը Ազմիի հետ:

Հրեշն ասել է. «Հույս ունիմ, որ ինձ իմաց կտաք»: Կինը պատասխանել էր. «Անպայման, եթե արտոնի»: Ըստ երևույթին Հրափի տեղեկութիւնները ճիշտ էին:

Իմ հասկացողութեամբ ամենաստորին բանը կին հետապնդելն էր, բայց ի՞նչ արած: Զյունը դադարել էր: Սև մուշտակով, մորթյա կոբր գլխարկով բարեձև կինը գնում էր համրաքայլ՝ կարծես շատ գոհ քայլելու առիթից: Նա մերթնդմերթ իջեցնում էր գլուխը՝ սեփական քայլերը զննելու ձևով ու հանկարծ կարծես ձանձրանալով այդ գործից՝ բարձրացնում էր գլուխը ու քայլերն արագացնում: Միայն երազանքներով համակվածը կարող էր այդպէս քայլել:

Կինը շարունակեց ճանապարհը պողոտայով դեպի վար: Խնքն իրեն-

նով հիացածի պես՝ նա անցավ՝ մերթ ոտքերին, մերթ դիմացը նայելով, շուրջ մեկ ժամվա ճանապարհ, ապա, թեքվելով դեպի աջ, մտավ առանձնատների շրջանը: Այստեղ կանգ առավ մի հոյակապ բնակարանի առջեւ, որ կրում էր 165 համարը: Զյունապատ պարտեզի դուռը մեղմիվ ետ մղեց, արագորեն բարձրացավ տարածուն, կարճ, քարե աստիճաններով ու ձեռքի բանալիով մուտքի դուռը բանալով՝ ներս մտավ

Հաջորդ առավոտից սկսած, հսկում էի այդ շենքը. կեսօր էր, երբ հանկարծ բակում մի երիտասարդ տեսա, որ զանգահարեց և դռան բացվելուն պէս ներս մտավ. այնքան արագ կատարվեց այդ, որ չհասկացա, թե երբ և որ կողմից եկավ: Հասակով թիկունքից նման էր էնվերին: Անիծում էի անուշադրութիւնս: Մի քիչ ներքեւում՝ անկյունում, մեկը կանգնած նայում էր. այս ի՞նչ էր, արդո՞ք նա էլ ի՞նձ էր լրտեսում... Գլուխը անկյունից դուրս հանելուն պէս զարմանքով տեսա, որ Հազորն է:

- Ի՞նչ եք անում այստեղ:
- Գնանք, կարող է դուրս գալ ու տեսնել ինձ:
- Ո՞վ:
- Իսմայիլ Հագկըն:
- Նա է՞ր, որ քիչ առաջ ներս մտավ:
- Իհարկե:
- Է՛հ, ես էլ կարծեցի, թե էնվերն է:
- Գնա՛նք, հանկարծ շնկատի մեզ:
- Դուք զնացեք, այդ մարդը ինձ չի ճանաչում:

Գրեթե մեկ ժամ սպասեցի, երբ դուրս եկավ Հագկըն և արագ քայլերով ուղղվեց դեպի վար: Սաստիկ հուզված էի. ինձ թվում էր, թե գնում է էնվերին առաջնորդելու. ամսոսում էի, որ զենքս հետս չէր: Հասավ մեծ պողոտայի ծայրամասին, Ուհլանտ փողոցը և մտավ 47 համարի տունը: Կես ժամից ավելի սպասեցի այստեղ, բայց ապարդյուն: Զյունում էր, ցուրտ էր: Անոթի էի: Ուղղվեցի դեպի ճաշարան, բայց ուղղութիւնները շփոթեցի և հարցուփորձով դժվարութեամբ գտա «Թիրկարտեն» հյուրանոցը: Իրիկնամուտ էր, երբ տուն դարձավ և ընկերս:

- Ո՞ւր ես դու, ա՛յ տղա:
- Պատմեցի, աչքերը չոնց:
- Ուհլա՞նտ, ասում ես:

— Այո՛:

— Համար 47:

— Այո՛:

Ձեռքերը իրար խփեց, նստեց ու ծնոտը վեր ցցած ճառագայթող գեմքով նայեց:

— Ես տղամարդ չեմ, եթե Թալեաթը չի բնակվում Ուհլանտ համար 47 տանը:

— Ինչպե՞ս:

— Առավոտյան ժամը 10-ի մոտերը Ազմիի խանութը մտավ այն բարձրահասակ մարդը, որին տեսել էի երեք օր առաջ: Դուրս գալուն պես ճանաչեցի. գիտե՞ս ում ... Բեհանգդին Շաքիրին:

Օրվա հաջողությունն այնպես թունդ էր հասնել մեզ, որ ենթադրում էինք միաժամանակ ձեռք անցկացնել երկու գլխավոր ոճրագործներին, էնվերին՝ առանձնատների շրջանում, Թալեաթին՝ Ուհլանտ. դուցե երկուսին միասին, տեսակցության պահին, որ թվում էր ստույգ. այլ կերպ ինչո՞վ բացատրել դեպքերի կապակցությունը: Ներս մտավ Հազորը երկու նոր ընկերների հետ: Դրանցից մեկը՝ Վազան, միջինից քիչ բարձր, նիհարակազմ մի երիտասարդ էր, սեփ-սե մազերը խնամքով հետ սանրած, խոսում էր ծանր, հանդարտ, առանց ավելորդությունների, ժուժկալ նախադասություններով: Դեմքը խոհուն արտահայտությամբ ուներ, մանավանդ խելոք աչքերը: Մյուսը՝ Հայկոն, ուսանող էր. ձվաձև, համակրելի դեմքի փայլն էր սիրուն ժպիտը, զուսպ արտաքինի տակ ծածկված էր պայծառ, մաքուր ու զարմանալիորեն ընկերասեր հոգի: Երկուսն էր իրազեկ էին խնդրին:

Հազորը հայտնեց Հրափից լսած տեղեկությունները, որ, առ ի զգուշություն, ուրիշ մեկի հետ չէր տեսնվում: Թուրքական ակումբում արտակարգ եռուզեռ կար: Հայաստանում Քեմալի ձեռք բերած հաջողությունները ոգեշնչել էին բոլորին. անհնարին չէր համարվում նորից մինչև Բաքու արշավելու հավանականությունը: Էնվերը չէր եկել, բայց ամեն ժամ կարող էր գալ: Համեմատելով, կշռադատելով օրվա տեղեկությունները և դիտողությունները՝ ժողովը որոշեց աշալուրջ հսկողության տակ առնել Ուհլանտն ու էնվերի կնոջ բնակարանը:

Գիշեր էր, բայց ես դեռ տքնում էի թերի ֆրանսերենիս օգնությամբ, ճամփորդական մի զրուցատրական բառարանի միջոցով, սովորել գերմաներեն անհրաժեշտ բառեր և արտահայտություններ: Լուսաբացին ինձ թվաց, թե արդեն յուրացրել եմ բավական բան: Բայց երբ անկողին մտա, մտքիս մեջ հազիվ չորս—հինգ բառ էր մնացել...

* * *

Շուրջ երկու շաբաթ հսկողության տակ պահեցինք էնվերի կնոջ բնակարանը, բայց տիկինն այլևս չերևաց: Օրական մեկ—երկու անգամ այդ շենքից հայտնվում էր մեկ կամ մյուս սպասուհին ու գնումներով վերադառնում: Էնվերի հետքը մատնող որևէ նախանշան չհայտնվեց. եղբ՛ւ էր Բեռլինում, պիտի գա՞ր, անկարելի եղավ ստուգել: Մի օր միայն այստեղ կանգ առավ մի ինքնաշարժ, որից դուրս եկան Իսմայիլ Հազկը և մուշտակի մեջ փաթաթված մի ուրիշը: Դեպքը նորից իրար անցրեց մեզ, բայց երբ հաջորդ օրը նա հայտնվեց միայնակ, Հազորը հետապնդելով պարզեց, որ բժիշկ է, ինչ-որ վագներ:

Մենդյան տոների նախօրյակին մենք մի խորհրդակցություն ունեցանք Լիպարիտ Նազարյանցի մոտ, որ խորհրդականի հանգամանքով աջակցում էր Հայկական հյուպատոսարանի գործերը վաղուց հայ-գերմանացի Գրինֆիլդին: Շեկ, գանգրահեր, կապուտաշյա Նազարյանցն ավելի շատ նման էր ծայրագույն հյուսիսի անաղարտ սլավոնի, քան հայի: Մեր կարող ու փորձառու ընկերներից էր: Նրա կարծիքով ապարդյուն էր էնվերին Բեռլինում սպասելը:

— Հազար ու մի շշուկներ են շրջում էնվերի մասին,— ասում էր նա,— անցյալներում թուրքական մի թերթ գրում էր, որ էնվեր փաշան սավառնակով Բեռլին պիտի գար, բայց ճանապարհին սավառնակը իբր թե ջարդվել է, և նա հազիվ է ազատվել մահից: Բախտախնդիրն ինքն է հնարում և տարածում այդ լուրերը՝ իր հետքը թաքցնելու համար: Կարծում եմ, որ այդպիսի լուրեր են նաև այստեղ՝ թուրքական շրջաններում եղած զրույցները:

Նա թեև չէր գտնում նաև անհավանական, որ էնվերը Բեռլինում եղած լինի, բայց ոչ ավելի քան մեկ—երկու օրով, իսկ այդ շատ քիչ ժամանակ էր նրան ձեռք բերելու համար:

Խորհրդակցությունը վեճի բնույթ ստացավ ու երկար տևեց: Բայց ինձ արդեն չէր հետաքրքրում այդ:

Նոր էի հասկանում, որ ոճրագործների հետ միևնույն քաղաքում լինելը բավական չէ. գործը տեղական ջանքերի և անխոնջ հետապնդումների կարիք ունի

* * *

Դեկտեմբերի վերջերին հիվանդությունն ինձ գամեց անկողնին: Նորից մթազնում էին աչքերս, և գլխապտույտ էի ունենում: Վերջին

անգամ այդ հիվանդությունը կրկնվել էր Երևանում, երեք-չորս տարի առաջ, իսկ ես կարծում էի, որ այն վաղուց անցել է:

Ոտքի ելնելուս պես «Թիրկարտեն» հյուրանոցից փոխադրվեցի Աուգսբուրգեր փողոցի համար 51 տունը, որտեղ ապրում էր հայկական հյուպատոսարանի քարտուղար Նրվանդ Աբելյանը, 23—25 տարեկան մի աչքաբաց երիտասարդ: Այն ժամանակ շատ դժվար էր Բեռլինում ազատ սենյակ գտնելը: Աբելյանին հաջողվել էր համոզել տանտիրուհուն՝ ինձ տրամադրելու հարևան սենյակը:

Վաթսունամյա տանտիրուհին՝ տիկին Էլիզաբեթ Շթեյբումը, ամեն գերմանուհու նման, բժախնդիր տանտիկին էր և ուզում էր սենյակիս կարգ ու կանոնը և մաքրությունը, մինչև անգամ կոշիկներս մաքրելը, իր ձեռքով կատարել: Բայց ես ոչ մի աշխատանք չէի թողնում նրան, ինչ որ նախապես տարօրինակ էր թվում նրան, ապա հետզհետե՝ հաճելի: Պարզում էի նրան, որ ես երիտասարդ եմ, իսկ ինքը՝ ծեր, իսկ մեզ մոտ ընդունված չէ, որ ծեր կանայք ծառայեն երիտասարդներին: Նա գտնում էր, որ թեև շատ հարգելի և բանավոր է այդ սովորությունը, բայց պարտավոր է իրենը գործադրելու, քանի որ վարձակալության պայմանը այդպիսին է, ու ես էլ դրամ եմ վճարում այդ բոլորի համար: Եվ այդ՝ մեծ մասամբ դեմքի ու ձեռքի շարժումներով զրույցներն օգնում էին ինձ քիչ-քիչ գերմաներեն հասկանալ:

Աբելյանին հաճախ այցելում էր իր մոտ ընկեր Լևոն Էֆթյանը, 21 տարեկան մի կենսուրախ ուսանող, որ ապրում էր քրոջ ու փեսայի հետ: Մի քանի օրվա ընթացքում նրանք մտերմացան ինձ հետ, բայց երկուսն էլ անտեղյակ էին խնդրին և կարծում էին, թե եկել եմ ուսանելու: Սրտաբաց և նվիրված ընկերներ էին: Նրանք դժգոհ էին, որ շատ քիչ ժամանակ եմ տրամադրում գերմաներեն սովորելուն. նրանց համար այդ մի անհանդուրժելի բան էր, հայ ուսանողի համար անպատվաբեր և օր չէր անցնում, որ շարժարժեին այդ հարցը:

— Այդ ձևով դու չես կարող համալսարանի երես տեսնել, բարեկամ, — ասում էր Աբելյանը:

— Միայն սիրո միջոցով կարելի է լեզու սովորել, անհրաժեշտ է մի սիրուն ուսուցչուհի գտնել սրա համար, — կատակում էր Էֆթյանը:

Ու մի երեկո հանկարծ նրա հետ ինձ այցի եկավ մի շատ սիրուն աղջիկ, որ պարապում էր լեզվի դասերով:

— Ամոթով չձգես զիս, — ասաց նա հայերեն՝ ներկայացնելով ինձ օրիորդին, — ասել եմ, որ դու ես խնդրել գալու, որովհետև հիվանդ ես, և այլն:

Անակնկալի մատնված՝ ստիպված եղա հաստատել այդ, թեև ոչ մի բաղձանք չունեի ավելի ընդարձակելու շրջապատս: Թարմ, գեղեցիկ, մանավանդ պարզ ու բնական օրիորդ Լուս Բայլնզոնը իր մանկությունն անց էր կացրել Մերձբալթյան շրջանում և գիտեր ուսերեն: Բայց ես գերմաներեն չէի հասկանում, իսկ Էֆթյանը՝ ուսերեն, որի պատճառով անհնար եղավ ընդհանուր զրույցը: Այս պայմաններում նախաձեռնությունն անցավ Էֆթյանին. նա երկար խոսում էր իմ մասին, օրիորդը լսում էր ու մտերմորեն ժպտում: Վերջապես այնպիսի մի կացություն ստեղծվեց, որ մեծ անբաղաձաժարություն կլիներ մերժելը. Էֆթյանն ինձ դրեց կատարված իրողության առաջ, և ես պայմանավորվեցի շաբաթական երկու ժամ լեզվի դասերին հատկացնել օրիորդի մոտ: Առաջին դասերս այնքան հաջող էին, որ հույս ունեի կարճ ժամանակում այդ դժվարությունը հաղթահարել:

Կաղանդի դիշերը հրավիրված էի Էֆթյանի քրոջ մոտ, որ ամուսնու՝ պարոն Թերզիբաշյանի հետ Օրանիեն փողոցում ծխավաճառի մի համեստ գործ ունեին: Նրանց մոտ ծանոթացա տարագիր հայրենակիցներից Գևորգ Գալստյանի հետ, որը նույն տեղում լավ ճաշակով նպարավաճառի մի խանութ ուներ: Մնում էի զարմացած, թե ինչպես այդ հայրենակիցները, կորցնելով ամեն բան ու ճողոպրելով մահից, հինգ տարվա մեջ նորից կարողացել էին դիրք ու բարեկեցիկ վիճակ ստեղծել: Ավելի զարմանալին այն էր, որ կյանքի ռժվարությունները չէին ճզմել նրանց մեջ մտավոր, բարոյական պահանջը. ամերիկյան կոլեջի նախկին ուսանող Գալստյանը համալսարանականի չափ բան գիտեր, բոլորն էլ տիրապետում էին գերմաներենին՝ մայրենի լեզվի պես:

Դեռ երիտասարդ տեր և տիկին Թերզիբաշյանները ոչինչ չէին խնայել Կաղանդը կատարյալ դարձնելու: Սակայն բավական էր օրվա կապակցությամբ վերհիշել անցյալը, որպեսզի ուրախության սեղանը զգացվեր ծածկված սև քողով: Ո՛չ, մեր սերունդը նման առիթներով այլևս չէր կարող սրտանց ուրախանալ...

Հաջորդ իրիկունը նոր էի տուն դարձել Ուհլանտի հսկումից, երբ ներս մտան Էֆթյանն ու Աբելյանը: Դեմքերից անմիջապես հասկացա, որ նոր դավադրություն էին նյութել իմ դեմ: Էֆթյանի դեմքին գծագրված էր նուրբ և շարաճճի մի ժպիտ, իսկ Աբելյանը զննում էր ինձ հետախուզող հայացքով:

— Վաղվանից դու պետք է մեզ հետ պարի դասերի հաճախես, — ասաց Էֆթյանը՝ ձեռքերը գոհունակորեն իրար շփելով:

— Ի՞նչ պարի դաս:

— Եվրոպական, և Աբելյանին գրկելով մի պտույտ գործեց նրա հետ, ա՛յ այսպե՛ս ...

— Խե՞նթ եք, ի՞նչ եք. ի՞նչ պարելու ժամանակ է:

— Զիշտ ժամանակը հիմա է. դարնանամուտ, պարեր և սիրահարություն:

Ու դիմացս նստեց անգործ մարդու անտարբերությամբ:

— Է՛, ինչպե՞ս պիտի լինի այդ, — ասացի՝ ընդառաջելով տրամադրություններին:

— Ամենից առաջ պետք է վրադ, գլուխդ մի քիչ կարգի բերես ...

— Թող, եղբա՛յր, տղան նախ անհրաժեշտությունը հասկանա, — միջամտեց Աբելյանը՝ կարևոր գործի բնույթ տալով իր խոսքին. — Խընդիրն այն է, որ միայն դաս առնելով դու չես կարող գերմաներեն սովորել, մինչև հիմա սովորածդ «վաս իս դաս»-ից այն կողմ չի անցել ...

— Կուգեք, որ երկու դասով գերմաներեն ճա՞ռ ասեմ:

— Ամսից ավելի է՝ այստեղ ես, — գռչեց էֆֆյանը՝ անցնելով հարձակման:

— Անհրաժեշտ է գերմանական միջավայրի հետ շփման մեջ մըտնել, կենդանի խոսք լսել, որ ականջդ վարժվի, — վրա բերեց Աբելյանը:

— Ականջը խուլ է, միայն սրտի միջոցով կարելի է սովորել:

— Այդ իր գործն է, թող բոլոր զգայարանները գործի դնե, միայն թե սովորի:

— Ես պարող չեմ ...

— Ինչպե՞ս թե պարող չես, երբ արդեն արձանագրել ենք և այս ժանր պայմաններում էլ դրամը վճարել ...

Հաջորդ օրը, երեկոյան դեմ, «Գրյունվալդ» զբոսավայրին հարակից փողոցներից մեկում, ինչ-որ պարի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ սրահում խմբված էին 60—70 երիտասարդներ: Տղաները նման էին պահակազորի ձիերի՝ առույգ, կայտառ, կարմրաթուշ, ինքնավստահ դեմքերով: Աղջիկները զմայլելի էին՝ ալեծածան սարքված կամ հյուսքով վար կախված փարթամ վարսերով: Խմբված բոլորն էլ գեղեցիկ էին, բայց ամեն մեկը առանձին, իհարկե, պակասություններ ուներ:

Ուշացել էինք: Ընկերներս ժամանակ չունեցան ինձ ներկայացնելու պարոն Ֆրիդրիխին, գոհ էի. արդեն տաղտուկը պարուրել էր հոգիս:

Բայց կուրծքը օսլայած շապիկով, ֆրակով պարոն Ֆրիդրիխը, ճաշատ գլուխը շափից դուրս հետ նետած, օդի մեջ ինչ-որ բաներ գռչեց և օձիքից դուրս քաշելով մետաքսե թաշկինակը՝ սրբեց քրտնած ճակատը: Ընկերներս նետվեցին դեպի աղջիկները և մի-մի հատ գրկելով՝ անցան շարքերի մեջ: Հանկարծ պարոն Ֆրիդրիխը սազի նման մի զիլ ձայն հանեց, դաշնամուրը դղրդաց, պարողներն արձանացած սկսեցին պտտվել ...

Ու մտածում էի, թե ի՞նչ լավ կլիներ, եթե հանկարծ հրաման լիներ մի «Գեոնտ» պարելու, օրինակ, թեկուզ «Սխտոր ծեծեմը» և կամ մեր սքանչելի «Դատարանիս դաշտումը», որ այն երազ օրերին վարում էր Իրինյանց Զորոն՝ կարմիր թաշկինակը ճոճելով, շուրջպարի գլուխն անցած: Հիշում եմ, թե ինչպես, հակառակ անցած տարիքին, ցատկը տոմ էր նա կապիկ ճկունությամբ՝ դաշտից կալ քաշելով, կալից սար հանելով շուրջպարի մեջ եղած հարսներին և աղջիկներին, որոնց վըզկալները պարի մեջ խուլ մրմնջում էին ծնծղաների պես: Ինձ պատկերանում էին թո՛հ ու բո՛հի մեջ շարքից վար ընկնող ու լալով նորից շարքին անցնող փոքրերը, հարսների զուսպ ծիծաղը, աղջիկների հրավառ աչքերը: Ըստ կարծես լսում էի Զորոյի այժեհման մկկոցը. «Դատարանիս դաշտում դատը վերջացավ, մեր հայ մանկանց սրտերը հույսով լցվեցան», որին անմիջապես հաջորդում էր բազմաձայն ներդաշնակ կանչը. Ա՛խ, այդ աղաղակը, որ մինչև հիմա ականջիս մեջ է. «Կըռվեցեք, հայ տղերք, վառված սրտերով, ճամփորդել սկսել ենք քաջ ընկերներով»: Տե՛ր Աստված, որքա՛ն հմայիչ էր այդ ամենը իր միամիտ պարզությամբ ...

Պարոն Ֆրիդրիխը չոր կոկորդով սազի նման հեծկտաց. դաշնամուրը եղանակը փոխեց. գիտեմ «Պոլկա» է. գուլգերը համեստորեն ոստոստում են՝ աչ ու ձախ դառնալով: Դահլիճի մեջտեղում կանգնած հոգնատանջ պարոն Ֆրիդրիխը դեկավարում է նրանց՝ կրկեսի ձիեր վարժեցնողի նման ետ ու առաջ ընկնելով. նա մերթնդմերթ՝ գազազած վազում է դեպի թերացողները. դաժան է: Պարողների դեմքերին դրոշմված է ակնածանք և հանդիսավոր լրջություն, նրանք չեն խոսում. ամեն մարդ լավ ցուցադրությամբ շահագրգռված է ու կլանված իր պարով: Միայն չեմ հասկանում, թե ինչո՞ւ բոլորը չէ, որ պարում են: Մանչերի ու աղջիկների մի խումբ գոհանում է կանգնած տեղում գլխի շարժումներով և մտովի պարելով. ըստ երևույթին սրանք պատ-

կանում էին «վարի դասարանին»: Եվ իրոք, հենց որ պարը վերջացավ, հայտնվեցին ընկերներս և ինձ ծանոթացրին մի աղջկա հետ, որ գոհացավ զլիսի նազելի շարժումով և ապա մազերի թանձր հյուսքը ձախ ուսից նետեց աչին: Պարոն Ֆրիդրիխի գործնական բացատրություններով մենք սկսեցինք մանկապարտեզային վարժումներ կատարել: Բայց հազիվ էի մի քանի այդպիսի պտույտներ գործել, երբ հանկարծ աչքերս մթնեցին, զլուխս դարձավ. վաչր չընկնելու համար ամբապես փարվեցի ընկերուհուս իրանին, բայց չեղավ, լսեցի, որ ճշաց...

Այս հին հիվանդության կրկնությունն ինձ մաահոգեց: Բարեբախտաբար հետևանքներն այնպես ծանր չէին, ինչպես նրանում և հաջորդ օրը ի վիճակի էի գնալ լեզվի դասին: Սակայն դասն սկսելումս պես զզջացի, որ եկել եմ. ոչինչ չէի հասկանում: Ուշադիր օր. Բայլընդոնր անմիջապես նկատեց:

— Ի՞նչ է պատահել ձեզ:

— *Ubi p[ro]p[ri]a m[en]sura l[ic]et:*

— Ոչ, ես վաղուց եմ նկատել, որ դուք մի բանով միշտ զբաղված եք:

— Այո, օրինորդ, ասացի ես՝ ճշմարտության պահանջի մղումով:

— Չէ՞ք կարող ասել ինձ, թե ինչ է այդ:

$$-R_2 \dots$$

Նա թեթևակի ցնցեց գլուխը, անտեղի մտքերը վանելու ձևով:

— Այդ դեպքում, պատմեցիք ինձ ձեր հայրենիքի մասին:

— Ես հայրենիք չունիմ, օրին՝ դո, — ասացի՝ խնդրելով ինձ արձա-
կել...

Երկու օր հետո ի վիճակի էի հերթապահությունս սկսելու Ուհլանտում: Կեսօր էր, երբ հանկարծ այդտեղ նկատեցի ընկերոջս, որ դիմացի մայթով իջնում էր դեպի վար, երկու մարդկանց հետևից: Դրանցից մեկին անմիջապես ճանաչեցի, Բեհանդդին Շաքիրն էր. մյուսը ո՞վ էր ...

— Դուկաոր նազըմն է,— շնչաց ընկերս, երբ հասա նրան:

— Որտեղի՞ց ես բերում:

— Ազմիի խաչութից:

Նրանք մտան համար 47 տունը: Հասանք վարի անկյունը: Քառորդ ժամ շանցած՝ մայթի վրա հայտնվեց Բեհանդդին Շաքիրը և ուղղվեց դեպի վեր:

— Հետամուտ եղիր, ես կսպասեմ Նաղրմին, — ասաց ընկերս:

Շաքիրը շատ արագ էր գնում, իսկ ես դեռ թույլ էի և այդ պահին՝

Հոգնած: Թաղամասի կենտրոնական շրջանում, որտեղ Տառնցիհն շտրասե, Կանտ շտրասե և Կյուրֆուրստենդամ լայն պողոտաները կազմում են Շապուտենբուրգի անցուղարձի մեծագույն երակները, քիչ մընաց ես նրան կորցնեի, բայց վրա հասա: Ուժասպառ էի, երբ Վիլհելմ-շտրասեի վրա նա կանգ առավ մի հոյակապ շենքի առաջ, որի ճակատին պարզված դրոշակը մատնում էր անգլիական դեսպանատունը: Անցուղարձով եռուն այդ շրջանում նրան սպասելը ոչ մի անպատեհություն չէր ներկայացնում: Բայց հոգնածությունից գլուխս ցավում էր: Մտածում էի, թե ի՞նչ դավեր է նյութում արդյոք այնտեղ Շաքիրը և յաստեղից ո՞ւր կարող է գնալ ... Հանկարծ նա գուրս եկավ, գողի պես շորս կողմը նայեց ու գնաց: Անիծապարտը շատ արագ էր քայլում գարտուղի փողոցներով, կրակի պես. կարծես գիտեր, որ հետապնդվում է. բայց այդ դեպքում ինչո՞ւ ինքնաշարժ չի նստում: Մտավ Երուսալեմեր երկայնաձիգ փողոցը ու դիվանահարի պես քայլեց: Հասել էի գրեթե փողոցի ծայրին, երբ հանկարծ աչքերիս խաժամուժ իջավ, հենվեցի պատին, շենքերը կարծես ցատկոտեցին, մթնեցին, ես ընկա ...

Որքան ժամանակ էր անցել, չգիտեմ, ինձ շրջապատել էր ամբոխը, մի մարդ հասցես էր հարցնում...

Այս անգամ ինձ համակեց հուսահատություն: Վազան առաջնորդեց ինձ ջղախին հիվանդությունների մասնագետ պրոֆ. Կասիրեբերի մոտ ..

Անցավ մի շաբաթ: Քիչ թե շատ կազդուրվելով՝ խնդիր արի մաք-
րելու արդեն հայտնագործված ոճրագործների՝ Ազմիի, Շաքիրի, Նա-
զըմի հաշիվը: Տարիներ շարունակ երազելով գլխավոր ոճրագործի մա-
սին՝ այժմ զգում էի, որ այլևս ուժ չունեմ երկարելու: Եվ, վերջապես,
ի՞նչ տարբերություն կար նրանց միջև: Ընկերս, սակայն, հակառակ
էր: Այդ առթիվ խորհրդակցություն ունեցանք, որը որոշեց հարցի լու-
ծումը թողնել համապատասխան մարմնին, իսկ մինչ այդ շարունակել
հետախուզությունը ...

◆ ◆ ◆

Փետրվարի երկրորդ կեսին մի օր Հրափը հայտնեց, որ սպասվում է իթթիհատական առաջնորդների համագումար: Այժմ բոլորս էլ լարված աշխատում էինք այդ լուրն ստուգել, որովհետև այդ դեպքում տարակույս չկար, որ Թալեհաթը կհայտնվի Բեռլինում կամ Հոտմում: Երկու օր անց Հրափի տեղեկությունն ստուգվեց. «Կավարո ֆաշիստան»

Քրոնիկոնի մեջ տալիս էր նույն լուրը: Ընկերս նույն օրը ձեռք բերեց իտալական թույլտվություն՝ հարկավոր դեպքում Հոռոմ մեկնելու համար:

Մնացածներս վաղ առավոտից աշաւուրջ հսկողության տակ առանք Շառլոտենբուրգից մեկնող բոլոր զնացքները: Ենթադրվում էր, որ այդ թաղամասի կայարանից կմեկնեն Բեռլինի պատգամավորները, որովհետեւ իթթիհատականների հավաքատեղիները գտնվում էին Շառլոտենբուրգում: Ընկերս պատրաստ էր ամեն վայրկյան մեկնելու, ենթադրում էր Թալեաթին գտնել Հոռոմում ու հեռագրել ինձ: Ես արդեն հեռախոսել էի օր. Բալլենգոնին, որ հիվանդության պատճառով մի ժամանակ պետք է ընդհատեմ դասերս: Լարել էինք մեր բոլոր ուժերը, զնացք բաց չէինք թողնում, անգամ մարդատար-ապրանքատարները:

Ամսվա վերջերին մի երեկո, ճեպընթացի մեկնելուց քիչ առաջ, կայարանի մայթին հայտնվեց մուսլ ղեմքով թուրքը, որ կարծում էինք, թե ապրում է Ուհլանտում, իբրեւ ժամադրավայրի հսկիչ կամ վերականգու և անվանում էինք «մուսլաղեմ»: Հինգ ռուպե հետո կայարանում հայտնվեցին երեք թուրք ուսանողներ: Հազորի և Հայկոյի այդտեղ մնալը դժվարացավ: Գրեթե միաժամանակ ճամփորդական շքեղ պայուսակներով հայտնվեցին Բեհանգդին Շաքիրը և ցանցառ մորուքով, սերկերի պես գեղնած ու ծալծված ղեմքով մի ուրիշը, որին առաջին անգամ էի տեսնում. նրանք հրաժեշտի ձևով շարժեցին ձեռքերը դեպի ուսանողները ու մտան վագոն: Ընթացիկ մեկնումին հազիվ հինգ ռուպե մնացած կայարանի մայթին հայտնվեց հաղթանդամ, կլոր, փքուն ղեմքով, լավ հագնված, ձեռնափայտով մի նոր մարդ: Ողնաշարս ցնցվեց. շատ նման էր Թալեաթին. պակասում էին միայն թավ բեղերը և ֆեսը: Գլխին կիսացիլինդր էր: Նա արագ մոտեցավ մայթի վրա կանգնածներին: Վերջիններս իրար անցան և պատվի կանգնած ղինվորների պես շտկվեցին: Կարծես մեկն ինձ մղեց դեպի նրանց: Առջևը կանգնած ուսանողներից մեկն աջն առավ, համբուրեց ու սուսաց.

— Արդեն ներսն են, փաշա՛ս ...

«Նոր մարդն» անմիջապես շրջվեց դեպի վագոնը ու ձեռնափայտով ծեծեց կիսաբաց պատուհանը: Ո՞վ հայտնվեց այնտեղ, չգիտեմ, բայց ետևից լսեցի մի թնդյուն ու հյուսիս ձայն.

— Էրմենինճեսինի ունութմիսն ...

Հուզումը բռնեց ինձ: Մի քիչ ներքև անցա, սպասման սրահի դռան մոտ կանգնած մարդկանց թիկունքը: Հանկարծ ետևից հայտնվեց ընկերս:

— Տեսա՞ր, կարծեմ նա է, հիմա կմեկնի, հեռագիրս ստանալուդ պես հասիր ...

Ու նետվեց ճեպընթաց: Մի ակնթարթում զնացքը մեկնեց ... Ու «նոր մարդը», «մուսլաղեմը» և ուսանողները մնացին: Այնքան արագ կատարվեց այդ բոլորը, որ դժվարությամբ էի հաշիվ տալիս ինձ: «Նոր մարդը» ինչ-որ բան ասաց պատկառանքով իր դեմ կանգնածներին, ու բոլորը շարժվեցին դեպի դուռը՝ առաջ թողնելով նրան ...

Ընկերոջս հանկարծական մեկնումը ինձ շատ մեծ շփոթություն պատճառեց:

Գլուխս չէր գործում, բայց բնազդս ասում էր, թե «նոր մարդը» նա էր՝ Թալեաթը ...

Կրնկակոխ հետևում էի նրան: Աստիճանների տակ անկյունից հայտնվեցին Հազորը և Հայկոն:

— Ո՞վ է

— Կարծում եմ՝ նա է:

— Գլխավորը:

— Այո՛:

— Նման չէր

— Փաշաս անվանեցին նրան:

— Տարագրության մեջ ամեն շուն հիմա փաշա է ...

Հազիվ քսան քայլ էր բաժանում ինձ խմբից: Նրանք գնում էին՝ մի քայլ ետ մնալով «նոր մարդուց», մեկն ու մեկը հավասարվում էր նրան, երբ նա խոսում էր. այդ պատիվը հաճախ վիճակվում էր «մուսլաղեմին»: Ջրկիրի պես հաստ ուսերն ու քառակուսի թիկունքը կասկած չէին թողնում, որ նա է, բայց ղեմքը ... այնքան էլ լավ չէի հիշում նկարը ...

Հանկարծ ինձ գտա ծանոթ շրջանում. գնում էինք դեպի «Թիրկարտեն» հյուրանոցը: Կենդանաբանական այգու մոտ նրանք կանգ առան: Երեք ուսանողները, մինչև ոտքերը թեմանա հանելով, թրքական ակնածոս բարեով հրաժեշտ տվին նրանց: «Նոր մարդն» ու «մուսլաղեմը», զանազան փողոցներից համրաքայլ անցնելով, իջան Հարտենբերգ փողոցը և ներս մտան համար 4 տունը ...

Թիկունքից, մյուս մայթից հայտնվեցին Հազորը և Հայկոն: Մոտ մեկ ժամ հսկողության տակ պահեցինք այդ շենքը՝ սպասելով «մուսլաղեմին», բայց նա երևան չեկավ ...

Երգնկայի նահանջից ի վեր հոգեկան այնպիսի խռովք չէի ապրել, ինչպես այդ գիշեր: Ես գրեթե համոզված էի, որ «նոր մարդը» Թա-

լեաթն է, բայց ընկերներս ջլատում էին իմ այդ ներքին թելադրությունը՝ ստեղծելով կասկածներ: Նրանք մասամբ էլ իրավունք ունեին: Հարյուրին հարյուր չէի կարող պնդել:

... Բեռլինը քնած էր. դրսի լուսթյունը երբեմն խանգարվում էր սուրացող պատահական ինքնաշարժի ազմուկից: Խոնավ ցուրտը թափանցում էր մինչև ներսս ու ցնցում ողնաշարս: Անկողին մտա: «Եթե նա է, ու հանկարծ փախցնենք», — մտածում եմ՝ ինձ համակած թրմությունը վանելով: Բայց ո՞ւր կարող էր փախչել: «Թեկուզ որե՛կ այլ քաղաք»: Ինչո՞ւ և ի՞նչ առիթով, եթե նա չմեկնեց Հոռոմ, նշանակում է իր ներկայությունն ավելի կարևոր է այստեղ, և եթե հրահանգեց, թե «հայկականը չմոռանաք», ուրեմն գործ է վարում ու պետք է մի որոշ տեղ լինի իբրև ղեկավար առաջնորդ: Գործակիցները չեն կարող նրա ետևից տեղից տեղ քաշքշվել: «Այո՛, բայց չէ՞ որ կարող է բնակարանը փոխել»: «Կարող է, եթե կասկածի». առիթ տվի՞նք արդյոք. կարծեմ՝ ոչ. զարմանալի է միայն, որ «մոռալագեմն» էլ մնաց այնտեղ... Մտածո՞ւմ եմ արդյոք, թե՞ զառանցում: Ու իբր թե նստած եմ Արաուլ լեռան խոռոչում, բոցավառ խարույկի շուրջը, ընկերներով միասին: Կրակի ցուփերը խաղում են նրանց դեմքերին՝ փոփոխելով գույները: Ու Գևորգը պատմում է Խանասորի արշավանքի մասին.

— Սրանից հազար հինգ հարյուր տարի առաջ այս լեռան փեշերով անցան Վարդան զորավարի ձիավորները ու դաշտի մեջ, զետի ափին, բանակ դրին, որտեղ և սկսվեց Խանասորի արշավանքը, — ասում է նա՝ ձեռքերը երկարած կրակին:

— Ահա՛, տեսնում ե՞ք, տեր Գրիգորը անցուղարձ է անում զորքերի մեջ, լսո՞ւմ եք, պատարագ է, — ասում է՝ հայացքը սևեռելով զեպի դաշտը...

... Այնտեղ՝ դաշտում, փսփսուք կա. ձայներ են լսվում. երբեմն մի ճիշ երկարում է՝ մարելով: Մազերս փշերի պես վեր-վեր են տնկվում, առամներս կափկափում, լեզուս չորանում ու ծանրանում է:

— Վե՛ր կացեք, տեր Գրիգորը գալիս է, — ասում է Գևորգը՝ կանգնելով ու ձգվելով: Բայց հանկարծ իմ առջև ցցվում է Մուրադը:

— Վա՛յ, պարո՞ն Մուրադ, դու ե՞ս, այդ որտեղի՞ց, չէ՞ որ դու մեռած էիր, — ասում եմ ես:

— Ի՞նչ մեռած, տնաշե՛ն, քնած էի:

Նրա կողքին, թիկունքին, հայտնվում են ուրիշները:

Եվ Ավետի՞սը, չէ՞ որ նա էլ...

— Ավետիսն էլ:

— Եվ Առաքե՛լը...

— Նա՛ էլ, նա՛ էլ, չե՞ս տեսնում, արար աշխարհ այստեղ է...

Աշխարհը պարուրել է մութ ու խորունկ մի անդորրանք, որ իջնում է դանդաղ ձորերի մեջ, դաշտերում, մտածումի պես հղի, խոքախորհուրդ շարժելով: Ու ես այլևս ոչի՛նչ, ոչի՛նչ չեմ տեսնում:

— Նայի՛ր այս կողմ, — լսում եմ Մուրադի ձայնը:

Ու նայում եմ լեռնիվար, մինչև հովիտների հեռավոր տափաստանները, ուր խավարի մեջ հազիվ նշմարում եմ հազար-հազար մոխրաթավալ զորասյուներ, ամպի նման ալիք-ալիք շարժվող անթիվ նիզակակիր ձիավորներ...

...Այն ժամանակ Մուրադը գոչում է.

— Ելե՛ք, ձիերը թամբեցեք, չե՞ք տեսնում, որ լուսացավ:

— Ո՛չ, մենք չենք տեսնում, որ լուսացավ:

— Լուսացա՛վ, լուսացա՛վ, — ասում է Մուրադը ու դառնալով Ավետիսին՝ գոչում է.

— Ձիերը թամբեցե՛ք, շեփորները հնչեցրե՛ք, որ հազար հինգ հարյուր մղոնի վրա բոլոր գյուղերի, քաղաքների, հանդերի, դաշտերի, ձորերի բնակչությունը՝ այր, կին, երեխա, մինչև հազար հինգ հարյուր տարիք ունեցողները վեր կենան, առեն բա՛հ, բրիչ, գերանդի, ով ինչ կարող է, ու միանան բանակին...

Հանկարծ դրդում են լեռ ու ձոր. ամեն տեղ կարծես վիշապներ կան, որոնք գոռում են ու լուռ: Աղջամուղջի մեջ շարժվում են մարմարե լեռնակուտակ զանգվածները: Կմախքացած ժողովուրդն է, որ թավալվոր զետերի պես հոսում է. նրանց ոսկորները շոինդ-շոինդ հնչում են: Սակրով, մուրճով, գերանդիով, բահերով զինված՝ մրրիկի պես վազում են: Հեռուներում բազմություններ, մինչև մեջքերը հողերի մեջ, շիրիմները շալակած, բութ ակնարկով նայում են, ապա հանկարծ հուր ժայթքելով փոս բիբերից՝ դուրս են ցատկում գերեզմաններից ու վազվզում: Պատանքները հովին տված՝ շղթա-շղթա ծավալվում են, ճարճատելով սլանում: Բազմահազար կմախքների խաժամով արդեն քերում է Արաուլի փեշերը: Ձյունափայլ ոսկորները ալիք-ալիք երերում են ու խուռներամ մագլցում: Ատելության ու անեծքի գոռ ու գոչը բռնել է երկինքը. «Առա՛ջ», — գոչում է Մուրադը ու նետվում սպիտակ ձիու մեջքին: Եվ այրուծին արշավում է: Սմբակների կայծակնահար դոփյուններից լեռը թնդում է, փայլակի պես շանթահարող մերկ թրերը՝ շառաշում: Երկրասասան դրդյունով այժմ խլրտում է

լեռը: Բայց թո՛հ ու բո՛հը մնում է վար. թրերը վեր, դեպի երկինք, լեռ-
ներից փախած եռակտուց անգղներից էլ վեր...

Հանկարծ ես մնում եմ առանց ձիու, միայն սանձով ու թամբով
ու թեև սահում եմ ամպերի մեջ, բայց ավելի ու ավելի դեպի վար:
Ստորև արդեն նշմարում եմ մոխրագույն լեռների ծավալուն շարքերը:
Գիտեմ ես այդ լեռները, էմերալդների կիրճերն են: Զգուշությամբ վար
եմ իջնում ու նստում: Այստեղ երևի ապրել են բաւերի հազար սերունդ-
ներ, ու մի հատ միայն կմախք կա, որի հոգին անդունդն ի վեց մա-
զըցող կարիճի պես՝ կամաց-կամաց երերում է:

— Դու ո՞վ ես:

— Չեմ հիշո՞ւմ, — ասում է նա՝ գետինը շանչերով զարմանալի
արագությամբ փորելով...

Ո՛չ, ես նրան չեմ հիշում:

— Ողմեցի Սթմոնն եմ, — ասում է նա ու ինքն իրեն ծածկում փոսի
եզրերին կուտակված հողերով: Ակնթարթում դուրս է մնում միայն
նրա գանգը, որ բիբերի մթազնած խոռոչներից անթարթ նայում է ինձ
ու սեղմած ատամների ծայրով անձայն ծիծաղում: Զարհուրանքը հա-
մակում է ինձ:

— Պարոն Սիմոն, — ճշում եմ ես ու սեփական ձայնից արթնա-
նում...

* * *

Լուսացել էր: Պայմանավորվել էինք, որ Հայկոն հսկողության տակ
պա՛հի Զեմալ Աղմիի խանութը, Հազորը՝ Ուհլանտի ժամադրավայրը,
խսկ ես՝ Հարտենբերգի համար 4 տունը: Բայց դեռ շուտ էր: Վազան
տանն էր, աճապարում էր ճիշտ ժամին հասնել պաշտոնատեղի: Նրան
մի քանի բառով պարզեցի երեկվա մեր հանդիպումը՝ խնդրելով երե-
կոյան գալ Հազորի մոտ՝ խորհրդակցության:

Այդտեղից հասա «Թիրկարտեն» հյուրանոցը: Մտածում էի, որ
եթե ընկերս թողած չլինի սենյակի բանալին, պիտի դուռը ջարդեմ ու
վերցնեմ նկարների ծրարը. ինձ անհրաժեշտ էր Թալեաթի նկարը, ես
վստահ էի, որ եթե մաքրեմ բեղերը՝ քթի տակ թողնելով մի-մի փոք-
րիկ շերտ ու ֆեսի փոխարեն թանաքով նկարեմ եվրոպական գլխարկ,
պետք է ունենամ երեկվա «նոր մարդու» պատկերը:

Դուռը փակ էր: Միջանցքով անցնում էր ծանոթ գարսոններից մե-
կը, ինձ տեսնելով՝ ձեռքի անձեռոցիկը օձապտույտ շարժումով նետեց
թևին:

— Պարոնը մեկնել է:

— Ո՞ւր:

— Լայպցիգ:

— Ափսո՛ս, ճերմակեղենս կուզեի վերցնել:

— Բանալին իր մոտ է...

Հարտենբերգ փողոցի սկզբում, լայն պողոտայի խաչաձևման շրջ-
անում, այդ պահին բավական անցուղարձ կար: Այդտեղ, մի հարյուր-
քայլի վրա, դիմացս էր համար 4 տունը, որ շարքի տներից տարբեր-
վում էր վիլլայաձև կառուցվածքով, փողոցին նայող պատշգամբով ու
մաքթը եզերող երկաթե ձողերով ցանկապատած երկարավուն ծաղկա-
նոցով: Քիչ անց այնտեղից դուրս ելավ «մոսյլադեմը»՝ մի զամբյուղ
ձեռքին, ու գնաց խանութների ուղղությամբ: Ահա թե ի՛նչ. ուրեմն այս-
խավարած լուսինն ապրում է այստեղ և ոչ թե Ուհլանտում: Ժամը
10-ին մայթի վրա հայտնվեց «նոր մարդը»: Ինձ հետ պատահեց նույն
բանը: Անկարող էի կանգնած մնալ. նա մագնիսի պես ինձ դեպի իրեն
էր քաշում: Մի պահ ուշադիր վեր-վար նայեց՝ կարծես ճշտելու, թե որ-
ուղղությամբ պիտի գնա ու ձեռնափայտը անփութորեն ճոճելով՝ հաս-
տատուն քայլերով գնաց դեպի վար: Անցնելով հարևան երկու փո-
ղոցները՝ հասավ Ուհլանտի համար 47 տունը, հարևանցի նայեց դեպի
դիմացի մայթը, որով անցնում էի, և ներս մտավ: Զարմանալի էր, որ
մինչ այդ նրան այդտեղ չէինք նկատել...

Հազորը նոր էր գալիս:

— Գիշերը չկարողա աչք փակել, ուշացա, ի՞նչ ես անում այստեղ:

— Եկավ:

— Ո՞վ:

— Նա...

— Ե՞րբ:

— Հիմա: Հետևիք միայն նրան: Երեկոյան ժամը 9-ին քեզ մոտ
պիտի գա Վազան, խորհրդակցություն ունինք, այդ մասին հայտնի
Հայկոյին:

Վազեցի «Թիրկարտեն»՝ հասկանալու, թե արդյոք ընկերս չէ՞ր
վերադարձել ժամը 9-ի գնացքով: Չկար... Դարձա Հարտենբերգ: Ժա-
մը 11-ին «նոր մարդը» տուն վերադարձավ: Հազորը չերևաց. Ուհլան-
տից դուրս գալը երևի չէր տեսել...

— Այսօր Ուհլանտում ներս ու դուրս անողներին հաշիվ չկար, ու
չգիտեմ՝ ինչպես վրիպեցի նրան, — երեկոյան ասաց Հազորը խիստ
ճնշված:

— Ուզե՞ր էին:

— Դու կտոր նաղը մից զատ բոլորն էլ նոր, անծանոթ մարդիկ էին:

— Նաղը մը ե՞րբ մեկնեց:

— Քառորդ ժամ հազիվ մնաց ներսը:

— Երանի թե հետամուտ լինեի նրան:

— Ի՞նչ իմանայի, թե այսպես պիտի լիներ...

Ներս մտան Վազան ու Հայկոն: Պարզելով այն հիմքերը, որոնք հաստատում էին, թե «նոր մարդը» Թալեաթն է, առաջարկեցի վերջ տալ խնդրին: Լռությամբ ընդհատեց Հազորը:

— Այդ հիմքերը գործը ձեռնարկելու համար թերի են. ճիշտ է, որ ձգձգելով կարող ենք փախցնել, բայց ավելի վատ կլինի, եթե սխալվենք:

— Ինչո՞ւ:

— Նախ, եթե նա չէ, անհետ կկորչի, ապա, եթե մեկի փոխարեն մյուսը սպանվի, կարծում եմ լավ գործ կատարած չենք լինի:

— Ենթադրում ես, թե այդ մյուսը հորեղբորդ տղա՞ն է:

— Մի ջղայնանա, — միջամտեց Վազան, — թող վերջացնի:

— Ասելիքս կարճ է. գործը լավ ընթացքի մեջ է, պետք է շարունակել ու լիակատար համոզում ձեռք բերելուն պես՝ վերջացնել: Այդպիսի համոզում կարծեմ դեռ ոչ ոք չունի. գոնե ես դեռ հնարավորություն չունեցա մի լավ դեմքին նայել ու նկարի հետ համեմատել: Այս պայմաններում ես չեմ կարող պատասխանատվություն ստանձնել:

— Քո կարծի՞քը, — դարձավ Վազան Հայկոյին:

— Նույնը պիտի ասեի: Մենք դեռ ժամանակ չունեցանք պարզելու, թե ովքեր են ապրում Հարտենբերգի տանը:

— Ինչպե՞ս պետք է պարզենք:

— Թեկուզ կվարտում, չէ՞ որ Բեռլինի բոլոր բնակիչները պարտավոր են արձանագրված լինել համապատասխան կվարտում:

— Միամտություն չէ ենթադրել, որ Թալեաթը պետք է արձանագրված լինի սեփական անունով, — ասացի ես:

— Կարող է պատահել, բայց գոնե կպարզվի, թե ո՞վ է մոռյլ դեմքով այն թուրքը, որ ապրում է նրա հետ միևնույն բնակարանում, ինչպես նաև այն, թե ուրիշ ովքե՞ր կան այդ տան մեջ. չէ՞ որ այդ բոլորը կարող են ամրապնդել կամ թուլացնել մեր ենթադրությունը:

— Հայկոն թեև խառնվածքով բանաստեղծ է, բայց խոսում է գիտնականի պես, — ասաց Վազան, — լուրջ խնդիր է, մենք մարդասպան-

ներ չենք. այդ տեսակետից սխալմունքը կարող է ճակատագրական արժեք ստանալ: Ես այդ շրջանի կվարտում կապեր չունեմ, իսկ ոստիկանությունը դիմելը վտանգավոր է. ես այն կտրժիքին եմ, որ Թալեաթը այստեղ վայելում է ոստիկանության հովանավորությունը: Սակայն խնդիրը կարելի է պարզել տան տիրոջը դիմելով: Թույլ տվե՞ք ես վաղը այդ ուղղությամբ մի փորձ կատարեմ: Դու գոհ չե՞ս, — դարձավ նա ինձ:

— Միևնույնն է:

— Այդ չեղավ: Այո՞ կամ ո՞չ:

— Դեմ ոչինչ չունեմ, փորձիր:

— Ո՞ւմ է պատկանում այդ տունը:

Ես ի՞նչ իմանամ...

Լիկված ու ջարդված էի. ծանր մի գիշեր անցկացրի: Առավոտյան թեթև ոտնաձայնից արթնացա: Առիթից օգտվելով տիկին Շթեյբաումը կոշիկներս տանում էր մաքրելու: Բարի կիներ կարծում էր, թե հիվանդ եմ, համոզում էր ինձ տանը մնալ, որովհետև շատ վատ եղանակ էր: Եվ իրավ, ձյունում էր, թեթև քամի կար: Հասա «Թիրկարտեն»: Ընկերս չէր եկել...

Հարտենբերգ փողոցի վերին մասում այնքան քիչ անցուղարձ կարև այնպես ցուրտ էր, որ ստիպված էի շարժման մեջ լինել: Ժամից ավելի դեղերեցի այդտեղ: Մտածում էի, թե այս եղանակին դժվար թե դուրս գա «նոր մարդը», երբ հանկարծ նա հայտնվեց, ուշադիր զննեց վար ու վեր և շարժվեց դեպի վար: Գնում էր արագ՝ վիզը թեք բռնած, դիմացից փռող ձյունախառն քամուց պաշտպանվելով: Հասավ Ուհլանտ և ներս մտավ: Հազորը այստեղ էր, ճամփեցի Հարտենբերգ: «Նոր մարդու» այդ օրվա այցելությունը կես ժամ տևեց. նորից զնաց դեպի տուն, որտեղ Հազորը տեսել էր նրան՝ դիմացից անցնելով նույն մայթը: Ինձ համար պարզվեց, որ այցելը կատարվում էին ժամը 10—11-ին:

Երեկոյան Վազայի մոտ էի: Քիչ առաջ Ջեմալ Ազմիի խանութի դեմի սրճարան-ճաշարանում Հայկոյից իմացա, որ Վազան հաջողացրել է տեսնել Հարտենբերգի տանտիրոջը, և արդյունքը բացասական է. այնտեղ ապրում է մի թուրք առևտրական, որ արևելյան սրճարան է պահում: Այժմ Վազան պատմում էր.

— Տանտերը մի պառավ օրիորդ է, Գերարդուա Գուդ անունով՝ շատախոս, ցրված, բայց հաճելի զրուցակից, ապրում է իր երկրորդ

տան մեջ, նույն շրջանում՝ Ֆազանե փողոցում: Ներկայացա իրեն զվիցներական ապահովագրական ընկերության գործակալ, խնդրեցի ինձ վարձու տալ Հարտենբերգի համար 4 տունը, որ իբր թե, լսածիս համաձայն, շուտով պիտի դատարկվի: Ասաց, որ ինքն այդ մասին չգիտե, գործը փաստորեն վարում է դոնապանը: Բայց հաճելի լինելու ցանկությամբ դարակից հանեց թղթերի մի տրցակ ու փնտրեց պայմանագիրը: Թյուրիմացություն է, ասաց, ըստ պայմանագրի դեռ երեք ամիս ժամանակ ունի: Ներողություն խնդրելով՝ ոտքի ելա:

— Նստեցե՛ք, խնդրեմ,— ասաց օրիորդը,— քանի՞ սենյակ է ձեզ պետք:

— Երկու, երեք սենյակ առաջժմ կբավեն, մինչև այս շրջանում բնակարան գտնեմ:

— Այդ դեպքում գուցե դուք համաձայնության դաք վարձկանների հետ. տունը բավական ընդարձակ է: Մուտքից ներս մի փոքրիկ սրահ կա, որի աջ կողմում բացվում են երկու մեծ և մի փոքրիկ սենյակներ: Ձախ կողմը մի ուրիշ փոքրիկ սենյակ կա, մնացած սենյակներից մեկը հյուրանոց է, մյուսը՝ ճաշասենյակ: Ես առարկություն չունեմ, եթե առաջամասի սրահը երկու սենյակներով ձեզ տրամադրեն: Կարծում եմ հաճույքով պիտի զիջեն. իրենց տրամադրության տակ ինը սենյակ ունին՝ մի ամբողջ հարկաբաժին, և որքան հայտնի է ինձ, շատ քիչ կարասի: Այնտեղ ընդամենը երեք մարդ են ապրում. այդպիսի շքեղություն այժմ մեր նախարարներն անգամ չեն կարող իրենց թույլ տալ:

— Առիթից օգտվեցի, որ օրիորդը երկար շունչ առավ,— պատմում էր Վազան,— այո՛, օրիորդ, շնորհակալ եմ, բայց շատ դժվար է ամեն տեղ վարձկան լինել. ո՞վ գիտե՝ ինչ մարդիկ են:

— Ո՛չ, հանդարտ մարդիկ են, պարկեշտ թուրքեր: Մեկը սնանկացած նախկին վաճառական է, որ այժմ կարծեմ արևելյան սրճարան է պահում, անունը ... անունը ... ո՛չ, մոռացել եմ. հաղթանդամ, գեր, այսպես,— օրիորդը օգուվ լցրեց այտերը,— կարծես բռնակիր լինի, մյուսը դոկտոր է, Ռուսոհի անունով, բայց ինչ դոկտոր, չգիտեմ ...

— Իսկ երրորդը:

— Ալի Սալիհ բեյի կինը: Ա՛խ, հիշեցի. Ալի Սալիհ բեյ, դա է նախկին վաճառականը, այնպե՛ս գեղեցիկ է, այնքա՛ն հրապուրիչ, հմայիչ է կինը,— հարեց ժպտալով,— որ երբ հարցրի, թե ո՞վ է, դոնապանն ասաց, թե Ալի Սալիհ բեյի կինն է. այդպես էլ մնաց մրտաբիս մեջ: Ա՛խ, որքա՛ն գեղեցիկ է, ուղղակի արևելքի դիցուհի: Բայց

խոսք տվեք, որ չպիտի սիրահարվեք,— ասաց՝ ցուցամատով մտերմորեն սպառնալով,— սակայն, սպասեցե՛ք, կարծեմ նրա հետ այդ մասին խոսելու պետք պիտի չունենաք, այո՛, այո՛,— հարեց՝ պայմանագիրը նայելով,— բնակարանը վարձել է թուրքական դեսպանատան քարտուղար Զիյա բեյը, ահավասիկ նա էլ ստորագրել է պայմանագիրը: Ուրեմն նրան պետք է դիմել:

— Անօգուտ է, օրիորդ,— ասացի:

— Ինչո՞ւ:

— Շատ պարզ է, օրիորդ, երբ թուրքը կին ունի, ոչ մի դեպքում իր հարկի տակ վարձկան չի ընդունի. այդ դեմ է նրանց օրենքին:

— Ի՞նչ եք ասում: Պատճա՞ռը:

— Պատճառը ... առիթ չտալ զայթակղության:

— Հիանալի՛. չե՞ք գտնում, որ լավ օրենք է:

— Ինչպե՞ս ասեմ. և՛ լավ է, և՛ վատ ...

— Ինչո՞ւ այդպես:

— Լավ, քանի դեռ թուրք կանանց հետու է պահում գայթակղությունից, վատ, երբ նրանց աչքերը նայում են դրսերը ...

Ահա այսպես ավարտեց իր պատմությունը Վազան.— հազիվ կարողացա օձիքս ազատել այդ շատախոս կնոջից և այն էլ ուրիշ անգամ այցելելու խոստումով: Ի՞նչ է կարծիքդ:

— Կարծիքս այն է, որ Թալեաթը այնտեղ է ապրում, Ալի Սալիհ բեյ կեղծ անվան տակ:

— Ինչպե՞ս թե ...

— Այդպես:

— Պարզիր միտքդ տեսնեմ:

— Պարզելու բան չկա. Զիյա բեյերը սնանկ վաճառականների համար բնակարան չեն վարձում ու ավելի գեղեցիկ կնոջ մասին ես չգիտեմ, քան Թալեաթի կինը:

— Որտեղի՞ց գիտես:

— Նկարը տեսել եմ:

— Վազան խոր տարակուսանքի մեջ ընկավ ...

* * *

Առավոտ կանուխ վաղեցի «Թիրկարտեն»: Ընկերս եկել էր:

— Վերջապե՛ս:

— Այստե՞ղ է,— գոչեց:

— Այո՛:

— Տեղը գիտե՞ս:

— Իհարկե՛:

— Փառք Աստծո ...

Մանրամասն պատմեցի ամենը՝ սկսելով կայարանից մինչև վերջին պահը: Լսում էր ազահույթյամբ:

— Ժամը քանի՞սն է:

— Ինը անց քառորդ:

— Ելի՛ր գնանք, շուշանանք:

— Դեռ ժամանակ կա. Թալեաթի նկարներից մեկ հատ տուր ինձ:

Դարակից դուրս հանեց նկարների ծրարը: Քրքրելով ու դուրս քաշելով Պոլսո ռուսիկանապետ Պետրիի նկարը՝ հարցրեց.

— Սրա նման չե՞ս այդ «մռայլադեմ» կոչվածը:

— Ո՛չ, նրա նկարը չունիմք. տո՛ւր Թալեաթի նկարը, — ասացի՝ բանալով գրչահատս:

— Հետաքրքիր է. ասում ես «Ռեսուզի»», — ասաց նա՝ հանձնելով ինձ Թալեաթի նկարը. ո՛չ լսել, ո՛չ կարդացել եմ այդպիսի մի անուն...

— Ի՞նչ ես անում, այ տղա ...

— Բեղերը պիտի քերեմ ...

Հանկարծ դուռը ծեծեցին: Նկարը դրի ծոցս: Սպասավորն էր, որ մի նամակ մեկնեց՝ հայտնելով, որ երկու օր առաջ է ստացել: Մածկադիր էր Փարիզից: Սրտմաշուկ դանդաղությամբ էին պարզվում խառնափնթոր թվանշանները. գրությունը վերաբերվում էր խնդրին: Առաջին բառերն էին՝ «Եվրոպացի բարեկամից իմացանք, որ Թալեաթը» ...

Վերջապես պարզվեց բովանդակությունը. Թալեաթը գտնվում էր Ժնևում. փետրվարի սկզբներին այնտեղ տեսակցություն է ունեցել անգլիական մի զինվանագետի հետ ...

Ինձ շշմեցրեց այդ ծածկագիրը:

— Ե՞րբ է գրված:

— Տասն օր առաջ:

— Շատ ժամանակ է ...

— Այո՛, խնդիրն էլ այդ է:

— Ե՞րբ է այստեղ ստացված:

— Սպասավորը ճիշտ ասաց, երկու օր առաջ ...

Տարակուսանքի մեջ մխրճված, ամեն մեկս իր մտքերի հետ՝ դուրս

ելանք: Բայց արդեն ուշ էր: Ո՛չ Ուհլանտում, ո՛չ Հարտենբերգում Հագորը չկար: Ընկերոջս ցույց տվի Ալի Սալիհ բեյ կոչեցյալի բնակարանը: Բաժանվեցինք՝ երեկոյան հանդիպելու պայմանով:

Հասնելով տուն, դուռը փակեցի և սկսեցի քերել Թալեաթի բեղերը. գանձ փորողի պես անհամբեր էի, բայց չեղավ. հանկարծ դուռը ծեծեցին՝ էֆթյանն էր:

— Եղբա՛յր, էս ո՞ւր ես, — գոչեց՝ ձեռքերը տարածելով, — շուտ հագնվիր գնա՛նք:

— Ո՞ւր:

— Քույրս քեզ ճաշի է հրավիրել:

— Այսօր լավ չեմ, Լեո՛ն:

— Անկարելի է, առանց քեզ չեմ կարող տուն գնալ:

— Մի ուրիշ անգամ ...

— Տո, վե՛ր կաց, ասում եմ քեզ, այսօր ծննդյանս օրն է:

— Էլ ուրիշ օր չկա՞ր ծնվելու, — ասացի՝ դառնությունս սքողելով կատակով:

— Եո՛ւտ, շո՛ւտ, Աբելյանն ու Գալստյանը երեկ արդեն գնացել են, Գարեգինն էլ պիտի գա:

— Գարեգինն ո՞վ է:

— Մշեցի Գարեգինը, չգիտե՞ս, նա քեզ ճանաչում է ...

Երազի պես հիշեցի էրզրումից Երզնկա տանող ճանապարհը և մեր կառապան մշեցի Գարեգինին:

— Ի՞նչ է անում այստեղ:

— Ի՞նչ պիտի անի: Դիշեր-ցերեկ մտածումնքն ու զրույցը ջարդերն են, զրեթե խենթացել է ...

Ճաշասենյակում նստած էին Թերզիբաշյանները և Գարեգինը: Տիկինը բողոքեց, որ իրենց մոռացել եմ:

— Յա՛, — բացականչեց Գարեգինը՝ արջի պես առնելով ինձ հզոր բազուկների մեջ:

Այդ պահին դժբախտ օրերը թվացին ցանկալի անցյալ: Աշխարհք չափչփել էր: Այժմ Բեռլինի արվարձաններում սև աշխատանք էր կատարում ինչ-որ ատաղձի գործարանում: Ըստ երևույթին, պատմում էր դեպքերից. գոհացավ մեկ-երկու հարցումներով Հովնանի, Սահակի մասին ու դարձավ նրանց.

— Աղբորս ըսեմ, լույսը չբացված կծիկը դրի ...

— Իսկ մա՞յրդ, քույրե՞րդ, — հետաքրքրությամբ հարցրեց տիկին Քրիստինեն:

— Մայրս, քույրերս իրենց պզտիկներով Մուշի հովիտն տարագրվածներու մեջ կգտնվեն, ետքն իմացա անոնց քաշածները...

Եվ Գարեգինը պատմում է հարազատների Գողգոթան աղեկեղ մանրամասնությամբ՝ ամեն տեսակ նշովքներ թափելով Թալեաթի դիտին։ Գաղազած, ջղային անհամբերությամբ սպասում էի, թե ե՞րբ պիտի վերջանա այդ պատմությունը, որ հիշեցնում էր հարազատներիս վիճակված բախտը։

— Բոլոր երեք քույրերս կառնանգվին դեռ Եփրատին չհասած, պզտիկները կմնան մորս մոտ։ Իրիկվան դեմ Սուրիկը կմեռնի։ Մայրս տեսնելով, որ անկարող է տանիլ պզտիկները, կպահվի ցորենի արտերուն մեջ։ Հոս ուրիշ պահվածներուն հետ գիշերը կանցնեն։ Առտունը զանոնք կնկատեն, արտերը կվառեն։ Դուրս ելածները կքշեն դեպի Շեխլանի դռները, ուր խմբված կըլլան ուրիշներ։ Ասոնց կըսեն, թե Թալեաթը ձեզի կյանք շնորհած է։ Բայց իսկամ պիտի ըլլաք...

— Զղե՛, Աստվածդ սիրես, այդ հին պատմությունները, — դարձա Գարեգինին։

Նա կարծես մտրակի հարված ստացավ, աչքերը դարձան ու շարունակմբ գոչեց.

— Ինչո՞ւ, ջղերո՞ւդ դպան։

— Այնքան լսեցինք, որ էլ սիրտ չմնաց, Թալեաթ, Թալեաթ կրկնելով մեր ցավը չի բուժվի։

— Ապա ի՞նչ կուզեիր, արձա՞ն կանգնեցնենք շունին։

— Հանցավորը մենք ենք և ոչ թե Թալեաթը, որ Աղանայի ջարդից հետո հավատ ընծայեցինք նրան։

— Տո, ի՞նչ ըսիր, վա՛յ ես քու Թալեաթի հոր հոգին, — հանկարծ գոռաց նա՝ բռնեցը իջեցնելով սեղանին։

— Լո՛ւ, անպատկառ, — գոչեց էֆթյանը։

— Տո՛, ես էտոր հայ ըսողին. Թալեաթը կպաշտպանե...

Վայրկյանի մեջ այնպիսի իրարանցում ստեղծվեց, որ անիծում էի զալս։ Ներս մտան Գալստյանն ու Աբելյանը և մնացին շմբին շվարած։ Գարեգինն իրեն բոլորովին կորցրած՝ վեր ցատկեց ու դըլխարկը հափշտակելով էֆթյանի ձեռքից՝ դուրս թռավ՝ գոչելով.

— Ես ասանկ հայու հետ սեղան չեմ նստիր, տիկին Քրիստինե, ներեցեք...

Դողում էի՝ լալու աստիճան ազդված այդ անմիտ, անակնկալ միջադեպից։

— Խենթ է, կարևորություն միք տա, — ասում էր Գալստյանը...

էֆթյանի, Աբելյանի, Թերզիբաշյանների ջանքերը տրամադրություն ստեղծելու՝ չէին հաջողվում։ Ժաշը վերջանալուն պես տիկնոջից ներողություն խնդրեցի և մեկնեցի։

Տուն հասնելով՝ սկսեցի քերել Թալեաթի բեղերը։ Ստույգ նմանությունը Ալի Սալիհ բեյի հետ ինձ ցնցեց, իսկ երբ մատիտով ֆեսի վրա ուրվագծեցի եվրոպական դիւարկ, ոչ մի տարբերություն չմնաց...

Նկարն առած վաղեցի «Թիրկարտեն»։ Ընկերս նոր էր վերադարձել ճաշարանից ու քննում էր թերթերի ընթացիկ լուրերը։ Խեղահոգորեն բացականչեցի.

— Նա է, հավատացի՛ր, ահավասիկ, եթե հիշում ես կայարանից...

Նկարը դիտեց հարևանցի։

— Այժմ ես էլ կասկած չունիմ. թեև մի քիչ շփոթություն պատճառեց ծածկագիրը, բայց հասկացա...

— Ինչպե՞ս...

— Հազորից իմացա, որ այսօր էլ այդ Ալի Սալիհ բեյը ճիշտ ժամը 10-ին այցելել է Ուհլանտի ժամագրավայրը, իսկ դու ասում էիր, որ մինչև կայարանում հայտնվելը նա այնտեղ չի եղել։

— Այո՛։

— Նշանակում է, այդ ժամանակ եղել է Ժնևում, ուր և տեսակցե՛լ է անգլիական դիվանագետի հետ. ծածկագրի թվականն էլ հաստատում է այս հետևությունը։

— Ուրե՞մն...

— Պետք է վերջացնենք. միայն թե նախքան այդ պետք է մի անգամ էլ տեսնենք նրան։

— Վաղը...

— Այո՛, բայց պետք է շատ զգույշ լինենք։ Բեռլինը նորից անհանգիստ է, աննշան պատահականությունը կարող է ամեն բան փշաքնել, փողոցներում հետապնդելը ճիշտ չէ, մինչև հիմա պետք էր, որ այդ շրջանում մի սենյակ գտնվեր։

— Շատ լավ պիտի լիներ այդ, բայց հիմա, երբ խնդիրը որոշ է...

— Դժվարը հիմա է. այլևս քո այնտեղ երևալը գործի համար օգտակար չէ. Հազորին էլ Ուհլանտում պետք է փոխարինել Հայկոյով։ Միշտ միևնույն մարդու երևումը կարող է նկատվել։ Ինչ որ է, հիմա ընկերները կգան, կխոսենք։

— Նորի՞ց խորհրդակցություն։

— Այո՛, անհրաժեշտ է վերջնական որոշում տալ:

Իրար հսկից յայտնվեցին Հազորը, Հայկոն, Վազան: Սկսվեց խորհրդակցությունը հետազոտություններին վերջ տալու և դրական գործի անցնելու մասին: Կարծես այդ անակնկալ եղավ ընկերների համար. որքան դյուրութեամբ էին դիրքը ճշտում նախնական աշխատանքների ժամանակ, այնքան այժմ դժվարանում էին որոշ կարծիք հայտնել: Ըստ Վազայի, տվյալներն ակնբախ էին, բայց գործը ձեռնարկելու համար՝ անբավարար: Եվ սակայն չէր կարելի որոշակի ասել, թե ինչ լրացումներ էին անհրաժեշտ: Հայկոն կարծում էր, որ անհրաժեշտ է սպասել, Ալի Սալիհ բեյի կնոջը տեսնելու առիթ ունենալ ու կնոջ նկարի հիմքով ամուսնու ինքնությունը հաստատել: Հազորը գրեթե համոզված էր, որ հետապնդվողը Թալեաթն է, բայց այդ խղճի խնդիր համարելով՝ չէր ուզում պատասխանատվություն ստանձնել:

Ի վերջո, որոշվեց մի սենյակ գտնել Հարտենբերգ համար 4 բնակարանի շրջանում՝ թե՛ հետախուզությունը շարունակելու և թե՛ գործը հաջողությամբ զուլս հանելու համար: Թեև այն չէր, ինչ սպասում էի, բայց լոկեցի:

Մարտի 2-ն էր, կիրակի, իրիկնամուտ: Հազորը անմիջապես գործի անցավ: Եռանգուն, աչքաբաց, բարեխիղճ և ամեն կազմակերպչական աշխատանքի համար անփոխարինելի մեկն էր նա: Խորհրդակցությունից հազիվ երկու—երեք ժամ էր անցել, և ուզում էինք դուրս գալ ընթերելու, երբ նա շնչակտուր ներս ընկավ: Հայտնեց, որ Հարտենբերգ համար 4 տան դիմացի համար 37 տանը մի սենյակ է վարձել, որի պատահանը նայում է փողոցին: Սենյակն ազատվում էր երեք օրից: Փոխադրվել կարելի էր մարտի 5-ին:

Առավոտյան ազատ էի: Հարտենբերգում պիտի հսկեր ընկերս, Ազմիի խանութը՝ Հազորը: Ուհլանտում նրա փոխարեն՝ Հայկոն, որ ընկերոջս հետ պիտի տեսնվեր կեսօրին: Բայց ինչպե՞ս սպանել ժամանակը մինչև այդ: Մաքրեցի, կարգավորեցի սենյակս և, հակառակ տիկին Շթելբաումի տրտունջներին, լվացի միջանցքը: Գործատեղից անժամանակ տուն դարձավ Աբելյանը՝ հայտնելով տխուր նորություններ. Հայաստանում ծայր էր առել քաղաքացիական պատերազմ. թուրքերը գեռ մնում էին Ալեքսանդրապոլում: Նրանց ենթակա Կարսի շրջանում տեղի էին ունեցել զնդակահարություններ և Զաջուռի շրջանում՝ նոր ջարդեր...

Պակասը լրացրեց օրվա մյուս կեսի անհաջողությունը: Ալի Սալիհ բեյ կոչեցյալը այդ օրը չէր երևացել. ընկերս նրան չէր տեսել: Ուհլանտ այցելողներից Հայկոն տարբերել էր միայն Բեհանգդին Շաքիրին: Ի՞նչ էր նշանակում նրա վերադարձը Հոռմից և առաջինի բացակայությունը այդ օրը: Բոլոր հավանականություններն ու ենթադրությունները ջրվում էին, և մնում էր միայն կասկածը, որ հետապնդվողները հոռ են առել, բայց այս դեպքում դառնում էր տարակուսելի, որ Հայկոյի տեսածը Շաքիրն է եղել: Ամեն պարագայի տակ բանավոր և շրջահայաց վարմունք պիտի լիներ՝ մեկ—երկու օր չերևալ Հարտենբերգի շրջանում. արդեն դրա կարիքն ընկնում էր նոր բնակարան տեղափոխվելուն պես:

Հաջորդ օրը երեկոյան մտա Աբելյանի մոտ՝ խնդրելով հայտնել տիկին Շթելբաումին, որ պետք է նոր բնակարան տեղափոխվեմ:

— Կավ չեմ. հիվանդությունս զնալով բարդանում է, ընդհանուր թուլություն, գլխապտույտ, հիմա էլ կուրության նախանշաններ, երեկ նորից եղա պրոֆ. Կասիրերի մոտ. «Ամեն բան շղերի ծանր քայքայման հետևանք է»,— ասում է, զազի ճրագը լախտ վնաս է ինձ, և, իրոք, զիշերները մեկ տող չեմ կարողանում կարդալ. հիմա ստիպված վարձեցի էլեկտրական լույսով սենյակ: Այո ամսվա վարձը վճարել եմ տիկին Շթելբաումին, ամեն տեսակետով գոհ եմ նրանից և պիտի մնայի, եթե այս պարագան չլիներ: Խնդրում եմ պարզել այս ամենը տիկնոջը, ինձ համար դժվար է...

Մյուս օրը երեկոյան դեմ Հազորի ընկերակցությամբ փոխադրվեցի՝ խոստանալով այցելել այդ առթիվ թունդ ելած բարի տիկին Շթելբաումին:

Նոր տանտիրուհին՝ դեռ երիտասարդ, որբեայրի տիկին Դիտմանը, ըստ երևույթին, հետ չէր մնում նրանից իր առանին բարեմասնություններով: Ամեն ինչ մաքուր, ճաշակով. սպասուհի ուներ, բնակարանը խաղաղ էր և վաճառքի տպավորություն էր թողնում: Մուտքը բակից էր, համեստ շենքերին հատուկ երկաթածող մի դռնից, որ բացվում, գոցվում էր պտուտակաձև լեզվակով: Սենյակս օդասուն էր. լայն ու մեծ պատուհանը ծածկված էր շքեղ, ժանյակազարդ վարագույրով: Մահճակալի մոտ սեղանանման դարակ կար, գրասեղան, բազկաթոռ, պահարան, աթոռներ և այլն: Կայն փողոցի մյուս մայթին, դեմուղեմ, ցցված էր Ալի Սալիհ բեյի տունը: Պատահանների թանձր վարագույրները հազիվ զատվում էին կենտրոնի բացվածքից՝ դոյացնելով սեպաձև ճեղք-

Միայն Սյուզուկու պահին փողոցով բավական անցուղարձ կար. բանվորներ, գործավորներ վերադառնում էին աշխատանքից: Գրեթե բոլորն էլ աշխատում էին պարզապես շանցկացնել ժամանակը. ոմանք քայլելիս կարգում էին օրաթերթեր, ոմանք ուտում էին...

Դիշերը քուն չկար. հակընդդեմ ղեկավարների տարափի տակ էի. մի կողմից հուզում էր այն իրողությունը, որ արդեն հասել եմ նպատակիս շնորհիվ, և հրեշից ինձ բաժանում է ընդամենը 25 մ տարածություն, մյուս կողմից ինձ փոթորկում էր այն մտատանջությունը, թե արդյոք պիտի հաջողե՞մ: Դիմացի շենքի ճրագը մինչև ուշ գիշեր վառ մնաց:

Առավոտյան կանուխ կարգի բերի սենյակս ու տեղ գրավելով գրասենյակի մոտ՝ ձեռք համար առջև դրի գերմաներենի դասագիրքը: Գրանամուտի մի պարզ օր էր: Արևի ճառագայթները խաղում էին դիմացի շենքի պատուհանին: Դուռը ծեծեցին. ներս մտավ աղախինը թեյով և հաց ու պանրով: Հաղիվ անցավ կես ժամ, ու հանկարծ մայթի վրա հայտնվեց Ալի Սալիհ բեյ՝ կոշեցյալը: Սյուզուկու շուտ. անակնկալ էր: Ժամը ինը չկար. նա, ըստ սովորության, վեր-վար նայեց, թե՞ տակ թղթապանակ ունեւ: Անմիջապես զենքս վերցրի ու դուրս ելա, երբ հասա մուտքի դռանը, նա համարյա դեմս էր. գնում էր դիմացի մայթի հակառակ ուղղությամբ, դեպի վեր, Հարտենբերգի սկզբնավորության շրջանը. այս էլ անսովոր էր: Վայրկենապես դուռը քաշեցի, բայց չբացվեց, փորձեցի ուժգին՝ նույն բանը: Հասկացա, որ նախապես պետք է դարձնեմ պտուտակը, չդարձավ: Գլուխս կորցրած՝ ջախջախեղու աստիճան քաշեցի դուռը: Անօգուտ: Ինձ համակեց անորակելի հուսահատություն: Վազեցի աղախնի մոտ. դուռը կոշված չէր: Հասավ և աղախինը, բայց դուռը չէր բացվում...

Տասը րոպեից ավելի ժամանակ անցավ, մինչև հաջողվեց անասելի ջանքերով դարձնել պտուտակն ու դուրս գալ: Բայց էլ ո՞ւր. որսի հետքն անգամ չկար...

Մի պահ շվարած դիտելով շուրջ կողմս՝ բռնեցի կենդանաբանական այգու ուղղությունը: Անիմաստ էր, կանգ առա: Հանկարծ մտածեցի, որ զուգահեռ փողոցներով կարող էր Ուհլանտ գնալ: Հասա այնտեղ, կես ժամից ավել սպասեցի, ներս ու դուրս անող չկար, այնինչ ժամանակն էր: Անցավ ևս կես ժամ. ուղեղս դադարեց գործել՝ միթե փախցրի...

Չէ՞ր կարող արդյոք ոճրագործը Ազմիի խանութը մտած լինել: Հրապարակն անցա, մտա խանութ. մի քայլի վրա առաջին անգամ տեսա այս մյուս հրեշին, գլուխն անգամ չշարժեց. լրագիր էր կարդում: Բուռն մղում ունեցա զնդակը ճակատին գամել: Հետևի՝ գորգերով ծածկված անցքից հայտնվեց տղան. մի տուփ ծխախոտ զնելով՝ դուրս եկա:

Կեսօր էր: Չգիտեի՝ ինչ անեի: Բաղմաթիվ ոստիկաններ կային՝ ամեն տեղ: Շրջան անելով՝ եկա ճաշարան: Ընկերս նստած էր սովորական տեղը, պրպտում էր թերթերը: Հայտնեցի նրան իմ կասկածները. հանկարծ որսը փախած լինի:

Այս հինգ—վեց օրվա մեջ ժամը 10-ից առաջ տնից երբեք դուրս չեկավ. գնում էր Ուհլանտ և 11-ին տուն դառնում: Այսօր 9-ից առաջ դուրս եկավ, թղթապանակով: Նա կարող էր անշուշտ որևէ տեղ տեսակցության գնալ, օրինակ՝ անգլիական դեսպանատունը: Ամեն բան կարող էր պատահել:

Վերադարձա տուն. մի արհեստավոր քանդել էր դուռը և նորոգել պտուտակը...

ՄԱՅԹԻ ՎՐԱ ԸՆԿԱՎ ՀՐԵՆԸ

Առավոտյան լույսը բացվելուն նստած էի գրասեղանի առջև, սենյակս կարգավորել էի, որ առիթ շունենան ներս գալու: Դասագիրքս բացած՝ դիտում էի դիմացի շենքը, շուրջ 25 մ լայնությամբ փողոցը: Դեռ կանուխ էր. բանվոր, արհեստավոր, գործակատար աճապարում էին աշխատանքի: Երբեմն աղմուկով անցնում էին ապրանքատար ինքնաշարժեր: Պատուհանիս վարագույրի միացման նեղ ճեղքից աշխատում էի մի բան տեսնել դիմացի շենքի ներսում, բայց ապարդյուն: Դուռը ծեծեցին. ներս մտավ աղախինը թեյով, թիկունքում հայտնվեց տիկին Դիտմանը: Այնպես շփոթվեցի, որ կարծես բռնվեցի հանցանքի մեջ: Տիկինը ձգտում էր ավելի երիտասարդ և հաճելի լինել, քան փատորեն կարող էր: Ժպտախառն զրույցից ոչինչ չեմ հասկանում: Ձեռքի շարժումներից կռահում եմ, որ խնդիրը դառնում է դռան ավերված պտուտակի շուրջը, որն այժմ նորոգված ու շտկված է. տալիս է ինձ բանալի, որի համար ոչինչ պետք չէ վճարել:

— Դանկեշոն, — ասացի՝ կարճ կապելու համար...

Եղավ ժամը 10, 11. դիմացի շենքից ոչ ոք չհայտնվեց: Կեսօրին ընկերոջիցս իմացա մի ուշացած նորություն. Փարիզից ծածկագիր գրություն էր ստացվել. Պոլսից Փարիզ էին հայտնել, որ Թալեաթը ապրում է Բեռլինում, Հարտենբերգ համար 4 տանը, Ալի Սալիհ բեյ կեղծ անվան տակ: Շատ կարևոր նորություն էր այս...

Սենյակիս մեջ ժամերով անշարժ նստած՝ դիտում էի դիմացի շենքը: Զրազր չվառվեց այնտեղ...

Առավոտյան անկողնից ելա այնպես ջարդված, որ կարծես ամբողջ գիշերը քայլել էի. հարբուխ, կոտրտուք, տաքություն. տհաճ էր: Անհամբերությամբ սպասում էի ժամը 10—11-ին: Ոչ ոք և ոչինչ: Անգամ կասկածելի էր, թե բնակություն կա՞ր դիմացի շենքում:

Կեսօրին ընկերս, Ազմիի խանութին նայող պատուհանի մոտ նստած, կարդում էր թերթի լուրերի բաժինը:

— Եթե դուրին գործ լիներ, երեք տարվա մեջ արդեն կատարված, վերջացված կլիներ, — ասաց նա՝ լսելով տրտունջներս:

— Ես առաջարկում եմ Վազային ճամփիլ տանտիրոջ մոտ:

— Ինչո՞ւ:

— Որպեսզի իմանանք, թե այդ տան մեջ բնակություն կա՞, թե՞ ոչ:

— Ստուգելու միակ ապահով ճանապարհը հսկողությունն է...

Գիշերը դիմացի շենքի առաջամասում կանթեղի պես մի լույս պլպլաց ու մարեց...

Հաջորդ օրը ըստ սովորության մինչև ժամը 11-ը հսկեցի, այժմ տարակույս չէր մնում, որ Թալեաթը փախել է: Ձեր երևում նաև «մերոսյադեմը»՝ Ռեսուհի կոչվածը: Կեսօրին առաջարկեցի վերականգնել Ուհլանտի հսկողությունը:

Գիշերն անցկացրի հյուծված ու պարտասած, մղձավանջային երազներով. ինչ-որ ամբոխ, իրարանցում, գոռում-գոչյուններ, հետապնդում ու մի զամփռ, որ փակել է ճանապարհ...

Առավոտյան ժամը 10-ից հետո ինձ կարծես խեղդում էին սենյակիս պատերը. ի՞նչ ճակատագրական արժեք ունեցավ մուտքի դռան այն թշվառ պտուտակը...

Կեսօրին ընկերոջս տրամադրությունը բարձր է: Ուհլանտում Հազորը մի քանի այցելուների մեջ որոշակիորեն տարբերել է Բեհագդդին Շաքիրին:

— Քանի նա այստեղ է, նշանակում է Թալեաթն էլ շուտով կհայտնվի:

— Իսկ ինչո՞ւ չես ենթադրում, որ Շաքիրն էլ կարող է գնալ:

— Այդ դեպքում պետք է արդեն մեկնած լիներ, որովհետև, եթե Թալեաթը փախել է, Շաքիրն էլ պետք է իր կյանքի ապահովության մասին մտածեր:

Ասածի մեջ տրամաբանություն կար. նորից գոտեպնդվելով տուն դարձա:

Գիշերը երազումս տեսա մորս. իբր թե Երզնկայից մեկնում եմ դեպի Բալկաններ: Հարսներն իրար են անցել ծխի ու մրի մեջ կորած թոնրատանը. նրանք պատրաստում են ճամփորդական պաշարս: Մայրս ծնկաչոք, անշարժ նստած է մինդարի վրա, թոնրի մոտ. փոքրիկները, Բարս հացի կտորները ձեռքերին, բռնովել են շուրջը: Անթիվ ճան-

Ճեր վրայում են Մարգարի բերանի և գլխի շորս կողմը, որովհետև նրա հացի վրա մեղր է քսված: Դրսում աղջամուղջ է, արտույտները պարզում են, թափ տալիս թևերը: Նրբ խուրջինս լցնում են, առնում հմ ուսիս ու ասում:

«Մնաք բարով»:

Այդ ժամանակ մայրս վեր է կենում ու ինձ հետ դուրս գալիս: Լուռ դնում ենք: Նրա ընկերակցությունն անախորժ է ինձ. կուղեի արդեն բաժանված լինել, որ այլևս նրա մասին չմտածեմ:

— Մա՛յր, դու ո՞ւր,— ասում եմ:

— Մինչև ս. Նշան, զավա՛կս, ուխտ ունիմ քեզ մինչև այնտեղ ճամփու դնելու:

Հասնում ենք սուրբ Նշան: Մայրս կույրի պես շոշափում է դեմքս, ուսերս, ձեռքերս ու մրմնջում:

— Այսպես մեկ-մեկ մեծացնում եմ, թե եք առնում, թռչում, ու ֆս մնում եմ շոր գլուխ:

— Տուն դնա,— ասում եմ նրան ու շարունակում ճանապարհս:

Սուրբ Նշանից ուղիղ դժով բավական վար հորիզոնում հայտնվում է արևի վառ սկավառակը: Հանկարծ ետեից լսում եմ մորս կերկերուն կանչը: Հետ նայելով՝ տեսնում եմ, որ նա այնտեղ դեռ կանգնած է: Դառնում եմ՝ դեպի նա:

— Ի՞նչ կա, մա՛յր:

— Գնո՞ւմ ես,— ասում է նա հաղիմ լսելի ձայնով:

— Իհարկե, շասացի՞, որ դու ետ դառնաս:

Այն ժամանակ մայրս համրորեն քայլում է դեպի տուն: Մի քանի քայլ հետո նա օրորում է գլուխը ու քայլերն արագացնում:

— Մա՛յր,— գոչում եմ: Բայց նա այլևս ետ չի նայում, դնում, զրնում, վազում է ու հանկարծ չքանում...

Առավոտ էր. թունդ ելած ջղերս անկարող եղա հանդարտեցնել ու մանկան պես լաց եղա...

Հաջորդ օրը, 11-ի մոտերը, մի ինքնաշարժ կանգ առավ դիմացի շենքի մայթի մոտ: Սիրտս ուժգնորեն բաբախում էր. ինքնաշարժից դուրս եկան մռայլ դեմքով Ռեսուհին և սև վերարկուով դեռատի մի կին: Մինչ առաջինը վճարում էր, մյուս կինը թևթևորեն վեր սահեց տարածուն հինգ—վեց աստիճաններով ու բանալին դարձնելով՝ ներս մտավ: Շունչ առա. կասկած չկար, որ Թալեաթի կինն է... Մոտ երկու ժամ քարացած մնացի պատուհանիս մոտ: Բայց այլևս անցուղարձ

չկար: Անհրաժեշտ էր լուր տալ ընկերոջս հուսատու անակնկալի մասին:

Լսեց այս կարեւոր լուրը և իր հերթին հայտնեց, որ Ամերիկայից օդային փոստով մի ծածկագիր նամակ է ստացել: Ընկերները, կրկնելով Պոլսո տեղեկությունը, խնդրում են բոլոր հնարավոր միջոցներով վերջ տալ Թալեաթի գործին: Մնացած ռճրագործներին պատժելու համար ձեռք են առնված միջոցներ, և այդ խնդիրը մեղ չպետք է դրադեցնի: Ծածկագիրը փետրվարի սկզբներին արված մեր դիմումի պատասխանն էր:

Մարտի 13-ի առավոտյան մայթի վրա հայտնվեց Թալեաթի կինը և դանդաղորեն շարժվեց դեպի վեր: Դեռևս Պոլսից գիտեի, որ ընդունակություններով օժտված և քաղաքականությամբ հետաքրքրվող մեկն էր: Նա մասնակից էր ամուսնու գործերին, երբ նա հեռագրական պարզ պաշտոնյա էր, ներքին գործոց նախարար, մեծ վեզիր: Ասում էին, որ նույնիսկ մեծ ազդեցություն ուներ ամուսնու վրա: Հայտնի էր իբրև հրապարակագիր: Իթթիհատականների նեղ շրջանում անծանոթ չէր: Կարող էր երբեմն երեսը բաց, առանց քողի հայտնվել Պոլսո փողոցներում: Այնուամենայնիվ հաճույքով չէր, որ դուրս եկա հասկանալու, թե ո՞ւր է գնում. կին հետապնդելը անհաճո էր:

Հասավ կենդանաբանական այգի ու ներս մտավ: Գարուն էր. ձյունից նոր ելած կանաչները կարծես լվացված, սրբված էին: Բայց դեղատոմսային ճշտությամբ բաժանված մարգերն ու համահավասար թրփիկներն ավելի հետաքրքրություն, քան հաճույք էին պատճառում ինձ: Նա համրաքայլ դնում էր դեպի ցայտաղբյուրները, ուր շիթերով բարձրանում և անձրևի պես իջնում էին ջրերը՝ ցողեր գոյացնելով մամուռապատ շրջապատի վրա: Հանկարծ սիրտս լցվեց անսահման կարոտով դեպի մեր հայրենիքը, դեպի պղտոր Եփրատը, որ ամպեր համբուրող սրագագաթ լեռների միջով մտնում է կիրճերը, դոռում հազարավոր վագրերի միաբերան ոռոգողով, ապա զայրույթից փրփրած դուրս է նետվում ու հեղեղատի պես տարածվում...

Տիկինը հասավ, կանգ առավ այնտեղ շատերի պես: Գերտրուդ Գոլդը իրավունք ուներ. գեղեցիկ է՝ դժգույն դեմք, մեծ, սիրուն աչքեր, սև, հարուստ մազեր, փոքրիկ բերան, բարեձև, նազելի՝ նման հայուհու: Հայտնի է, որ շրջապատի գեղեցկությունից զատ նրան ոչինչ չի զբաղեցնում: Ու թեև իր գիտությամբ և ամուսնու հրամանով անա-

պատներում դատապարտվել են սովամահության, և թուրքական հարձակումներում խամրել իր նման տասնյակ հազարներ, այնուամենայնիվ իրավունք ունի խաղաղության մեջ վայելելու բնության բարիքները:

Վերադարձա տուն...

Հաջորդ կեսօրին Հազորից իմացա, որ Ուհլանտը այդ օրը նման է եղել ուխտատեղիի. այնքան շատ մարդ է մտել ու դուրս եկել: Այնտեղ եղել են Բեհագդին Շաքիրը, դոկտոր Նազըմը, Իսմայիլ Հագվը, դոկտոր Ռըսուհին, անգամ Ջեմալ Աղմին, վեց-յոթ ուրիշներ ևս, որոնց շի ճանաչել: Անշուշտ, շուտով պիտի երևար և Թալեաթը...

Կրկին վերադարձա տուն: Միջանցքում դեմ առ դեմ եկա տիկին Դիտմանին. ավելի քան սիրալիք էր, բայց ես չկարողացա նրա հետ հաստատել այն պարզ դրացիական հարաբերությունները, ինչ տիկին Շեքիրաումի հետ: Նա ինձ միշտ շփոթություն էր պատճառում, և որքան ուզում էի պարզել, այնքան ավելի դժվարություն էի հասկանում ասածները: Այո՛, առողջությունս լավ է, պարապմունքներս՝ նույնպես. չգիտեմ ինչու՝ ենթադրում է, որ ինձ հետ դժբախտություն է պատահել կամ ես չհասկացա, ու նա ժպտում է, ես մտնում եմ սենյակ...

Իրիկվան դեմ փողոցում հայտնվեց Ռըսուհին՝ զամբյուղով. շուտով նա ետ դարձավ, և դիմացի շենքի դուռն այլևս չբացվեց: Մութն քնկնելուն պես ճրագ վառվեց առաջամասի դահլիճում, բայց հանկարծ մարեց ու վառվեց պատշգամբի ձախ մասի սենյակում: Այստեղ ևս երկար չտևեց ու շենքը դարձյալ պարուրվեց խավարով:

Առավոտյան սովորականից շուտ ելա: Արևի շողերն արդեն հասել էին դիմացի շենքի պատուհանին: Հազիվ էի ավարտել թեյս և ուզում էի բազկաթոռը մոտեցնել պատուհանին, երբ հանկարծ դիմացի շենքի պատշգամբում տեսա Թալեաթին: Քարացա. նա՞ էր արդյոք: Այո՛...

Նա մեկ-երկու քայլ առաջ անցավ, ուշադիր զննեց մայթը՝ նախ վեր, ապա՝ վար ու կարծես ինչ մտքերի ծանրության տակ գլուխը կախեց: Ըստ երևույթին թեթև չէր կյանքը, դորձած անպատում ոճի-րից հետո: Համենայնդեպս, թեև անցել էր հինգ-վեց տարի, բայց վախը անբաժան էր մնացել նրանից: Իր լայն ուսերին կրում էր երկու հրապարակային մահալճիկներ՝ Պոլսո ռազմական ատյանի և Հայ Յեզափոխական Դաշնակցության: Առաջինը նրա համար, հավանաբար, ուներ բարոյական նշանակություն. փոխանակ վեր հանելու իր «ազա-նվեր» մեծ գործը, հարազատ երկրում հարազատները դատապարտում

էին նրան մահվան, իբրև սովորական ոճրագործի: Բայց ժամանակը կարող էր այդ «թյուրիմացությունը» պարզել. ապագա սերունդները կհասկանային կատարած գործի արժեքը, եթե... եթե չլինեք Հ. Յ. Դաշնակցության դատալճիկը: Այնուամենայնիվ, չկարողացավ այդ կուսակցության բոլոր ղեկավարներին բնաջնջել: Բայց ո՞վ մնաց իր ճանաչածներից: Փաստորեն մի հոգի՝ Գարեգին Փաստրմաճյանը: Չէ՞ր հիշում արդյոք վերջին զրույցը նրա հետ...

Լծակի պես հաստ դաստակը վեր տարավ, ձեռքով ճակատը շփեց, ներս մտավ: Նայեցի ժամացույցին. 10-ն էր: Ուհլանտ զնալու իր սովորական ժամը: Ջենքը վերցրի՝ պատրաստ դուրս գալու: Հանկարծ նա հայտնվեց դռան մոտ և փղի ծանրությամբ սկսեց վար իջնել: Նրբ դուրս ելա փողոց, դիմացի մայթով ուղղվել էր դեպի Ուհլանտ: Սառը դատողությունն ինձ ասում էր, որ այս անգամ անկարող պիտի լինի ազատվել ձեռքիցս, բայց և հուզումը բազմալեզու աղաղակներով փոթորկում էր ինձ:

— Հասի՛ր, վազի՛ր, անցի՛ր մյուս մայթը ու շեղակի կոնակից, մեջքի՛ն, գլխի՛ն, շո՛ւտ, անցի՛ր փողոցը...

Մայթից իջա փողոց՝ ետևը անցնելու համար, բայց հանկարծ մի բան հետ մղեց ինձ. հազար անգամ պարզված բացորոշ բանն այդ պահին մեկից մեկ կասկածելի թվաց. նա՞ է արդյոք...

— Անցի՛ր դիմացը, դիմա՛ցը, դիմա՛ցը, ուղղակի ճակատի՛ն, շո՛ւտ, վազի՛ր...

Դիմացի մայթով հավասարվեցի նրան, արագ քայլերով բավական առաջացա, անցա նույն մայթը, ուսկից գնում էր նա: Նու դարձա: Մոտենում էինք իրար: Նա գալիս էր ճեմելու ձեռով՝ ձեռնամուխ տանիքի ձեռնակով: Մի կարճ տարածություն մնացած՝ զարմանալի անդորրու-թյուն համակեց էությունս: Հավասարվելու պահին Թալեաթը շեշտա-կի նայեց ինձ. աչքերի մեջ առկայծեց մահվան սարսուռը: Վերջին քայլը բեկվեց. մի քիչ թեքվեց, որ խուսափի, բայց զենքը դուրս քաշելու ու գլխին պարպելու մեկ եղավ...

Թալեաթը հարվածից կարծես ցցվեց, ու մի ակնթարթ հզոր մար-մինը պրկվեց ձիգ, բայց երերուն, ապա սղոցված կաղնու բնի պես հրեսի վրա տապալվեց թնդյունով... Քիչ դենը մի կին ճշաց ու գե-տին փովեց, մի մարդ վազեց դեպի նա... Բնավ չէի կարող երևակայել, որ այդպիսի դյուրություն գետին պիտի փուլի գազանը: Մի վայրկյան մղում ունեցա բոլոր զնդակները պարպելու մեջքին, բայց փոխանակ

կրակելու՝ ատրճանակս նետեցի: Ան, թանձր արյունը վայրկենապես լճացավ թալեաթի գլխի շուրջը. կարծես ջարդված անոթից մազութ էր թափվում...

— Մարդ սպանեց, — լսեցի:

Նայեցի վեր, վար, դիմացը, ամեն կողմ մարդիկ կանգնած նայում էին ինձ...

— Մարդ սպանեց, բռնեցե՛ք, — ճշաց մեկը՝ ձեռքերը ցանցած և դեպի ինձ պարզելով...

Բայց լճացող արյունը կարծես դյուրեւ էր ինձ:

— Բռնեցե՛ք, բռնեցե՛ք, — ճշացին ուրիշները...

Ես անցա նրանց մոտով, ոչ ոք չփորձեց ինձ բռնել: Բայց երբ թիկունքից աղաղակները բազմացան, քարացած ջղերս հանկարծ թունդ ելան, ու ես ինձ նետեցի հարևան փողոցը՝ ի՞նչ անելու, չգիտեմ: Ահա՛ վոր աղմուկով մարդիկ հետապնդում էին ինձ: Ես փախա: Դիմացից եկող մեկը բռնեց ինձ...

Կարող էի արդյոք խուսափել, հավանաբար, եթե այդ մասին նախապես մտածած և որոշած լինեի: Անմիջապես ամբոխը շրջապատեց ինձ: Չէի հասկանում, թե ինչ են ուզում ինձնից. գոռում են, բռունցքները ճռճելով հարձակվում, այնինչ ես ոչ ոքի հետ գործ չունեմ: Մեկն ինձ քաշեց, ուրիշները սկսեցին անխնա հարվածել: Մի զինված բռունցք իջավ գլխիս. աչքերս մթնեցին, վայր ընկնելուց խուսափելով՝ շոքեցի. արյունը ակոսում էր դեմքս. բազմաթիվ ձեռքեր ու ոտքեր էին իջնում վրաս. անզոր կատաղության մեջ պոռացի.

— Ի՞նչ եք ուզում. ես՝ հայ, ես՝ թուրք. ձե՞ղ ինչ...

Հանկարծ ամբոխը ճեղքվեց, մի ոստիկան ոտքի հանեց ինձ:

— Հա՛յ են, թո՛ւրք են, — խլրտում էր տեղի տվող ամբոխը:

Գլխիցս արյուն էր հոսում: Հասան ուրիշ ոստիկաններ: Ամբոխը ետ քաշվեց: Ինձ դարձրին Հարտենբերգ: Մայթի վրա նույն դիրքում ընկած էր հրեշտ: Ոստիկաններ, բազմությունը որոշ հեռավորության վրա հավաքվել էր շուրս կողմը:

Անցանք...

Գազազած ոստիկաններն ինձ նետեցին Շառլոտենբուրգի ոստիկանատան մի խցիկ: Ապա հայտնվեց մի պաշտոնյա, գլուխս վիրակապերով փաթաթեց ու ինձ դուրս հանեց: Ինքնաշարժով տեղափոխեցին քաղտնի ոստիկանական բաժին: Պաշտոնյաների ու ոստիկանների մի բազմություն կար այստեղ. մեկը ինձ ներս տարավ մի ավելի մեծ խուց...

Հոգեկան ներքին այնպիսի մի գոհունակությամբ էի համակված, որի նմանը չէի ապրել երբեք: Արճճի պես վրաս ծանրացած տևական մղձավանջը հանկարծ չքացել էր: Կարծես ամեն բան փոխվել էր. անկաշկանդ հոգիս թռչում էր ազատ ու արձակ. կարծես էությունս ձեռքադատված՝ մտքերս շրջում էին աշխարհի ծանոթ բոլոր անկյուններում: Տե՛ր աստված, որքա՛ն շատ բան կար մտածելու: Եվ, սակայն, ամեն բանից ու տեղից մտքերի մի-մի փշուր կա գլխիս մեջ, որոնք փայլատակում են ու մարում...

Հանդարտել էի, երբ ինձ առաջնորդեցին բաժնի պետի մոտ: Ինքնությունս վերաբերող հարցումներին պատասխանեցի: Բայց երբ սկսեց ինձ հարցաքննել ըստ էության, ֆրանսերենիս օգնությամբ խնդրեցի մի հայ թարգմանիչ: Գտնվեց ֆրանսերեն իմացող, առարկեցի, որ ֆրանսերենս էլ տկար էր հարցումներին ճշգրիտ պատասխանելու համար: Ետ տարան խուցը...

Երեկոյան դեմ էր, երբ ինձ դուրս բերին: Երկու ոստիկաններից մեկը գրպանից հանեց դիմացկուն թելի մի կծիկ, որի ծայրերին կապված էին բռնելու հարմար փայտե գլանաձև կտորներ. նա թելը փաթաթեց դաստակիս ու փայտերը ափում միացրեց. դուրս ելանք: Մանկության օրերին այդ ձևով ես «ձի» էի խաղում տարեկիցներիս հետ: Մյուս ոստիկանը միացավ մեզ թղթերի մի ծրարով: Անցնելով մի շարք փողոցներ՝ կանգ առանք մի շենքի առաջ, որի ցուցատախտակին գրված էր՝ «Կենտրոնական ոստիկանատուն»: Երկրորդ հարկարածնում մի քանի միջանցքներ անցնելով՝ թղթատար ոստիկանի հետ մըտանք մի ընդարձակ սենյակ: Հակառակ պաշտոնյաների բազմության, լուսություն էր տիրում. մարդիկ կարծես համր էին: Այստեղ մի կարճ ու կլոր մարդ ընդունեց ծրարը, որի մեջ երևաց ատրճանակս, և, մատյանի մեջ անունս անցկացնելով, գլխով արավ կողքին կանգնած պաշտոնյային: Դուրս ելա նրա հետ: Միջանցքներում պատահում էին ավելի ու մաքրող բանտարկյալներ: Ոստիկանությունը կից բանտում էի: Միջին մեծության մի խուց, վերևում բացված մի փոքրիկ պատուհան, պատին դամված փայտյա մահճակալ, որ բաց էր, դեմ առ դեմ պատին ամրացված այլ ձևի սարքավորում, որի մի ծայրից երբ քաշեցի, հանկարծ սեղան բացվեց. մյուս փայտերը շարժելով՝ նստարան բացվեց, որտեղ և տեղավորվեցի: Աջ կողմի պատին մի դամված դարակ նկատեցի. թեև խիստ հոգնած էի, բայց վեր կացա ու բաց արի. մի պնակ,

փայտե գդալ, աղաման, երկու հողե ամաններ, որոնցից մեկը ջրով էի, լվացվելու համար հողե կոնք. օճառ չկար...

Խցում արագորեն մթնշաղ էր թանձրանում: Առաստաղից կախված էլեկտրական լույսը շատ բարձր էր և կարող էր միայն դրսից միացվել: Երկաթապատ դուռը հինգ-վեց սանտիմետր տրամագծով մի կլոր ծակ ուներ, որ դրսից փակված էր շարժական տախտակի լեզվակով: Մահճակալի վրա պառկած՝ ուզում էի ինձ հաշիվ տալ, բայց՝ իզուր: Այժմ մեջս հակընդդեմ զգացումների մի քառու էր. գոհունակություն, որ վերջացած է գործը. դառնություն, որը երևի անխուսափելի է բանտում: Ու նոր էի զգում առավոտյան ծեծի ցավերը. կողերս ձմլված էին, գլխիս վերքը կոտորում էր, ծնկներիս կաշին պլոկված էր, մարմինս ջերմի մեջ այրվում էր...

Երեկոյան ինձ առաջնորդեցին երկրորդ հարկում մի սենյակ: Ակնոցավոր, այծեմորուս մի պաշտոնյա նստած էր մուտքի դիմաց, դրասեղանի մոտ, որի վրա տեսա ատրճանակս: Նրա մոտ կանգնած էր ասիական տիպի մի երիտասարդ, որը ատելավառ դայրույթով նայեց վրաս: Աջ կողմից մի այլ դրասեղանի մոտ մի այլ պաշտոնյա ճրագի տակ թղթեր էր թերթում. սեղանի անկյունում, ճերմակ աստառը դեպի վեր, դրված էր արյունաներկ եվրոպական մի գլխարկ և մի ձեռնափայտ: Այծեմորուսը սկսեց ինձ հարցաքննել. դժվարությամբ էի հասկանում նրան ու մեկ-երկու հարցումներին պատասխանելով՝ խընդրեցի հայ թարգմանիչ: Քննիչը ըստ երևույթին համառ էր, նույն բաները զանազան ձևերով կրկնելով՝ շարունակում էր հարցումների տարափը: Նրան հետաքրքրում էր, թե ինչու և ինչպե՞ս սպանեցի «Թալեաթ փաշային»: Բայց ինչպե՞ս կարող էի այդ հարցումներին գերմաներեն պատասխանել, եթե արդեն որոշել էի հրեշի նյութած սարսափները՝ Նկարագրել ու աշխարհի դատաստանին հանձնել մեծ ոճիրի հեղինակներին: Քննիչը ձեռքն առավ ատրճանակն ու սկսեց պտտել քունքերի, ծոծրակի ուղղություններով՝ պարզելու համար, թե ինչպես կրակեցի: Պատասխան չստանալով՝ զենքը վայր դրեց ու նայեց ասիատիպ երիտասարդին:

— Անզգամ, ձեռքդ ինչպե՞ս գնաց ասլանի նման այն մարդուն սպանելու, — թուրքերեն գոչեց վերջինը:

Թուրք լինելուց ավելի զարմանք պատճառեց նրա հարցումը:

— Այնպես, ինչպես նա սպանեց մեկ միլիոն անմեղներ, — պատասխանեցի ես:

— Ուրեմն թուրքերեն գիտե՞ս, — գոչեց քննիչը:

— Ինձնից էլ լավ, — պատասխանեց երիտասարդը:

— Ուրեմն կարող ենք ձեր օգնությամբ հարցաքննել.

— Հարցրեք, խնդրեմ, թե ի՞նչ պատճառով է սպանել Թալեաթ փաշային:

Հարցումը թուրքերեն կրկնելու ժամանակ երիտասարդի ձայնը գողաց: Կտրականապես մերժեցի թուրքերեն որևէ հարցումի պատասխանել:

Երիտասարդը մոտեցավ մյուս պաշտոնյային: Վերջինս մի լրագրի մեջ փաթաթեց Թալեաթի գլխարկը և ձեռնափայտի հետ հանձնեց նրան: Դուրս գնաց. հավանաբար ազգականն էր կամ մոտ բարեկամը:

Քննիչը նոր միայն առաջարկեց ինձ նստել, ու վերաբերմունքն էլ փոխվեց: Ազոտ կերպով հասկանում էի, որ այժմ խոսում է հայկական ջարդերի մասին: Նա մեկ-երկու անգամ հիշեց Լեփսիուսի անունը: Կրկնեցի հայ թարգմանիչ հրավիրելու խնդրանքս:

Բանտասենյակում ճրագ կար. քառորդ ժամ շանցած մարեցին, ու ամեն ինչ պարուրվեց խավարով: Բանտն այնքան լուռ էր, որ միայն ուշադիր լսելով՝ կարելի էր հասկանալ, թե երբեմն շատ զգույշ, միջանցքով անցնում է հսկիչը: Ժամերով ես տարված էի այն խնդրով, թե ի՞նչ և ինչպե՞ս պիտի ասեմ, եթե վաղը ինձ կանչեն հարցաքննության հայ թարգմանչի միջոցով: Երբեմն անթիվ մտքեր գլխիս մեջ ստեղծում էին իրարանցում՝ զրկելով ինձ նրանց կարգավորելու հնարավորությունից, երբեմն էլ կարծես բոլորը մեկ դուրս էին թռչում, ու զուլսս պարապ տակառի պես դրմբում էր...

Ինձ թվում էր, որ անհրաժեշտ է սկսել Պոլսո հայության հանրային աչքառու գործիչների, ժողովականների, երեսփոխանների, հեղափոխականների, խմբագիրների, ուսուցիչների, բժիշկների, զեղադործների, փաստաբանների, զրագետների ջարդից: Ինքը՝ Թալեաթը, նրանց մոտ իր գլուխն էր պահում Աբդուլ Համիդի հալածանքներից...

Այստեղ ինձ թվում էր, որ նախապես անհրաժեշտ է պարզել համիդյան ջարդերի ու տեղահանության տարբերությունը: «Արդ որո՞նք էին այդ տարբերությունները», — ասում էի ինքս ինձ: Համիդյան ջարդերը տևում էին շորս, հինգ, վեց օր, ամենաշատը մի շաբաթ. կանաչ ու երեխաները մասամբ կարողանում էին ազատվել, գաղազած ամբոխը, հագեցնելով արյան ծարավը, ընկնում էր թալանի, կողոպուտի ետևից: Այդ բարեպատեհ առիթից օգտվում էին շատերը ու մահից

ազատվում։ Այլ բան էր տեղահանությունը. այն տեղական երկրաշարժի նման էր, որից ոչ ոք չէր կարող ազատվել։ Քնած թե արթուն, ոտքի վրա թե նստած՝ այն կար ու կար, գիշեր-ցերեկ, մինչև որ վերջին մարդը մեռներ։ Ամեն մի առանձին հայ մարդու համար այն տեղում էր այնքան, որքան անհրաժեշտ էր, որ նա կամ սրից մեռներ, կամ կացնահար լիներ, կամ գնդակահարվեր, կամ ծարավից մահանար, կամ սովամահ լիներ, կամ գանակոծությունը սպանվեր, կամ այրվեր և այլն։ Նախապես բնավ չէր կարելի հասկանալ, թե ինչ բան էր տեղահանությունը, դրա ահեղ ահագնությունը սկսեց պարզվել հետագայում, երբ ոստիկանները հրամայում էին անդադար քայլել, երբ հեռանում էին ծննդավայրից և ետ նայելով՝ տեսնում էին, որ շենքերը փոքրացել են, երբ այլևս չէիր տեսնում գյուղիդ եկեղեցու գմբեթը, երբ լայնատարած դաշտի մեջ էիր, և չգիտեիր, թե ուր ես ...

Գլուխս ցավում էր։ Ա՛խ, ինչպես է ցավում գլուխս. ամենահեռավոր պատկերն անգամ չեմ կարող պարզել. կարծես հնոցի մեջ եմ. մրմնջացող մի թմրություն համակում է ինձ։ Նախամեծար չէ՞ արդյոք ուղղակի Թալեաթի անմիջական կարգադրությունից սկսել. հիշել, օրինակ՝ Սիրքեճիի, Սելիմիեի, Սարա-Պուրնուի, Սենճանքյոյի, Այաշի, Գալաճըքի, Չանկըրիի և այլ դեպքերն ու տեղահանությունները։ Բայց ինչպե՞ս որակել այդ դեպքերը և ո՞վ կհավատա, որ ասածներս իրողություններ են։ Լավագույն դեպքում այժմոքուսը կարող է հարց տալ.

— Շատ բարի. այդ ինչպե՞ս է, որ Թուրքիայում մի իսկական մարդ չգտնվեց, որ գոչեր՝ բավական է, ու վերջ տար սպանդին։

— Իհարկե, ստորադասների մեջ եղել են ոմանք, որ շմեկ են Թալեաթի հրամանը կարդալիս. օրինակ՝ գիշերանոցի մեջ փաթաթված կուսակալ Մազհարը գոչել է. «Օ՛, ներեցե՛ք, ես ինչպե՞ս կարող եմ անմեղ մարդկանց կոտորելու հրաման արձակել. էշրաֆը չի ընդունի, ներեցե՛ք», բայց ահավասիկ սելանիկցի Արիֆը, դեմքը կաս կարմիր, դուրս է քաշում զրպանից մի թուղթ ու ցույց տալով՝ գոչում.

— Այդ դեպքում կուսակալը ես եմ, ո՛ւր է Գալայ գյուղի խոջա Գարա-Մեհմեդը։

— Էֆենտի՛մ,— լսվում է խավարում խմբված ամբոխի միջից, լուսնի մի շողը ընկնում է փաթթոցին ու կաղամբի նմանվող ստվեր նետում գետնին։

— Էնկյուրիի 1200 և Սթանոց գյուղի 350 հայերը՝ միասին,— գոչում է Արիֆը։ Ու գետնին տնկված կաղամբի ստվերը սկսում է շարժ-

վել. զոհերի աղաղակները հասնում են մինչև Գալլը Պել, որտեղ կրե-տացի Զեքին հապճեպով կապկպում է նրանց թևերը ...

Օ՛, հավատացե՛ք, արևի պես ճշմարտություն եմ պատմում ձեզ. տասնապետ Ֆիշիլ օղու Ռեֆիկը զարգանդի տեսարանից փախավ, իսկ Հասան և Խուրշիտ շաուշները խելագարված սկսեցին փխատել դիակները։ Այդպես ամեն տեղ, Սարը-Գըշլայի և Գոնիայի ճամփով դեպի Ադանա-Հալեպ, մինչև Տիգրանակերտ ու Ամանոսի լեռները, Այրանի փակուղիները, մինչև Օսմանիե, Հասան-Բեյլի, Իսլահիե, մինչև Ուրֆա։ Զէ՛, չէ՛, լսեցեք, նախ թույլ տվեք ձեզ նկարագրել Ուրֆայի հերոսամարտը. ձեռք ընկածները՝ 18-ից 25 տարեկան մտավորական, արհեստավոր, հայրենասեր երիտասարդներ, մեկը մյուսից ազնիվ, անձնվեր, ապագայի հույսերով խանդավառ, ծաղկափթիթ երիտասարդներ. նրանցից մեկը միայն վերջին պահին թուլացավ։

— Աստծու սիրուն, դնդակով սպանեցեք, որ շուտով վերջանանք,— ասաց նա։

— Հազուստները հանեցե՛ք՝ անվնաս պահելու համար, մարմինները ծածկեցեք,— հրամայեց հաղարապետ Հալոն ...

Եվ իբր թե քննիչը ասում է.

— Ընդհանուր ձևով պատմեցեք։

— Ընդհանուր։

— Այո՛, այո՛, ընդհանուր. օրինակի համար, ինչպե՞ս էին սկսում ջարդերը ընդհանրապես քաղաքներում։

— Ընդհանրապես քաղաքներում։

— Այո՛։

— Ընդհանրապես քաղաքներում երեք օր պայմանաժամ էր տրվում կոտորածի վայրերը գնալու համար. յուրաքանչյուր՝ ոք ազատ էր իր կիսն ու երեխաները հետը վերցնել կամ չվերցնել։

— Ինչպե՞ս թե, հետը վերցնել կամ չվերցնել։

— Այդպես։

— Իսկ եթե կոտորածի վայրերը չգնայի՞ն։

— Անսաստողներին մահվան պատիժ էր սպառնում։

— Որո՞նք էին ջարդերի վայրերը։

— Նախ՝ արյունոտ ճանապարհները՝ Ադաբազար—Պրուսա—Աֆիոն Գարահիսար—Գոնիա—Մերսին. Գասթեմունի—Չանկրի—Էնկյուրի—Սուլթանխան—Ադանա. Սամսոն—Մարզվան—Ամասիա—Սվադ—Կեսաբիա—Մարաշ—Այնթափ—Իսկենտերուն. Շապին Գարահիսար—Երզնկա-

Ուրֆա—Հալեպ. Տրապիզոն—Բաբերդ—Էրզրում—Մուշ—Բիթլիս—Ռաս-
էլ-Այն ...

— Ճանապարհները թողեք:

— Հապա մեծ սպանդանոցները՝ քառասուն հազարից մինչև հար-
յուր վաթսուհինգ հազար զոհերով՝ Պողոսյան, Յուշ-Տեյիրմենլեր,
Կանլը-Կեչիտ, Տեր-Ջոր...»:

— Բավական է:

— Այնուհետև առանձին խմբերով կաղնահարվածները, ուրագով
տաշվածները, սղոցվածները, բահով, բրիչով, մահակով, սակրով զարկ-
վածները, ջրամույն, ծովամույն եղածները. հորերի մեջ ողջ-ողջ թափ-
վածները ...

— Հերի՛ք է:

Աստվա՛ծ իմ, Աստվա՛ծ իմ, ի՞նչ է լինում ինձ հետ ...

* * *

Առավոտյան դուռը բացվելուն պես ներս մտավ մի բանտարկյալ
ծառա, որ բարեկամաբար գլուխը թոթվեց, ժպտաց, առավ ջրի ամանը
ու քիչ հետո վերադարձավ թարմ ջրով ու մի բաժակ սուրճով. լեղի,
տաք ջուր, մի քիչ դարի, առանց շաքարի, բայց կաղադրիչ էր:

Մեկ-երկու ժամ հետո ինձ առաջնորդեցին գրասենյակների բաժ-
նում մի այլ սենյակ, ուր հանկարծ դեմ առ դեմ ելա Գալուստյանի հետ:
Հուզված ողջագուրեց ինձ:

— Բնավ հոգ մի արա, ամբողջ գաղութը ոտքի վրա է քեզ պաշտ-
պանելու. համար:

Կյանքը արժեք է ստանում նման հանդիպումների ժամանակ. մե-
կեն սիրտ առա: Նա մոտիկ թոռից վերցրեց ինձ համար բերած քաղց-
րեղենի և խմորեղենի կապոցն ու շփոթությամբ ետ դրեց:

Գրասենյակի մոտ նստած էր բարեհամբույր և ակնոցավոր մի
մարդ: Շառլոտենբուրգի դատարանի գաղտնի խորհրդական պարոն
Շուլցեն, — ասաց Գալուստյանը, — քեզ հիմա պետք է հարցաքննի-
ես հրավիրված եմ իբրև թարգմանիչ:

Խառնիխուռն վերհիշեցի այն ամենը, ինչ որ գիշերը մտածել էի,
բայց քննիչն սկսեց վերստուգել նախապես կազմած արձանագրությունը:

— Ո՛չ, պարսկահպատակ չեմ, — ասացի, երբ հասավ այդ կետին:

— Երեկ այդպես եք հայտարարել, — զարմացած նայեց ինձ քն-
նիչը:

— Այո՛, Բեռլին եմ եկել պարսկական անցագրով, բայց թուրքա-
հպատակ եմ, Երզնկայի Բագաոֆձ գյուղից:

— Ինչո՞ւ այդ կեղծիքին դիմեցիք:

— Կեղծիք չէ, այլ անհրաժեշտություն. ջարդերից հետո ոչ մի հայ
չի կարող թուրքական անցագիր ստանալ:

Քննիչը մեղմորեն շարժեց գլուխը:

— Ո՞ւր եք ուսանել:

— Երզնկայի ազգային վարժարանում:

— Այդ դպրոցի վկայականը բավական էր այստեղ համալսարան
ընդունվելու համար:

— Ո՛չ, ուզում էի ազատ ունկնդիր լինել:

— Գերմաներեն գիտե՞ք:

— Այո՛, որքան որ կարելի էր սովորել երեք ամսվա ընթացքում:

— Գիտե՞ք, թե ով էր Ալի Սալիհ բեյը, որին սպանեցիք երեկ
Հարտենբերգ փողոցի համար 17 տան մայթի վրա:

— Այո՛, Թալեաթ փաշան:

— Ի՞նչը ձեզ հարկադրեց այդ ոճիրը գործել:

— Ոճրագործը ես չեմ, այլ Թալեաթը. նա բնաջնջեց մեր ժողովուր-
դին. ես կարող եմ ձեզ պարզել նրա գործած սարսափները Պոլսից
մինչև Տեր-Ջոր:

Այստեղ ես պետք է ասեի այն ամենը, ինչ մտածել էի գիշերը, բայց
քննիչը ավելորդ համարեց այդ:

— Ովքե՞ր ձեզ օգնեցին Թալեաթ փաշային սպանելու:

— Ոչ ոք:

Զարմացավ ու հտ նայեց:

— Եթե անգամ այդպիսիները լինեին, պիտի չկարողանայի ասել:

Հայացքից բացորոշ էր, որ հասկանում էր այդ:

— Ո՞ր կազմակերպության հրահանգով կատարեցիք այդ գործը:

— Անձնապես:

— Անձնապես ի՞նչ հաշիվ ունեիք Թալեաթ փաշայի հետ:

— Շա՛տ մեծ. նրա հրամանով էր, որ բոլոր հայերի հետ միասին
սպանվեցին մայրս, եղբայրս և բոլոր ազգականներս: Այդ օրից ի վեր
ես ապրել եմ միայն Թալեաթից վրեժ լուծելու հույսով:

— Որքա՞ն ժամանակից ի վեր է, որ հետապնդում եք այդ գա-
ղափարը:

— 1915 թվականից սկսած, բայց երեք տարի է՝ ձեռնարկել եմ Թա-
լեաթի հետքերը գտնելու աշխատանքը:

— Ինչպե՞ս իմացաք, որ Թալեաթ փաշան Բեռլինում է:

— Պատահաբար, մի թերթի մեջ կարդացի:

— Իսկ ինչպե՞ս գտաք Թալեաթ փաշային Բեռլինում:

— Փետրվարի վերջերին կենդանաբանական այգու մոտ մի օր հանկարծ թուրքերեն խոսակցություն լսեցի. երեք երիտասարդ թուրքերից մեկը «փաշաս» անվանեց մի հաղթանդամ մարդու, որ զրուցում էր նրանց հետ. բաժանվելու պահին երեքը համբուրեցին նրա ձեռքը: Հաղթանդամը շատ նման էր Թալեաթին, որին ճանաչում էի թերթերի մեջ տպված նկարներից: Հետապնդեցի նրան մինչև Հարտենբերգ համար 4 բնակարանը: Մի քանի օր հետո սենյակ վարձեցի նրա տան դիմաց: Վերջին տասը օրվա մեջ առիթներ ունեցա ստուգելու, որ «փաշաս» կոչվածը Թալեաթն է: Մարտի 15-ին, երբ տնից դուրս ելավ, խփեցի:

— Ուրեմն, ընդունո՞ւմ եք, որ սպանությունը կատարել եք կանխամտածված:

Այդ հարցման իմաստը լավ չհասկացա. ավելի ճիշտ ինձ զարմանք պատճառեց Գալուստյանի դեմքի տհաճ արտահայտությունը, երբ թարգմանում էր ասածներս:

— Իհարկե ...

— Ես հասկանում եմ, որ վրեժի գաղափարը կարող է ձեզ մղած լինել այդ գործին, բայց մի՞թե ձեր խիղճը չի տանջում ձեզ՝ սպանությունը կատարելուց հետո:

— Ընդհակառակը, սիրտս լցվում է գոհունակությամբ, որ վերջապես մեկ միլիոն անմեղ զոհերի վրեժը լուծված է:

— Ուրեմն, դուք Բեռլին եք եկել ոչ թե ուսանելու, այլ Թալեաթին սպանելու:

— Բեռլինում մեքենագիտություն սովորելու մասին ես երազում էի դեռ պատերազմի նախօրյակին: Բայց ամեն բան տակնուվրա եղավ ...

Քննիչը հտ նստեց՝ ձեռքի մատիտի հետ խաղալով:

— Գիտե՞ք, որ օրենքով ձեզ մահապատիժ է սպառնում:

— Այո՛, բայց գործս հաջողությամբ կատարելուց հետո ի՞նչ ուզում է թող լինի:

— Ե՞րբ որոշեցիք սպանությունը ձեռնարկել:

— Մորս անհայտ գերեզմանով երգվել էի Թալեաթին սպանել, երբ ձեռքս ընկներ, անպայման պետք է սպանեի:

— Պատմեցեք, թե ինչպե՞ս սպանեցիք Թալեաթ փաշային:

— Մարտի 15-ի առավոտյան պատուհանից հանկարծ տեսա, որ Թալեաթը փողոց դուրս եկավ ու դեպի վար գնաց: Ատրճանակս առա, վրա հասա, զուգահեռ մայթով արագ գնացի, առաջ անցա, երբ նա բավական հտ մնաց, անցա մյուս մայթը, հտ դարձա՝ նրան դիմացից խփելու համար: Բայց մի երկու քայլ մնացած՝ հանկարծ նա զգաց, սարսափահար նայեց, ուզեց թեքվել, խուսափել, երբ գնդակը դամեցի գլխին:

— Հիշո՞ւմ եք, որ փողոցն անցել եք երաժշտական վարժարանի մոտ:

— Ո՛չ ...

Քննիչն այնուհետև շատ երկար կանգ առավ, թե վերջին պահին ինչ դիրքի մեջ կատարվեց սպանությունը, ետևի՞ց, թե՞ առջևից, կողքի՞ց, թե՞ թիկունքից, ի՞նչ տարածության վրա և այլն: Հոգնել էի, գլուխս ցավում էր, պաղ քրտինքը վիրակապի տակից ծորում էր: Գալուստյանն ինչ-որ բան շնչաց նրան: Վերջինս ինձ արձակեց ...

Երբ դարձա խուցս, հայտնվեց ծառա խնտարկյալը. նա գլխիս վերքը լվաց ու նոր վիրակապ փաթաթեց: Այդ աշխատանքի ժամանակ նա անընդհատ խոսում էր. գիտեր անունս, մականունս, ինչ գործով մեղադրվելս, գիտեր ջարդերի ու Թալեաթի մասին. գրեթե քննիչի չափ բան գիտեր: Զրոտ, բաց գույնի աչքերը կարծես անթարթ էին, դեմքը նիհար, գունատ ու արտահայտիչ: Իհարկե շատ բան իր ասածներից չէի հասկանում, բայց միտքը պարզ էր. նա գտնում էր, որ շատ լավ եմ արել Թալեաթին սպանելով և ինքն էլ, եթե հայ լինեի, այդպես պիտի վարվեի: Բայց շարժե այդպիսի հրեշ սպանելու համար գլխատվել: Եվ հիմա բարեկամական պարտք ուներ ինձ իմացնելու, որ ամեն բան կախված է նախնական հարցաքննությունից: Եթե ես ասեմ, որ Թալեաթ փաշային սպանել եմ անձնական վրեժխնդրությամբ, կարող եմ ստանալ տասնհինգ տարվա տաժանակիր աշխատանք, իսկ եթե ասեմ, որ սպանել եմ ընդհանուր քաղաքական պատճառներով, այսինքն՝ կանխամտածված, ինձ կարող են գլխատել: Այս հետաքրքրական մարդու մականունը Լեին էր: Ասածներից հասկացվում էր, որ բանտարկված է զեղծարարության հանցանքով: Արդյոք որևէ ակնկալություն ուներ ինձնից, չգիտեմ, համեմայնդեպս, ես Գալուստյանի բերած քաղցրավենիքի մի մասը նրան տվի, որն արագությամբ տեղավորեց գրպաններում:

Քիչ հետո հայտնվեց մի ուրիշի հետ: Դուան մոտ նրանք մեկ խոշոր կաթսա վար դրին. կեսօր էր, կերակուր էին բաշխում. նա պնակս լցրեց ու դրեց սեղանին: Այդ ապուրի մեջ ամեն բան կար, բացի մսից ու յուղից, բոլորովին բուսեղեն մի ուտելիք: Լեինը շնչաց, որ եթե ուզեմ, կարող է ինձ համար լրագիր բերել:

Անցավ երկու-երեք ժամ:

— Սուլմո՛ն, — լսեցի:

Մոտեցա դուան անցքին ու մինչև աստածում էի, թե ինչպես պետք է վերցնեմ ձեռքի թերթը, նա արագությամբ ներս սահեցրեց դուան տակից «Մորզեն Պոստի» մի համար: Թերթի ճակատին խոշոր գրերով տըպված էր՝ «Նախկին մեծ եպարքոս Թալեաթ փաշան Բեռլինում սպանված է», տակը՝ «Քաղաքական վրեժխնդրություն մի հայ ուսանողի կողմից»: Մտածում եմ, որ Լեինի ասածները «գլխատման» ու «տաժանակիր աշխատանքի» մասին այնքան էլ անիմաստ չէին: Նոր եմ հասկանում, թե ինչո՞ւ Գալուստյանն էլ տհաճությամբ էր լսում ընդհանուր բնույթ կրող պատասխաններս հարցաքննության ժամանակ...

Երեկոյան Շուլցեն շարունակեց հարցաքննությունը: Այս անգամ աշխատեցի որքան կարելի է խնդրին անձնական բնույթ տալ, որ առանց այն էլ մեծ բաժին ուներ ինձ մղում տվող պատճառների մեջ: Երբ վերջացավ, հաջողեցի մի քանի խոսք փոխանակել Գալուստյանի հետ: Թուրքերը մեծ զործունեություն էին ծավալել՝ դատը շահելու համար: Հայ գաղութն էլ ամեն կերպ աշխատում է, որ անպարտ արձակվեմ՝ յուրացնելով խնդիրը իբրև համադրային հարց: Յերեկվա ցույց-մունքներս Գալուստյանը, իբրև թարգման, չէր ստորագրել՝ նկատելով դատի համար նրանց աննպաստ հանգամանքը: Նոր էի հասկանում, որ խնդիրը միայն ինձ չի վերաբերվում, և պարտավոր եմ ներդաշնակելու իմ ընթացքը դրսի բարեկամներին հրահանգների հետ...

Նոր էի դարձել բանտասենյակ, երբ լսեցի.

— Սուլմո՛ն:

Լեինն էր: Մի բան սահեցրեց դուան տակով, հայելու մի փշուր: Այլանդակված էի. քթիս մի կողմը ուռած, աչքիս տակը վերք, ձախ այտս ծվատված, ճակտիս աջ կողմը վերք...

— Սուլմո՛ն:

Դարձյալ նա:

— Ի՞նչ կա:

— Հայոց դեսպա՞նն էր:

— Ո՞վ:

— Այն մարդը, որ ներկա էր հարցաքննությանը:

— Այո՞...

Առավոտյան ինձ նորից կանչեցին հարցաքննության, այս անգամ ֆեդեռադատ ատյանի հարցաքննիչ Մանտուֆեյլի մոտ. ճաղատ, ձայնի ջերմությունը կորցրած, դեմքի սուր արտահայտությամբ, տարիքն անցած մեկը: Ամեն կերպ աշխատեցի խնդրին անձնական բնույթ տալ: Բայց անկարող էի ժխտել, որ սպանությունը կատարել եմ կանխամտածված: Վերջին պահին Գալուստյանից իմացա, որ գաղութը որոշել է պաշտպանության համար հրավիրել Բեռլինի նշանավոր փաստաբաններին:

Երբ բանտասենյակ վերադարձա, դուռը բաց էր. Լեինը լվանում էր հատակը: Կարծես հեռախոսային ցանցով նա կապված էր բանտի բոլոր ծակ ու ծուկերի հետ, վայրկյան լանցած տեղյակ էր բանտում տեղի ունեցած բոլոր իրադարձություններին: Մանտուֆեյլը այն մարդն է, որ դժբախտացրել է Լեինին՝ հաշվապահական ակնհայտ սխալը ներկայացնելով իբրև զեղծարարություն և այն էլ ի՞նչ զեղծարարություն. ընդամենը հիսուն հազար մարկի մի խնդիր, երբ դրամի արժեքն ընկած էր, և ինքն էլ բնավ հանցանք չուներ այդ դործում: Ահա, թե որքա՛ն բախտորոշ նշանակություն ունի «նախնական հարցաքննությունը»: Գալով ինձ, նա գտնում էր, որ ես շատ լավ եմ արել՝ ասելով, թե «ոճրագործը ես չեմ, այլ Թալեաթը»:

— Հրաշալի է, բայց նախնական հարցաքննության մեջ պետք չէ, որ ասեիք, այլ դատարանում, վերջին խոսքի մեջ: Այժմ դրանով դուք արտահայտում եք ըմբոստ արամադրություն. «Ոճրագործը ես չեմ, այլ Թալեաթը»: Հասկանո՞ւմ եք, թե ի՞նչ եք ասել դուք. այսօր մերկ փաստն այն է, որ դուք սպանել եք, իսկ նա մեռել է. ո՞վ պետք է հաստատի, որ նա անցյալում ոճրագործ էր, երբ քիչ առաջ այստեղ պատիվների էր արժանանում...

Եենքում երևաց մեղամաղձոտ հսկիչը. Լեինը ծկվեց ու, կրակ կրտրած, ավարտելով աշխատանքը՝ դուրս գնաց:

Հինգ օր հետո ինձ փոխադրեցին կենտրոնական բանտ: Անախորժ էր այդ, որովհետև արդեն հարմարվել էի կյանքիս պայմաններին և ունեի Լեինի պես բարեկամ: Այդ առթիվ ինձանից ավելի ազդված էր քնքը՝ Լեինը:

Կենտրոնական բանտը շատ լայն տարածություն էր բռնում, բազմաթիվ շենքերով, մեջքնդմեջ բացվող բակերով և բաժիններով: Քրեականների բաժնում բանտասենյակները դասավորված էին երկշարք՝ մի խոշոր սրահանման տարածության մեջ: Սրահի կենտրոնում, դրասեղանի մոտ տեղ բռնած պաշտոնյան մանրամասն արձանագրեց հագուստներս, վրաս եղած ամեն բան, անգամ ձեռքի թաշկինակս ու մի տոմսով հզեց առաջին հարկը: Օրինակելի մաքրությանը բաղնիք էր, կարգ ու սարքով: Բաղնիքից դուրս գալով՝ տեսա, որ հագուստներս փոխարինված են բանտայինով: Հագնվեցի և մի նոր տոմսով ներկայացա նախկին պաշտոնյային, որն ինձ հանձնեց հսկիչներից մեկին:

Այստեղ բանտասենյակն ընդարձակ ու լուսառատ էր. նույն ձևի բացվող մահճակալ, սեղան, նստարան, դարակ և այլն, ինչ որ նախկին բանտում: Բայց մաքրությունն այստեղ զերազանց էր: Հսկիչն ինձ պարզաբանեց տիրող կարգերը և պարտականություններս: Առավոտյան, առաջին զանգակը հնչելուն պես, պետք է անկողնուց վեր կենալ, լվայվել և ջրամանը պատրաստ ունենալ: Քառորդ ժամ հետո երկրորդ զանգակը նշանակում է, որ պետք է ջուրը ստանալ, որից անմիջապես հետո պետք է սենյակը մաքրել և աղբը, ավուքն ու աղբյուրը դռն մոտ կուտակել: Քիչ վերջը հնչվելիք զանգի վրա այդ բոլորը պետք է նետվի աղբը տանող սայլակի մեջ: Ապա, քառորդ ժամ հետո հնչող զանգակը նշանակում է, որ բաշխվում է օրվա հացը: Քիչ հետո հնչվելիք զանգակը ազդարարում է սուրճի բաշխումը: Այնուհետև հնչում է զբոսանքի զանգակը, հետո՝ ճաշի, ապա՝ նորից սուրճի, հետո՝ ընթրիքի, վերջապես, պառկել քնելու զանգակը: Այս կյանքի հեռանկարը սարսափելի էր...

— Հիմա ահավասիկ հնչեցնում են իրիկնագեմի սուրճի զանգակը, — հարեց հսկիչը...

Նույն սնունդն էր, ինչ նախկին բանտում: Մի տարբերություն այստեղ հատկապես նկատելի էր. ուժեղ խիստ էր, կարգապահությունը՝ երկաթյա: Գիշերը մի ամբողջ թաղամաս բռնող այս բանտային աշխարհում կյանքը խապառ քարացավ:

Հաջորդ օրը կիրակի էր: Առավոտյան սուրճից հետո ինձ այցելեց բանտի քահանան:

Ըստ երևույթին, մարդասպանների համար բանտում հաստատված սովորություն էր այդ: Գիրուկ, քիչ կոր, թմբիկ ձեռքերով, հեզ ու դժգույն դեմքով քահանան գիտեք ֆրանսերեն, որ ավելի մատչելի

էր ինձ: Իր ներշնչումներն սկսեց նրանով, որ դոկտոր Լեփսիուսի գործերից ծանոթ էր հայ ժողովրդին վիճակված տառապանքներին և հասկանում էր արարքիս պատճառները:

— Բայց Տերն մեր Հիսուս Քրիստոս պատվիրում է խմել դառնություն բաժակը մինչև վերջին մրուրը՝ երկնային փառքին արժանանալու համար, — ասաց նա...

Ամեն մարդ կյանքում պետք է կատարի իր պարտականությունը: Ու ես համբերությամբ լսում էի նրա քարոզը՝ համեմված Տեր մեր Հիսուսի—Քրիստոսի երկրային կյանքի օրինակներով, նրա անսահման ներողամտությամբ ու տիեզերական բարությանը: Քահանան արարքիս համար դատապարտության խոսք չունեք: Նրան շատ լավ ծանոթ էին մարդկային թուլությունները: Բայց որ վրեժը, անգամ նրա զգացումը, դեմ է Ավետարանի ոգուն, իբրև քրիստոնյա պարտավոր էի իմանալ: Այստեղից շատ պարզ էր այն գայթակղությունը, որ մղել էր ինձ հանցադործության:

— Բայց Տերը ողորմած է ու բարի, և բավական է, որ դուք բռնեք զղջման ու ապաշխարանքի ուղին, որպեսզի թեթև ապրեք բանտի կյանքը...

Տեսնելով, որ գերմաներեն դժվար հմ հասկանում, ու ֆրանսերենս էլ թերի է, նա խոստացավ ինձ հայերեն Սուրբ Գիրք ուղարկել ու մեկնեց իր այցելությունից դուրս:

Եվ իրոք, նստած էի ու չգիտեի, թե ինչպես կարելի է սպանել ժամանակը, երբ դուռը բացվեց, ու հսկիչը ինձ մեկնեց հայերեն Հին ու Նոր Կտակարանները մեկ կազմով: Աչքս ընկավ Հովնանի Հայտնություններից մեկի վրա, ուր ասվում է.

«—Ու տեսայ, որ ծովեն զազան մը կելլեր, եւ ուներ եօթը զլուխ ու տասը եղջիր. եւ անոր եղջիրներուն վրայ տասը թագ, ու անոր զլուխներուն վրայ հայհոյութեան անուններ կային: Եւ այդ զազանը, զոր տեսայ, ընձու նման էր, ու իր ոտքերը արջու ոտքերու պես, եւ իր բերանը փոխի բերնին պէս. ու վիշապը անոր տուաւ իր զորութիւնը, իր աթոռը ու մեծ իշխանութիւն: Եւ անոր զլուխներէն մեկը մահու շափ վիրաւորվածի պէս էր. ու անոր մահուան վերքը առողջացավ. եւ բոլոր երկիր զազանին ետեւէն զարմացաւ: Եւ երկրպագութիւն րբին վիշապին, որ զազանին իշխանութիւն տուաւ, ըսելով, ո՞վ է այդ զազանին նման եւ ո՞վ կրնայ անոր հետ պատերազմ ընել: Եվ անոր մեծ բաներ եւ հայհոյութիւններ խոսող բերան տրուեցաւ, եւ քառասուներ-

ձիւ ամիս անոր իշխանութիւն տրվեցաւ իր կամքը ընելու: Ու իր բերանը հայհոյութեամբ Աստուծոյ դէմ բացաւ, անոր անունը, անոր խորանը ու երկինքը բնակողներուն հայհոյելու: Եւ անոր իշխանութիւն տրուեցաւ սուրբերուն հետ պատերազմ ընելու եւ անոնց յաղթելու, եւ անոր իշխանութիւն տրուեցաւ բոլոր ցեղերու եւ ժողովուրդներու ու լեզուներու եւ ազգերու վրայ: Եւ անոր երկրպագութիւն պիտի ընեն երկրի վրայ բոլոր բնակիչները, որոնց անունները աշխարհի սկիզբէն ի վեր մորթուած Գառնուկի կենաց գրքի մէջ գրուած չեն: Ով որ ականջ ունի՝ թող լսէ: Ով որ գերութեան քէ, ինքը գերի պիտի տարուի. ով որի սրով սպաննէ, պետք է, որ ինքն սրով սպաննուի. հոս է սուրբերուն համբերութիւնը ու հաւատքը»...

Նախապէս գիտեի, որ հայկական շարժերը տեւել են քառասուներկու լրիվ ամիսներ, 1915-ի մայիսից մինչև 1918-ի հոկտեմբերը, այսինքն՝ Մուգրոսի զինադադարը: Ու տարվել էի այն մտքով, որ Հովնանի տկնարկած գազանը նույն ինքը Թալիաթն էր, երբ հանկարծ դուռը բացվեց: Ինձ կանչում էին տեսակցութեան: Նախասենյակում երեք բանտարկյալներ սպասում էին իրենց հերթին: Կես ժամից ավելի անցավ, մինչև հերթն ինձ հասավ: Սպասման սրահում բազկաթոռն նստած էր մի վարդապետ, տեսնելով ինձ՝ ոտքի ելավ, հանդիսավոր դանդաղութեամբ խաշակնքեց՝ հայացքն ինձ ուղղած և ռնգային բամբ առողանութեամբ գոչեց.

— Տերն մեր Հիսուս Քրիստոսի անվամբ օրհնում եմ քեզ, որ գազանը սպանեցիր և բոլորիս վրեժը լուծեցիր: Քիչ ատեն են պիտի մեկնիմ Հռոմ, բայց շուտով պիտի գամ քեզ խոստովանանքի ենթարկելու և այդ հիման վրա Հռոմի Պապին դիմելու, որ իր օրհնութիւնը ընծայե քեզի՝ աղգանվեր գործիչ համար ...

Պաշտոնյան միջամտեց, որ անհասկանալի լեզվով շխտովի Հայազգի վարդապետն ինձ նվիրեց Երուսաղեմի մի խաչ ու գնաց: Այնպիսի մի անակնկալ էր այդ այցը, որ կարծես նույն ինքը՝ Հովնան մարգարեն էր: Որտեղից ուր, մտածում էի՝ օրվա հոգեկան անհանգրստութիւնից և շփոթութիւններից շշմած, դառնալով նկուղս, Երուսաղեմի խաչը ձեռքիս ...

Բանտի մատուռի զանգակները ղողանջում էին հեծկտազին: Որքան ձայնը նման էր Երզնկայի ս. Նշանի զանգակների ղողանջին: Մինչ այստեղ մեկը հեզ ղողանջեց, մյուսը կարծես տևում էր համիտյան. այստեղ զանգի հարվածները հարսանիքի պես խառնափնթոր էին և

անհասկանալի: Ներս մտնելով՝ վերցրի Կտակարանները. «Եւ ուրիշ գազան մը տեսայ՝ որ երկրէն կելլէր ու գառնուկի նման երկու եղջիւր ունէր» ու կը խոսէր վիշապի պէս», — գրված էր այնտեղ, — «Եւ առաջին գազանին բոլոր իշխանութիւնը կը վարէր անոր առջեւ, որ երկիրը եւ անոր բնակիչները կը ստիպէր, որ երկրպագութիւն ընեն առաջին գազանին, որուն մահուան վէրքը առողջացաւ: Եւ մեծ նշաններ կընէր, ու մինչև անգամ երկնքէն կրակ կիջեցնէր երկրի վրա մարդոց առջեւ: Ու երկրի վրա բնակողները կը մոլորեցնէր այն նշաններով, որ իր ձեռքը տրուած էր գազանին առջեւ ընելու. ու բնակիչներուն կըսէր, որ պատկեր շինեն այն գազանին, որ սրով վիրաւորուած էր և առողջացաւ: Եւ իշխանութիւն տրվեցաւ անոր, որ գազանին պատկերին հոգի տայ, որպէսզի գազանին պատկերը խօսի, եւ ով որ գազանին պատկերին երկրպագութիւն չընէ, դանիկա սպաննել տայ: Եւ կը ստիպէր ամէնը, այսինքն պատիկները եւ մեծերը, ու հարուստները ու աղքատները, եւ ազատները ու ծառաները, որ իրենց աջ ձեռքին վրայ գրողմ ընդունին: Եւ որ մէկը չկրնայ գնել կամ ծախել, բայց միայն ան, որ ունի գրողմը կամ գազանի անունը կամ անոր անուան թիւը: Հոս է իմաստութիւնը. ով միտք ունի, թող հաշուէ գազանին թիւը, քանզի մարդ ու մը թիւ է ու անոր թիւը վեց հարյուր վաթսուներկու է»...

Հիշում եմ, որ ռուս մեծ գրող Տոլստոյը իր «Պատերազմ և խաղաղութիւն» գործի մեջ այս առթիւ կատարել է մի փորձ. ֆրանսերենի այբբենարանի առաջին ինը տառերը, այսինքն՝ մինչև K, յուրաքանչյուրը թվարկելով միավորների՝ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, ապա K տառից մինչև Z-ը՝ տասնյակների՝ 10, 20, 30 և այլն, նա փորձելով գտել է, որ «L'Empaieur Napoleon կազմող տառերի թվական գումարը հավասար է 666-ի: Բայց այն ժամանակ նա չգիտէր, որ մարդը մարվասար է 666-ի: Բայց այն ժամանակ նա չգիտէր, որ մարդը մարդուն, բառիս բուն իմաստով, գազան պիտի լիներ հետազայում ...

Նորից դուռը բացվեց. այս անգամ մեզ եկեղեցի էին տանում: Բանտարկյալները, դուրս գալով նկուղներից, շարք են կանգնում դեմքով դիմացինի ծոծրակին, որով նոր դուրս եկողները չէին կարող ո՛չ տեսնել և ո՛չ էլ խոսել շարքի մեջ արդեն կանգնածների կամ թիկունքում շարվածների հետ: Մատուռի մոտ սանդուղքի մի քանի աստիճաններ բարձրանալով՝ մտանք ամֆիթատրոնաձև մի սրահ, որ դեմի վարագույրակալ բեմով ավելի շատ թատրոն, քան եկեղեցի էր հիշեցնում: Զարմանալի էր նստարանների կառուցվածքը. թեև նրանք կազմում էին իրար թիկունքներին թառած շարքեր, բայց ռմեն մի նստա-

րան առանձնացած մի վանդակ էր, որից ոչինչ չէիք կարող տեսնել ո՛չ վարը և ո՛չ վերը, ո՛չ ձախ և ո՛չ աջ: Այդ փայտե փոսից կարող էիր միայն նայել դեմդ՝ բեմին: Վերևից իջնող տախտակի մի շերտ ծածկում էր գլուխդ, աջից և ձախից նույն ձևի կառուցվածքներն անջրպետում էին կողքերից, ոտքերիդ տակ եղած տախտակը երկարում էր այնքան, որ ծածկում էր վարը նստածի գլուխը:

Նստարանների երկու կողմերին, դարակաձև փոքրիկ մակարդակների վրա, դրված էին մի-մի դիրք: Ես վերցրի աջ կողմիս գիրքը. կաթոլիկների համար Ավետարան էր, տեղը դրի և վերցրի ձախ կողմի գիրքը, այն էլ Ավետարան էր բողոքականների համար. այն էլ տեղը դրի՝ սպասելով գալիքին:

Հանկարծ բացվեց վարագույրը, և այնտեղ երևաց դժգույն դեմքով քահանան: Նա դեպի մեզ խաշակնքեց և սկսեց աղոթել, ապա աղոթքի վերջում, ձայնին հետզհետե երգի երանդ տալով, փաստորեն սկսեց երգել, ու հանկարծ սրահը թնդաց անթիվ ձայներից. անհայտության խորքից երգում էին բանտարկյալները և՛ մեղմ, և՛ խրոխտ, թե՛ իբրև բողոք և թե՛ իբրև աղերսանք: Հոյակապ էր. կարծես ոչ թե մարդիկ, այլ սրահն էր երգում:

Երբ երգը վերջացավ, քահանան քարոզ խոսեց: Ոչինչ չէի հասկանում, գիտեի միայն, որ խոսում է «Սիրեցեք միմյանցի» մասին: Բայց ինչպե՞ս պիտի սիրեիր միմյանց, երբ իրար երես չէինք տեսնում...

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ

ԳԼՏՍՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Եղեանադատ ատյանի մի նոր հարցաքննությունից հետո ինձ թույլ տվին տեսնվել փաստարաններիս հետ: Ամսի վերջերին մի օր անակրեկալի մատնվեցի՝ տեսնելով առաջին փաստաբան Ֆոն Գորգոնի հետ Հազորին, որն իբրև թարգման էր եկել: Վերջին հարցաքննության ժամանակ խնդիր եղավ, թե ո՞վ է ինձ համար վարձել Հարտենբերգի թիվ 37 տունը. Գալուստյանը գիտեր այդ, իսկ Հազորին կարծում էի Բեռլինից մեկնած:

— Կարևորություն չունի, շատ էի ուզում քեզ տեսնել, — ասաց նա:

Բարձրահասակ և թիկնեղ Ֆոն Գորգոնը եկել էր պաշտպանության հրավիրագիրը ինձ ստորագրել տալու և գործիս ծանոթանալու: Բանտի գրասենյակային բաժնում նա ուներ ծանոթներ և բարեկամներ և մինչև որ գործը ձեռնարկեր, բավական ժամանակ անցավ:

— Նոր էի հասել Ուֆլանտ, — պատմում էր Հազորը, — երբ հայտնվեց Բեհանդդին Շաքիրը: Հազիվ անցել էր քառորդ ժամ, երբ հանկարծ տեսա, որ «մռայլաղեմը» գլխապատառ վազում է դեպի ժամադրավայրը: Հասկացա, որ մի բան պատահել է: Վայրկյան շանցած՝ այնտեղից դուրս թռան Շաքիրը և «մռայլաղեմը», որոնք գրեթե վաղելով զնացին Հարտենբերգի ուղղությամբ: Կրնկակոխ հետապնդեցի նրանց ու, դեռ Հարտենբերգ համար 17 տանը չհասած, որտեղ ընկած էր դիակը, ամեն բան հասկացա: Ահագին բաղմունքուն կար: Ի՞նչ եղավ «մռայլաղեմը», չգիտեմ: Ես կանգնած էի Շաքիրի մոտ, երբ նա մի պահ նայեց սրտաբեկ, ապա դողդոջուն քայլերով մոտեցավ դիակին: Պահակ կանգնած ոստիկանն արգելեց: Շաքիրը, կարծես քնից սթափվելով, նայեց չորս կողմ՝ ձեռքը մեքենայաբար տանելով գրպանը: Այդ պահին տարիքոտ մի պաշտոնյա ձեռքով նշան արավ նրան, որ մոտենա ու նայի: Շաքիրը դողդոջուն ձեռքով մի կողմ տարավ դիակի գլխին քաշած շորը ու հաստատեց, որ սպանվածը Թալեաթն է: Ական-

չի տակից մտած գնդակը, կտրելով ուղեղը, դուրս էր եկել գլխի առաջամասից: Շաքիրը ծածկեց Թալեաթի մարմինը ու, պաղարյունությունը վերագտնելով, ինքնամիտքի ու դանդաղորեն ետ քաշվեց: Արտոնող տարեց պաշտոնյան մոտեցավ նրան և ձեռքը սեղմելով՝ ասաց.

— Շատ ցավալի դեպք. նախքան շփոթված ու ցնցված եմ այս անակնկալից, որ անելիքս չգիտեմ: Ընդունեցեք ցավակցություններս, դոկտոր:

Ըստ երևույթին, խոսողը ընդհանուր պատերազմի ժամանակ եղել էր Թուրքիայում և լավ ծանոթ էր Բեուլինի թուրք քաղաքական շրջաններին:

— Ցավ հայտնելը բավական չէ, — ասաց Շաքիրը, — Թալեաթ փաշան մեզ համար ամեն բան էր. նրա հետ միասին թաղված են նաև մեր բոլոր հույսերը: Փաշան իրեն բաժին ընկած պարտքի հաշիվը միշտ վճարելու պատրաստ էր, կարելի է ասել, որ պարտքի մուրհակը կրում էր գրպանում: Իհարկե, ոճրագործը հայ է, չէ:

— Այո՛, մի հայ երիտասարդ. շատ վատ վիճակի մեջ ձերբակալվեց, ժողովուրդն ուղում էր «լինչի» ենթարկել նրան:

— Բայց դուք ի՞նչ եք անում այստեղ, դոկտոր Ժեք, — հանկարծ հարցրեց Շաքիրը:

— Պատահականություն չէ. արտաքին գործոց նախարարությունից հրահանգ ստացա ստուգելու մահացածի ինքնությունը ու մի ինքնաշարժով վրա հասա:

— Շատ լավ, բայց ինչո՞ւ է դիակն այսպես գետնին փռված մնացել այս ամբոխի առջև, ո՞վ պետք է վերցնի դիակը, արդյոք ընդհանուր դատախազությունից արտոնության պե՞տք կա, — հարցրեց Շաքիրը: Ժեք կոշեցյալը, ըստ երևույթին, անկարող էր պատասխանել այդ հարցին. նա մի պահ մտածեց, ապա ծոծրակը քորելով՝ մոտեցավ դիակը հսկող ոստիկանին ու նրա հետ երկար խոսքի բռնվեց: Վերջապես ետ դարձավ ու ասաց. — Ընդհանուր դատախազությունից հրաման ստանալու կարիք չկա: Արդեն լուր է տրված քաղաքապետարանին, որ դան դիակը վերցնեն, բայց դեռ ինքնաշարժը չի եկել. հակառակի պես բոլոր մեռելաբարձ կառքերը այսօր զբաղված են: Բայց մեկն ու մեկը շուտով երևի կազատվի և կզա՛ղ դիակը փոխադրելու: Թեհանգզին Շաքիրը ապշահար մնաց ու բավական մտածելուց հետո միայն կարողացավ ասել.

— Ուրեմն ընդհանուր պատերազմի մինչև վերջին վայրկյանը Գերմանիային հավատարիմ մնացող մի պետության վարչապետի դիակին

այգալիսի՞ հարգանք եք մատուցում, որ ժամերով փողոցների մեջ մնա: Ժեք կոշեցյալը, հայտնապես զգացված, հարեց.

— Քաղաքապետարանում ազատ դիակառք չլինելու պատճառով այսպես ուշացավ, եթե ցանկանաք ծախսը դուք հոգալ, իսկույն կարող եք մի հասարակ ինքնաշարժ ձարել:

Շաքիրի գլխին կարծես կայծակ իջավ և, իրոք, ի՞նչ ասել էր այս, որտե՞ղ էր տեսնված, որ մեռելը ժամերով փողոցում մնար, ձրի ինքնաշարժ չլինելու պատճառով: Շաքիրը բերանբաց նայեց Ժեքին, ապա հանկարծ գնաց դեպի վեր: Քիչ վերը, մայթի վրա, այդ պահին մեկը, օձ պար ածողի պես կրակ կտրած, ձեռնափայտով գծում էր դետինը ու ամբոխի հարցումներին պատասխանելով՝ ցույց տալիս զանազան ուղղություններ:

— Թուրքը հասել էր այստեղ, հայը եկավ այսպես ու հանկարծ՝ կրակեց՝ բա՛հ. թուրքը երեսի վրա ընկավ. հայը բավական ժամանակ այստեղ մնաց. գոշեցի՝ մա՛րդ սպանեց, բռնեցե՛ք. գոռացի՝ մա՛րդ սպանեց: Բայց ոչ ոք տեղից չշարժվեց: Այն ժամանակ հայը այսպես գնաց, հետո փախավ. Ֆաղանեն փողոցում բռնեցինք, քիչ մնաց սպանեինք՝ կարծելով, թե զորավար Կապպն է. անպիտանը շատ նման էր նրան, արի տես, որ թուրք է եղել...

Հազորը այնքան էր տարված իր պատմություններով, որ ֆոն Գորդոնի ներս մտնելը չնկատեց:

— Խնդրեմ, նստեցեք, — ասաց վերջինը:

Պատմեցի անցյալիս, ներկայիս և գործին վերաբերող այն ամենը, ինչ հետաքրքրում էր նրան: Նա ընդարձակ նոթադրություններ էր կատարում՝ մեջընդմեջ լրացուցիչ հարցումներ անելով. այդ ընդմիջումներին Հազորը պատմում էր:

Նրանից խնդրեցի այլևս բանտում չերեւալ և ես վերադարձա բանտասենյակ:

* * *

Չորս օր հետո ինձ կանչեցին երկրորդ փաստաբանի՝ Վերթաուերի մոտ: Հաճելի մի նոր անակնկալ էր նրա հետ տեսնել Վադային, որ եկել էր Հազորի փոխարեն որպես թարգման:

Բարեձև, միջինից բարձր, համակրելի և տխուր դեմքով դոկտոր Վերթաուերին զբաղեցնում էին այլ կարգի հարցեր. ամենից առաջ՝ շարդերն այնպես, ինչպես գիտեմ ես, ապա՝ մանկությունս, ծննդա-

անունից: Բեռլինի արևելագիտական ճեմարանի դասախոս Միրզա Հասանը իր դամբանականում հիշատակեց պարսիկ փիլիսոփա Սաադիի խոսքերը, թե «Մարդկությունը մի մարմին է, երբ անդամներից մեկը ցավի, ամբողջ մարմինը ցավ կզգաս»: Գերմանացիների կողմից Անատոլիայի երկաթուղայինների նախկին տնօրեն Գյունթերն ասաց. «Այժմ մեծ մարդուն անկարող են գնահատել ժամանակակիցները. նրան պատմությունը պիտի փառավորի իր գրչով: Մենք՝ գերմանացիներս, մեր սրտերում կրում ենք նրա վսեմ նկարագրի դրոշմը»: Գերմանա-թուրքական միության նախագահ՝ Եքզը, դագաղի վրա մի ծաղկեպսակ դրեց, որի ժապավենին գրված էր՝ «Մեծ քաղաքագետին և հավատարիմ բարեկամին»:

Դոկտոր Եքզը մաղթեց, որ Թալեաթի հոգին հավիտենապես ապրի գերման և թուրք հարաբերությունների մեջ...

* * *

Մայիսին վերջացան բոլոր լրացուցիչ հարցաքննությունները: Ամսվա վերջին ինձ քննության ենթարկեցին չղային հիվանդությունների մի քանի մասնագետ բժիշկներ: 1921 թ. հունիսի 2-ին սկսվեց դատավարությունը:

Միայն այդ օրը գաղափար կազմեցի, թե ինչ հակայական տարածություն էր բռնում բանտը հարակից շինություններով, պահեստներով և արհեստանոցներով: Ինձ անվերջ առաջնորդում էին բակից բակ, ծանր ու մոռյլ շենքերի միջով, որոնց դռներով ներս ու դուրս էին անում բանվոր, արհեստավոր բանտարկյալներ:

Բեռլինի նահանգային երրորդ դատարանը բանտին կից էր: Առանց փողոցի երես տեսնելու՝ հասանք այդ շենքին, որի ձախ կողմի երկարաձիգ միջանցքի մի դռնից ներս մտանք: Ընդարձակ շենքի բաժիններում եռուղեռ էր տիրում: Համազգեստավոր սպասավորները դես ու դեն էին գնում թեթև վազքի ձևով, պաշտոնյաները ներս ու դուրս էին անում՝ թղթապանակները թեքի տակ, դռների մոտ տեղ-տեղ կանգնած էին քաղաքացիներ, որոնք դատարանում գործ ունեին: Շենքի այս մասում կենտրոնի մոտքը հսկողության տակ էր: Պահակների ռեզեկցությունը ներս մտա և ինձ գտա մի հոյակապ դահլիճում: Բարձր առաստաղը հանգչում էր թեթևապես վեր սլացող կամարակալ սյուների վրա: Վարը նրանք հեռապատկերներով դահլիճը բաժանում են սրահների, որոնց կենտրոնում փռված է կիսակոր գատասրահ՝ երեք

կողմից շրջապատված փայտե ընտիր զարդարանքների ցածրադիր կառուցվածքներով: Ներս մտնելով խորքի դռնից՝ տեղավորվեցի ամբաստանյալի հասուկ բաժնում, պահակներից մեկի հետ միասին:

Առավոտ էր, ժամը 9-ը: Կամարածե սյուների միացման կենտրոնում, խորքի մոտ, մի հսկա ջահ էր կախված: Ջահի երիզաձև զարդարանքները շիթ-շիթ փայլում էին ներս ընկած արևի ճառագայթների տակ: Խորքի մասում ինձ դահլիճից բաժանում էր երեք-չորս աստիճաններով մի բարձրություն: Դեպի ձախ, առանձին սեղանի մոտ, տիճաններով մի բարձրություն: Դեպի ձախ, առանձին սեղանի մոտ, նստած էր դատարանի քարտուղարը: Կենտրոնում, նույն բարձրության վրա, երկարում էր երեք-չորս մետրանոց սեղանանման մի կառուցվածք, որի դիմաց նստած էր դատարանի վարիչ դոկտոր Լեմբերգը, երկու օգնական դատավորներով: Կառուցվածքի մյուս ծայրին տեղավորվել էր դատախազ դոկտոր Գոլնիկը: Ինձանից վար, ձախ մասում, մի երկարավուն սեղանի մոտ, նստած էին երեք պաշտպան փաստաբանները, թարգմանիչ Վազան, Գալուստյանի, ինչպես նաև բժշկական փորձագետների հետ: Նրանց դիմաց, դահլիճի հատուկ բաժնում, սեղանների մոտ, երկշարք նստած էին տասներկու երգվյալ ատենակալները: Քիչ դեպի վար, ետ ու առաջ, ամբողջությամբ տեղ էին բռնել վկաները: Առաջին շարքում աչքս ընկավ սևեր հագած տիկին Թալեաթին, որ անքթիթ նայում էր ինձ: Նրա ձախ կողմում նստած էր օրիորդ Լուա Բալլեզոնը, աջ կողմից՝ տիկին Շիելբաումը, տիկին Դիտմանը, ապա՝ Թերզիբաշյանները, Էֆեյանը, Աբելյանը և մի քանի անծանոթներ: Ավելի առաջ, դեպի դահլիճի կենտրոնը, կային թղթակիցներ: Դահլիճի կենտրոնից դեպի առաջամասը, ընդարձակ տարածության վրա, ամֆիթատրոնաձև կառուցված էին նստարաններ հանրության համար, որոնք ամբողջությամբ զբաղված էին: Զուգահեռ մասերում ներկաների մի մասը մնացել էր ոտքի վրա՝ առաջանալով դեպի կենտրոնը, փաստաբաններին և երգվյալներին հատկացված բաժինների ուղղությամբ: Գերմանացիներից բացի, կային բազմականին թվով թուրքեր և հայեր:

Դահլիճում տիրող խոր լռությունը խախտեց դոկտոր Լեմբերգը՝ բանալով ատյանը: Պաշտպան Ֆոն Գորդոնը խնդրեց, որ իրազեկներ խմբի մեջ լսվեն նաև դոկտոր Լեփսիուսը ու Լիման Ֆոն Զանդերսը, իբրև հայ իրականությանը ծանոթ վկաներ: Դատախազը թեև դիտել տվեց, որ դեպքը տեղի է ունեցել ոչ թե Հայաստանում, այլ Բեռլինում, բայց առաջարկի դեմ չառարկեց: Դիմացի դռնից ներս մտան հիշյալ-

ները: Նախագահը մի քանի խոսքով վկաներին հիշեցրեց իրենց պարտականութիւնները, ապա երկու խմբի բաժանեց նրանց ու բարձրաձայն կարդալով առաջին առիթով լսվելիք 19 վկաների անունները՝ խնդրեց բոլորին դուրս ելնել սրահից և սպասել հրավերի:

Սկսվեցին ինքնությանս վերաբերվող սովորական հարցումները՝ մանկութունս, ծնողներս, կրթութիւնս, Երզնկան, ջարդերը: Նախագահը երկար-բարակ կանգ առավ դեպքերի վրա: Վերջապես ավարտելով այդ նախնական հարցումները՝ անցավ գործի հետ առնչութիւն ունեցող շրջանին:

— Ջարդերից հետո ե՞րբ եղաք Երզնկայում:

— 1916-ի վերջերին, ռուսների գրավումից քիչ հետո:

— Հարազատներից ո՞ւմ գտաք այնտեղ:

— Ոչ ոքի: Բոլորն էլ սպանված էին. քրդերի մոտ գտնվեց միայն եղբորս տասը տարեկան աղջիկը:

— 17 հոգուց միայն նա՞ էր մնացել:

— Այո՛:

— Երզնկայում ձեր տան մեջ եղա՞ք:

— Այո՛:

— Ի՞նչ տեսաք այնտեղ:

— Տան մի մասը խորտակված էր, դռներն ու պատուհանները քանդված և կողոպտված, իսկ մյուս մասում ռուս զինվորներ էին: Շատ վատ եղա՝ մեր տունը ավերակ տեսնելով: Անցա մեր ընդարձակ պարտեզը՝ ավերված ու հիմնահատակ եղած, ծառերը կտրտված ու տապալված. ամեն ինչ ամայացած էր. պարտեզի խորքում գետին ընկա:

— Ուշաթափ եղա՞ք:

— Այո՛:

— Որքա՞ն տեսցայդ:

— Չգիտեմ:

— Երբ ուշքի եկաք, ի՞նչ արիք:

— Գնացի խլամացած հարևան մեկ ընտանիքի մոտ, քաղաքի միակ աղատված հայերը:

— Ուրեմն դուք միայն մեկ ընտանիք գտաք քաղաքի նախկին բնակչութիւնից և այն էլ խլամացած:

— Այո՛:

— Իսկ երբ ռուսները Երզնկան գրավեցին, դարձյալ քրիստոնյա՞ դարձան:

— Իհարկե:

— Ուրեմն Երզնկայի բնակչութիւնից միայն նրա՞նք էին մնացել:

— Այո՛, և մի քանի անհատներ, ընդամենը քսան հոգի:

— Որքա՞ն մնացիք Երզնկայում:

— Մի քանի ամիս:

— Հետո ո՞ւր գնացիք:

— Թիֆլիս:

— Ե՞րբ դուրս եկաք Թիֆլիսից:

— 1918 թ. աշնանը:

— Ո՞ւր գնացիք:

— Հյուսիսային Կովկաս:

— Ի՞նչ էիք անում այնտեղ:

— Հիվանդ էի:

— Ի՞նչ հիվանդութիւն ունեիք:

— Ջղային տազնապ. վերջը հիվանդացա տիֆով:

— Քանի՞ անգամ կրկնվեցին այդ ջղային տազնապները՝ ձեր հայրենի տունը վերստին տեսնելուց հետո:

— Մի քանի անգամ: Ստույգ չեմ հիշում:

— Ե՞րբ մեկնեցիք Կովկասից:

— 1919-ի սկզբին:

— Ո՞ւր գնացիք:

— Պոլիս:

— Ի՞նչ նպատակով:

— Հարազատներիս հետքը փնտրելու:

— Այն ժամանակ Պոլսում հեղաշրջում էր տեղի ունեցել, որքա՞ն մնացիք այնտեղ:

— Մոտ մի տարի:

— Հետո ո՞ւր գնացիք:

— Փարիզ:

— Պոլսում կամ Փարիզում տարադիրների հետ դեպքերի շուրջը խոսո՞ւմ էիք:

— Քիչ, մոտ բարեկամներիս հետ:

— Ո՞վ էր համարվում այդ խժոժութիւնների հեղինակը:

— Նրանց իմացա Պոլսի լրագրերից:

— Ավելի առաջ գիտեի՞ք, թե ով է ջարդերի հեղինակը:

— Ո՛ր:

— Ե՞րբ այն համոզմանը եկաք, որ Թալեաթ փաշան է դրանց հեղինակը:

— Պոլսում եղած ժամանակ, լրագրերից:

— Ս.յն ժամանակ գիտեի՞ք, թե որտե՞ղ է Թալեաթ փաշան:

— Ո՛ր:

Միջամտեց պաշտպան ֆոն Գորդոնը:

Ամբաստանյալին կուզեի հարցնել, թե արդյոք կարդացե՞լ է լրագրերի մեջ, որ Թալեաթ փաշան այդ խժդժությունների համար Պոլսի զինվորական ատյանի կողմից դատապարտված է մահվան:

— Կարդացել եմ, երբ դեռ Պոլսում էի, և երբ ականավոր ջարդարաններից Քեմալը կախաղան հանվեց: Լրագրերից գիտեի, որ Թալեաթ և էնվեր փաշաներն էլ են մահվան դատապարտված:

— Երզնկայի մեջ ինչքա՞ն հայ բնակչություն կար:

— Ծոտ քսան հազար:

— Բոլոր բնակիչները տեղահանվեցի՞ն ու ձեր Երզնկա վերադարձին միայն մե՞կ ընտանիք տեսաք և մի քանի անհատներ:

— Այո՛:

— Կուզեի իմանալ, թե ամբաստանյալը գիտե՞, որ 1908-ին հայերը, Երիտասարդ թուրքերի, մասնավորապես Թալեաթ և էնվեր փաշաների հետ միասին, առաջ բերին հեղափոխություն և իրենց ազգային հույսերը նրանց վրա էին դրել, բայց հետո զարհուրելի կերպով հուսախաբ եղան, երբ տեսան, որ Երիտասարդ թուրքերը սուլթան Աբդուլ Համիդից էլ վատ են վարվում հայերի հետ, — դարձավ նախագահին երրորդ պաշտպան Նիմայեթը:

— Գիտեի, որ հայերը գործակցել են Երիտասարդ թուրքերի հետ: Բայց հետո խիստ հուսախաբ եղան, երբ տեղի ունեցան Ադանայի ջարդերը, որոնց զոհ զնացին քառասուն հազար հայեր:

* * *

Նախագահի առաջարկով քարտուղարը կարդում է բացման վճիռը. «Մեքենագիտության ուսանող համարված Սողոմոն Թեհլիրյանը, ծնված 2 ապրիլի 1897 թ. Բաղառիճ, թուրքահայատակ և հայ բողոքական, որ բնակվում էր Շառլոտենբուրգ, Հարտենբերգ փողոցի 37 համարում, Դիտմանի մոտ և 1921-ի մարտի 16-ից ի վեր գտնվում է բանտում, մեղադրվում է 1921 թ. մարտի 15-ին Շառլոտենբուրգի մեջ

թուրքական նախկին մեծ եպարքոս Թալեաթ փաշային դիտմամբ սպանելու և սպանությունը կանխամտածվածությունով կատարած լինելու համար: Ոճրագործությունը նկատի կառնվի, ըստ պատժական օրինագրքի 211-րդ հոդվածի: Այդ հիմքերով բանտարկությունը շարունակվում է: Բեռլին, 16 ապրիլի 1921, նահանգային երրորդ դատարան, պատժի 6-րդ սենյակ»:

— Եթե այս մեղադրանքին այո կամ ոչ ասելու ստիպվիք, ի՞նչ պիտի պատասխանեք, — դարձավ ինձ նախագահը:

— Ո՛ր:

— Խնդրեմ, հարցրեք, թե ինչո՞ւ իրեն հանցավոր չի համարում, — դիմեց նախագահին պաշտպան ֆոն Գորդոնը:

— Ինձ հանցավոր չեմ համարում, որովհետև խիղճս հանգիստ է:

— Ինչո՞ւ է խիղճդ հանգիստ, — հարցրեց նախագահը:

— Մարդ եմ սպանել, բայց մարդասպան չեմ:

— Ասում եք, որ ձեր խիղճը մաքուր է, բայց հարց տվեք ձեզ, արդյո՞ք Թալեաթ փաշային ուզում էիք սպանել:

— Այդ հարցումը չեմ հասկանում, չէ՞ որ նրան արդեն սպանել եմ:

— Ուզում եմ ասել, թե նրան սպանելու ծրագիր ունեի՞ք:

— Ո՛ր:

— Փարիզից ե՞րբ եկաք Ժնև:

— 1920 թ. վերջերին:

— Իսկ Բեռլին:

— Դեկտեմբերի սկզբին:

— Հունվարին ապրում էիք Աուգսբուրգեր փողոցի 51 տանը:

— Դեկտեմբերին:

— Հետո բնակարանը փոխեցի՞ք:

— Այո՛:

— Ե՞րբ:

— Դեպքից մոտ երկու շաբաթ առաջ:

— Ի՞նչն էր այդ տեղափոխության պատճառը:

— Որոշել էի Թալեաթին սպանել:

— Այդպես վարվելով՝ գործը նախապատրաստո՞ւմ էիք:

— Այդ ժամանակ ինձ համար հզոր ներքին պահանջ էր Թալեաթին սպանելը:

— Ուրեմն դուք մտադրված էիք նրա մոտե՞րքը բնակվել:

— Այո՛:

— Ասացե՛ք, խնդրե՛մ, ճիշտ է, որ դրանից առաջ ստուգել էիք, որ Թալեաթը գտնվում է Բեռլինում:

— Այո՛, մոտավորապես հինգ շաբաթ առաջ ես նրան տեսա:

— Որտե՞ղ:

— Կենդանաբանական այգու մոտ լսեցի թուրքերեն խոսակցություն, ուր մեկին «փաշա» անվանեցին: Ետ նայելով՝ տեսա, որ Թալեաթ փաշան է. հետևեցի նրան: Հարսենբերգ փողոցի սկզբի մասում երեք ուղեկիցները հրաժեշտ տալով նրա ձեռքը համբուրեցին, իսկ Թալեաթ փաշան մի ուրիշի հետ տուն մտավ:

— Ուրեմն ստույգ չէ՞, որ դուք ավելի առաջ գիտեիք, որ Թալեաթ փաշան գտնվում է Բեռլինում:

— Ո՛չ...

— Ի՞նչ պատճառով եք ժամանակին դիմել գոկտոր Կասիրերին:

— Հիվանդ էի, ջղախի՛ն տազնապներ և զլխապտույտներ էի ունենում:

— Ե՞րբ էր այն ջղախին տազնապը, որի միջոցին դրամատան մի պաշտոնյա Ձեզ վեր հանեց ու Երուսաղեմի փողոցից տուն տարավ:

— Չեմ հիշում...

— Այն ժամանակ դեռ ապրում էիք Աուգսբուրգի փողոցում:

— Այո՛:

— Ովքե՞ր էին ձեր ծանոթները:

— Թերզիբաշյանը, Էֆթյանը, Գալուստյանը, Աբելյանը:

— Հունվարից այս կողմ օրիորդ Բայնզոնից դաս առնելուց բացի

ի՞նչ էիք անում:

— Այցելում էի ծանոթներին:

— Կարծեմ պարի դա՞ս էլ էիք առնում:

— Այո՛, մեկ անգամ:

— Ըի՛շտ է, որ դասերի ժամանակ ջղախին տազնապ եք ունեցել:

— Այո՛:

— Ինչպե՞ս էիք Ձեր նախորդ տանտիրոջ՝ տիկին Շթելբաումի հետ:

— Շատ լավ:

— Տիկին Դիտմանի մոտ էլ գո՞հ էիք:

— Այո՛:

— Ինչպե՞ս եղավ, որ սպանություն գործեցիք:

— Սենյակիս մեջ քայլում էի, երբ Թալեաթ փաշային տեսա իր բնակարանի պատշգամբում: Ողջ էությունս ցնցվեցի. նա էր, որ սպա-

նել էր մորս, եղբորս, հարազատներիս և հազարավոր ազգակիցներիս: Տեսա, որ դուրս է գալիս, ատրճանակս վերցրի, վազեցի և գնդակահարեցի:

— Դուրս եկած ժամանակ Թալեաթին դիմացի՞ մայթի վրա տեսաք:

— Այո՛:

— Իրեն մոտեցաք և Հարսենբերգ փողոցը անցա՞ք:

— Փողոցի այս կողմով վազեցի, մինչև իրեն հասա և անցա, հետո փողոցն անցա ու հասա:

— Երեսին նայեցի՞ք, հետը խոսեցի՞ք:

— Հետը չխոսեցի, մայթի վրա նրան հավասարվեցի ու կրակեցի:

— Գլխի՞ն նշան բռնեցիք:

— Բոլորովին իրեն մոտեցա:

Հետո ի՞նչ եղավ:

— Այնքանը միայն գիտեմ, որ Թալեաթ փաշան գետին ընկավ, գլխից արյուն էր հոսում, ու շորս դին բազմություն էր խմբված:

— Չտեսա՞ք, որ Թալեաթին մի կին էր ընկերակցում:

— Ո՛չ:

— Տիկին Թալեաթին շտեսա՞ք:

— Ո՛չ:

— Սպանությունից հետո ի՞նչ արիք:

— Չեմ հիշում:

— Չե՞ք հիշում, որ փախել եք:

— Փախչելու ոչ մի կամք չկար մեջս, բազմությունը հարկադրեց՝

հարձակվելով վրաս:

— Ի՞նչ մտածեցիք ձեր արածի մասին:

— Սրտի գոհունակություն էի զգում:

— Իսկ այսօ՞ր:

— Դեռ այսօր էլ եղածից շատ գոհ եմ:

— Ծեծի ժամանակ չե՞ք հիշում, թե ինչ ասացիք ամբոխին՝ Ձեզ արդարացնելու համար, — հարց տվեց պաշտպան Նիմախերը:

— Ասացի, որ ես հայ եմ, իսկ նա՝ թուրք. ձեզ հետ առնչություն չունի:

— Կուզեի իմանալ, թե ամբաստանյալը ինչպե՞ս ճանաչեց, որ այդ անձը Թալեաթն է. առաջ տեսն՞ել էր նրան, թե՞ պատկերների վրայով ճանաչեց, — ասաց դատախազը:

— Նրան չէի տեսել, լրագրերի մեջ տպված պատկերներից ճանաչեցի:

— Երզնկայում հայերից բացի ուրիշ ի՞նչ աղգեր կային:

— Քսանից երեսուն հազար թուրքեր...

* * *

Նախագահ Լեմբերգն անցավ վկաների հարցաքննության:

Շառլոտենբուրգի վաճառական Եսենը պատմեց, թե ինչպես հավասարվեցի Թալեաթին ու կրակեցի:

— Մի քիչ առջևից անցնում էր մի կին, որ ուշաթափ եղավ. նախ՝ վեր հանեցի այդ կնոջը՝ կարծելով, թե վիրավորված է: Հետո ամբաստանյալի հոտից վազեցի ու Ֆազանե փողոցում ձերբակալեցի նրան: Բնական է, բազմություն հավաքվեց. մարդիկ անխնա ծեծում էին ամբաստանյալին, մեկը բանալիով շարունակ հարվածում էր գլխին, ուրիշները գոռում, կանչում էին...

Վկային եղած հարցումներից պարզվում է, որ ուշաթափ եղած կինը անցորդ է և ոչ թե Թալեաթի կինը, ինչպես գրել էին թերթերը: Նախագահը խնդրում է հայտնել տիկին Թալեաթին, որ նրա վկայությանը այլևս պետք չունի, և կարող է մեկնել:

Հաջորդ հինգ վկաները տարբեր երանգներով կրկնեցին նույնը: Շառլոտենբուրգի ոստիկանության պետ Գնասը, որ ինձ հարցաքննողներից առաջինն էր, աշխատում էր հաստատել, որ սպանությունը կատարվել է կանխամտածումով: Ապա կանչվեց առաջին տանտիրուհիս՝ տիկին Շթելբաումը: Կարծես անցել էր շատ ժամանակ, ու կարոտի մի զգացում հայտնվեց այդ պահին իմ մեջ դեպի նա. կարճ ժամանակում դարձել էր հարազատ այդ օտար կինը: Նա ծեր աչքերով նայեց դեպի ինձ ու ասաց.

— Այո՛, ամբաստանյալը բնակվել է ինձ մոտ. իր մասին միայն լավը կարող եմ վկայել: Շատ պարկեշտ ու համեստ էր: Սպասուհի չունեմ և ինքս եմ կատարում տան գործերը, սակայն ինչ որ կարող էր, ինքն էր անում: Ինձ չժանրաբեռնելու համար կոշիկներն ինքն էր մաքրում: Ամեն տեսակետով շատ համեստ ու պատվավոր էր:

— Հիվանդացա՞վ ձեզ մոտ, — հարցրեց նախագահը:

— Չափազանց ջղային էր, չէր կարողանում քնել:

— Գիտեի՞ք, որ այցելում էր բժշկի:

— Այո՛, պրոֆեսոր Կասիրերին:

— Զարմացա՞ք, որ հանկարծ տեղափոխվեց:

— Ինչպե՞ս չէ. այդ առթիվ հարցումիս պատասխանեց, թե բժիշկն ասել է, որ գաղի լույսը վնասում է իրեն և պետք ունի արևի լույսի: Հավատացի, որովհետև շատ ջղային էր:

Փորձագետ բժիշկ Լիպմանը երկար-բարակ հարցաքննության ենթարկեց նրան հոգեկան վիճակիս մասին:

Նույն ձևով վկայեց նաև մյուս տանտիրուհիս՝ տիկին Դիտմանը: Դեպքի մասին ասաց.

— Մարտի 15-ի առավոտը, դեպքի օրը, սպասուհիս ինձ լուր տվավ, որ պարոնը սենյակում լաց է լինում, ասացի՝ հանգիստ թող, գուցե մերձավորներից մեկը մեռել է. քիչ հետո դուրս ելավ:

— Որե՞ կասկած չունեցա՞ք, — հարցրեց նախագահը:

— Ամենևին, մինչև որ սպասուհիս տուն վերադարձավ և ասաց, թե պարոնը սպանված է: Խեղճ ես, ի՞նչ ես, — ասացի, — հետո իմացա, որ ինքը մեկին սպանել է:

— Ամբաստանյալը սովորական հանդարտությամբ մեջ էր այդ օրը:

— Մի օր նրա ծանոթներից մեկը եկավ և ասաց, թե պարոնը հիվանդ է և արևոտ սենյակի պետք ունի, — ասաց տիկին Դիտմանը՝ երկար պատմություն անելու մտադիր...

— Ձեզ մոտ եղած ժամանակ ոչինչ չնկատեցի՞ք:

— Ո՛չ:

— Ուսանո՞ւմ էր:

— Այո՛, շատ քիչ պնդամ էր դուրս գալիս:

— Այցելուներ ունե՞ր:

— Բնավ:

— Նկատե՞լ եք վրան ջղայնություն:

— Ամաչկոտ էր, չէր կարող երեսիս նայել, շփոթվում էր:

— Ահաբեկվա՞ծ էր:

— Զարհուրածի երևույթ ունե՞ր:

— Ծանր խորհուրդներից հալածվա՞ծի պես:

— Այո՛:

— Հիվանդագին երևույթներ նկատե՞լ եք:

— Ո՛չ: Բայց ինքն ասում էր, որ հիվանդ է, ջղային:

— Ամբաստանյալ, — դարձավ ինձ նախագահը, — ո՞վ գնաց տիկին Դիտմանի մոտ՝ Ձեզ համար բնակարան վարձելու:

— Հայ ուսանողական միության նախագահը:

— Այստե՞ղ է:

— Ո՛չ...

— Ամբաստանյալը նեղվածի՞, թե՞ ընկճվածի տպավորություն էր թողնում, — հարցրեց Դիտմանին փորձագետ Լիպմանը:

— Վարանոտ էր, գոնե իմ կարծիքով շատ վարանոտ էր, — ասաց ժպտալով, հայացքը Լիպմանից դարձնելով ինձ:

— Ամբաստանյալի՞ Ձեր մոտ եղած ժամանակ ատրճանակը տեսե՞լ եք, տիկին Շթեյբաում, — դարձավ նախագահը նախկին տանտիրուհու:

— Ո՛չ:

— Ամբաստանյալի գույքերը շա՞տ էին:

— Ո՛չ, միայն մի սնդուկ ուներ, որ միշտ բաց էր:

— Ամբաստանյալ՝ — դարձավ ինձ նախագահը, — ո՞ր էիք պատրճանակը:

— Սնդուկիս մեջ:

— Տիկին Շթեյբաումի մոտ նույնպե՞ս:

— Այո՞, սնդուկիս մեջ էր:

— Ես չեմ տեսել, — մրմնջաց տիկին Շթեյբաումը:

— Զարմանալի է, որ հաճախ նայել եք սնդուկը, բայց պատրճանակը չեք տեսել:

— Ձեմ կարող ասել, որ սնդուկը հաճախ եմ նայել, — զուսպ բարկություն ասաց տիկին Շթեյբաումը...

— Հերթը հասավ մանկահասակ վարժուհու՝ Լոլա Բայնզոնին:

— Դո՞ք ամբաստանյալին լեզվի դա՞ս էիք տալիս:

— Այո՞:

— Ի՞նչ կարող եք ասել իր բարք ու վարքի մասին:

— Հունվարի 18-ից սկսած դաս էր առնում, սկզբում շատ լավ էր առնորում, բայց վերջը ցրված էր:

— Ասե՛լ է ձեզ, որ հիվանդ է և դիմել է բժշկի:

— Վերջը պատմեց, որ եղել է պրոֆեսոր Կասիրերի մոտ, դեղ է ընդունում: Աշխատելն իր համար դժվար էր: Մի դասի ժամանակ նկատեցի, որ նույնիսկ չէր կարողանում գրածը կարդալ. հայտնի էր, որ հիվանդ է: Իրեն ասացի, որ ախուհետև դասերը շարունակելն անպատակ է: Դրանից հետո դասերն ընդհատվեցին:

— Ե՞րբ էր այդ:

— Մոտավորապես փետրվարի երկրորդ կեսին:

— Հետո դարձյալ եկա՞վ:

— Մի անգամ էլ եկավ և ասաց, որ իրեն վատ է զգում. արդեն երևում էր, որ հոգեկան վիշտ ուներ. շատ տխուր էր:

— Այդ տխրության վրա խոսո՞ւմ էր:

— Մի անգամ միայն, երբ դասի բերումով իր հայրենիքի մասին հարցրի, ասաց, որ ինքն այլևս հայրենիք չունի, իր բոլոր հարազատներն սպանված են: Այնքա՞ն բացահայտ էր արտացոլում այս պատասխանի մեջ տառապանքը, որ այլևս չուզեցի հարցնել:

— Ձի՞ կարող պատահել, որ դասերն ընդհատված լինեն մարտի սկզբին:

— Կարող է:

— Գուցե մարտի 5-ից քիչ առա՞ջ, բնակարանը փոխելուց հետո՞:

— Նոր բնակարանից այլևս չեկավ:

— Գուցե իրական պատճառ կա՞ր, որ ստիպված էր բնակարանը փոխել և դասերն ընդհատել:

— Չգիտեմ: Մարտին, դեպքից մոտ մեկ շաբաթ առաջ, հեռաձայնով ինձ լուր տվեց, որ բնակարանը փոխել է և դասերը պետք է վերսկսի, եթե իրեն լավ զգա:

— Ամբաստանյալ՝, ինչո՞ւ ընդհատեցիք դասերը:

— Առողջական վիճակս լավ չէր:

— Տիկին Դիտմանի մոտ եղած ժամանակ չէի՞ք ձանձրանում:

— Ինչո՞ւ պիտի ձանձրանայի:

— Քանի որ այլևս դաս չունեիր:

— Դասերն ինձ մասնավոր հաճույք չէին պատճառում...

Որքան կարող էի հասկանալ, խնդիրը դառնում էր «կանխամտածվածի» շուրջը, որ դեռ մնում էր մութ ու հոգեկան հիվանդ վիճակներով պարուրված: Կանչվեց Երվանդ Աբելյանը. իրեն ուղղված հարցումների բերումով պատմեց պարի դասի ժամանակ պատահած գլխավոր տույտս, բժշկին այցելելիս, կենցաղս, վիճակս: Վերջինի առթիվ նախագահը հարցրեց.

— Խոսե՞լ է Ձեզ հետ, թե հարազատների կորստյան պատճառը ո՞վ էր:

— Ո՛չ:

— Թալեաթի՞ Բեռլինում գտնվելու մասին խոսք չարա՞վ:

— Ո՛չ:

— Տիկին Դիտմանի մոտ փոխադրվելու մտադրության մասին Ձեզ կանխավ հայտնե՞լ էր:

— Ո՛չ: Բայց մի օր ինձ խնդրեց տիկին Շթելբաումին հայտնել, որ բնակարանը ուզում է թողնել, որովհետև բժիշկն ասել է, թե դազի ճրագը վնաս է իրեն:

— Ուրեմն իբրև փոխադրվելու պատճառ Ձե՞զ էլ իր առողջական վիճակը ցույց տվավ:

— Այո՛:

— Ձեզ ասե՞լ էր, որ Հարտենբերգ փողոցում բնակարան է գտել:

— Ո՛չ, չգիտեի, թե որտե՞ղ է գտնվում այն:

— Տեղափոխվելուց քիչ առաջ իր բարձր ու վարքի մեջ փոփոխություն նկատեցի՞ք:

— Ո՛չ:

— Երբեք Ձեզ հետ Թալեաթին սպանելու մասին չի՞ խոսել:

— Ո՛չ:

— Բայց չէ՞ որ հաճախ միասին եք եղել:

— Հետո ես էլ դրա վրա զարմացա:

— Գիտեի՞ք, որ Թալեաթ փաշան բնակվում է Հարտենբերգ փողոցում:

— Ո՛չ:

— Ձեզ հետ Թալեաթի մասին չի՞ խոսել:

— Ո՛չ:

Նախագահը ետ նստեց:

— Հայերդ ջարդերի մասին խոսելիս ինչի՞ վրա եք առավելապես ծանրանում,— հարցրեց պաշտպան Ֆոն Գորդոնը:

— Մեր գլխով անցածների վրա:

— Ամբաստանյալը չի՞ պատմել Ձեզ, որ ջարդերին կորցրել է իր հարազատներին:

— Այո՛, մի անգամ, բայց առհասարակ այդ մասին չէինք խոսում:

— Շատ դարմանալի է այդ,— ընդմիջեց փորձագետ Լիպմանը:

— Մի օր Լեփսիուսի «Հայերն ու Գերմանիան» գիրքը ձեռքս էր, թարգմանեցի նրան մի քանի տող, հանկարծ գիրքը ձեռքիցս խլեց և ասաց. «Թո՛ղ, հին վերքերը չբանանք»:

— Ուրեմն խուսափո՞ւմ էր այդ դեպքերը հիշելուց:

— Այդպես էր երևում ...

Ոչինչ չպարզեց նաև էֆթյանի և Թերզիբաշյանի հարցաքննությունը: Բայց ահա Շառլոտենբուրգի դատարանի գաղտնի խորհրդական

Շուլցեն, որ հարցաքննել էր ինձ մարտի 16-ին, սկսեց փաստել սպանության կանխամտածվածությունը:

— Ամբաստանյալի պատասխանները դեռ բավականին հստակ հիշում եմ,— ասաց նա,— առանց դժվարության խոստովանեց, որ Թալեաթին սպանել է զիտակցությամբ և զիտումով: Իսկ երբ հարցրի պատճառը, ասաց, թե Թալեաթը այն մարդն է, որի հրամանով սպանվել են իր մերձավորները Հայաստանում, դրա համար էլ որոշել է լուծել հարազատների վրեժը և այդ նպատակով էլ եկել է Բեռլին: Ատրճանակը ձեռք է բերել հայրենիքում, աշխատել է գտնել Թալեաթի հետքը, որը գտնելուց հետո, նրա բնակարանի դիմաց սենյակ է վարձել՝ զիտելու և հսկելու նպատակով: Մեկ օր էլ նշմարելով, որ Թալեաթը դուրս է գալիս, ատրճանակն առել ու վրա է հասել: Որևէ սխալմունքից խուսափելու համար անցել է դիմացը և համոզում գոյացնելով, որ անցորդը նույն ինքը Թալեաթն է, նրան սպանել է:

Մինչև այդ թմրած դատախազն այժմ նոթագրություններ էր կատարում՝ լրացուցիչ հարցումներ անելով: Ունկնդիր հասարակության մեջ սրվել էր հետաքրքրությունը: Պաշտպաններս աշխատում էին արժեզուրկ դարձնել Շուլցեի վկայությունը: Սկսվում էր պայքարը: Նախ վկայությանը զգալի հարված հասցրեց թարգման Գալուստյանը. նա ասաց, թե այդ օրը ես ի վիճակի չէի ցուցմունքներ տալու, որովհետև ծեծված, տրորված և ուժաթափ էի: Շուլցեն հաստատեց, որ իրոք խոշտանգված էի, սակայն բոլորովին հանդարտ մեկի տալովություն էի թողնում: Նախագահը ցանկացավ պարզել, թե մի՞թե հարցումների բնույթով չէին թելադրված պատասխանները: Պաշտպան Նիմայերը խնդիր հարուցեց, թե ի՞նչ ձևով է կատարված ցուցմունքներիս թարգմանությունը, և արդյոք Գալուստյանը այդ դեպքում չի՞ արտահայտել իր անձնական տրամադրությունները: Բարեմիտ Շուլցեն հիշեց, որ թարգմանը ինձ համար իր հետ բերել էր քաղցրավենիքներ և իր այն առարկությանը, թե ինչպե՞ս կարելի է մարդասպանին քաղցրավենիք տալ, բացականչել է. «Ի՛նչ մարդասպան, նա մեզ համար մեծ մարդ է»: Ֆոն Գորդոնը բռնեց Գալուստյանի այդ խոսքերի պոչից՝ փաստարկելու համար անձնական տրամադրությունների հավանականությունը թարգմանության մեջ: Իր հերթին Գալուստյանը հայտնեց, թե այնքա՛ն կասկածել է պատասխաններիս ճշտությանը, որ հրաժարվել է հարցաքննությունը ստորագրել: Նախագահը ճշտեց այդ պարագան, որով նախնական ցուցմունքներս արժեզուրկ եղան ...

Միջօրեի կես ժամվա դադարից հետո դատավարությունը սկսվեց տիկին Քրիստինե Թերզիբաշյանի հարցաքննությամբ: Պաշտպան Ֆոն Գորգոնը նախագահից խնդրեց վկային հարցաքննել ջարդերի մասին:

— Պատերազմի ժամանակ որտե՞ղ էիք բնակվում, — հարցրեց նախագահը վկային:

— Կարինում:

— Այդ ձեր հայրենի՞քն է:

— Այո՛:

— Այնտեղ տեղահանություններ եղա՞ն:

— 1915-ի հուլիսին բնակիչներին ժողովեցին ու հայտնեցին, որ պետք է թողնեն քաղաքը:

— Քաղաքի մեջ հայտարարություններ եղա՞ն, թե հայերը պետք է գաղթեն:

— Նախ ոստիկանների միջոցով լուր տվին քաղաքի հարուստներին, ապա բոլորին հայտնեցին, որ քաղաքը պետք է դատարկվի, որովհետև ռազմագետորեն գտնվում է վտանգված շրջանում: Քաղաքի հարուստները ութ օր առաջ տեղեկացան այդ մասին, իսկ մնացածները՝ միայն մեկ օր առաջ: Հետո պարզվեց, որ եղածը խաբեություն է, և միայն հայերը պետք է աքսորվեն:

— Բնակչությանը միանգամի՞ց դուրս հանեցին քաղաքից:

— Չորս անգամից:

— Չորս խմբո՞վ:

— Չորս խումբ ութ օրվա մեջ:

— Ետ մնացողներին հայտնի՞ էր, թե ի՞նչ են լինում նախորդ խմբերը:

— Ո՛չ:

— Որոշ ուղեկիտ ճշտվա՞ծ էր:

— Նախ Երզնկա պիտի՞ գնայինք:

— Դուք ո՞ր խմբի մեջ էիք:

— Երկրորդ:

— Նկարագրեցե՞ք՝ որքա՞ն մարդ տեղահան եղավ, դուք որչա՞փ առաջացաք և ի՞նչ պատահեց:

— Մեր ընտանիքը բաղկացած էր 21 անձից: Նրանցից միայն երեքը մնացին:

— Որքա՞ն մեծ էր խումբը:

— 500 ընտանիք:

— Ձեր հարազատներն ինչպե՞ս մեռան:

— Մեր ընտանիքը բաղկացած էր 21 հոգուց: Վարձել էինք եղան հրեք սալ ու նրանց մեջ դետեղել, ինչ կարելի էր. մեղ հետ վերցրինք ուտելիք և դրամ: Կարծում էինք, թե Երզնկա պիտի գնայինք, հայրս, մայրս, երկու եղբայրներս, երիցագույնը 30 տարեկան, երեք մանչ, փոքրիկը վեց ամսեկան, ամուսնացած քույրս իր ամուսնու հետ, վեց տղա, ամենամեծը 22 տարեկան: Իմ աչքով տեսա բոլորի կորուստը. միայն երեք հոգի ողջ մնացին ...

Տիկնոջ ձայնը դողաց, զոզոջ ձեռքը տարավ կրծքին ու հարեց.

— Երգվում էմ, որ Պոլսի հրամանով տեղահանվեցին:

— Ի՞նչ կերպով:

— Երբ քաղաքից դուրս ելանք, Կարնո բերդի դռների առջև ոստիկանները հավաքվեցին ու սկսեցին զենք փնտրել: Դանակ, անձրևանոց և այլն հավաքեցին: Հասանք Բաբերդ: Երբ այս քաղաքից անցնում էինք, տեղ-տեղ դիակներ տեսանք:

— Դիակները Կարինից եկող նախընթաց խմբերի՞ց էին:

— Ո՛չ, Բաբերդից: Ապա հասանք Երզնկա: Խոստացել էին մեղ բնակարան տալ, բայց չուր խմելու հրաման անգամ չտվին:

— Ինչպե՞ս տեղի ունեցավ ջարդը, որի ընթացքում Ձեր հարազատները սպանվեցին:

— Երբ բավական ճանապարհ գնացինք, խմբից 500 ընտրովի երիտասարդներ անջատվեցին. դրանց մեջ էր մեկ եղբայրս, որ հաջողել էր փախչել ու մեղ մոտ գալ: Աղջկա հագուստներ հագցրինք նրան: Մյուս երիտասարդները ջարդվեցին ...

Նախագահի հոնքերը վեր թռան զարմանքից, աչքերը խռչոցացան:

— Ի՞նչ եղան ընտրվածները, — ասաց նա:

— Ջարդվեցին և ջուրը թափվեցին:

— Որտեղի՞ց գիտեք:

— Աչքերովս տեսա:

— Տեսաք, որ գե՞տը թափվեցին:

— Այո՛, գետը թափվեցին, և հոսանքը քշեց, տարավ բոլորին:

— Նախագահը թուրք կուլ տվեց:

— Ետ մնացողներն ի՞նչ եղան:

— Պաղատեցինք, լացինք, բայց մեղ սվիններով առաջ քշեցին:

— Ո՞վ:

— 30 ոստիկան և մեկ ջոկատ զինվոր:
 — Ապա ձեր հարազատներն ի՞նչ եղան:
 — Սայլերը թափել էին ամեն բան, գնացել: Ինչ կարողացանք, շալակեցինք ու հասանք Մալաթիա: Բայց թույլ չտվին քաղաք մտնել ու մեզ քշեցին լեռները: Այդտեղ այրերին կանանցից բաժանեցին: Ընդամենը տասը մետր մեզանից հեռու բոլորին կացնահար արին ...
 Շատ անսովոր նյութ էր նախագահի համար ու դժվարություններ էր վարում հարցաքննությունը:
 — Այրերն ու կինե՞րը, — հարցրեց նա:
 — Ո՛չ: Միայն այրերին ջարդեցին: Երբ մթնեց, ոստիկաններն եկան և գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին առևանգեցին: Դիմադրողներին սվիններով խոցոտում էին, սրունքները պատռում, նույնիսկ հղի կանանց կողերը փշրում էին ...
 Մեծ իրարանցում առաջացավ սրահի մեջ: Տիկին Քրիստինեն ետ նայեց ու դողդոջ ձայնով գոչեց.
 — Երդմամբ հաստատում եմ այս ...
 Շշմած նախագահը իրեն գտավ:
 — Դուք ինչպե՞ս ազատվեցիք:
 — Եղբորս սպանեցին: Մայրս, հրե դա տեսավ, վայր ընկավ ու մեռավ: Հետո մի թուրք ուզեց կնության առնել ինձ, դիմադրեցի, տղաս սպանվեց ...
 — Ինչպե՞ս ազատվեցիք, — գոչեց նախագահը՝ մղձավանջից ազատվելու ակներե ցանկություններով:
 — Հեռվից ծուխ նշմարեցի, տեսա եղբորս կնոջը, որի երկունքը սկսվել էր: Քշեցին Սամսեք. կինը մնաց այնտեղ ...
 — Քանի՞ հոգի մնացիք:
 — Մոտավորապես 600 հոգի:
 — Իսկ ձեր ընտանիքի՞ց:
 — Հայրս, երկու եղբայրներս և ես:
 — Ուրեմն Սամսեք եկաք, — մեքենայաբար հարցրեց նա:
 — Այո՛, այնտեղ հայրս հիվանդացավ, նրան էլ տարան, թեև եղբորս հաջողվեց նրան բերել, բայց երեկոյան մահացավ ...
 — Իսկ երկու եղբայրներ՞դ:
 — Ողջ են ...
 Նախագահը, ետ նայելով, խորունկ շունչ առավ:
 — Այդ բոլորը իրականություն է, թե՞ երևակայություն:

— Պատմածս իրականությունից շատ պակաս է:
 — Դուք Սամսեք մնացիք:
 — Ո՛չ: Քշեցին Սառուշ ...
 — Լա՛վ, ընդհատեց նրան իր հարցումից զղջացած նախագահը, — «վ էր համարվում այդ արհավիրքների պատասխանատուն:
 — Ամեն բան կատարվում էր էնվեր փաշայի հրամանով. զինվորները ստիպում էին մեզ ծնրադրել և աղոթել նրա արեշատության համար, որ մեզ կյանք է շնորհել ...
 Այդ խոսքերը նոր շարժման և հուզման տեղիք տվին հասարակության մեջ՝ ընդհատելով տիկնոջը: Խոսք վերցրեց պաշտպան Նիմայեի:
 — Հասկանալի իրարանցումից պարզ է, որ վկայի ասածները անհավատալի են թվում: Բայց մենք մեր տրամադրությունն տակ ունենք հազար ու մեկ նման զեկույցներ: Սակայն, որպեսզի վկայի արժանապատվության վրա ամենաթեթև տարակույս իսկ չծագի, պիտի խնդրեի, որ այժմ երկու լավատեղյակ իրադեպերը՝ պարոն պրոֆեսոր, դոկտոր Լեփսիուսը և վսեմաշուք Լիման Ֆոն Զանդերսը հարցաքննվեն այն ժամանակվա թուրքական զինվորականության և ոստիկանության մասին:
 Վաթսունն անց, բաց, գեղեցիկ ճակատ, կարճատես, կապույտ աչքեր, մանկունակ բերան, ալեխառն կարճ մորուք, պիրկ ու խիստ աշտեր, այդպիսին էր դոկտոր Լեփսիուսը: Նրա կատարած ջանքերի և դիմումների հիշատակը դեռ շատ թարմ էր, ու հայերի երախտագիտությունը դեպի գերմանացի հայրենասերը՝ շատ մեծ: Զարդերի շքեղանքում նա լույս ընծայեց իր «Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei» աշխատությունը, որ եղավ առաջին մեծ գործը սարսափների մասին: Գերմանական գրաքննությունը ջանք չխնայեց այդ գրքի տարածումը սահմանափակելու և ամեն կերպ աշխատեց, որ գերմանական մամուլի մեջ թուրքերի մասին հանրային կարծիքը «չպղտորվի»: Պատերազմի բովանդակ տեղություն, դեպքերի մասին գերմանական մամուլը իրավունք չունեի ոչ մի բառ հիշատակելու: Այս պայմաններում հալածական հայասերը իր օրերը արտասահմանում էր անցկացնում՝ նպաստի և օգնության գործերով: Հետագայում Լեփսիուսը իր վերոհիշյալ աշխատությունը հրատարակեց լրացված «Der Todesgang des armenischen Volkes» խորագրով: Ապա նա շատ մեծ ծառայություն մատուցեց հշմարտությունը պարզելու գործին՝ զինադադարից անմիջապես հետո հրատարակության տալով ջարդերի

ու տարագրութեան շուրջը Գերմանիայի արտաքին գործոց նախարարութեան մեջ եղած փաստաթղթերը՝ «Deutschland und Armenien» մեծահատոր գրքով: Այժմ նա սկսեց իր խոսքը՝ սուր ակնոցների միջից կապույտ աչքերը կենտրոնացնելով նախագահի վրա:

— Ընդհանուր տեղահանութիւնը որոշեց Երիտասարդ թուրքերի կոմիտեն՝ Թալեաթ և էնվեր փաշաների գլխավորութեամբ, որոնք գործադրեցին որոշումը Երիտասարդ թուրքերի օգնութեամբ:

1915 թ. ապրիլին ձեռնարկված տեղահանութիւնը վերաբերում էր թուրքիայում եղած բոլոր հայերին՝ շատ քիչ բացառութեամբ, որոնց մասին պիտի հիշեմ: Պատերազմից առաջ թուրքիայում կար ընդամենը մեկ միլիոն ութ հարյուր հիստոն հազար հայ: Թուրքիայում ստույգ մարդահամար չկա, այս թիվը ճշտվում է եղած վիճակագրական տեղեկութիւններից, որոնք ներդաշնակում են Հայոց Պատրիարքարանի ազգահամարին: Հայ բնակչութիւնը պատերազմից առաջ տարածված էր Եւրոպական թուրքիայում (Պոլիս, Ադրիանապոլիս, Ռոդոս-թո) և Ասիական թուրքիայում (Անատոլիա, Կիլիկիա, Հյուսիսային Ասորիք, Միջագետք: Հայերի մեծ մասն ապրում էր Արևելյան Անատոլիայում, Հայկական լեռնաշղթայի վրա, հայ ազգի հին հայրենիքում, վեց վիլայեթների մեջ՝ Կարին, Վան, Բաղեշ, Դիարբեքիր, Սեբաստիա և Խարբերդ): Արևմտյան Անատոլիայում, Պոլսո գիմաց, Մարմարայի հարավային եզերքներում բնակվում էր ազգի մի խոշոր բեկորը: Հարավային Անատոլիայի մեջ՝ Կիլիկիա, Տավրոսի տափաստանով և Ալեքսանդրիայի ծովախորշին սահմանակից Հյուսիսային ասորական երկրներով, կազմում է հայկական հին հայրենիքի մի մասը:

Լեփսիուսը հանեց ակնոցները, սրբեց՝ թարթելով հոգնած աչքերը:

— Անատոլիայի ամբողջ հայ բնակչութիւնը տեղահանվեց բարձրագույն հրամանով, դեպի Հյուսիսային և արևելյան եզրը Միջագետքի անապատի՝ Տեր-Ջոր, Ջոր, Ռակկա, Մեսկենե, Ռասուլ-Այն, մինչև Մոսուլ: Տեղահան եղան մոտավորապես 1,400,000 հայ,— ասաց նա՝ ակնոցները դնելով ու ձայնին ուժ տալով՝ հարեց.

— Ի՞նչ է նշանակում այս: Թալեաթի ստորագրած հրամանի մեջ ասված է. «Տեղահանութեան նպատակն է՝ ոչնչացում»: Եվ համաձայն այս հրամանագրի՝ գործն առաջ տարվեց: Արևելյան Անատոլիայի նահանգներից դեպի հարավ տեղահան եղած ամբողջ բնակչութեան միայն տասը տոկոսը քաղաքավայր հասավ: Մնացած իննսուն տոկոսին ճանապարհին սպանեցին. կանայք ու աղջիկներն առևանգվեցին ոստի-

կանների՝ ու քրդերի կողմից, մնացածն էլ մեռավ անոթութիւնից և ուժասպառութիւնից: Այն հայերից, որոնք քշվեցին Արևմտյան Անատոլիայից, Կիլիկիայից և Հյուսիսային Ասորիքից, անապատի եզրի հավաքատեղիներում հետզհետե կուտակվեց հազարավոր մարդկանց բազմութիւն: Սրանք հետո մեծ մասամբ ոչնչացան սովից ու ջարդերից: Երբ հավաքատեղիները լցվում էին նոր խմբերով այնպես, որ այլևս տեղ չէր մնում, նրանք գունդ-գունդ առաջնորդվում էին անապատ և այնտեղ մորթվում: Թուրքերն ասում են, որ իրենք որդեգրեցին հավաքատեղիների գաղափարը անգլիացիներից, որոնք կենտրոնացրին Հարավային Աֆրիկայում բոերներին: Պաշտոնապես հայտարարվում էր, թե աքսորները նախազգուշական կարգադրութիւններ են, սակայն անհատապես հեղինակավոր անձինք բոլորովին հայտնի կերպով ծանուցում էին, որ աքսորի նպատակն է հայ ժողովրդի բնաջնջումը: Ասածս հետևում է այն փաստաթղթերից, որ ես հրապարակեցի՝ հավաքելով կայսերական դեսպանութեան և արտաքին գործոց նախարարութեան արձանագրութիւններից, մանավանդ գերմանական հյուպատոսների և Պոլսի գերմանական դեսպանների ղեկույցներից:

Լեփսիուսը հանեց թաշկինակը, ճակատը սրբեց և մտացիր ասաց.

— Դուք այստեղ լսեցիք մեկ ղեկուցում տիկին Թերզիբաշյանի քաշածների ու տեսածների մասին տեղահանութեան ժամանակ: Այդպիսի ղեկույցներ՝ թանձր մանրամասնութիւններով, որոնք բոլորն էլ անձնական փորձառութիւնների դրոշմ ունեն, հարյուրներով տպագրված են մեծ մասամբ գերմանական, մասամբ էլ անգլիական ու ամերիկյան հրատարակութիւնների մեջ: Իրողութիւններն անտարակուսելի են: Գործադրման եղանակներն ամեն տեղ նման են տիկին Թերզիբաշյանի պատմածներին: Հակառակ պարագայում պետք է հարց լիներ, թե ինչպե՞ս կարելի է այդքան կարճ ժամանակի մեջ միլիոնավոր մարդկանց սպանել: Այդ հնարավոր է եղել ամենավայրագ միջոցների շնորհիվ, ինչպես ապացուցվեց նաև Պոլսի դատավարութեան ընթացքում, որ տեղի ունեցավ Թալեաթ փաշայի և ընկերների դեմ այնտեղ, պատերազմական ատյանի առջև: Ատյանը կազմված էր մի զորաբաժնի հրամանատարից, երեք զորավարներից և մեկ հարյուրապետից: Ամբաստանութեան հինգ կետերից առաջինը վերաբերվում էր հայկական ջարդերին: Պատերազմական ատյանը 1919 թ. հուլիսի 6-ին մահվան դատապարտեց ջարդերի բոլոր գլխավոր հեղինակներին՝ Թալեաթին, էն-

վերին, Զեմալին և զոկտոր Նազրմին: Հայերին ոչնչացնելու հրամանի կատարումը Պոլսից հանձնվեց վալիներին, մյուսթեսաքիֆներին և գայմապաններին, այսինքն՝ նահանգային, գավառական վարիչներին: Այն պաշտոնյաները, որոնք չէին ուզում կատարել տրված հրամանները, պաշտոնանկ էին լինում: Օրինակի համար՝ Հալեպի վալին՝ Զեմալփաշան, մերժեց իր վիլայեթության մեջ տեղահանության հրամանները կատարել: Թալեաթը նրան պաշտոնանկ արավ և տեղափոխեց Գոնիա: Զեմալփաշան այստեղ իր հովանավորության տակ առավ զեռ ողջ մնացած հայերին: Հետևանքը եղավ այն, որ այստեղից էլ վտարեցին, և մնաց առանց պաշտոնի: Սափայն նա մեկն էր այն արժանավոր և արդարակրթով վալիներից, որ ուներ Թուրքիան: Մի ուրիշ վալի՝ Ռաշիդ բեյը, Դիարբեքրի մեջ մարդախողտոլների ձեռքով սպանել տվեց երկու գայմապան, որոնք հանձն չառան կիրառել տեղահանությանը: Հրամանները չկատարող Թուրքական բնակչության, պաշտոնյաների ու զինվորականների դեմ գործադրվում էին բռնություններ: Նրանք զորաբաժնի մի հրամանատար ազդարարեց, թե ով հայերին օգնության հասնի, իր տան մեջ պետք է սպանվի և տունն էլ պետք է հրկիզվի: Եթե պաշտոնյաներից մեկն օգներ հայերին, պետք է անհապաղ պաշտոնանկ արվեր և ռազմական ատյանի առջև կանգներ:

Դատարանն ու հասարակությունը կարծես քարացել էին այդ անլուր հայտնությունների առաջ: Լեփսիուսը շարունակեց.

— Հայերի մեկ միլիոն ութ հարյուր հիսուն հազար սկզբնական թվից տեղահանվեցին մեկ միլիոն չորս հարյուր հազարը: Մնում էր ուրեմն չորս հարյուր հիսուն հազար մարդ: Սրանցից երկու հարյուր հազար մարդ ազատ մնացին աքսորից: Գլխավորապես Պոլսի, Իզմիրի և Հալեպի բնակչությունը: Հալեպի հայության աղառվելու մեջ մեծ դեր կատարեց դերմանական հյուպատոս Ռեոսլերը, նա, ով համաձայնական մամուլում զրպարտվեց իբրև ջարդերի կազմակերպող: Իզմիրի մեջ զորավար Լիման Ֆոն Զանդերսը արգելք եղավ հայերի տեղահանությանը: Նույնն արավ ընդհանուր զորապետ Ֆոն դեր Գուլցը: Նրա նա եկավ Բադդադ, իմացավ, որ Բադդադի հայերն աքսորված են Մոսուլ և Մոսուլի հայերի հետ միասին պիտի տեղահանվեն դեպի Եփրատ, այսինքն՝ դեպի մահ, Մոսուլի վալին ազդարարեց, որ արգելում է տեղահանությունը, իսկ երբ վալին նոր հրաման ստացավ տեղահանություն ձեռնարկելու, Ֆոն դեր Գուլցը ներկայացրեց իր հրաժարականը: Էնվեր փաշան ստիպված եղավ տեղի տալ Ֆոն դեր Գուլցին՝ իր

գրած թղթի մեջ ավելացնելով, թե «Իր վերին հրամանատարի իշխանությունը իրեն իրավունք չի տալիս Թուրքական սեփական ներքին գործերին խառնվելու»: Պոլսի հայերի տեղահանությունը արգելք եղան զեսպանությունները: Թույլ տվեց այստեղ մի անցողիկ դիտողություն անել: Հաճախ կարդում ենք, թե հայկական ջարդերը հետևանք են այն բանի, որ հայ վաճառական դասակարգը կեղեքել է Թուրքերին, և Թուրք բնակչությունը զայրացած, ինքնաբերաբար ոտքի է ելել հայերի դեմ: Նախ, ապացուցված է, որ ո՛չ 1895—96 թթ. ջարդերը և ո՛չ էլ վերջին ջարդերը ժողովրդական ինքնաբուխ խլրտումների հետևանք չեն, այլ պետության վարչական հրամանների գործադրություն: Ապա փաստորեն Պոլսի, Իզմիրի, Հալեպի նման վաճառատեղիներն ու հայ վաճառական դասակարգն էր, որ փրկվեց մահից թե՛ այն ժամանակ և թե՛ հիմա, մասամբ էլ նրա համար, որ ի վիճակի էր իրեն փրկելու: Սրա դիմաց Անատոլիայի ամբողջ գյուղացիությունը, որ կազմում է ամբողջ հայ բնակչության ութսուն տոկոսը, արհեստավորների հետ միասին, որոնք մեծ մասամբ հայեր են, անապատ ուղարկվեց և ոչնչացավ: Հայ բնակչության մնացորդը, մոտ երկու հարյուր հիսուն հազար հոգի, տեղահանությունից զերծ մնաց, սահմանամերձ վիլայեթների ռուսական զբաղումներով և ապաստանեց Կովկասում: Այն ժամանակ ռուսներն առաջացան Վանա լճի արևմտյան եզերքները: Նրա նահանջեցին, հայերին իրենց հետ տարան, բայց ոչ նրա համար, որ հայերը սիրելի էին նրանց համար. Յանուշկեիչը՝ Նիկոլայ Նիկոլաևիչի սպայակույտի պետը, որ այն ժամանակ Կովկասի հրամանատարն էր, հայտարարեց, որ Ռուսաստանը դատարկված երկրների մեջ հայերի փոխարեն պետք է բուրդ և կաշակական գաղութներ բնակեցնի, որպեսզի Թուրքերի դեմ մի լայն զինվորական դոտի կազմվի: Ռուսների նպատակն էր ձեռք բերել «Հայաստանը առանց հայերի»: Համենայնդեպս, ռուսների առաջխաղացումը փրկեց երեք հարյուր հիսուն հազար հայի կյանք, թեև ռուսական նահանջը նրանց զրկեց իրենց երկրից: Այդ տարադիրները մինչև օրս ապրում են Կովկասում, շատ անձուկ երկրամասի վրա, տարիներով սովի և մեծ նեղությունների ենթարկվելով: Մարդ ախմայից ինքն իրեն հարց է տալիս, թե ինչպես պատմականորեն հնարավոր եղան նման դեպքերը: Պետք է փորձեմ համառոտապես պատասխանել այս հարցին:

Հայկական հարցը ինքնաբուխ մի տունկ չէ, այլ եվրոպական դիվանագիտության ծնունդը: Հայ ազգը զոհ գնաց Ռուսաստանի և Անգ-

լիայի քաղաքական շահերի հակամարտության: Լոնդոնի և Պետերբուրգի ճատրակի մեջ հայը գինվոր էր, որ երբեմն առաջ էր քաշվում, երբեմն զոհվում: Մարդասիրական հորջորջումները, «քրիստոնեական հովանավորությունը» պատրվակներ էին:

Լեփսիուսը հիշատակեց մի շարք հայտնի պատմական փաստեր, թե ինչպես Աբդուլ Համիդի օրոք պետությունների կողմից առաջադրված հայկական բարենորոգումներին նախորդել ու հաջորդել են հայերի կոտորածներ՝ վերջապես հասնելով Երիտասարդ թուրքերի օրոք հայ ժողովրդի բնաջնջմանը:

Ապա վերադառնալով տեղահանությանը, խիստ հուզված նկարագրեց հայ մտավորականների տարագրությունն ու ջարդերը:

— Թալեաթի անձնական բարեկամ, Խորհրդարանի հայ անդամ Վարդգեսը դեռ ձերբակալված չէր, — պատմում էր նա, — գնաց Թալեաթի մոտ հալածանքների պատճառը հասկանալու: «Մեր ծանր օրերին մեր կոկորդին կպաք և հայկական բարենորոգումների հարցը բարձրացրիք, հիմա մենք պետք է օգտվենք մեր նպաստավոր դրությունից և ձեր ազգը այնպես ցիրուցան անենք, որ հիսուն տարով ձեր մտքից հանենք բարենորոգումների գաղափարը»: Վարդգեսն ավելացրեց. «Ուրեմն ուզում եք շարունակել Աբդուլ Համիդի գործը»: Թալեաթը պատասխանեց՝ այո՛: Այս սպառնալիքի համաձայն էլ գործը կատարվեց: Պոլսի ռազմական ատյանի դատավարությունը, "Journal officiel"-ի զեկուցման համաձայն, պարզում է, որ աքսորը որոշել է Երիտասարդ թուրքերի կոմիտեն և Թալեաթ փաշան՝ կոմիտեի հոգին ու դրա ամենաազդեցիկ մարդը, հրամայել է բնաջնջումը: Գերմանական և թուրքական փաստաթղթերով այս մասին կարելի է գրավոր զեկուցում ներկայացնել: Իմ այս խոսքերի նպատակն է պարզել, որ պետությունների քաղաքական խաղերը այնտեղ հասցրին, որ նախապես Աբդուլ Համիդը, ապա Երիտասարդ թուրքերը այնքան կասկածոտ դարձան հայերի նկատմամբ, որ եկան այն եզրակացություն, թե ուրիշ բան չի մնում անել, քան ոչնչացնել հայերին ...

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ

ԴԱՏԱԽԱՍՋԸ ՄԱՀԱՊԱՏԻԺ Է ՊԱՀԱՆՋՈՒՄ

Լեփսիուսի զեկուցումը շարունակելով տպավորություն թողեց ոչ միայն անտեղյակ հասարակության վրա, այլև փաստաբանների, դատավորների: Ֆոն Գորդոնը խոստովանեց, որ այդպիսի լրիվ գաղափար չունի այդ զարհուրելի դեպքերի մասին: Հասարակությունն իր հուզումը շարունակելով էր արտահայտում: Դատախազ Գոլնիկը շփում էր թղթերի վրա հակված դուխը: Երգվյալները դեռ խորասուզված էին կիսատ մնացած նոթագրությունների մեջ: Նախագահը մի պահ շիմացավ ասելիքն ու անկիբը: Առիթից օգտվեց պաշտպան վերթատերը և մի քանի հարցումներ ուղղեց զոկտոր Լեփսիուսին.

— Ինչո՞ւ Անգլիայի ու Ռուսաստանի քաղաքական խաղերը նրա պատեցին հայերի բնաջնջմանը:

— Որովհետև թուրքերին ներշնչեցին այն վախը, թե ուզում են Հայաստանից անկախ պետություն կազմել, իսկ այդ պետք է վտանգեր Ասիական Թուրքիայի գոյությունը, — պատասխանեց Լեփսիուսը:

— Առաջ այնպես դիտեինք, թե հայերի ու թուրքերի փոխադարձ ատելությունը հարյուրավոր տարիների հնություն ունի, որովհետև առաջինները քրիստոնյա, երկրորդները մահմեդական են:

— Համաթուրքական, համախալաֆական պետություն ստեղծելու երկվակյական գաղափարը, որի մեջ քրիստոնյաները տեղ պիտի չունենային, կոմիտեի և էնվեր փաշայի մտահղացումն է:

— Ուրեմն, որպեսզի հայերն էլ բալկանյան ժողովուրդների պես չազատագրվեն, որոշեցին նրանց ոչնչացնել:

— Այո՛, կոմս Մետեռնիխը, որ 1918 թ. Պոլսի գերմանական դեսպանն էր, հուլիսի 30-ի իր զեկուցման մեջ գրում էր. «Հայերի գործը վերջացած է: Երիտասարդ թուրքերի ոհմակն անհամբեր սպասում է այն րոպեին, երբ Հունաստանը պիտի Թուրքիայի դեմ դառնա: Հույները

Թուրքիայի քաղաքակիրթ տարրն են կազմում: Բայց նրանք էլ պետք է ոչնչացվեն, ինչպես հայերը»:

Նախագահն անցավ Թուրքիայի իրադարձություններին իրազեկ մյուս վկայի՝ Օտտո Լիման ֆոն Զանդերսի ցուցմունքներին։ Բարձրահասակ, կլոր դեմքով, բարեձև Զանդերսը, շնայած ծեծում էր 70-ի դռները, պահպանել էր թարմությունը։ 1913 թ. Վիլհելմի կողմից Պոլիս ուղարկված ղինվորական պատվիրակության պետն էր. նա վերակազմեց թուրքական բանակը և ինքն էլ վարեց զորակոչը 1914 թ. օգոստոսին՝ Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց երեք ամիս առաջ։

— Կուզեի պ. Լեփսիուսի ասածներին մի բանի բան ավելացնել զինվորական տեսակետից, — ասաց նա: — Իմ կարծիքով պետք է երկու մասի բաժանել այն ամենը, ինչ տեղի ունեցավ Հայաստանում և որակվում է «հայկական ջարդ» անունով: Նախ՝ Նրիտասարդ թուրքերի տեղահանության հրամանը: Կարող ենք թուրքիայի կառավարությանը ամբողջապես պատասխանատու ճանաչել այս կարգադրության համար, իսկ հետևանքների համար՝ միայն մասամբ: Ապա այն կոիվները, որոնք տեղի ունեցան Հայաստանում. հայերը ինքնապաշտպանության էին դիմել. թուրքական կառավարության հրահանգած զինաթափությանը չէին ուզում ենթարկվել և ռուսների հետ միացած պայքարում էին թուրքերի դեմ: Բնականաբար այդ կոիվները ջարդի համար դուր քացեցին: Կարծում եմ, որ սրանք զանազանելի բաներ են: Զինվորական և քաղաքական վերջին պաշտոնյաների զեկուցյների հիման վրա, որոնք զինվորական տեսակետից անհրաժեշտ էին գտնում Արևելյան Անատոլիան հայերից դատարկել, թուրք կառավարությունը տեղահանություններ հրամանագրեց:

Այս այն էր, ինչ ասել էր Լեփսիուսին էնվերը, մեծ մարդասերի
դիմումի առիթով՝ գոնե ծովեղերքի հայության կյանքը խնայելու:

— Քանի որ գերմանացիները դեմ սխալ ու անճիշտ բաներ են աս-
ված,— շարունակեց զորավարը,— կուզեի այստեղ շեշտել, որ Կուվ-
կասյան ճակատում զնդապետները և հրամանատար զորավարները
թուրքերից էին բաղկացած: Արդեն ասացի, որ այս զինվորական և
բաղաքական պաշտոնյաները Պուլխ էին զեկուցել կացության մասին,
այդ հիման վրա սկսվեց տեղահանությունը, որի գործադրությունը
գտնվում էր ամենավատ ձեռքերի մեջ: Պետք է ավելացնել, որ թուր-
քական ոստիկանությունը պատերազմից առաջ ուներ 85 հազար հո-
գի և մի քանի տարի անց: Բայց նրանք մտան բանակի մեջ, և փոխարե-

նը ստեղծվեց օգնական ոստիկանություն, որ լավ տարրերից չէր բաղ-
կացած. մասամբ ավագանիներ, մասամբ էլ թափառաշրջիկներ էին:
Այս մարդկանց մեջ կարգապահությունը բնականաբար չնչին էր: Ահա
այս պարագաները պետք է հաշվի առնել, երբ խոսք է լինում հայերի
գաղթի ժամանակ տեղի ունեցած խժոժությունների մասին: Թուրք
զինվորները չէին այդ խժոժությունները հրահրողները, այլ ոստիկա-
նական մի պատահական կազմ, որին կարիքը հարկադրեց ստեղծել:
Ապա պետք է նկատի առնել, որ թուրքական էտապը այնքան խեղճ էր,
որ ոչ միայն հայեր, այլև շատ թուրք զինվորներ մեռան սննդի պակա-
սությունից, հիվանդություններից, կազմակերպության բացակայությու-
նից: Հազարավոր թերսնված զինվորներ մեռան իմ բանակում Գեղի-
պոլուի արշավանքի ժամանակ: Ես կարծում եմ այս բոլորը անհրաժեշտ
է հաշվի առնել,— հարեց զորավարը ու քիչ մտածելով՝ շարունա-
կեց,— վերջապես չի կարելի անտեսել, որ ուղեկից խումբը մասամբ
ազդված էր «սուրբ պատերազմի» գաղափարից և կարծում էր, թի
քրիստոնյա հայերի հետ խստությամբ վարվելը բարի գործ է: Ստո-
րադաս պաշտոնությունը այս նկիթը կարող էր ավելի արժարժած լի-
նել: Արդեն քրդերն էլ, որոնք թշնամի էին հայերին, միշտ հարձակվում
էին նրանց վրա ու ջարդում ...

Զորավարը դրպանից հանեց մետաքսե թաշկինակը, լայն ճակատը սրբեց ու սեղմոջ օձիքը մատանեբով լայնացնել փորձելով՝ շարունակեց.

— Ինչքան զիտեմ, գերմանական կառավարութիւնն այն ժամանակ արավ հնարավորը՝ հայերի թշվառութիւնը մեղմացնելու համար, որքան թույլ կտային պարագաները: Բայց նրա համար այդ ղեմար էր Հատկապես զիտեմ, որ դեսպան Մետեռնիխը վճռական բողոքներ ուղղեց կառավարութեանը հայերի դեմ եղած կարգադրութիւնների համար: Մեզ համար, որ այնքան կասկածների ենթարկվեցինք, կարող եմ ասել, թե ոչ մի գերմանացի սպա հայերի դեմ ուղղված կարգադրութիւնների մէջ մասնակցութիւն չի ունեցել: Ընդհակառակը, միջամտեցինք, որտեղ կարողացանք: Պետք է շեշտեմ, որ ես երբեք հայերի մասին Թաւեաթի կողմից ստորագրված ոչ մի հրաման չեմ ստացել: Իմ ստացած հրամանները ստորագրված էին էնվերի կողմից և թեթև էին, երբեմն էլ՝ բոլորովին անիմաստ: Օրինակ, մի անգամ հրաման ստացա բոլոր հրեաներին ու հայերին սպալակույտից հեռացնելու մասին: Բնականաբար հրամանը չգործադրվեց, որովհետև նրանց պետքն ունեինք որպես

Թարգմանների: Այսպիսի անիմաստ հրամաններ հաճախ էի ստանում: Թվաց, թե զորավարն ավարտեց իր խոսքը, նախագահն անգամ համապատասխան շարժում արավ, բայց հանկարծ Զանգերսը կարևոր բան հիշողի պես ասաց.

— Նրբ 1916-ի փետրվարին լուր ստացա տեղակալ Վիլմարից, թե վալին ուզում է Ադրիանապոլիսի հայերին ու հրեաներին աքսորել, անցա Պոլիս և իմ ջանքերով, դեսպան կոմս Մետեռնիխի ու դեսպան իշխան Պալադիշինի ընդդիմությամբ աքսորը դադարեցվեց: Մի ուրիշ անգամ Իզմիրում, երբ վալին գիշերը անկողիններից դուրս էր հանել 600 հայ, վագոնների մեջ լցրել և ուզում էր տեղահանել, սպառնացի զինվորներին միջոցով զնդակահարել իր ոստիկաններին, եթե մեկ հայի վնասե, վալին ստիպված եղավ հրամանը ետ վերցնել: Այս իրողությունը իր գրքի մեջ պատմում է պ. դոկտոր Լեփսիուսը: Այս է մոտավորապես այն ամենը, ինչ գիտեմ: Կուզեի շեշտել, որ ես ո՛չ Հայաստանում եմ եղել, ո՛չ էլ նրան մերձեցել և ո՛չ էլ թուրքերը ինձանից խորհուրդ են ուզել հայերի դեմ ձեռք առնելիք միջոցների մասին: Ընդհակառակը, ամեն բան մեզանից ծածկում էին, որպեսզի գաղափար չունենայինք քաղաքական ներքին իրադարձությունների մասին: Արտասահմանի մամուլի զրպարտություններից ամենամեծն այն է, որ իբր թե մենք մասնակից ենք եղել այդ կարգադրություններին: Ընդհակառակը, մեր պարտականության համաձայն, միջամտեցինք, որտեղ կարողացանք: Ինձ ենթակա շրջանում ապրում էին ցիրուցան հայեր, և քիչ առաջ հիշատակած դեպքերը միակն են, որ ինձ պատահեցին: Թե որքա՛ն Թալեաթը մասնակից էր հայերի դեմ եղած կարգադրություններին, չգիտեմ: Որքան ինձ հայտնի է, հայերի տեղահանության գլխավոր հրամանը եղավ 1915 թ. մայիսի 20-ին: Համենայնդեպս Կոմիտեի մտայնության արդյունքն էր այն, որ հետո նախարարության ընդհանուր հաճությամբ արժանացավ: Գործադրությունն, ինչպես ասացի, վալիների ու նրանց ենթակա պաշտոնյաների և ամենից ավելի շատ՝ ոստիկանության ձեռքում էր: Ամեն պարագայում պարտքս եմ համարում ասելու, որ հինգ տարիների ընթացքում, երբ ես Թուրքիայում էի, Թալեաթի ստորագրությամբ հրամանագիր հայերի դեմ չեմ տեսել և ոչ էլ կարող եմ վկայել, թե այդպիսի հրամանագիր տրված է ...

* * *

Զանգերսի խոսքից հետո մի կացություն ստեղծվեց, որ կարծես դատվողը ես չէի, այլ Թալեաթը և ինքը: Անկապ, զուրկ ներքին հա-

մողումից, ձեական, անսիրտ և, որ գլխավորն է, անճիշտ զեկուցումը ոչ մի ազդեցություն չունեցավ: Ոչ միայն դատարանը, այլև բանիմաց հասարակությունը հասկանում էր, որ չի կարելի «զինվորական անհրաժեշտությամբ» մի ամբողջ ժողովուրդ ոչնչացնել, որ շիտակ չէ «վերին» պաշտոնյաների հանցանքը փաթաթել «ներքևիներին» վզին, երբ նրանք գործադրում են վերինների հրամանը, որ կարելի էր վերջ տալ սպանդին, եթե իրոք տեղահանության որոշումը սխալ էր գործադրվում, որ անիմաստ է վերապահ լինել այդ որոշման հանդեպ ու մատնանշել «վատ» գործադրությունը, որ, վերջապես, հերյուրված քաղաքական անցուղարձի մեջ, այնուամենայնիվ, հաղարավոր երեխաներն ու կանայք հանցանք չունենին:

Պաշտպաններս ակնհայտորեն հիասթափված էին իրենց կողմից հրավիրված իրազեկի զեկուցումից: Շատ փափկանկատորեն այդ հիասթափությունն արտահայտեց Ֆոն Գորդոնը:

— Վսեմաշուք տեր, ասացիք, թե ե ոչ դրական կերպով, բայց համենայնդեպս արտահայտվեցիք այն իմաստով, որ խժոժությունների պատասխանատուները ստորագաս պաշտոնյանե՞րն են:

— Անգթությունների և ոչ թե տեղահանության,— պատասխանեց զորավարը:

— Վսեմաշուք իման ֆոն Զանգերսը մեզ խղճի անհանգստության մեջ գցեց,— դարձավ ֆոն Գորդոնը նախագահին,— նա ասաց, որ Թալեաթ փաշան չէ խժոժությունների պատասխանատուն, այլ այն անկարգ մարմինները, որոնց հանձնված էր տեղահանությունների հրամանի գործադրությունը: Հայերի մեջ տիրող ընդհանուր ըմբռնման և մասնավորապես պ. դոկտոր Լեփսիուսի համոզման հակառակ է այդ: Ես պարտք եմ համարում այստեղ ներկայացնել Հալեպի փոխվարչությունից ստացված հինգ հեռագրերը ...

Ֆոն Գորդոնը չղայնոտ շարժում արեց դեպի նախագահողը, բայց կանգնեց և հարեց.

— Այս հեռագրերից երկուսը կուղեի այստեղ կարգալ. պրոֆ. Լեփսիուսը քննել է ...

— Փաստը կանխած պիտի լինեք, եթե այդ հեռագրերը այժմ այստեղ կարգաք,— ընդհատեց նրան նախագահողը:

— Բայց պետք է ասեմ, թե ի՛նչ կա դրանց մեջ,— վրա բերեց ֆոն Գորդոնը հուզված և առանց թուլլտվության սպասելու՝ շարունակեց,—

հեռագրերը հաստատում են, որ Թալեաթը անձամբ հրաման է տվել բոլոր հայերին, մանուկներին էլ հետը, ոչնչացնել: Նախապես հրաման է տվել պահել միայն այն երեխաներին, որոնք ի վիճակի չեն հիշելու, թե ովքե՛ր են եղել իրենց ծնողները: Հետո, 1916 թ. մարտին, այդ հրամանը ջնջվել է, և մանուկներն էլ են թուրքերի համար վնասակար տարր համարվել: Այս հեռագրերի ճշտության մասին կարող է վկայել գրագետ Սրամ Անտոնյանը, որ ստացել է Հալեպի փոխվարչությունից՝ անգլիացիների գրավումից հետո և տրամադրել հայկական պատվիրակությանը:

Բայց ֆոն Գորգոնի հուշումը ոչ թե դառն իրողությունների մերկացում էր, այլ ճղճիմ անձնապաշտպանելու մտահոգությունը:

— Անձնապես հնարավոր, նույնիսկ հավանական եմ համարում, և հույս ունեմ, որ երդվյալները հավատում են ամբաստանյալին, որ նա հաստատուն և՛ ոչ առանց պատճառի, մինչև սրտի խորքը համոզված էր, որ Թալեաթն է հայերի դեմ գործված ահռելի խժոժությունների հեղինակն ու պատասխանատուն: Եթե այսպիսի համոզում կա, այդ զեպրում կարող եմ հեռագրերը կարգալուց հրաժարվել:

Հարցն այս ձևով շոշափում էր պաշտպանության բարոյական հիմքերը:

— Խնդրում եմ այդ առաջարկը մերժել, — խստորեն միջամտեց դատախազ Գալնիկը, — պարոն նախագահը բավականին ընդարձակ վիճաբանություններ թույլ տվեց Թալեաթի անձնավորության մասին: Ոչ ոք տարակույս չունի, որ ամբաստանյալը համոզված է, որ խժոժությունների հանցավորը Թալեաթն է. դրանով նրա շարժառիթը լիովին պարզվում է: Բացարձակապես անհնարին է այս ատյանի առաջ վճռել Թալեաթի հանցավորության խնդիրը, այդ դեպքում պիտի կայացվեր մի պատմական վճիռ, որի համար անհրաժեշտ է տարբեր առաջնություններ:

Հիմնականում թեև ֆոն Գորգոնը զահացում ստացավ, բայց ստեղծված լարումը միանգամից շմարեց: Պաշտպան Նիմայեթը ուշադրություն դարձրեց, որ Թալեաթը կառավարության վերին պաշտոնյան էր, մեծ վեզիրը, պետության ներկայացուցիչը, որ ամեն բանի պատասխանատուն նա էր, և այլ կերպ կարժե՛լ անհնարին է...

Նախագահն անցավ բժշկական փորձագետների ղեկուցմանը, որոնք դատ-դատ ինձ բանտում քննության էին ենթարկել: Դրանցից բժշկական գաղտնի խորհրդական բժիշկ Ռսիլրտ Շտորմերը, վաթսուամյա

չոր ու ցամաք մի մարդ, ինձ վերագրում էր հոգեկան պատճառներով ծնունդ առած վերնոտություն, որի հիմքն էին ջղային քայքայումների հետևանքով ինձ հետ պատահած ուշաթափության դեպքերը: Բայց այդ հիվանդությունը փոխանակ մեղմելու, ծանրացնում էր դրությունս:

— Հոգեկան պատճառներից ծագած վերնոտության առանձնահատկությունների թվին են պատկանում կամքի այնպիսի տոկունություն ու համառություն, որպիսին սովորաբար շատ հազվագյուտ է, — ասում էր նա, — ըմբռնումների մեջ հետևողական, ծրագրի նրբագույն մշակում, մինչև դրա գործադրությունը, այդ հիվանդության հատկանիշներն են: Ամեն պարագայում, նման հիվանդները, չնայելով ոչ մի խոչընդոտի, գործադրում են այն, ինչ որ մտքներին դրել են: Սրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ ամբաստանյալը չխորշեց միջոցներից և զժվարություններից՝ գտնելու իր ատելի թշնամուն և խորհրդածելու, թե ինչպես կարող էր գործադրել իր ծրագիրն ամենահարմար ձևով: Երբ իր սենյակից կատարած հսկողությունը վերջանում է, նա վերցնում է զեպը, դուրս վազում, ճշտությամբ դիտում հագուստը և հարվածք հասցնում զլխարկի և վերարկուի միջև եղած մասին: Սրա մեջ ես տեսնում եմ իրագործումը վաղուց նախապատրաստված որոշումի:

Շտորմերը չէր ժխտում, որ Հայաստանում տեղի ունեցած ժրստմունքի իրադարձությունները խորապես ազդել էին հոգեկան աշխարհիս վրա, բայց այդ բոլորը չէին ազդել կամքիս վրա, ազատորեն որոշելու և գործելու կարողությանը, որով պատասխանատու էի օրենքի բովանդակ տրամադրությամբ:

Այլ տեսակետ էր պաշտպանում պրոֆ. Լիպմանը:

— Սկզբից իսկ պետք է ասեմ, որ ամբաստանյալը հազվագյուտ անկեղծության տեր մարդ է, և ինքն իրեն այլ և այլ շինծու ձևեր չի տալիս, — ասաց նա: — Նա մինչև իսկ չափազանց վերապահ է, մի տեսակ համակերպում կա իր մեջ, նա ինձ հասկացրեց, որ ինչ ուզում է թող լինի, ինքն այլևս կյանքի նկատմամբ հետաքրքրություն չունի: Այս ամենը իրենից չէր բխում, պետք էր շարունակ փորձիք՝ դուրս քաշելու համար: Բոլորովին պարզ է, որ մենք այստեղ գործ չունենք խելագարի հետ, և նրա արարքը տեղի չի ունեցել մոռալին մթաղանած դրության մեջ: Խնդիրն այստեղ հոգեկան ծանր ցնցումների և ռեգրար-ժեք դադափարի» մեջ է:

Լիպմանը պարզեց այդ դադափարի դարգացման ուղին դգայուն խառնվածքի համար՝ ծանր հոգեկան ապրումների հետևանքով:

Գերարժեք գաղափարը մխվում է այդ տեսակ բնավորության մեջ և հետզհետե նվաճում մարդուն, տիրող դեր է խաղում, միշտ ներկա է, միշտ հանդես է գալիս և բռնանում է՝ իր իշխանությունը ենթարկելով մարդուն:

Ապա պարզեց, թե ինչպես եմ ենթարկվել այդ գաղափարի իշխանությունը:

— Գերարժեք գաղափարի հիմքը մոր, հարազատների, ազգականների սպանության հետևանքով ծնունդ առած վրեժ լուծելու ներքին պահանջն է: Մի անգամ ընկնելով այդ գաղափարի իշխանության տակ, հակառակ կամքին ու ցանկությունը, նա չի կարողացել ազատվել դրա ճնշիչ ազդեցությունից:

Այդ հիմքերով կիսմանը գտնում էր, որ ես իմ կամքի լիակատար տերը չէի՝ սպանությունը ձեռնարկելու պահին: Նա իր զեկուումն ամփոփեց՝ անվանելով այդ «հույզի վերնոտություն»:

Պրոֆ. Կասիրերը, որի մոտ եղել էի դեպքից առաջ, նոր տվյալներով եկավ հաստատելու կիսմանի կարծիքը: Նույն տեսակետը պաշտպանեցին մյուս երկու փորձագետ բժիշկները՝ Բրունո Հակեն և պրոֆ. էդմունդ Ֆորստերը: Վերջին երկուսը մինչև իսկ տրամադիր էին կարծելու, որ սպանությունը կատարել եմ ազատ կամքի լրիվ բացակայությամբ

Օրը լրացավ, դատավարության շարունակությունը հետաձգվեց վաղվան: Դրսի հետ ունեցած շփումներից հետո ազատության ձգտումս այնպես էր սրվել, որ կարծես առաջին գիշերն եմ բանտում: Աշխատում էի վերհիշել, համադրել օրվա թեր ու դեմ տվյալները, հետևություններ անել դատավարության հավանական ելքի մասին, և ապրելու հույսը տակավին ավելի համակում էր ինձ: Բարոյական մի մեծ գոհացման առիթ էր հատկապես Լեփսիուսի զեկուցումը: Նա պարզաբանեց այն բոլորը, որ ես մտածում էի ասել առաջին հարցաքննությունս, մոտ երեք ամիս առաջ ...

Գիշերը երազումս մորս տեսա: Իբր թե անցնում եմ անծայր անապատի միջով և չորս կողմս՝ անհուն տարածության վրա, շերտ-շերտ փռված են ավազակույտեր, ծովի քարացած ալիքների պես: Եվ դնում եմ՝ մարդկային բոբիկ ոտնահետքերին հետամուտ, որ մերթ հայտնվում են ու մերթ՝ չբանում: Հանկարծ տեսնում եմ ավազուտների մեջ ցնցոտիներում մորս՝ գետնին պռկված, որ անթարթ նայում է ինձ: Ես առաջ եմ նետվում՝ նրան բարձրացնելու համար:

— Ո՛չ, զավակս, մեռել եմ, օգուտ չունի, տուն գնա, — ասում է նա հոգնատանջ, — բայց տեսնո՞ւմ ես՝ ինչ են արել ինձ. մեկ թիզ հող իսկ չկա վրաս, գիշերը սաստիկ ցուրտ է, մրսում եմ, մանավանդ՝ կողերս:

— Սպասի՛ր, մա՛յր, ես քեզ մի լավ ծածկեմ:

— Հա՛, ծածկի՛ր, զավակս, ծածկի՛ր ...

Ու ես խնամքով ծածկում եմ ավազներով նրա բոբիկ ոտքերը, գրեթե մերկ կողերը, լանջը, երբ ուզում եմ անցնել զլխին, նա ասում է.

— Ո՛չ, զավակս, գլուխս թող բաց մնա, որ օդ տանեմ ... հիմա լավ է, շա՛տ ապրես, դե, տուն գնա ...

* * *

Առավոտյան դատավարությունը վերսկսվեց ավելի մեծ բազմության ներկայությամբ: Այսօր ոտքի վրա ավելի շատ մարդ էր մնացել: Վերնահարկը զրավել էին դատական և այլ պաշտոնյաներ ու ընտրյալներ:

Դոկտոր Լեմբերգը նիստը բանալով հայտարարեց դատավարության փաստական մասը սպառված ու ձևակերպեց երդվյալներին ուղղված հետևյալ երեք հարցումները.

1. Հանցավո՞ր է ամբաստանյալ Սողոմոն Թեհլիրյանը՝ 1921 թ. մարտի 15-ին Շառլոտենբուրգում մի մարդու՝ Թալեաթ փաշային դիտավորյալ կերպով սպանած լինելու համար:

Պարզաբանեց, որ այդ հարցումը վերաբերվում է անկանխամտածված սպանությանը: Հաջորդ հարցումը ձևակերպեց այսպես.

2. Արդյոք ամբաստանյալը սպանությունը կանխամտածված է կատարել:

Այս հարցմանը պետք էր պատասխանել այն դեպքում, եթե առաջինին հաստատական պատասխան տրվեր:

Վերջապես, եթե առաջին հարցմանը հաստատական, իսկ երկրորդին ժխտական պատասխան տրվեր, անհրաժեշտ էր ճշտել, թե՛

3. Կա՞ն մեղմացուցիչ պարագաներ:

Խոսքն այժմ պատկանում էր դատախազ Գոլնիկին:

— Պարոնա՛յք երդվյալներ, — սկսեց նա, — ներկա քրեական դեպքի իրավաբանական կողմը չէ, որ բացառիկ նշանակություն է տալիս

և բացատրում այն բուռն հետաքրքրությունը, որ նկատելի է ոչ միայն դատասարհում, այլև մեր երկրում, անգամ արտասահմանում: Պատճառն այլ է: Դեպքն իր հոգեբանական հիմքերով ընդգրկում է համաշխարհային պատերազմի ժամանակները: Այն շոշափում է հեռավոր Փոքր Ասիայի մեջ կատարված վայրագ, արյունոտ իրադարձությունները, ու մենք կարծես նորից լսում ենք անցած ընդհանուր պատերազմի որոտը: Դեպքի նշանակության մյուս պատճառը զոհի անձնավորությունն է: Անանունների զանգվածի միջից մի ձեռք բարձրացավ ու դեպի տապալից մի մարդու, որ ժողովուրդների մեծ գոտեմարտի ծանր օրերին վարում էր իր հայրենիքի ճակատագիրը և որը, իբրև դերման ժողովրդի դաշնակից, բախտի ու փառքի բարձունքներին հասավ:

Նա թեթև հագալով կոկորդը մաքրեց և քիչ առաջ թեքվելով՝ շարունակեց.

— Ամենից առաջ պետք է ճշտել հետևյալ հարցը. դեպքը կատարվել է կանխամտածված, թե՞ ոչ: Երբ ինքս ինձ հարցնում եմ այդ մասին, բնականաբար ծնունդ է առնում մի այլ հարց. ի՞նչ պատճառներ են մղել ամբաստանյալին դեպի այդ քայլը: Տարակույս չկա, որ մենք ունենք քաղաքական սպանության հետ: Ամբաստանյալի դրդադորձ ունենք քաղաքական սպանության հետ: Ամբաստանյալի դրդապատճառը եղել է քաղաքական ատելությունը, քաղաքական քինախնդրությունը: Այստեղ դուք լսեցիք հեռավոր վայրերում կատարված շատ բաներ: Կասկած չկա, որ տեղի են ունեցել սոսկալի բաներ, հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարվել են սարսափելի բաներ և, անկասկած է, որ ամբաստանյալի բնականորեն էլ դարհուրելի բաներ են պատահել: Ճակատագիրը հարվածել է նրան մինչև ուղն ու ծուծը, քանի որ իր բոլոր հարազատները մատնվել են մահվան: Եվ ահա իր մեջ ծնունդ է առել վրեժի գաղափարը: Ապա ոչ մի տարակույս չկա, որ ամբաստանյալը հանձին Թալեաթի տեսել է հեղինակին այն ճակատագրի, որ հարվածեց իրեն, իր բնականորեն և ցեղակիցներից շատերին: Ու հանձին Թալեաթ փաշայի տեսել է ոչ միայն ներքին դժոխք նախաբարին, որ կրում էր ձեռքերի պատասխանատվությունը այն ամենի, ինչ տեղի է ունեցել իր պաշտոնավարության շրջանում, այլ հիշյալ ոճիրների անձնական ու բառուխտան հեղինակին:

— Պարոններ, — գոչեց Գուլնիկը՝ ձայնին ուժ տալով, — այս դրդապատճառների ճշտումը լիովին բավական է Թեհլիրյանի արարքը պատ-

ժաիրավական տեսակետից դատելու համար: Բայց վկաների հարցաքննությունը տարածվեց նաև այն խնդրի վրա, թե Թալեաթ փաշան իսկապե՞ս անձնական ու բարոյական հեղինակն է եղել այդ ոճիրների: Էմ կարծիքով, թեև արարքը պատժաիրավական տեսակետից դատելու համար բոլորովին միևնույնն է, թե նա եղել է կամ չի եղել հեղինակը, այնուամենայնիվ, ես պետք է անդրադառնամ այդ խնդիրներին, որքանով դրանք նյութ դարձան վկաների հարցաքննության ժամանակ: Տարակույս չկա և վկաների ցուցմունքով հաստատված է, որ հայերն ու իրենց բարեկամները այն համոզմանն են, որ Թալեաթ փաշան է կազմակերպել հայկական սարսափները: Սակայն, պարոններ, դա կողմնակալ տեսակետ է, և այստեղ դյուրին կլինեք բերել վկաների մի ամբողջ շարք, որոնք տեղի ունեցած դեպքերի մասին բոլորովին այլ տեսակետ կենրկայացնեն: Ես խոսել եմ բազմաթիվ գերմանացիների հետ, որոնք Թուրքիայում էին և ականատես դեպքերին, նրանք բոլորովին ուրիշ ըմբռնում ունեն: Նրանք հայտնեցին, թե անհերքելի իրողություն է, որ Պուսի կառավարությունն է որոշել հայերի բնաջնջումը. թերևս սխալ հասկացված, պետական և ղինվորական ինքնապաշտպանության նկատմամբ են զրդել՝ տալու տեղահանության հրամանը, որ ամեն պարագայում իր արդյունքով ժայրահեղորեն ճակատագրական եղավ...

Նախագահը ընդմիջեց այս մանվածապատ հավաստիացումը՝ խընդրելով կանգ շառնել այն խնդիրների վրա, որոնք չեն եղել վկաների հարցաքննության նյութ:

— Ես կարող եմ օգտվել այդ իրավունքից, որքան այդ տարբերությունը հանդես եկավ իրադեկների տեսակետների մեջ: Պարոն Լեփսիուսի տված տեղեկությունները, որքան էլ հետաքրքրական են, բայց ինձ համար ունեն այն պակասությունը, որ դեպքերին տալիս են շափաղանց հետևողական և ծրագրված բնույթ: Դժվար չէ տեսնել, որ դոկտոր Լեփսիուսը եկել է այդ եզրակացության ոչ թե տեղում, անձնական փորձով, դեպքերի ժամանակ, այլ ավելի ուշ ստացված տեղեկություններից: Այդ պատճառով կարծում եմ, թե իրավունք ունեմ ավելի ծանրակշիռ արժեք տալու պարոն ղորավար Լիման Ֆոն Զանդերսի հիմնավորումներին: Նա այն ժամանակ վարում էր բարձր պաշտոն, շատ մոտից ծանոթ էր դեպքերին և այստեղ որոշապես ընդգծեց տարբերությունը հայերի տեղահանության հրամանն արձակող Պուսի կառավարության ըմբռնման և տեղահանությունն իրագործելու եղա-

նակի միջև: Պոլսի կառավարությունը տեղեկություններ ուներ, որ հայերը ծրագրում էին դավաճանել, որ համաձայնական պետությունների հետ դավադրություն էին նյութում թուրքերի դեմ և վճռել էին, ռազմական կացությունն արտոնելու դեպքում, թիկունքից հարձակվել թուրքերի վրա և հաստատել իրենց անկախությունը: Պոլսի կառավարությունը, պետական և զինվորական ինքնապաշտպանական մտահոգությամբ, անհրաժեշտ է գտել հայերի տեղահանությունը: Գալով տեղահանման եղանակին՝ պետք է նկատի ունենալ, պարոններ, որ Փոքր Ասիան այն երկիրը չէ, ուր տիրում են քաղաքակիրթ ժողովուրդներին հատուկ պայմաններ ...

Այստեղ Գոլնիկը մի պահ մտածեց, որ անհաճ որակումով պաշտպանյալի հիշատակը կարող է վիրավորել ու հարեց.

— Ես ուզում եմ զգույշ լինել արտահայտություններին մեջ. նկատի ունեմ այն պայմանները, որոնց մենք վարժ էինք պատերազմից առաջ: Ավանդությունը Փոքր Ասիայում վայրագ է և արյունարբու. պարոն իրազեկը մատնանշեց, որ այն ժամանակ սրբազան պատերազմ էր հայտարարված, և ահա երբ այլացեղ, այլակրոն ազգաբնակչությունը տեսավ, թե ինչպես թուրքերը ամեն կողմից հայերին քշելով ժողովում են, այդ բնականաբար ազդանշան եղավ հայերի վրա հարձակվելու: Ու հանդես եկան մարդկային բնավորության ամենատեղ բնազդները՝ կողոպուտ, սպանություն և այլն: Պարոն իրազեկը մատնանշեց նաև, որ տեղահանության համար գործի կոչված ժանդարմներն այլևս նախկին ընտրանի զինվորները չէին, այլ առանց քննության ժողովված սինլքորներ, որոնք հետո սեփական նախաձեռնությամբ գործեցին հայտնի սպանությունները:

Գոլնիկը այդ պահին նման էր այն միամիտ նվրդագիններին, որոնք դյուրություն մը համոզվում են հեռու, անծանոթ երկրների մեջ տեղի ունեցած դեպքերի քմահաճ և միտումնավոր մեկնության, երբ նրանց այդ մասին հավատացնում են «խելքի մոտ» բացատրությամբ: Համենայնդեպս, ես թափով վրա բերեց.

— Այս հիմքով ես պետք է ասեմ, որ վկաների հարցաքննությունը հիմք չի տալիս ասելու, թե «ապացուցված է, որ Թալեաթ փաշան այն անձնակազմությունն է, որ անձնապես և բարոյապես պատասխանատու է կատարված սարսափների համար»: Այս տեսակետից ինձ չեն կարող շեղել նաև այն փաստաթղթերը, որոնց ընթերցման առաջարկը եղավ այստեղ: Ես իբրև դատախազ գիտեմ, թե ինչպես, օրինակի համար,

մեզ մետ հեղափոխության տակնուվրայությունների ժամանակ լույս ընկան նման փաստաթղթեր, որոնք կրում էին կարևոր անձնակազմությունների ստորագրությունները և սակայն, ինչպես հետո պարզվեց, կեղծված էին: Ինձ չի կարող, վերջապես, թյուրիմացության մատնել նաև այն դատավճիռը, որ հանված է Պոլսում Թալեաթ փաշայի դեմ և որի մասին այստեղ հիշվեց: Ես չգիտեմ, թե այնտեղ որքանով է ճշտված առարկայական ճշմարտությունը: Կարող է այդպես լինել, բայց հայտնի է, որ նախկին քաղաքական որևէ վարչաձևի տապալումից հետո, նորի համար նախկինի կողմնակիցները ոճրագործներ են համարվում: Իսկ Թուրքիայում այդ օրերին կատարված փոփոխություններն ավելի քան բիրտ էին: Կենտրոնական նվրդայի բարեկամ Երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը հեռացվեց և նրա տեղ բերվեց մի ուրիշը, որ ստիպված էր գնալու այդ պետությունների թշնամի համաձայնական երկրների հետ: Այս է պատճառը, որ մենք չենք կարող հասկանալ, թե պարզվեց արդյոք առարկայական ճշմարտությունը այդ դատավարության ժամանակ:

— Վերադառնամ սպանությանը, — շարունակեց Գոլնիկը՝ աչքի անցկացնելով իր նոթագրությունները, — ես արդեն պարզեցի, որ ամբաստանյալը մղվել է այդ գործին այն համոզումով, որ ջարդերի բուն հեղինակը Թալեաթն է: Պարոններ, անտարակույս անազնիվ պատճառ չէ այդ, երբ նկատի առնենք ոճրագործությունների ահագնությունը: Դա մի զրդապատճառ է, որ կարելի է մարդկայնորեն հասկանալ և պիտի հասկացվի, որքան ժամանակ կան ատելու և սիրելու ընդունակ մարդիկ: Ու երբ հարց է լինում, թե ամբաստանյալը գործել է խորհրդածումով, ինքնին պարզվում է այդ: Եթե դուք ուշադրություն դարձնեք, թե ինչպես ամբաստանյալը, Երզնկայի մեջ իր հայրական տան ավերակները տեսնելուց հետո, անցնում է բովանդակ նվրդայի միջով, հասնում Բեռլին, ձեզ կպարզվի, որ նա տոգորված է վրեժի մոլեգնությամբ դադափարով: Նա կարծես մագնիսական ուժով քաշվում, բերվում է մինչև այն տան դուռը, ուր ապրում էր իր զոհը: Այսպիսով, բոլորովին ճիշտ է այն հայտարարությունը, որ արել է նա իր առաջին հարցաքննության ժամանակ: Նա ասել է՝ «Մոռցնե՛րիս տան ավերակները տեսնելով՝ որդեգրեցի վրեժի դադափարը, որ որոշել էի իրագործել, այն ժամանակ էլ գնեցի ատրճանակը»: Այնուհետև մենք տեսնում ենք, թե ինչպես ամբաստանյալը որոշ ծրագրով և, ամեն ինչ կշռադատելով, գիմում է իր ծրագրի իրագործմանը, մենք տեսնում ենք,

թե ինչպես նա թողնում է իր նախկին բնակարանը, ինչպես է պատճառաբանում դա առողջական նկատառումներով, ինչպես է հաջողվում նոր բնակարան դառնել Թալեաթ փաշայի տան դիմաց, ինչպես է հետևում և ստուգում, թե ե՞րբ է դուրս գալիս տնից Թալեաթ փաշան, ինչպե՞ս մարտի 15-ին ատրճառական առնելով վազում է նրա ետևից, ապա ինչպե՞ս անցնում է առջևը՝ համոզվելու համար, թե նա՞ է արդյոք և նորից ետև անցնելով՝ մահացու հարված է տալիս։ Նշանն այնքան լավ էր առնված, որ մահը վայրկենապես եղավ...

Մարդարեի պես ճիշտ և իրավացի էր այս դեպքում Գոլնիկը։

— Պարոններ,— ասաց նա՝ հայացքը սեեռելով երգվյալների վրա,— մենք տեսնում ենք, որ ամբաստանյալը գործում է սառնարյուն և ամեն ինչ ծրագրելով։ Սպանությունից հետո նա նետում է ատրճառակը ու փորձում է փախչել։ Սվ երբ նրան բռնում են և սկսում ծեծել, դռնում է. «ո՛չ սպանվածը, ո՛չ էլ ես գերմանացիներ չենք. դուք գերմանացիներդ պատճառ չունեք հուզվելու»։ Պարոններ, բոլոր այս պարագաները նկատի առնելով՝ ամեն մարդ պիտի գա այն եզրակացության, որ սպանությունը կատարվել է կանխամտածված, պաշարյունությունից և կշռադատությունից։ Այդպես է նաև ամբաստանյալի խառնվածքը։ Նա տաքարյուն ու դյուրարթորոք մեկը չէ. ընդհակառակը, ինքնամոլի, հանդարտ և թախծոտ մի մարդ է. այնպիսի մեկը չէ, որ անձնատուր լինի հրճվանքի և ուրախության, որ պոռթկա ցատկով, այլ մեկը, որ որոճում է իր մտքերն ու գաղափարները։ Ես կարծում եմ, կանխամտածված սպանության հիմնական տվյալները կարելի է առարկայորեն ստուգված նկատել։ Բայց այդ բավական չէ ամբաստանյալին պատժելու համար։ Պետք է քննել, թե չկա՞ն արդյոք այնպիսի պարագաներ, որոնք անպատժելի են դարձնում արարքը։ Սվ այստեղ է, որ հանդես է գալիս Գեյմանիայի պատժադրքի 51-րդ հոդվածը, որի համաձայն պատժելի գործողություն չկա, եթե նրա հեղինակը գործը կատարել է անգիտակցաբար կամ գործողությունը կատարելու պահին դռնվել է մտային հիվանդագին խանգարման մեջ, որ անհնարին է դարձնում կամքի ազատ արտահայտումը։ Այժմ հարց է ծագում, թե ամբաստանյալի նկատմամբ դոյություն ունե՞ն այդպիսի պարագաներ։ Ինքնին հասկանալի է, որ եթե փորձագետները միևնույն բանն ասեն, դատարանը բնականաբար կհետևի նրանք տեսակետին։ Դժբախտաբար մենք այստեղ փորձագետների այդպիսի միահամուռ տեսակետ չունենք, ուստի դատարանը հարկադրված է ինքը որոշելու, թե իր տեսակետով 51-րդ հոդվածի տրամադրությունները

ներկա դեպքում կիրառելի՞ են, թե՞ ոչ։ Այս դեպքում անհրաժեշտ է քննության առնել ամբաստանյալի անձնավորությունը, ինչպես նա ցույց տվեց ինքն իրեն դատավարության ընթացքում։ Ես կարծում եմ, որ նա այնպիսի տպավորություն թողեց, որ կարելի է ասել, թե գտնվում է մտային կատարյալ բնական բարձրության վրա։ Իր պատասխանները հատուկ են, մեկին և միշտ տեղին։

— Իր անձնավորությունը պետք է մեզ երևան գա նաև իր կյանքի ընթացքից. որքան այդ հայտնի է մեզ, նա ապրել է այնպես, ինչպես ուրիշ երիտասարդներ. այցելում է իր բարեկամներին և հայրենակիցներին, լեզվի և պարի դասեր է առնում, իր տանտիկիները նկատազրում են նրան իբրև հանդարտ ու պարկեշտ մարդ։ Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ վերնոտուության տագնապների պահերից դուրս՝ նա մտավորապես բավարար վիճակի մեջ է։ Այդ պատճառով ես կարծում եմ, որ պետք է միանալ այն փորձագետների տեսակետին, որոնք մերժում են 51-րդ հոդվածի գործադրությունը։

Դոկտոր Գոլնիկը, նախքան իր ասածներից վերջնական հետևություններ հանելը, մի պահ մտածեց. բոտ երևույթին նրա համար այնքան էլ դյուրին չէր մարդկայինը հաշտեցնել օրենքի տրամադրություններին։ Նա ասաց.

— Պարոններ, մեր հիմնական օրենքը կանխամտածված սպանության դեպքում չի ճանաչում մեղմացուցիչ պարագաներ, ու ես կարող եմ հասկանալ, որ ոմանց համար խիստ պիտի թվա, եթե ստիպված լինեմ պահանջել, որ ամբաստանյալը նկատվի հանցավոր կանխամտածված սպանության համար։ Բայց, պարոններ, պետք չէ միայն նկատի առնել ամբաստանյալին, այլ նաև զոհին, պետք է խորհել, որ այստեղ կյանքից զրկված է մի մարդ, որ գտնվում էր լավագույն առնական տարիքի մեջ, որի մահը ողբում են իր այրին և մտերիմները, և որ զոհն իր ազգակիցների և դավանակիցների մոտ մեծ հայրենասերի և պատվավոր մարդու համբավ էր վայելում։ Ու, վերջապես, պարոններ, այն պարագաները, որոնք այստեղ լայն չափով առաջ բերվեցին ի նպաստ ամբաստանյալի, համաձայն մեր հիմնական օրենքի, լիովին, անշուշտ, հաշվի կառնվեն ներում շնորհող գերագույն հաստատություն կողմից։ Ուստի, պարոնա՛յք երգվյալներ, առաջարկում եմ ձեզ ներկայացված հարցումներին տալ դրական պատասխան և ամբաստանյալին, կանխամտածված սպանություն կատարելու համար, հանցավոր ճանաչել։

Ավելի լավ պաշտպանել Թալեաթի դատը՝ հնարավոր չէր...

Ո՞՞՞, ՀԱՆՑԱՎՈ՞՞՞ ԶԵ

Նախքան այդ երբեք չէի պատկերացրել այդպիսի հստակությամբ ինձ համակած մղումը դեպի Թալեաթի սպանությունը: Ինձ մաղաչափ անգամ չէի դբադեցնում անձիս պաշտպանությունը, այլ այն, ինչ տեղի էր ունենում դատարանում:

Պաշտպաններից առաջինը խոսք ասաց Ֆոն Գորդոնը.

— Պարոնա՛յք երգվյալներ, պարոն դատախազը հիշեց, որ եթե այստեղ ամբաստանյալ Թեհլիրյանին մինչև իսկ հանցավոր նկատեք և այդպիսով հիմք տաք, որ նա մահվան դատապարտվի, այդ իսկ պարագային չարիքը մեծ չի լինի, որովհետև հանրապետության նախագահը անտարակույս պատիժը կամ կմեղմե, կամ ներում կշնորհե: Ձեզ վրա ազդեցություն գործելու թույլատրելի ձև չէ այդ: Եթե դուք ամբաստանյալին հանցավոր նկատեք, նա մահվան կդատապարտվի, և՛ ոչ ոք մեղանից չի կարող իմանալ, թե Գերմանական պետության նախագահը ի՞նչ որոշում պիտի տա ներման նկատմամբ: Այստեղ պետք է միայն իրավունքը որոշել և ոչ թե ներման ճանապարհը ցույց տալ: Հանձին պարոն ավազ դատախազի, ես ուրախ պիտի լինեի ողջունելու մի պաշտպանի: Բայց նա հանդես եկավ ոչ իբրև պաշտպանը Թեհլիրյանի, այլ Թալեաթ փաշայի և այն էլ, դժբախտաբար, միայն այնպիսի իրողությունների հիման վրա, որով ղեկուցել ու պատմել են իրեն այլևայլ թյուրմանների հիման վրա, որով ղեկուցել ու պատմել են իրեն այլևայլ անձեր: Պարոննե՛ր, ես դիտակցաբար խուսափում եմ պաշտպանության այդ ձևից: Հեռագրերի մի ամբողջ զինարան ունեմ և այստեղ նստած մի վկա, որ պատրաստ է դրանց վավերականությունը հաստատելու: Այդ հեռագրերն այստեղ հայտարարելու աղաջարկ արի՛ր և ինքս էլ ետ վերցրի, որովհետև մեզ համար բավական է, որ ինչպես իր բոլոր ցեղակիցները, Թեհլիրյանը համոզված էր, թե բոլոր սարսափների հեղինակը Թալեաթն է, և դուք էլ հավատում եք դրան: Բավական է

այն պարզ ու անվիճելի իրողությունը, որ մեկ միլիոն ութ հարյուր հազար հայերից մեկ միլիոն չորս հարյուր հազարը տեղահանվել են, և դրանցից մեկ միլիոնը սպանվել է: Պիտի խնդրեի, որ ամեն մարդ մտածի, թե հնարավո՞ր է այդպիսի մի սպանո՞ւ առանց հետևողական ղեկավարության և ծրագրի, իսկապե՞ս թուրք կառավարությունն անգոր էր այդ տևական աղետի դեմ միջոցներ ձեռք առնելու, հավատո՞ւմ եք դուք դրան...

Ֆոն Գորդոնը, ձեռքերն իրար բերելով, մի պահ նայեց երգվյալներին՝ կարծես սպասելով իր հարցումների պատասխանին, ու ձայնի մեջ ցավի շեշտով ասաց.

— Մի քանի օր առաջ հակառակորդների կողմից այստեղ լույս տեսավ փողոցային ճաշակի վայել մի գրքույկ՝ «Թալեաթ փաշայի սպանության գաղտնիքը» խորագրով: Ենթադրվում է, որ գրքի ետևը թաքնված է մի մեծ պետություն. «Երիտասարդ հայը, — ասված է այնտեղ, — որ հանձն առավ սպանել Թալեաթ փաշային, բարբարոսական մոլեգնության գործիք է, ինչ որ հատկանշում է իր ցեղը: Իր հուզիչ պատմությունը, թե ինչպե՞ս թուրքերը քաշ տվին տարան իր ծնողներին, բնականաբար նպատակ ունի միայն արթնացնել դատավորների համակրանքը»: Ավելորդ է ասել, թե այդ սպանության մեջ որևէ դադունիք չկա, և եթե այդ գրքույկի հեղինակը երեկ այստեղ էր ու լսեց տիկին Թերզիբաշյանի ղեկուցյր, հավանաբար հեռացավ՝ իր խոսքերը ետ առնելու ներքին պահանջով: Մենք ցանկություն ունեինք այդ ուղղությամբ ավելի ընդարձակ ապացույցներ բերելու. այստեղ են երկու գերմանացի ղեկության քույրեր, որ տեղահանության օրերին եղել են Ծրղնկայում և տեղի ունեցած դեպքերի մասին ղեկուցել են մեր արտաքին գործոց նախարարությանը: Բայց ես հրաժարվեցի նաև այդ վկաների հարցաքննությունից, որովհետև բավական է այն, ինչ այստեղ պատմեց տիկին Թերզիբաշյանը: Ես միտք չունեմ այդ զարհուրելի տեսարաններն այստեղ վերհիշել: Ասեմ միայն, որ այդ սարսափների թողած զարգանդների տակ էր, երբ ռուսների առաջխաղացության ժամանակ ամբաստանյալը վերագրված Երզնկա՝ հույս ունենալով, որ մեկն ու մեկն իր բաղձանդամ գերդաստանից ողջ է մնացել: Նա եկավ ու տեսավ իր հայրենի տունը կիսավեր: Բայց դարձյալ շատ բան կար մնացած, որ հիշեցնում էր սիրելիներին, որոնց հետ նա այնտեղ ապրել էր և իր մանկությունն էր անցկացրել: Այո՛, այնքան բան կար դեռ, որ նա կարող էր վերստին ճանաչել իր երբեմնի այնքան քաղցր ու

գործի որոշման ազդակը, այս դեպքում միայն կարելի է գործի պատասխանատվությունը վերագրել Ես-ին, որպես այդ ամբողջության: «Եթե մեկի վրա իշխողը հզորագույն գաղափարն է, որ առաջ է բերում արարքը, իսկ բոլոր մյուս ազդակները մնում են շուքի մեջ, այդ պարագայում այլևս ամբողջ Ես-ը չէ, այլ նրա մի հիվանդոտ մասը, որ կատարում է արարքը», — ասում է օրենքը: Մեկնելով այս տեսակետից՝ հիմա պետք է հարց դնել. կարո՞ղ եք վստահորեն պնդել, թե ամբաստանյալը այն պահին, երբ տեսավ Թալեաթ փաշային, առավել քան ու դուրս նետվեց հարձակվելու համար, կատարելապես տերն էր իր բոլոր հոգեկան ուժերի, ազատ կամքով որոշում տալու համար: Մասնագետ-փորձագետներից երկուսը որոշապես ասում են, թե «ո՛չ, չի կարելի հայտարարել, որ նա պատասխանատու էր», մյուսները տարակուսանքներ ունեն:

Յոն Գորդոնը դարձավ երդվյալներին.

— Պարոնա՛յք, կարծում եմ այս բացատրությունները բավական են, որ դուք կարողանաք որոշել ձեր բռնելիք դիրքը: Գիտեմ, որ կարող են ասել, թե այնուամենայնիվ ցավալի է, որ գերմանական հողի վրա հյուրընկալված մեկն սպանվել է: Մեր ժամանակներում, երբ ամենուրեք տեղի ունեն պայքարներ, երբ հայերի և թուրքերի միջև դեռ այսօր էլ շարունակվում են կռիվներ, կատարված դեպքերի հետ անհրաժեշտ է հաշտվել: Ամեն մարդ ունի այն զգացումը, թե համենայն դեպս Թալեաթի կառավարության օրով էր, որ ծով արյուն թափվեց, և առնվազն մեկ միլիոն մարդիկ՝ կին, երեխա, ծեր, երիտասարդ, ոչնչացան: Եվ եթե Հարտենբերգ փողոցում դրա վրա ավելացավ մեկ կաթիլ արյուն ևս, մենք պետք է մխիթարվենք, որ ապրում ենք ահավոր ժամանակներում: Ես միտք չունեմ այստեղ վերջնական վճիռ տալու մարդ-Թալեաթի մասին, բայց մի բան պետք է, որ ասեմ. անշուշտ նա էլ, իր մի շարք ընկերների պես, ձգտում էր ոչնչացնել հայ ժողովուրդը՝ ստեղծելու համար զուտ թուրքական մի մեծ պետություն. անշուշտ դրա համար էր, որ նա դորձադրեց միջոցներ, որոնք մեզ՝ եվրոպացիներիս համար անհանդուրժելի են: Բայց երբ ասում են, թե Ասիայի մեջ կյանքը զնահատվում է շատ էժան, և նման սարսափները կարելի է հասկանալ, պետք չէ մոռանալ, որ նույն Ասիայում են բուդդայականները, որոնք մասնավոր դուրգուրանքով են վերաբերվում դեպի մարդը և նույնիսկ դեպի կենդանիները: Այնուամենայնիվ ես չեմ ուզում պատասխանատու դարձնել այն մարդուն, որը պառկած է հողի տակ: Նը-

րան է պատշաճում այն, ինչ ասել են երկու հանճարեղ ֆրանսիացիներ՝ Գուտտավ Լը Բոնը և Անրի Բարբյուսը՝ համաշխարհային պատերազմի սարսափների մասին. «Առանձին գործիչների ետևում կանգնած են ոգիներ, դևեր, որ վարում են նրանց. նրանք միայն պարզ գործիքներ են զանգվածային, ճիշտ կամ սխալ գաղափարների, ներշնչումների, որոնք դես ու դեն են նետում մարդկանց, իբրև ճատրակի խաղալիքներ. այդ գործիչները կարծում են, թե կամեցողություն ունեն, այնինչ իրականում նրանք գործում են ճնշման տակ»: Որքան էլ ահավոր լինի, ինչ որ տեղի ունեցավ, մենք այնուամենայնիվ պետք չէ այնքան փոքրոգի լինենք, որ այդ ամենը փաթաթենք դժբախտ անհատների վզին: Բայց ավելի սոսկալի պիտի լինի, եթե գերմանական դատարանը այդ ճակատագրին միացնի անարդանքը հանդարտորեն կշռադատող արդարության՝ ընդդեմ անօրինակ փորձությունների՝ ենթադրված այս մարդու ...

* * *

Յոն Գորդոնը կարծես սակարկում էր: Նրան շահագրգռողը իմ անձիս փրկությունն էր բոլոր հնարավոր միջոցներով: Օրենքի ձևական մեկնությունը այնուամենայնիվ այն իրավունքը չէր, որի մասին ասաց նա իր խոսքի սկզբում:

Այլ հիմքերից էր մեկնում դոկտոր Վերթաուերի պաշտպանողականը: Նրա ձայնը սկզբում հնչում էր մեղմ ու սահուն, ողորձ ներքին ուժով կարծես օրորում էր լսողներին: Բայց այդ ձայնի մեջ քիչ-քիչ զարգանում էր տիրական մի շունչ, որի խթանը իսկական իրավունքն էր:

— Պարոնա՛յք երդվյալներ, — ասաց նա, — ձեզ ուղղված հարցաթերթների մեջ նախ պիտի գտնեք սպանության վերաբերյալ հարցումը: Այդ հարցմանը «այո՞» կամ «ո՛չ» պիտի պատասխանեք: Եվ ահա այդ է մեր քննության խնդիրը: Սպանությունը կանխամտածով կատարված լինելու մասին դուք ժխտական պատասխան պիտի տաք, դրա մասին ավելորդ եմ համարում խոսել: Ես պիտի խոսեմ այն մասին միայն, թե սպանության վերաբերմամբ տրված հարցումին «այո՞», «թե՞» «ոչ» պիտի պատասխանեք: Արդեն հարցաթերթը ձեզ հենակետ է տալիս «ոչ»-ի համար, որովհետև այնտեղ չի ասված, թե «ամբաստանյալը սպանե՞լ է արդյոք Թալեաթ փաշային», այլ՝ «Հանցավո՞ր է ամբաստանյալը Թալեաթ փաշային սպանելու համար»: Ամեն

մարդ զգում է, որ ամբաստանյալը անպարտ պիտի արձակվի: Դժբախտությունն այն է, որ դուցն խորհեք, թե քանի որ ամբաստանյալը մարդ է սպանել, արդյոք օրենքը չի՞ պահանջում, որ նրան դատապարտենք: Պիտի ասեմ, որ նույն այդ օրենքի տեսակետից այդ հետևությունը սխալ է: Համաձայն մեր գերմանական օրենքի, պետք է անպարտ արձակեք ամբաստանյալին: Այն, ինչ զգում է այստեղ ամեն մարդ ներկա դեպքում, պատահաբար նույնն է, ինչ որ պահանջում է օրենքը: Պաշտպանությունը բնավ դիտավորություն չունի անարդար մի որոշումով արատավորել գերմանական իրավունքի համբավը, որի ներկայացուցիչն էք դուք, ինչպես և մենք: Ամբողջ աշխարհը նայում է մեզ, ու ձեր որոշումը այնպիսի մի որոշում պիտի լինի, որ թերևս հազարավոր տարիներ հետո էլ արժեք ունենա, որպես իրավունքի որոշում: Մեր պատժական օրինադիրքն ունի ընդհանուր և հատուկ մաս. այս վերջինի մեջ մի հոգվածում ասված է. «Այն անձը, որ մարդ է սպանում դիտավորյալ կերպով և այլն, նկատվում է հանցավոր սպանության համար»: Բայց ընդհանուր մասը վերաբերվում է ամեն մի մասնավոր դեպքի առանձին: Այդ մասում 51-րդ հոդվածը հրահանգում է, թե որոշ դեպքերում պատժելի գործողություն չկա, եթե նույնիսկ կատարված է հատուկ մասում հիշված հանցանքներից մեկը կամ մյուսը, այն է՝ գողություն, սպանություն և այլն: Սա այն հոգվածն է, որ վերաբերվում է հանցանքի հեղինակի մտավոր և հոգեկան վիճակին: Երկու հոգված ներքև կա մի ուրիշը, որի նյութն է ստիպողական ինքնապաշտպանությունը, որի տակ հասկացվում է հարձակման դիմադրելը: Բայց նույն հոդվածի երրորդ մասում ասված է, որ եթե անգամ ստիպողական ինքնապաշտպանության անհրաժեշտությունը գոյություն չի ունեցել, սակայն տվյալ անձնավորությունը, երկյուղի ու խուճապի մատնվելով, անցել է ստիպողական ինքնապաշտպանության սահմանից, դարձյալ նա ազատ է մնում պատժից: Առաջին խնդրի մասին բարձրագույն ատյանի որոշումը այսպես է. եթե անպատասխանատու վիճակը որոշապես ընդունված է իրեն պատժի հնարավորությունը ժխտող հիմք, այդ պարագայում այլևս բավական չէ դիտավորության ընդհանուր ճշտումը, այլ անհրաժեշտ է պատճառաբանել, որ արարքի հեղինակը նույն միջոցում գտնված չի եղել 51-րդ հոդվածի կանխատեսված կացություններից և ոչ մեկում: Բավական չէ ասել, որ դատավարությունը ոչ մի հիմք չունի ընդունելու անպատասխանատվությունը, պետք է, ընդհակառակը, դրականապես ճշտված

լինի, թե արարքի հեղինակը գործը կատարելու պահին գտնված չի եղել 51-րդ հոդվածի և ոչ մի կացության մեջ: Պետք է ուրեմն դրականապես ճշտվի, որ խանգարիչ ազդեցություններ գոյություն չեն ունեցել: Եթե որևէ տարակույս կա այդ մասին, ապա այդ դեպքում ամբաստանյալը պետք է անպարտ արձակվի: Այդ այն է, ինչ քիչ առաջ ձեզ արդեն պարզեց զր. ֆոն Գորդոնը՝ ազատ կամքի խաթարման և ամբողջական Ես-ի մասին խոսելով: Ես կուզեի մի բան ավելացնել. հազարավոր տարիներից ի վեր ժողովրդի մեջ առածի ձևով հեղեղվում է. «մարդու զուխը պտտվում է» ասացվածքը: Այդ նշանակում է, որ ամեն դեպքում ազատ գիտակցությունը խանգարված է: Այդ վիճակում մարդ անում է այն, ինչ ուրիշ որևէ դեպքում չէր անի: Թույլ տվեք հիշեմ բարձրագույն ատյանի մի վճիռը: Հակահռոտու տրամադրություն ունեցող մի անհատ գնում է եկեղեցի: Փահանջան քարոզում է մի նյութի մասին, որ բոլորովին հակոտնյա է այդ անհատի կարծիքին: Նա լսում է հետզհետե ավելի մեծ ուշադրությամբ: Բորբոքվում է և ապա այն աստիճանի է ինքն իրեն մոռանում, որ բարձրաձայն գոչում է. «լո՛ր, սո՛ւտ ես խոսում»: Այդ անհատին դատարան են տանում՝ պատարազը խանգարած լինելու համար: Բայց նրան ազատ են արձակում, որովհետև քահանայի ասածների ազդեցության տակ նրա գիտակցությունը խանգարվել էր, և արյունը այնպես ուժգնորեն խփել զլիսին, որ այդ ըոպեին նա այլևս իր կամքի տերը չէր:

Գովառը վերթաուերը կարծես բացի երգվյալներից ոչ ոքի չէր տեսնում, ու իր խոսքերը կարծես ուղղված էին նրանցից միայն մեկին:

— Արդ, այն ամենը, ինչ այստեղ հայտնվեց ամբաստանյալի մասին սպանությունը կատարելու պահին, կարելի է վերածել մի քանի կետերի: Եթե ուզում եք դատել առարկայորեն ամբաստանյալի կամքի, տրամադրության և հոգեկան վիճակի մասին իր արարքի վայրկյանին, նկատի պետք է առնեք, որ նա պատկանում է հարավային ազգի, որ ավելի դյուրագրգիռ է, քան պաղարյուն հյուսիսացին: Բացի այդ, նկատի առեք, որ ինչպես ասաց պարոն դատախազը, այդ երկիրը արյունոտ ավանդություն ունի: Հայտնի է, որ թուրքերը ուր ոտք են կոխում, Երջանոտ դրոշակը տանում են առջևից: 1683-ին նրանց մենք տեսնում էինք վիեննայի դռների առջև. եթե այն ժամանակ այստեղ էլ դային, Գերմանիայի մեջ շատ բան չէր մնա: Որոշ արյունոտ ավանդություն կա այդ հարավային ազգերի մեջ և ոչ միայն թուրքերի, այլև հայերի: Դրան առարկայորեն միանում է այն, որ հայերն ու թուրքերը

պաշտոնապես պատերազմի մեջ են: Ուր հանդիպում են այդ երկու ազգերը, հանդես են գալիս իբրև թշնամիներ և իրենց իրավունքն են համարում դեմ առ դեմ գալ իբրև պատերազմողներ: Երբ ամբաստանյալը դեպքից անմիջապես հետո իրեն ծեծողներին ասաց. «Ես հայ եմ, նա՝ թուրք, ձեզ չի վերաբերվում», պետք է ավելացնեք. «Բացի այդ, մենք պատերազմական և վրեժխնդրության մտայնությամբ ենք ապրում իրար դեմ»: Ապա դուք այստեղ լսեցիք նաև այն, որ Թալեաթը դատապարտված է մահվան: Դատավճիռները կամ ընդունում են, կամ ժխտում են: Եթե մենք չուզենք ճանաչել ուրիշ դատարանի վճիռը, չենք կարող պահանջել, որ ուրիշները ճանաչեն մեր վճիռները: Թալեաթի մահավճիռը տրված է ղինվորական ատյանի կողմից: Ես առհասարակ բարեկամ չեմ պատերազմական և ղինվորական դատարաններին, բայց ուր որ դրանք կան, այնտեղ անտարակույս կան նաև պարկեշտ դատավորներ, որոնք ճիշտ վճիռներ են կայացնում: Ոչ մի կասկած չունեմ, որ այն բարձրաստիճան և կրթված դատավորները, որոնք մեծ խնամքով քննեցին և դատեցին Պոլսո ոճրագործներին, տվին նաև ճիշտ և արդար դատավճիռ...

Դատախազը տհաճությամբ թոթվեց ուսերը ու նոթադրեց:

— Անթույլատրելի է ասել, թե վճիռ տեղի է ունեցել անգլիական նավային թնդանոթների ճնշման տակ: Ես երբեք չեմ լսել, որ անգլիական դատավորներն այդ ձևով աղդեն արդարադատության վրա: Անգլիայի մասին կարելի է ասել ինչ կուզեք, բայց անգլիական արդարադատությունը օրինակ է ծառայել բոլոր ժամանակների և բոլոր երկրների համար: Ծիշտ պիտի լինեք քննել այդ դատավճռի հիմքերը, և այն ժամանակ պիտի տեսնեիք, որ հայկական կոտորածները, չորս ուրիշ մեղադրանքների հետ միասին, ճշտված են, և դրա համաձայն էլ մահվան են դատապարտված ամբաստանյալները: Դատապարտվածներից մեկի նկատմամբ, որ դաժնվում էր Պոլսում, մահավճիռը դորժողոված է: Ես անձնապես դեմ եմ մահվան պատժին, ինչպես նաև սպանության: Սակայն Թալեաթը այդ մահավճռից հետո ստիպված եղավ փախչել և թաքնվել կեղծ անունով, որպեսզի վճիռն իր նկատմամբ չդորժադրվի: Այդ վճռի արդարության մասին ես ոչ մի տարակույս չունեմ: Նկատում եմ միանգամայն ասպնդուցված, որ Թալեաթը հանցավոր էր վերադրված շարագործությունների համար: Բայց այդ վճիռը ազդեցություն է ունեցել ամեն հայի վրա. ամեն արդար

ու խորհող մարդ պետք է մտածեր. «Այդ մարդը դատապարտված է մահվան, ուրեմն նա՛ գործել է այդ ոճիրները, հետևապես արժանի է մահապատժի»: Վերջապես նկատի պետք է առնել այն ամենը, որ կապ ունի ստիպողական ինքնապաշտպանության հետ: Այդ մարդիկ՝ էնվերն ու Թալեաթը, ապրում էին Գերմանիայում կեղծ անունով: Այստեղ խոսք եղավ, թե նրանք Գերմանիայի «Հյուրերն» էին: Այդ ես վճռապես պիտի մերժեմ, ես չեմ հավատում, որ գերմանական կառավարությունը թույլ տար, որ իրենց հայրենիքը լքած, փախած նման ոճրագործներ, իբրև «Հյուր», կեղծ անվան տակ թաքնվեին այստեղ: Թալեաթն էլ անշուշտ քիչ հետո պիտի գնար այստեղից էնվերի ետևից՝ հայ ժողովրդի դեմ նորից դավելու: Եվ եթե մեկը, իբրև իր ժողովրդի ազատարար, նրան սպանում է, անշուշտ առաջնորդվում է այն սարսափից, որ այդ մարդը հայ ժողովրդի թշնամին է ու եթե դուրս գա Գերմանիայից, նորից պետք է հայ կանանց ու երեխաներին կոտորի: Լայն իմաստով, ամբաստանյալի արարքի մեջ կա բռնադատված ու ստիպողական ինքնապաշտպանություն...

Թվում էր, թե շրջապատից միայն ես էի հասկանում ու ցավ էի զգում այդ առթիվ:

— Պարոնայք երգվյալներ, չէի ցանկանում դատարանում խոսք ասել քաղաքականության մասին, եթե պարոն դատախազը այդ ուղությամբ արտասանած չլինեք մի շարք բաներ ի նպաստ Թալեաթի: Նա ասաց, որ սպանվել է «Գերմանիայի դաշնակիցը»: Դա ճիշտ չէ: Թալեաթը և կոմիտեն դաշնակից էին պրուսական և գերմանական ղինվորական կառավարությանը: Գերմանական ժողովրդի դաշնակիցները այդ մարդիկ երբեք չեն եղել: Ծիշտ է, որ Գերմանիայի նախկին կառավարությունը դաշնակից էր նրանց: Ծիշտ է, որ նրանք տապալեցին հին թուրքական կառավարությունը և ծով արյան գնով մոտ տասը տարի իշխանության գլուխ մնացին: Բայց թե Թալեաթն ու ընկերները դաշնակիցն էին գերման ժողովրդի, այդ ես երբեք և ոչ մի պարագայում չեմ կարող ընդունել: Թալեաթը անհատապես կարող էր շիտակ մարդ լինել, բայց նա ռազմատենչ դահլիճի մեկ անդամն էր, մեկը նրանցից, որ թեև ղինվորական համազգեստ չի կրում, բայց կադամարի առջև նստած՝ հրամաններ է հղում և գազանորեն պաշտպանում բռնության դրոշակը: Մի ամբողջ ժողովուրդ տեղահանելու հրամանը ամենահրեշտային բանն է, որ կարող է ծնունդ առնել միայն ռազմատենչ ուղեղի մեջ: Եթե, ինչպես այստեղ ասվեց, Երիտասարդ թուրքերի

կոմիտեն համոզված էր, որ լավ ժանդարմները հեռացված էին, ու մնացել էին միայն սինլքորները, այդ դեպքում իրավունք չունեի տեղահանության հրաման արձակելու: Եվ եթե տեղահանության գործը այնուամենայնիվ հանձնարարեց նրանց, ուրեմն ինքն է պատասխանատուն հետևանքների համար: Եթե հայերը մինչև իսկ դաշնակցած լինեին ուրիշ ժողովուրդների հետ և դավաճանած, Երիտասարդ թուրքերն այնուամենայնիվ գիտեին, որ կային հազարավոր կանայք, երեխաներ, որոնք այդ գործից ոչ մի լուր չունեին, և հետևաբար տեղահանության հրամանի առաջին պայմանը պետք է լիներ խիստ կարգադրություն՝ հոգալու կանանց, երեխաների և այն այրերի մասին, որոնք կապ չունեին «դավաճանների» հետ: Եթե ես դեմ չլինեի մահապատժին, բոլոր պարագաներում արդարացի կհամարեի այդ ա՛յն անձի համար, որ «ռազմական անհրաժեշտության» նկատառումով մի հրաման է տալիս՝ առանց իր վրա վերցնելու նրա հետևանքների պատասխանատվությունն անմեղների նկատմամբ: Ես պարզապես բարբառեցի եմ համարում այն ամենը, ինչ ասվում է այդ «ռազմական անհրաժեշտության» մասին: Եթե այնտեղ, առանձին լեռնային գյուղերում մնար ժողովրդի այս կամ այն հատվածը, այդ բնավ կապ չէր ունենալու «ռազմական անհրաժեշտության» հետ:

Նա դարձավ դեպի նախագահը, շունչը պահեց, ապա սոսաջ ծանրորեն:

— Հայաստանը միշտ գրգռել է նվաճողական ձգտումներ ունեցող ազգերի ախորժակը: Հայկական բարձրավանդակի ժողովուրդը միշտ այդ ազգերի ավարն է եղել: Ավելի քան 500 տարուց ի վեր Հայաստանը բաժանվել է երեք մասի: Հնուց ի վեր օտար ցեղերը մեկը մյուսի ետևից մերիկի պես անցել են Հայաստանի վրայով: Այն ցեղերը, որոնք ամայի դարձրին Առաջավոր Ասիան, Հունգարիան և հասան մինչև Հոբենոս, Աթլիլայի պես մարդիկ, որոնք դեռ մնում են մեր հիշողության մեջ, ամենաքստմունքի կերպով ավերել են Հայաստանը՝ ոչնչացնելով ժողովրդին: Այդ բազմաշարժար արհեստավոր ու երկրագործ ժողովրդի դեմ էր, որ հարձակվեց Երիտասարդ թուրքերի կռավարությունը: Երիտասարդ թուրքերն ասելով իրապես պետք է հասկանալ հին թուրքը, իսկ հին թուրքը նույնն է, ինչ բռնի ուժի մարդը, ռազմապաշտը: Երբ սպառնալուք ծագեց, Երիտասարդ թուրքերի կոմիտեն մտածեց, որ այժմ կարող են հայերի հաշիվը մաքրել, որովհետև աշխարհի մեծ պետություններից և ոչ մեկը չպիտի կարողա-

նա այդ բանը նրանց արգելել: Բայց այս միակ հիմքը չէր, կար նաև կրոնական ատելությունը և մոլեռանդությունը. ուղում էին կոտորել քրիստոնյաներին և հույս ունեին, որ Ղուրանի սահմաններում կարելի պիտի լինի ավելի դյուրությամբ իրագործել բռնի ուժի հին թուրքական գաղափարը: Ու Երիտասարդ թուրքերը առիթից օգտվեցին՝ իրենց հեռավոր սահմանների վրա ապրող այդ միակ քրիստոնյա ժողովրդին ոչնչացնելու: Նրանք շահավաճակեցին այդպես վարվել Պոլսում ապրող հայերի հետ: Բայց հեռավոր վայրերում, վալիներին ուղղված հեռագրերում, որոնց պատճենները մեզ հասել են, հրահանգեցին մինչև վերջին մարդը բնաջնջել: Եվ ահա մենք ունենք մեր առջև սպանությունը մի ժողովրդի, որի ոչնչացման պատասխանատվությունն ընկնում է Երիտասարդ թուրքերի կոմիտեի, մասնավորապես նրանց ամենաազդեցիկ նախարար Թալեաթի վրա:

Վերթառներն այժմ խոսում էր այնպես, որ կարծես դատարանը դատապարտում է իրեն, և ինքն ասում է վերջին խոսքը:

— Պարոնա՛յք երգվյալներ, 1921 թ. մարտի 15-ի առավոտյան ամբաստանյալի հոգու մեջ տեղի է ունեցել իր ժողովրդի հաղարամյա տանջանքների հաշվեկշիռը, որին միանում են 1915 թ. համատարած կոտորածները: Ակամայից հիշում եմ Վիլհելմ Թելի դեպքը: Գնակերը ծաղրում է և անարգում ժողովրդին, դատապարտում է նրան ստրկության, ստիպում է Թելին իր հարազատ որդու գլխին դրած խնձորը նետահարել: Աշխարհի երգվյալ դատավորներից ո՞րը կդատապարտեր Թելին, եթե նա իր նետով գետին տապալեր կուսակալին: Կա՞րողյոք ավելի մարդկային բան, քան այն, ինչ այստեղ մեր աչքի առջև պարզվեց...

Նա մի պահ կանգ առավ՝ կարծես լսելու, թե մեկը պիտի հակաճառի՞ իրեն:

— Մեկ միլիոն սպանվածների, մի ամբողջ ժողովրդի վրիժառուն է, որ կանգնած է այդ ժողովրդի սպանության համար պատասխանատու անձի դիմաց: Նա հանդես եկավ ներկայացնելու արդարություն ոգին ընդդեմ բռնի ուժի սկզբունքի: Նա եկավ իբրև ներկայացուցիչը մարդկության՝ ընդդեմ հակամարդկայնության, ներկայացուցիչը պայծառ իբրավունքի՝ ընդդեմ խավար անիրավության: Նա հանդես եկավ իբրև ճշմարտության բողոք՝ ընդդեմ ճնշողների հավաքականության: Նա եկավ հանուն մեկ միլիոն սպանվածների՝ ընդդեմ մեկի, որ, ուրիշների հետ միասին, այդ ոճիրի մեղքն ունի: Նա հանդես եկավ իբրև ներկայացուցիչը իր ծնողների, քույրերի, եղբայրների, վերջապես իր

եղբոր երկուս ու կես տարեկան զավակի: Հայ ազգը հազար տարիների վեր, մինչև ամենավերջը երեխան, կանգնած է նրա ետևում: Նա արգարության դրոշակն է կրում, մարդկության, վրեժխնդրության դրոշակը: Այս խորհելով էր, որ նա դուրս նետվեց մեկի դեմ, որ պզծել տվեց իր ընտանիքի պատիվը, հրամայեց ոչնչացնել ամենքի բարությունը և մի ամբողջ ժողովուրդ բնաջնջել տվեց: Հիմա դուք, պարոնա՛յք երգվյալներ, Երոշեցեք, թե ինչ է տեղի ունեցել նրա հոգու և մտքի մեջ սպանությունը կատարելու պահին, նկատի առեք միայն, որ մարդկության աչքը ուղղված է ձեր այդ որոշմանը... Դա Արդարության աչքն է:

Վերթառները սպառեց այն բոլոր ինքնաարգարացումների իրական արժեքը, որոնք շրջան էին անում նաև դատաստահից դուրս իթթիհատականների կողմից ջարդերը բացատրելու, արդարացնելու նպատակով: Այդ պայմաններում դատը դառնում էր ապօրինի մի գործ, զուրկ ամեն բարոյական հիմքից:

* * *

Քիլի համալսարանի իրավագիտական բաժնի պրոֆեսոր, դոկտոր Նիմայերը փորձեց պարզել խնդրի այդ կողմը: Նա կանգ առավ օրենքի տառի ներքին իմաստի վրա. օրենքը միայն իր ձևական բնույթով անկարող է ի հայտ բերել արդարությունը: Չկա գրեթե և ոչ մի ըմբռնում, իրավագիտական կանոն, օրենք կամ հոդված, որ մարդ չկարողանա պաշտպանել ինչ-ինչ տրամաբանական հիմքերով: Բայց առանց օրենքի ոգու ըմբռնման տրամաբանությունը անդոր է երևան հանել արդարությունը: Իրավաբանական գաղափարների և հոդվածների մեջ տրամաբանությունն անհրաժեշտ է, որպես ազդակ տեխնիկայի, լուսաբանության, նախապատրաստման, հրահանգման համար: Սակայն արդարագիտության իրագործման համար չի կարող վերջնական ու վճռական ազդակը լինել: Եվ դրա մեջ է երգվյալների դատարանի իմաստը, որ կոչված է մի կողմից գնահատել դեպքի էությունը սեփական ազատ հայեցողությամբ, անկախ ձևական ապացույցման կանոններից. մյուս կողմից՝ գնահատել օրենքի տրամադրությունները:

— Իրավագիտության կոչումն է հասկանալ կապակցությունները և մեռյալ հոդվածներին կենդանի իմաստ տալ, — ասում էր նա: Այդ համապատասխանում է կյանքի իմաստին, պետության, հասարակության,

մարդկային համակեցության իմաստին: Օրենքի այն հոդվածը, որի հիման վրա դուք, պարոնա՛յք երգվյալներ, պիտի տաք ձեր վճիռը, ասում է. «Ով որ դիտավորյալ մարդ է սպանել, նա, եթե սպանությունը կատարել է կանխամտածված, պատժվում է մահվամբ»: Այսպիսով, եթե դուք ձեզ ուղղված հարցմանը պատասխանեք «այո», Սողոմոն Թեհլիրյանի գլուխը կընկնի դահճի կացնի տակ: Բայց ենթադրեցեք, որ փոխված պայմաններում մեկը դատ է բացում պաշտոնական դահճի դեմ՝ ամբաստանելով նրան կանխամտածված սպանության մեջ: Զէ՛ որ «ով որ դիտավորյալ մարդ է սպանել, նա, եթե սպանությունը կատարել է կանխամտածված, մահվամբ է պատժվում»: Այս դեպքում, պարոնա՛յք երգվյալներ, դուք նույնպես պետք է ասեք՝ այո: Այստեղ, Բեպինում, 40 տարի առաջ իրավագիտության մի ուսուցիչ այդպես էլ պնդում էր: Բայց խնդիրն այն է, որ ներկա դեպքում օրենքի մեջ աչքաթող է արված մի փոքրիկ բան. պատժական օրենսգրքի բազմաթիվ հոդվածներում վճռապես ասված չէ, թե պատժելիությունը կախում ունի ապօրինությունից և ապօրինության գիտակցությունից. ավելացրեք քիչ առաջ հիշված օրենքի մեջ մի բառ այս ձևով. «Ով որ ապօրինի կերպով մարդ է սպանել...», այս դեպքում ճիշտ ու ներդաշնակ կլինի այն գիտակցության հետ, թե պատժելիության համար միշտ պահանջվում է ապօրինություն: Սրա հետ մեկտեղ պետք է լինի նաև ապօրինության գիտակցություն: Թեհլիրյանի մեջ այդ գիտակցությունը հարաբերաբար է, ազգայնորեն գունավորված: Նրա ապօրինության գիտակցությունը քննարկելու ժամանակ պետք է մեկնենք այն իրողությունից, որ արևելյանների համար, որոնց թվին են պատկանում նաև հայերը, թեև քրիստոնեություն են ընդունել դեռ 300 թվին, իրավունք, կրոն, բարք միևնույն բաներն են: Մենք լսեցինք, թե ինչպես պարոն նախագահի «արդյո՞ք ամբաստանյալն իրեն հանցավոր նկատում է» հարցմանը մեղադրյալը պատասխանեց՝ ո՛չ. ապա, երբ պարոն նախագահը նրան հարցրեց.

Ինչո՞ւ դուք ձեզ հանցավոր չեք համարում:

Ամբաստանյալը պատասխանեց.

— Խիղճս հանդիստ է.

Շատ հասկանալի է այդ. նրա համար բարոյական և իրավական հասկացությունները նույնիմաստ են: Նա մտածե՛լ անգամ չի կարող, թե ինչը որ բարոյապես ճիշտ է, իրավաբանորեն կարող է անճիշտ լինել: «Մարդ եմ սպանել, բայց մարդասպան չեմ», — ասաց նա. նա

չի կարող ենթադրել, թե ինչ որ բարոյական տեսակետից լավ է, կարող է իրեն մահապարտ դարձնել: Ես կատարելապես համոզված եմ, որ ամբաստանյալի մաքուր խիղճը ժայռի նման ամուր այն գիտակցությունն է, թե ինքը գործել է իրավունքի համաձայն, իսկական իրավունքի, որպիսին միայն արժեք ունի իր համար: Սրան գալիս է միանալու ամբաստանյալի վերաբերմունքը դեպի իր ժողովուրդը: Հայերը մի մեծ բնտանիք են: Նրանք մեծ պետություն էին: Թուրքական պետության մեջ նրանք ապրեցին երկար ժամանակ որպես համբերատար մի ժողովուրդ: 1830-ին, երբ ազատագրվեցին հույները, 40-ական թվականներին՝ եգիպտացիները, ավելի ուշ՝ դանուբյան իշխանությունները, բուլղարները, սերբերը, սև լեռնցիները, ալբանացիները, ռումինացիները, հայերը համբերող ու հանդարտ էին, որովհետև հույս ունեին, որ իրենց համար էլ բարենորոգումներ պիտի լինեն, իրենց կյանքն ու գույքը պիտի ապահովվեն, և հնարավորություն պիտի ստանան որոշ չափով մասնակցելու իրենց ներքին գործերի կառավարությանը: Այդպիսին էին գոնե 1878-ին Բեռլինում կնքված 61-րդ հոդվածի տրամադրությունները: Բայց փոփոխություն չեղավ, և գնալով կացությունն ավելի վատթարացավ: 1896-ին ես երկու անգամ եղա Պոլսում և ինչ որ լսեցի ականատեսներից 1895—96 թթ. հայկական կոտորածների մասին, սոսկալի տպավորություն գործեց վրաս: Ապա տեղի ունեցավ Սասունի ջարդը, Ադանայի կոտորածը, վերջապես 1915-ի տեղահանությունն ու ընդհանուր ջարդերը: Եվ 1921 թ. մարտի 15-ին կատարվեց այն, որ բուրբա դիտենք: Ուզենք-չուզենք, պետք է ընդունենք, որ այս դատավարությունը այնպիսին չէ, ինչպես ամեն մի ուրիշը. նա պայթեցնում է այս որահի նեղ շրջանակները և ստիպում է մեզ մեր հայացքը դարձնել հեռավոր կապակցության վրա և փորձել հասկանալ ուրիշ ժողովուրդներին, ուրիշ մարդկանց, ուրիշ պայմաններ և արդար լինել նրանց հանդեպ: Մենք ստիպված ենք լինելու տալու երկրորդ շրջանային դատարանի վճիռը այնպիսի իմաստով, որ լայնորեն լուսաբանված լինեն իրավունքի էությունը, մարդկության ձգտումները, գործի կապակցությունը: Եթե ուզեք այդպես վարվել, ես չեմ կարծում, որ դուք մահապարտ նկատեք Սողոմոն Թեհլիրյանին: Դատավարության այս կապակցությամբ, ի վերջո, կուզեի, որ դուք ձեզ հարց տայիք, թե ի՞նչ արդյունք պիտի ունենա դատավճիռը, արդյունք՝ ոչ թե քաղաքական կամ ուրիշ առումով, այլ ի՞նչ արդյունք պիտի ունենա դատավճիռը բարձրագույն արդարության կամ այն քա-

ժիւղների տեսակետից, որոնց համար ապրում ենք՝ կյանքը տանելի և արժանավայել դարձնելու ձգտումով ...

Նիմայերի խոսքից հետո մի կատարյալ մենամարտ սկսվեց դատախազի և պաշտպանների միջև: Դատախազին այլևս զբաղեցնում էին ոչ այնքան օրենքի, թեևազրույթունները, որքան դարի բարոյական հիմքերը, որոնց այնպիսի հարված հասցրին բոլոր երեք պաշտպանները: Իր խոսքը այս մասով ամբողջությամբ ուղղված էր վերթառների դեմ:

— Երկրորդ պարոն պաշտպանը, — ասաց նա, — կարծես ուզում է մարդկությունը բաժանել երկու մասի՝ ռազմապաշտների, որոնց սրբ-տից դեր խլել է արդարության, մարդկայնության ու կարեկցության զգացումը, և մնացածների, որոնք պահում են իրենց հոգում աչդ բարձր հատկությունները: Դուք գիտե՞ք, անշուշտ, մեծ բանաստեղծ Հայնրիխ Հայնեին, նա ամեն առիթով ըմբոստանում էր քրիստոնեության ազդե-ցության տակ առաջացած կենցաղային սկզբունքների դեմ և փառա-բանում դասական Հունաստանի կենսուրախությունը: Բանաստեղծի հռչակավոր քննադատներից մեկը նրա մասին ասում էր. «Երբ նա ավե-լի տարիքոտ դարձավ, աշխարհի մեջ այլևս ուրիշ բան չէր տեսնում՝ բացի վտիտ նազովեցիներից և պարարտ հույներից»: Նույն բանն է հիշեցնում երկրորդ պարոն պաշտպանի բաժանումը ռազմապաշտների և ոչ ռազմապաշտների: Բայց աչդ տեսությունը ես թողնում եմ իրեն, իսկ մի ուրիշ տեսակետին վճռականապես պետք է հակաճառեմ. նրան հաճելի չեղավ, որ ես սպանվածին որակեցի որպես զերմանական ժողովրդի հավատարիմ դաշնակիցը: Ես պետք է կրկնեմ, որ թուրք ժողովուրդը ուս ուսի կռվեց զերման ժողովրդի հետ և անպայման կա-բող է որակվել, որպես այս վերջինի դաշնակիցը: Ես պատվաբեր չեմ նկատում մինչև որոշ աստիճան ուրանալ անցյալը, ի՞նչ էլ լինի ան-հատի քաղաքական տեսակետը: Ես պետք է ամենախիստ կեղտով բողոքեմ, որ պարոն պաշտպանը այս քաղաքականության երկու պաշ-տոնյաներին՝ էնվեր և Թալեաթ փաշաներին, որակեց աշտեղ վիրա-վորական ձևով, որպես իրենց հայրենիքը լքած, փախած ռմբագործ-ների:

— Համաձայն պատժական օրինագրքի 190-րդ հոդվածի, — ասաց այդ մասին Վերթաուհեք, — պատժելի գործողության մասին լուրը կամ տարաձայնությունը ապացուցված է նկատվում, երբ օրինավորապես դատապարտված է այդ գործողության հեղինակը: Թաւեաթ, Էնվեր, Զե-

մալ փաշաները և դոկտոր Նազըմը թուրքական տոմարով 1335 թ. հունիսի 10-ին հանրային պատերազմական ատյանի կողմից, որ կազմված էր ականավոր դատավորներից, դատապարտված են որպես հեղինակ անարգ ոճիրի, այն է՝ հայերին կոտորելու և անմեղների սպանելու համար։ Այս դատավճիռը օրինական է։ Սխալ է և Գերմանիայի օրենսդրությանը հակառակ՝ ասել, թե ես մարդկանց վիրավորելու աստիճանի հանցանք եմ գործում, քո ամենաանարգ ոճիրի համար օրինավորապես դատապարտված անձերին անվանում եմ ոճրաչորթներ։ Թե իրենց հայրենիքը լքած, փախած այդ ոճրաչորթները, որոնք այստեղ ապրել են կեղծ անուններով, վայելել են արդյոք որևէ ռազմապաշտի պաշտպանությունը, այդ ինձ հայտնի չէ։ Ապա պարոն դատախազն ասաց, որ թուրք ժողովուրդը, իբրև հավատարիմ ղինակից, կողք կողքի կանգնած է գերման ժողովրդի հետ։ Այդ անշուշտ ճիշտ է, և ոչ ոք դրա հակառակը չի պնդել։ Բայց թուրք ժողովուրդը պատասխանատու չէ պատերազմի համար, ինչպես պատասխանատու չէ և՛ գերմանական ժողովուրդը։ Ու Թալեաթ և էնվեր փաշաներն էլ պատերազմ հայտարարելու համար չեն, որ խնդրո առարկա են դարձել այստեղ, այլ նրա համար, որ տեղահանություն ձեռնարկեցին, որի հետևանքով հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրվեցին այնպիսի սոսկալի ոճիրներ, որոնց նմանը մարդկային պատմության մեջ չկա։ Ես անձամբ ի վիճակի չեմ հասկանալու, թե ինչպե՞ս կարելի է այս խնդրի մեջ քաղաքականություն խառնել։ Ստորություն այս թագավորության մեջ փոշիանում է ամեն քաղաքականություն, ու ես չեմ կարող հասկանալ, թե ինչպե՞ս կարելի է բառ անգամ արտասանել ի նպաստ տեղահանության հրամանների։ Չէ՞ որ գերմանական ժողովուրդն էլ անիրավության մեջ ամբաստանվում է այդ գործին նպաստած լինելու մտքով։ Միայն անվերապահ մերժումը այդ տեսակ սկզբունքների, դատապարտումը նման ոճրային հրամանների կարող է ապահովել մեզ այն հարգանքը, որի իրավունքը մենք ունենք։ Երբ ես հետո ասացի, որ ռազմապաշտները բռնի ուժի պաշտպաններն են, նոր բան չասացի և ես ապշում եմ, որ պարոն դատախազն ընդունեց այդ իբրև նորություն։ Ով որ, ինչպես գերմանական ժողովուրդը, տուժել է ռազմապաշտների ստոր արարքներից, պետք է ատի և աշխատի արմատախիլ անել նրանց։ Ռազմապաշտները ժողովրդից դուրս են. նրանք հայրենիք չունեն, ազգ չունեն, մարդկային զգացում չունեն. ունեն միայն բռնի ուժի զգացումը, որի նպատակն է ճնշել իրավունքը։ Դատարանը պետք է

արդարորեն դատի, ամբաստանյալին արդարության հատուցի։ Մենք՝ պաշտպաններս, այստեղ գթություն չենք մուրում, մենք ուզում ենք միայն, որ պատժական իրավունքը կիրառվի։ Իսկ պատժական իրավունքը ներկա դեպքում հանցավորության հարցում տրվելիք ժխտական պատասխանն է։

Այդպես է, որովհետև այն պահին, երբ ամբաստանյալը փողոց իջավ և ատրճանակն ուղղեց իր զոհին, ազատ չէր նրա կամքը. նա ինքը չէր, որ փողոց էր իջնում, իր մեջ իջնում էին տարերքը, միլիոնավոր սպանվածները. նա, կարելի է ասել, տանում էր իր առջևից իր ամբողջ ժողովրդի պատվի դրոշակը, բոլոր խոշտանգվածների, պղծվածների, լկված ընտանիքների դրոշակը...

Նա հայացքով շանթահարեց դատախազի աթոռն ու դարձավ երգվյալներին։

— Որքա՞ն հաճախ դուք ստիպված եք եղել դատելու որևէ ամուսնու, որ դառնալով տուն, տեսնում է իր կնոջ անհավատարմությունը և սպանում նրան։ Որի՞ մտքից կանցնի դատապարտել այդպիսիին։ Իսկ այստե՞ղ. չէ՞ որ սպանված են մի ամբողջ ժողովրդի բոլոր կույսերը... Հայնրիխ Հայնեի օրինակը, որ մեջ բերեց դատախազը, ինձ բուրրություն չտպավորեց, որովհետև ես ավելի քիչ բանաստեղծ եմ, քան պարոն դատախազը...

Այս խոսքերի վրա սրահում առաջացած խլրտոցը մի պահ ընդհատեց նրան։

— Մեր կառավարության նկատմամբները, այն կառավարության, որ դաշն է կռել Թալեաթ և էնվեր փաշաների հետ, ինձ վրա նույնպես չազդեցին, որովհետև այդ դաշինքը կնքելուց առաջ նրա մասին ոչ ոք չի հարցրել իմ կարծիքը, ինչպես նաև գերմանական ժողովրդի կարծիքը։ Միակ բանը, որ վրաս ազդում է, այն է, որ դուք սխալ բան չանեք՝ կարծելով, որ եթե ամբաստանյալը մարդ է սպանել, ուրեմն հանցավոր է։ Վերջ ի վերջո այն, ինչ ուզում է պարոն դատախազը, հանգում է հետևյալ հարցումին. «Սպանե՞լ է արդյոք ամբաստանյալը»։ Այնինչ, մենք ուզում ենք, որ դուք ձեզ հարց տաք. «Հանցավո՞ր է ամբաստանյալը սպանության համար»։ Մենք խնդրում ենք ձեզ, որ այս առթիվ բարեհաճեք հետևելու մեզ։

Բանավեճը վերջացավ։

Նախագահը երգվյալներին արավ անհրաժեշտ թելադրությունները՝ պարզելով նրանց, թե որ հարցմանը ինչպես պետք է մոտենալ և ձայ-

ների ինչ մեծամասնությամբ որոշում պիտի կայացնեն: Վերջինները մեկուսացան խորհրդակցելու:

Այնքան շատ էին օրվա տպավորությունները և սրտապնդիչ գործի շուրջը պարզված բարոյական մթնոլորտը, որ ամեն մի պատիժ թեթև էր թվում ինձ: Մոտ մի ժամ տեկեց երգվյալների խորհրդակցությունը, որի ընթացքում ես մտքով ղեկերում էի այն բոլոր վայրերը, ուր ծանոթ, բարեկամ, մոտիկներ ունեի: Բուն կյանքը երևի բաղկացած է նման ժամերից...

Երգվյալները հայտնվեցին. մեկը նրանցից զոգոջուն ձայնով կարգաց աչքերին շատ մոտ բռնած թուղթը.

— Պատվով ու խղճով վկայում եմ, որպես երգվյալների որոշումը՝ հանգամանօք է ամբաստանյալ Սողոմոն Թեմիրյանը 1921 թ. մարտի 15-ին Շաղաթներուցում մի մարդու՝ Թալեաթ փաշային սպանած լինելու համար:

— Ո՛չ: Օտառ Ռայեիկե, երգվյալների գլխավոր:

Հանկարծ սրահը դրդաց բուռն, որսորդնոստ ծափերից: Նախագահը ստորագրեց որոշումը՝ խնդրելով նույնը անել քարտուղարին և կարգալ:

— Ամբաստանյալը անպարտ է արձակվում պետական միջոցների հաշվին, — հայտարարեց նախագահը, երբ վերջինն ավարտեց ընթերցումը...

— Նոր, ավելի երկար ծափեր ընդհատեցին նրան:

Բանտարկության հրամանը ամբաստանյալի նկատմամբ շնջված է...

Գերմանական հասարակությունը կարծես ուզում էր մարտի 15-ին իմ զեմ գործած սխալը դարձանել: Դատավորները մեկնել էին, բայց զեմ շարունակվում էին ծափերը և ցնծությունը: Վայրկենապես իմ առջև հայտնվում են հայրենակիցներս, պաշտպաններս, նրանք ձեռք են մեկնում ինձ, շնորհավորում: Չեմ հասկանում, թե ինչ պիտի անեմ, մինչև որ պահակս հիշեցնում է, որ պետք է բանտ գնալ: Կարճ տեկեց ճանապարհը և քիչ ավելի երկար՝ արձակման ձեռնարկությունները: Երբ հայտնվեցի փողոցում, այնտեղ զեմ խմբված էր բաղմոթյունը: Հասարակության խանդավառությունը ցույցի բնույթ ստացավ: Նրանց մեջ երթուղարձ էին անում ոստիկանները: Իրարանցման մեջ մեկն ինձ առավ իր հզոր բազուկների մեջ ու հեկեկալով սկսեց համբուրել: Մշեցի Գարեգինն էր: Էֆթյանը, Արեկյանը, Գալուստյանը, Զաքարյանը ինձ հրում են դեպի մի ինքնաշարժ, որի մոտ ոստիկաններ են կանգ-

նած: Ներս ընկնելով՝ մյուս կողմից տեսնում եմ տիկին Շթելբաումին, Դիտմանին, օրիորդ Բայլնդոնին, որոնք շարժում են թաշկինակները:

Մի լայն պողոտայով աչից ու ձախից մեզ ուղեկցում են տասից ավելի ինքնաշարժեր: Հայրենակիցներս առաջնորդում են ինձ մի տեղ, ուր խմբված են գաղութի բոլոր հայերը...

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ
ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՅԻ ՆԱՄԱԿԸ
ՏՈՔԹ. Ե. ԼԵՓՍԻՈՒՍԻՆ

6 Յունիսի 1921

Միտքի տոբ. Լեփսիուս.

Թերթերու մէջ կարգացի Թեհլիրեանի դատավարութեան ընթացքին Ձեր վկայութեան մանրամասն ղեկուցումը: Անաշառութեան, արդարամտութեան աղնիւ զգացումով յիշատակեցիք ու դատապարտեցիք էնվեր ու Թալեաթ փաշաներու հրամանով գործադրուած վայրագությունները, բացատրելու համար արարքը անոր, որ Պերլինի դատարանը հանուած էր:

Ձեր մեծ սիրտեն ուրիշ կերպ չէի սպասեր, յիշելով Ձեր քաջութիւնը ու անձնուրացութիւնը, որով Դուք երբեք չվարանեցաք ստանձնելու հայութեան պաշտպանութիւնը այնպիսի շրջանի մը, երբ այդպէս ձեռնարկ մը աղետաբեր էր, մանաւանդ Ձեզ համար:

Մեր հայրենակցին անպարտ արձակումը անգամ մը եւս ապացուցեց, որ դատաւորներ կան Պերլինի մեջ, և չեմ տարակուսիր, որ Ձեր միջամտութիւնը մեծապես ծառայեց լուսաբանելու եւ շարժելու խիղճը անոնց, որոնք անմեղ հոշակեցին Թեհլիրեանը:

Իմ, Ազգային Պատուիրակութեան եւ համայն Հայութեան կողմէ, բոլոր սրտով Ձեզի կը յայտնեմ մեր խոր երախտագիտութիւնը շահագրգռութեան այս նոր փաստին համար, որ կը բերէք մեր դատին ի նպաստ:

Ընդունեցէք, սիրելի՛ Լեփսիուս, իմ լաւագույն զգացումները

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հիշողութիւն արարչականները	3
Հրատարակչութիւն կողմից	6
Դատարանը և դատավճիռը	7
Սողոմոն Քեհլիբյան (կենսագրական նշումներ)	10
Առաջարան	13
Մայրիկիս	25
Գլուխ Ա Սերրիայից վաստուրական	27
Գլուխ Բ Մեծ եղեռնը	47
Գլուխ Գ Մուրադի հետ	65
Գլուխ Դ Մեր հայրենիքը կորցրինք	86
Գլուխ Ե Պոլսում	115
Գլուխ Զ Դեպի Ամերիկա	139
Գլուխ Է Որսի հետքերով	159
Գլուխ Ը Մայթի վրա ընկավ հրեշը	202
Գլուխ Թ Դատավարութիւնը	225
Գլուխ Ժ Դատախազը մահապատիժ է պահանջում	253
Գլուխ ԺԱ Ո՛հ, հանցավոր չէ	268
Ազգային պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշայի նամակը տղթ. Ե. Լեփսիուսին	287

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԵԶԼԻՐՅԱՆ

ՎԵՐՀԻՇՈՒՄՆԵՐ
(ԹԱԼԵԱԹԻ ԱՀԱՌԵԿՈՒՄԸ)

Հրատ. խմբագիր Ա. Է. Սահակյան
Նկարիչ Ա. Մ. Մկրտչյան
Տեխ. խմբագիր Զ. Հ. Սարգսյան
Սրբագրիչ Զ. Գ. Նարանյան

Հանձնված է շարվածքի 22. 04. 1992 թ.: Ստորագրված է տպագրության 14. 10. 1993 թ.
 Հատվր 60X841/18, թուղթ № 1: Տառատեսակ «գրքի սովորական» բարձր տպագրու-
 թյուն: Պայմ. 16. 97 մամ., տպագր. 18, մամուլ: Հրատ.-հաշվարկ 15,5 մամուլ:
 Տպաքանակ 5000: Պատվեր № 42: Դինը պայմանագրային:

ՀԳԱԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մալաթյա Բաղրամյան պող. 24 գ.:

ՀԳԱԱ Հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 3

Worty ~~pyrene~~
Umbelliferae.

[illegible]

Day 4 mystic to find beauty
 view of the world better in mystic
 than a paper note for day - happy
 my knowledge of things, name
 high a part, mystic - my word!
 of beauty to my eye

Ding et al. et al. et al. et al.
Ding et al. et al. et al. et al.
Ding et al. et al. et al. et al.

1954